

Piotr Świątkiewicz

Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego

Acta Archaeologica Lodziensia nr 48, 5-184

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

I. WSTĘP

Niedługo minie 50 lat od chwili ukazania się pionierskiego studium A. Nadolskiego poświęconego znaleziskom wczesnośredniowiecznej broni z ziem polskich. W ciągu tego czasu prowadzono wiele archeologicznych badań i dokonano wielu istotnych odkryć. Dlatego też naszym zdaniem istnieje realna potrzeba ponownego zebrania informacji o militariach z ziem Polski, ich uporządkowania oraz upowszechnienia wiedzy na ten temat. Jest to obecnie przedsięwzięcie o znacznym stopniu trudności. Sądzymy, że realizować je można stopniowo, ograniczając się do materiałów pochodzących z mniejszych terytoriów. Gdyby udało się objąć tak pomyślanymi studiami obszar całej Polski, to ich logicznym domknięciem byłaby synteza odnawiająca dzieło A. Nadolskiego.

Pomorze Zachodnie stanowi terytorium o specyficznej kulturze wytworzonej na styku słowiańskiego *etnosu* pozostającego pod intensywnym wpływem zachodnioeuropejskich i skandynawskich oddziaływań. Wytworzyła się tu potencjalnie bogata i różnorodna baza źródłowa do m.in. studiów bronioznawczych. Uzasadnione więc jest wydzielenie tego obszaru i obranie go za przedmiot studiów.

Brakuje monograficznych opracowań militariów z Pomorza Zachodniego. Te, które istnieją stanowią przyczynki do studiów osadniczych i kulturowych bądź zajmują się analizą jednostkowych zabytków. Pierwszoplanowy cel pracy wynika zatem bezpośrednio ze stanu badań nad uzbrojeniem z tego obszaru. Polega on zebraniu i analizie materiałów. Sądzymy również, że w trakcie realizacji tego celu można będzie też skonfrontować przydatność stosowanych dotychczas systematyk do analiz mocno poszerzonego materiału. Warto też zmierzyć się z kilkoma szczególnie problematycznymi metodycznymi, tj. np. wydzielenie grotów włóczni i oszczepów, strzał i beltów oraz toporów bojowych i siekier.

Pracę kończymy próbą nakreślenia zmian w indywidualnym uzbrojeniu zachodniopomorskiego wojownika w okresie wczesnośredniowiecznym.

Właściwa realizacja tego zadania powinna stworzyć warunki do upowszechnienia zawartych w niej informacji. Tylko wtedy spełni swoje zadanie, gdy stanie się – mamy nadzieję – zaczynem i obiektem szerszej dyskusji.

Dolną granicę czasową naszego opracowania wyznacza moment pojawienia się słowiańskiej kultury materialnej na Pomorzu Zachodnim. Nastąpiło to najwcześniej w VI w., bądź dopiero w połowie VII w.¹ Przez kilka następnych stuleci w tym regionie kształtowała się jedyna w swoim rodzaju kultura, której podłożem był rodzimy substrat wzbogacany przez liczne kontakty polityczne, militarne i handlowe ze światem zewnętrznym; pogańską aż do XI w. Skandynawią, chrześcijańską Europą Zachodnią, a nawet z mosarabskim kręgiem cywilizacyjnym. Z drugiej strony był to obszar początkowo broniony przez warunki fizyczno-geograficzne od otaczających go i ekspandujących organizmów politycznych.

Ukształtowały się tu społeczności zorganizowane w kilku (kilkunastu?) silnych ekonomicznie okręgach grodowych posiadających niezależnych książąt dynastycznych, bądź tworzących swoiste republiki z władzą stanowioną na wiecach równoprawnych obywateli. Społeczności te cechowało również przywiązanie do kultu przodków oraz niechęć do nowej wiary. Obronę swoich tradycji kulturowych prowadzili Pomorzanie na kilku frontach i przez kilka stuleci. Dopiero w połowie lat trzydziestych XII w. musieli formalnie podporządkować się władzy króla polskiego, a pośrednio także rzymskiego cesarza. Minęło jeszcze kilka dziesięcioleci, zanim ostatecznie ulegli i zostali wchłonięci przez zachodniego sąsiada². Tak więc za górną granicę chronologiczną opracowania przyjmujemy koniec XIII w.

Wyznaczając granice Pomorza Zachodniego zakładamy, że jest to obszar zamieszkały przez ludność należącą do językowej i kulturowej grupy plemion pomorskich. Na obszarze tym uformowały się wokół lokalnych dynastii ekspandujące na zewnątrz organizmy

¹ W. Ł o s i ń s k i, *Osadnictwo plemienne Pomorza (VI-X w.)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1982, s. 31-32, tu: starsza literatura; A. P o r z e z i ń s k i, *Zasiedlanie Pomorza Zachodniego w VI-VII wieku n.e. w świetle dotychczasowych wyników badań archeologicznych*, „Slavia Antiqua”, t. 22, 1975, s. 29-67.

² Za: L. L e c i e j e w i c z, *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962; W. F i l i p o w i a k, *Wolin - największe miasto Słowiańszczyzny zachodniej* [w:] *Szkice ...*, (tu starsza literatura);

polityczne stanowiące później zrąb tej części Księstwa (Zachodnio-) Pomorskiego, która władana była przez szczecińską linię Gryfitów. Ponieważ granice wczesnośredniowiecznych organizmów plemiennych i państwowych ulegały okresowym zmianom, a niektóre ich odcinki są słabo rozpoznane, przyjmujemy ich maksymalny rzeczywisty i potencjalny zasięg jako zakres terytorialny opracowania.

Zachodni odcinek granicy tego terytorium niewątpliwie przebiega korytem Odry rozdzielającym plemiona pomorskie i wieleckie. Niewielki odłam Wkrzan zakładających być może Szczecin nie ma ci tego obrazu. Szybko ulegli oni kulturowej kosmopolityzacji tworząc samodzielny organizm polityczny. Granicę południową opieramy na całej jej długości o Wartę i Noteć. Pomorską była pierwotnie ziemia cedyńska, niezależnie od tego, czy stanowiła terytorium samodzielnej kasztelanii, czy wchodziła w skład innej (pyrzyckiej ?)³. Do czasów Mieszka I i Bolesława Chrobrego także terytoria położone na wschód od Płoni nie były polańskie, a po 1013 r. przez ponad 100 lat opanowane były przez Pomorzan. Konsekwentnie należy wykluczyć z tego obszaru polański gród w Santoku wzniesiony w 2 połowie X w na lewym brzegu Noteci. Nie dotyczy to jednak terenu współczesnego, prawobrzeżnego miasta. Osada i gród (?) w Ujściu w interesującym nas okresie czasu opływany był od południa przez wody tej rzeki⁴. Najbardziej dyskusyjny, głównie z braku dostatecznej ilości źródeł, jest przebieg wschodniego odcinka granicy. Powszechnie przyjęta jest teza, że Pomorze Zachodnie sięga tu mniej więcej do Unieści. Pomija się przy tym bardzo prawdopodobny związek rodzinny łączący Warcisława kamińskiego i Racibora sławieńskiego-słupskiego, przynależność tychże ziem do diecezji wolińskiej, wreszcie zasięg szczecińskiej części średniowiecznego Księstwa Pomorskiego⁵. Uwzględniając te poprawki, dla celów naszego opracowania granicę wschodnią wytyczamy wzdłuż Gwdy-Czernicy, u źródła tej ostatniej, w okolicach Miastka skręca ona na wschód, aby wododziałem Brdy i Wieprzy biegnącym morenowymi wyniesieniami dotrzeć źródła Łupawy i dalej w kierunku północnym zdąża korytem Pogorzeliczy-Łeby do Bałtyku.

³ Kasztelanię cedyńską wydziela K. Ś l a s k i, *Podziały terytorialne Pomorza w XII-XIII wieku*, Poznań 1960, s. 139 i n., przeciwnego zdania jest J. S p o r s, *O domniemanej kasztelanii cedyńskiej*, MZP, t. 30, 1984, s. 131-138.

⁴ L. L e c i e j e w i c z, *Ujście we wczesnym średniowieczu*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961.

⁵ Zob. J. S p o r s, *Podziały administracyjne Pomorza Gdańskiego i Sławięno-Słupskiego od XII do początku XIV w.*, Słupsk 1983.

Podstawową bazę źródłową opracowania stanowią zachowane bądź zarejestrowane elementy indywidualnego uzbrojenia zaczepnego i ochronnego wojownika. Określamy je często jako militaria. Do uzbrojenia zaczepnego zaliczamy broń sieczną (miecze i noże bojowe), drzewcową (włócznie i oszczepy), obuchową (czekany i topory) i ręczną broń miotającą (procę, łuk i kuszę), do ochronnego – nie zachowane na Pomorzu Zachodnim hełmy oraz zbroje płytowe i tarcze. Do opracowania włączyliśmy także elementy oporządzenia wojownika konnego, a mianowicie ostrogi i zachowane części rzędu końskiego: strzemiona, wędzidła i podkowy⁶.

Informacje o znacznej części militariów zostały zebrane w trakcie lektury opracowań i czasopism fachowych oraz podczas kwerendy w archiwach i magazynach Muzeum Oręża Polskiego w Kołobrzegu, Muzeum Okręgowego w Koszalinie, Muzeum Narodowego w Szczecinie, Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, Muzeów Regionalnych w Cedyni, Siekierkach, Szczecinku i Wolinie. Drugą grupę zabytków stanowią militaria pozyskane w 2 połowie lat 90-tych w trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych w Szczecinie-Podzamczu przez E. Wilgockiego kierującego Pracownią Archeologiczną Zamku Książąt Pomorskich oraz przez M. Dworaczyka i A. B. Kowalską ze Stacji Archeologicznej IAIe PAN w Szczecinie. Są to zabytki o wysokiej wartości poznawczej, pozyskane często z nawarstwień lub obiektów datowanych metodą dendrochronologiczną. W tym miejscu raz jeszcze dziękujemy za ich bezinteresowne udostępnienie. Prace w Szczecinie-Podzamczu trwają i w każdej chwili spodziewać się można dalszych, równie cennych odkryć. Materiały do niniejszego opracowania zbieraliśmy do końca 1999 r.

Do bazy źródłowej opracowania nie włączyliśmy zespołu zabytków odkrytych przypadkowo w 1896 r. w Główczykach, pow. Słupsk. Są to dwa żelazne miecze typu *spatha*, w tym jeden o długości 73 cm z głowicą wykonaną z brązu i uformowaną w kształt ściętej piramidy zaopatrzonej przy podstawie w symetryczne, ornamentowane występy. Razem z nimi znaleziono cztery groty włóczni o długości ponad 40 cm i smukłych lancetowatych liściach, umbo tarczy, dwa U-kształtne brązowe trzewiki pochew mieczy ornamentowane poprzecznymi żłobkami, sprzączkę do pasa oraz prawdopodobnie naczynie zdobione potrójnymi, ukośnymi liniami otoczonymi rzędami nakłuc. Stanowiły one najprawdopodobniej wyposażenie

⁶ Innym elementem wyposażenia jest pas rycerski, a oporządzenia jeźdźca bicz. Brak jest materialnych śladów ich użytkowania na Pomorzu Zachodnim do połowy XIII w.

Tabela 1
Zestawienie ilości zabytków z badanych zespołów

	Miecze	Noże bojowe	Grotty i tuki włóczni	Topory	Grotty strzał	Tarcza	Kolczuga	Ostrogi	Rząd koński	Ogółem
Grodzisko			2	4	ok. 45		2	19	5	77
Osada					11			1	1	13
Miasto – podgrodzie		6	7	4	9			17	16	59
Cmentarzysko	6	10	1	1	7	2	1	2	4	34
Ogółem	6 ^a	16	10	9	ok. 72	2	3	40	26	ok. 184

^a Oraz trzewik pochwy miecza.

dwóch (?) pochówków szkieletowych z 2 połowy VI wieku⁷. Mieszczą się one co prawda na pograniczu naszych zainteresowań. Jednak stanowią zespół charakterystyczny dla horyzontu schyłku kultur starożytnych, a nie dla wczesnośredniowiecznej kultury materialnej dopiero co formujących się na tym terytorium społeczności słowiańskich.

Z innej przyczyny nie włączamy do katalogu większości militariów pochodzących z badań w Starym Drawsku (Drahimiu). Znajdują się tam ruiny

⁷ Miecze z głowicami wykonanymi z brązu, których część środkowa posiada kształt piramidy określane jako typ VI z grupy B według typologii E. Behmera (*Der vorzüglichste und lebenskräftigste aller Typen*) używany był od V w. przez Jutów, później przez ogół plemion germańskich od VI do początku VIII w. Nie znamy bezpośrednich analogii do militariów z Główczyca, jednak wydają się one nawiązywać do starszych odmian mieczy *spatha* typu VI i U-kształtnych trzewików pochew np. z duńskiego znaleziska bagiennego Porskaer Mose (E. B e h m e r, *Das zweischneidige Schwert der germanischen Völkerwanderungszeit*, Stockholm 1939, s. 26, 121 i nn., tab. XXXIII. 6, 11; E. P e t e r s e n, *Der ostelbische Raum als germanisch Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6-8 Jahrhunderts*, Leipzig 1939, s. 24, nr 2, ryc. 33); także J. Żak (*Studia nad kontaktami handlowymi społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi od VI do VIII w. n.e.*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962, s. 48-49, rys. 8, s. 91-92; 1970, s. 46) podkreśla formalne i techniczne związki trzewików pochew z Danią, a umbo tarczy i *spathe* traktuje jako produkt nadreński z końca V - 1 połowy VI w. Dodajmy, iż np. na cmentarzysku Niederstotzingen z końca VI-VII w. w grobie 12a odkryto umbo tarczy podobne do znalezionej w Główczycah (zob.: P. P a u l s e n, *Alamannische Adelsgräber von Niederstotzingen (Kreis Heidenheim)* [w:] *Veröffentlichungen des Staatlichen Amtes für Denkmalpflege Stuttgart*, Reihe A, Heft 12/1, Stuttgart 1967, s. 87, ryc. 50. 1, s. 127, tabl. 20.7).

zamku joannitów wzniesionego w latach 1360-1366 na grodzie z X-XII w. Znaczny stopień zniszczenia i przemieszania nawarstwień kulturowych uniemożliwia dokonanie ich precyzyjnego rozdzielenia. Wśród pozyskanych w czasie badań tego zespołu kilkuset zabytków tylko osiemnaście egzemplarzy grotów strzał związanych jest pewnie z wczesnośredniowiecznym drewniano-ziemnym wałem zniwelowanym w 2 połowie XIV w.⁸ Pozostałe militaria z Drahimia są datowane niejednoznacznie. Ich wyjątkowe uwzględnienie albo pominięcie w materiale wymaga stosownego komentarza.

Jednocześnie włączyliśmy do opracowania niektóre kategorie zabytków o czasem niezbyt pewnej lokalizacji, pochodzeniu i funkcji. Dotyczy to grotów włóczni oraz noży bojowych. Do pierwszych zaliczyliśmy wszystkie egzemplarze z anonimowych stanowisk. Mieszczą się one formalnie w typach charakterystycznych dla wczesnego średniowiecza, ale niektóre posiadają kształty znane już w okresie

⁸ H. J a n o c h a, *Badania archeologiczno-architektoniczne na zamku w Starym Drawsku (Drahimiu)*, pow. Szczecinek, MZP, t. 9, 1963, s. 326, ryc. 9 c, s. 328, ryc. 10c; 1965; tenże, *Badania archeologiczno-architektoniczne na grodzisku wczesnośredniowiecznym i zamku średniowiecznym w Starym Drawsku (Drahimiu)*, pow. Szczecinek (stanowisko 1) w latach 1964-1965, MZP, t. 11, 1964, s. 411-501; tenże, *Gród i zamek w Starym Drawsku (Drahimiu)*, gm. Czaplunek – walory obronne i uzbrojenie załogi – w oparciu o wyniki badań archeologicznych, KZM, t. 22, 1998, s. 69-133; H. J a n o c h a, F. J. L a c h o w i c z, D. P t a s z y Ń s k a, *Gród i zamek w Starym Drawsku*, Poznań 1972, s. 69, fot. 70.

Tabela 2
Zestawienie ilości zabytków bez znanego kontekstu pochodzenia

	Miecze	Włócznie i oszczepy	Topory	Strzały i belty	Noże bojowe	Ostrogi	Rząd koński	Ogółem
Grodziska	2	3		4		6		15
Miasto - podgrodzie		2		3			2	7
Osada			2	3		1		6
Cmentarzysko	2	1	1	4		1		9
Rzeka - bagno	10	8	3					21
Inne - tzw. luźne	4	47	21	4	2	6	2	ok. 85
Ogółem	17 ^a	61 ^b	27	18	2	14	4	ok. 143

^a Oraz 3(?) trzewiki pochew mieczy.

^b Oraz 4 nieokreślone groty (ostrza?).

wpływów rzymskich. Natomiast do pugińców zaliczyliśmy także noże nie spełniające według niektórych badaczy wszystkich kryteriów jakimi powinna cechować się ten rodzaj broni. Zdajemy sobie sprawę z podjętego w ten sposób ryzyka. Podejmujemy je m.in. ze względu na możliwość pokazania zabytków schowanych w muzealnych magazynach. Nie popełnimy przy tym błędu zbytniego zawężenia bazy materiałowej.

Do najcenniejszych pod względem poznawczym należą zabytki występujące, pozyskane i zarejestrowane w kontekście pierwotnego środowiska kulturowego, w jakim zostały wytworzone, funkcjonowały, bądź zostały zdeponowane. Znamy około 183 takich okazów na ogólną liczbę około 335 militariów z Pomorza Zachodniego. Jest to odsetek znaczny, choć nie każdy rodzaj interesujących nas militariów reprezentowany jest w materiale równie w wysokim stopniu. Ujęliśmy to w tabeli 1.

Do pierwszego rodzaju stanowisk należą obiekty o charakterze obronnym, a więc m.in. grodziska w Bardach, Kędrzynie, Radaczu, Kołobrzegu-Budzistowie st. 1a, 1b, Starym Drawsku, Szczecinie-Wzgórz Zamkowym⁹. Do grodzisk zaliczyć można też ob-

warowaną wałem osadę targową na Srebrnym Wzgórzu w Wolinie, st. 5. Z miejsc takich pozyskano ponad 40% wszystkich militariów datowanych kontekstem kulturowym. Drugą pozycję na tej liście zajmują podgrodzia i miasta przedlokacyjne (ponad 30%), a dominującą pod tym względem rolę posiadają szczeciński i woliński ośrodki wczesnomiejskie. Na trzecim miejscu wymienić trzeba cmentarzyska, skąd pochodzi około 18% ogółu militariów. Charakter obrządku pogrzebowego dominujący na Pomorzu do końca X w. prawdopodobnie redukuje tę bazę źródłową do znikomych rozmiarów. Wystarczy wspomnieć, że z około 45 ciepłopalnych kurhanów zbadanych w Świelubiu (połowa IX - połowa XII w.) pochodzą tylko fragmenty okucia i imacza tarczy. Podobnie tylko w jednej ze 100 analogicznych mogił wznoszących się w Wolinie na Wzgórzu Wisielców (VIII - połowa X w.) znaleziono żelazny grot strzały, fragmenty kolczugi (?) i okucia tarczy. W miarę chrystianizowania obrządku pogrzebowego czynnikiem ograniczającym ilość zachowanych elementów wyposażenia w grobie przestaje być kremacja zwłok. Zjawisko to jednak dość skutecznie zastępuje nowa liturgia wręcz zabraniająca wyposażania pochówków. Nie nastąpiło to z dnia na dzień. Przekonują choćby o tym znalezione mieczy cmentarzyska w Barwinie, Cedyni, Ciecholubiu, Kępsku i Żydowie, groty strzał i fragment plecionki kolczej (?) w grobach „szkieletowych” na cmentarzysku Wolin-Wzgórze Młynówka datowanych od 2 połowy X do XII wieku. Nie wielkie ilości militariów znaleziono także w obrę-

⁹ Praktycznie poza trzema ostrogami z Kołobrzegu-Budzistowa znajdującymi się na ekspozycji muzealnej pozostałe militaria (oraz inne zabytki wybrane) pochodzące z badań tego obiektu oraz w Świelubiu, Bardach, Kędrzynie prowadzonych przez ówczesny Zakład Archeologii Wielkopolski i Pomorza PAN są niedostępne do oglądu. W każdym razie nie było ich w zbiorach tej placówki w trakcie zbierania materiałów.

bie nieobronnych osad m.in. w Gardźcu i Ujściu. Można stwierdzić, że taki obraz związku między charakterem stanowisk i ilością pochodzących z nich militariów jest zbliżony do oczekiwanego.

Rozpatrując udział egzemplarzy poszczególnych rodzajów uzbrojenia występujących w zarejestrowanym kontekście wymienić należy przede wszystkim pugiwały, elementy rzędu końskiego, groty ręcznej broni miotającej i ostrogi. Ich udział w całości serii zabytków wynosi odpowiednio 89, 86, 78 i 73 procent. Na przeciwnym biegunie tej listy znajdują się groty i toki włóczni oraz topory i miecze z odpowiednio 15 i 25-procentowym udziałem okazów o znanej lokalizacji. Wszystkie egzemplarze mieczy pochodzą ze szkieletowych cmentarzysk. Zaginęły niestety okazy z grobów; w Barwinie, Ciecholubiu, Kępsku, Żydowie, st. 6. Pozostały po nich jedynie mniej lub bardziej dokładne opisy i ilustracje.

Znamy około 140 egzemplarzy obiektów pochodzących z przypadkowych znalezisk oraz z badań, z których nie zachowała się stosowna dokumentacja. Określano je zwyczajowo jako zabytki „luźne” (tabela 2). Rodzaj stanowiska znaczy w niej jedynie lokalizację zabytku w jego obrębie albo w najbliższym sąsiedztwie, a nie bezpośredni związek ze średniowiecznym kontekstem kulturowym.

Najliczniej reprezentowane są wśród nich groty włóczni i oszczepów w znaczącym odsetku pochodzące z nieokreślonych bliżej miejscowości na Pomorzu Zachodnim, bądź wydobyte z koryta rzek. Cztery z nich należą do rzadkiego typu VI, tzw. groty ze „skrzydełkami”. Piąty analogiczny zabytek znaleziono w trakcie robót polnych w Starninie nieopodal Kołobrzegu, szósty pochodzący ze Stepnicy znany jest tylko z archiwalnych zapisów. Jedynie pięć egzemplarzy grotów pozostałych typów wiązać można w miarę pewnie z konkretnymi stanowiskami. Należą do nich dwa okazy nieokreślonego typu z grodzisk w Wilczych Laskach i Liszkowie oraz dwa luźne groty z Wolina-Miasta. Drugą pod względem liczebności kategorię zabytków stanowią topory z nieznanymi miejsc oraz miecze znajdujące przeważnie w rzekach lub miejscach podmokłych, na grodziskach. Wymienić tu można przykładowo miecze z grodzisk w Lipianach i Liszkowie, st. 1 i okazy wyłowione z Odry i Noteci. Proporcjonalnie mniej liczne są znaleziska ostróg i grotów strzał znajdujących przeważnie na terenie lub w pobliżu grodzisk, jak np. haczykowate ostrogi z Drawska Pomorskiego i ze Słupska oraz późniejsze egzemplarze z Drawna, Karlina, Lipian, Ostrowca, Rzeczycy i Wietrzna. Rozkład frekwencji przypadkowo odkrywanych militariów jest zatem także niedwuznacznie związany z charakterem stanowisk. Pomijając bowiem znaleziska o

zupełnie nieznanym pochodzeniu (stanowiące *nota bene* prawie połowę wszystkich obiektów), to zauważmy, że około 15% z nich wystąpiło na grodziskach lub obok nich, a drugie tyle w miejscach charakteryzujących się walorami obronnymi.

Źródła pisane i ikonograficzne stanowią w naszym opracowaniu materiał uzupełniający.

Źródła ikonograficzne ograniczają się do nielicznych wizerunków broni na monetach i odciskach tłoków pieczętnych książąt zachodniopomorskich. Dokonując ich przeglądu skorzystaliśmy z ich przerysów w dostępnych katalogach numizmatycznych i sfragistycznych (tab. XV; tabl. LXXII-LXXIII)¹⁰. Trudno nam oszacować na ile wiernie oddają one rysunki na oryginalnych zabytkach. Odciski tłoków zostały już opracowane pod kątem bronioznawczym¹¹.

Do kategorii źródeł pisanych zaliczmy opisy i określenia uzbrojenia występujące w średniowiecznych kronikach Galla Anonima, Helmolda, Saxo Grammatyka, Thietmara i *Żywotach Św. Ottona*. Nie wszystkie dotyczą bezpośrednio zdarzeń z interesującego nas terytorium ale wszystkie pozostają w bezpośredniej z nim styczności geograficznej i chronologicznej. Zestawiliśmy je w tabeli XVI. Skorzystaliśmy przy jej ułożeniu z istniejących opracowań.

W sposób celowy i metodyczny rozpoczęli pozyskiwanie materiałów archeologicznych, w tym militariów, badacze niemieccy (R. Virchow, H. Lemcke, A. Stubenrauch) jeszcze w 2 połowie XIX w. m.in. prowadząc prace wykopaliskowe na ciałopalnym cmentarzysku na Wolinie-Wzgórze Wisielców (st. 9)¹² i w Szczecinie¹³. L. Kücken w monografii Kamienia

¹⁰ H. D a n n e n b e r g (red. R. Kiersnowski), *Monety pomorskie w średniowieczu. Tablice*, Warszawa 1967, M. G u m o w s k i, *Pieczęcie książąt pomorskich*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. XVI, z. 1-4, Toruń 1959, s. 23-66; tenże, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960; K. B o b o w s k i, *Dawne pieczęcie na Pomorzu Zachodnim. Zabytki prawa i kultury z epoki Gryfitów*, Szczecin 1989.

¹¹ D. W y b r a n o w s k i, *Uzbrojenie i wyposażenie rycerskie na pieczęciach Gryfitów z lat 1170-1523*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. II, z. 2 1987, s. 150-181.

¹² R. V i r c h o w, *Ausgrabungen auf der Insel Wollin*, ZfA, t. 4, 1872, s. 58; E. W a l t e r, *Das Gräberfeld auf dem Galgenberge und slawische Grabfunde bei Wollin*, *ibidem*, t. 23, 1891, s. 708; A. S t u b e n r a u c h, *Untersuchungen auf der Insel Usedom und Wollin im Anschluss auf die Vinetafrage*, BS N.F. t. 2, 1898, s. 70; stąd informacja o m.in. grocie strzały i okuciach tarczy. Więcej zob. W. F i l i p o w i a k, *Wolinianie. Studium osadnicze*, cz. I, *Materiały*, Szczecin, 1962, s. 318-320.

¹³ H. L e m c k e, *Der Burgwall von Stetin*, Mbl, t. 2, 1888, s. 101; tenże, *Der Burgwall von Stetin*, ZfE (Verhandlungen), t. 21, 1889, s. 116.

Pomorskiego wzmiankuje o pochodzącym z tego miasta fragmencie tarczy¹⁴. Rozpoznawane są inne stanowiska, m.in. F.W. Kasiski w „osadzie palowej” w Prośniku (Parsecku) znajduje dwa topory¹⁵, a A. Stubenrauch na powierzchni grodziska w Drawsku Pomorskiego ostrogę brązową. W 1898 r. w Żydowie natrafiono na pochówki szkieletowe wyposażone m.in. w miecz. Napływają także do lokalnych placówek funkcjonujących m.in. pod patronatem powstałego w 1824 r. „Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde” znaleziska pochodzące z odkryć przypadkowych. Publikowane są one w opracowaniach posiadających charakter studiów osadniczych, nie zajmujących się *stricto* militariami¹⁶.

Pierwszym całościowym ujęciem tego zagadnienia opartym o analizę zabytków kultury materialnej jest *Kultura Pomorza* ks. Wł. Łęgi. W rozdziale poświęconym broni i uprzęży¹⁷ wymienia i opisuje znane mu egzemplarze; 11 mieczy¹⁸, 5 czekanów bojowych¹⁹, 4 oszczepów²⁰, „strzałek” (tu: nieznane bliżej szczątki łuku z Myślborza), trąbek bojowych (rogów)²¹, ostróg, strzemion i wędzideł²². Analizując okazy pierwszego z wymienionych rodzajów uzbrojenia usiłował stworzyć własną systematykę mieczy opartą na różnicach konstrukcyjnych głowicy („guza”) związanych z „gradacją chronologiczną”. Dysponował jednak zbyt krótką serią zabytków, aby próba ta była udana. Postawił też znak równości między wysoką techniką i estetyką wykonania (damaszowania głowni i złączenia głowicy) a „wikińską”

genezą mieczy. Zwrócił uwagę na *iunctim* zachodzące między rodzimym rzemiosłem kowalskim i wytwórczością mniej zaawansowanych technologicznie militariów. Podsumowując swój stan wiedzy na ten temat stwierdził, że pomorska broń zaczepna „składała się głównie z miecza, oszczepu oraz łuku ze strzałami i kołczanem (...) śladów uzbrojenia obronnego nie znaleziono”²³. Tuż przed wojną W. Sarnowska ponownie opracowała miecze, także z Pomorza Zachodniego, opierając się już o „petersonowską” typologię. Jej praca ukazała się wiele lat później²⁴.

Do badań archeologicznych Wolina powrócono (m.in. O. Kunkel, K.A. Wilde) w połowie lat trzydziestych XX w. Między wałem a wewnętrzną częścią jego obronnego centrum mieszczącego się w rejonie „Srebrnego Wzgórza” (st. 5) znaleziono m.in. „ein verzierter Dolchscheidenbeschlag aus Silberblech” i platerowaną srebrem ostrogę²⁵. W międzyczasie w Muzeum w Szczecinie gromadzone są materiały i informacje dotyczące np. wyposażonego w miecz typu X pochówka szkieletowego w Barwinie, mieczy z cmentarzysk w Ciecholubiu, z Krajnika Dolnego, Pawłówka i Żałęcina, grotów włóczni i toporów z Barwic, Darłowa, Gardźca, Koszalina, rzeki Gowny i Łożnicy, Strzezonej, Nowego Warpna, Trzebiatowa, ostróg z Drawna, Karlina, Ostrowca, Rzeczycy, Wietrzna. Wchodzą one do monograficznych opracowań, których nadrzędnym celem jest często potwierdzenie skandynawskiej genezy co cenniejszych zabytków²⁶. Okres wojny nie przysłużył się jednak tym zbiorom, które

¹⁴ L. K ü c k e n, *Geschichte der Stadt Kammin in Pommern*, Kamień 1880.

¹⁵ F.W. K a s i s k i, *Bericht über die Untersuchungen von Altherthümer in den Jahren 1869/1870 in dem Neustettiner und Schlochauer Kreise*. BS A.F., t. 25, z. 1, 1874; tenże, *Beschreibung der vaterländischen Altherthümer im Neustettiner und Schlochauer Kreise*, Danzig 1881, s. 1-12.

¹⁶ M.in. J. W i t t, *Übersicht über die urgeschichtlichen Epochen des Kreises Stolpes [w:] Pommersche Funde und Ausgrabungen aus den 30-er und 40-er Jahren*, Hamburg 1869; E. W a l t e r, *Prehistorische Funde in Pomern zwischen Oder und Rega*, Stettin 1889; A. L i s s a u e r, *Die prähistorische Denkmäler der Provinz Westpreussen* Leipzig 1887.

¹⁷ W. Ł ę g a, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń 1930, s. 203-223, 481, zał. 86-88.

¹⁸ 3 miecze ze Szczecina, 2 z Gocłowa, z Lubiatowa, Kępska (Mühlkamp), Lipiany, Żydowa. *Ibidem*, s. 203-208.

¹⁹ 2 egz z Parsecka (Prośnicka) i Wilczych Lasków, 1 ze Szczecina. *Ibidem*, s. 209.

²⁰ 1 egz. typu I (?) ze Szczecina, z Wilczych Lasków, Wolina (gr. 81) i Gowidlina. *Ibidem*, s. 210, zał. 88.

²¹ Kościane ustniki w postaci ornamentowanych rurek z Wolina i Szczecina. *Ibidem*, s. 215-216.

²² Jednocześnie wędzidło z Polic. *Ibidem*, s. 220, tabl. LIII, ryc. 324.

²³ *Ibidem*, s. 216.

²⁴ W. S a r n o w s k a, *Miecze średniowieczne w Polsce*, „Światowit”, t. 24, s. 493-514.

²⁵ K.A.W i l d e, *Die Bedeutung der Grabung Wollin 1934*, Hamburg 1953; tenże, *Zum Stand der Wollin Forschung*, NDV, t. 16, 1940; O. K u n k e l, *Ausgrabungen Wollin 1936*, *ibidem*, t. 12, 1936, s. 167-170; tenże, *Einige Neufunde aus Pommern*, „Mannus”, t. 24, 1932; O. K u n k e l, K.A. W i l d e, *5 Jahre Grabungen auf dem Boden der wikingerzeitlichen Grosssiedlung am Dievenowstrom*, Szczecin 1939/40. Więcej w: W. F i l i p o w i a k, *Wolinianie...*, s. 311-313.

²⁶ H. K n o r r (*Die Hacksilberfunde Hinterpommerns, der Grenzmark und der Neumark*, „Mannus”, t. 28, z. 2, 1936) publikuje m.in. ostrogi z Drawna, Ostrowca, Rzeczycy, topory ze Strzezonej i Noskowa oraz miecze z Krajnika Dolnego i Lubiatowa; H.J. E g g e r s (*Zur Karte der wendisch-wikingerzeitlichen Grabfunde in Ostpommern*, EuF, 1937; tenże, *Ein Gräberfeld der wendisch-wikingischer Zeit bei Barvin*, *ibidem*, (III Beiheft) 1939 włóczni z Darłowa, miecze z Pawłówka i Ciecholubia oraz grób z Barwina; O. K u n k e l, *Ein mittelalterliches Schwert aus Sallentin, Vorwerk Schoninstahl, Kr. Pyritz*, NDV, t. 16, 1940. Dla E. Petersena (*Der ostelbische Raum als germanischen Kraftfeld im Lichte Bodenfunde des 6-8 Jahrhunderts*, Leipzig 1939) ostroga z Drawska Pomorskiego, grot włóczni typ V z Nowego Warpna są przykładami obecności wikingów na ziemiach polskich.

uległy znaczącemu rozproszeniu. W zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie znajduje się np. co najmniej 23 groty włóczni, 7 toporów i 2 fragmenty mieczy o nieokreślonym pochodzeniu. Zagięły lub uległy rozproszeniu wszystkie materiały m.in. srebrny „Dolchscheidenbeschlag” i ostroga oraz dokumentacja z wolińskich badań K.A. Wildego.

W okresie powojennym podjęto badania archeologiczne, w wyniku których znacząco wzbogaciła się baza źródłowa. Wymienić tu przede wszystkim należy prace w obrębie Szczecina prowadzone przez ówczesną Stację Archeologiczną IHKM PAN w Szczecinie (m.in. E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński, R. Rogosz, T. Wieczorowski) z przerwami od 1947 r. do końca lat sześćdziesiątych w ramach badań nad początkami Państwa Polskiego. Z zalegających w obrębie Rynku Warzywnego warstw użytkowych z 2 połowy X- 1 połowy XI w. pozyskano m.in. topór, ostrogę, groty strzał i podkowy²⁷. Z terenu Zamku Książąt Pomorskich wznoszącym się na terenie byłego grodu pozyskano brązową ostrogę z haczykowatymi zaczepami typu I: A datowaną na VII/VIII w. oraz z późniejszych warstw groty strzał, ostrogę, okucia pochewek noży bojowych²⁸. Wszakże najwięcej jak do tej pory militariów z jednego stanowiska zawdzięczać najprawdopodobniej będziemy badaniom prowadzonym w latach 1993-1996 na terenie szczecińskiego podgrodzia z początku X- końca XII w. (Szczecin-Podzamcze) przez Pracownię Archeologiczną Instytutu Archeologii i Etnologii PAN (M. Dworaczyk, A.B. Kowalska) i szczególnie przez Pracownię Archeologiczną Zamku Książąt Pomorskich kierowaną przez E. Wilgockiego. W ciągu tylko trzech lat prac wydobyto z nawarstwień i obiektów

14 ostróg i 1 sprzączkę do nich, noże bojowe, topory, 2 groty i 4 toki włóczni, 2 strzemiona, 4 groty strzał i 5 fragmentów wędzideł²⁹. W międzyczasie wykonano analizy dendrochronologiczne drewna ze znajdujących się tu obiektów. Wniosły one istotne informacje do naszego studium.

Początek lat pięćdziesiątych przynosi także badania ówczesnej Stacji Archeologicznej IHKM PAN w Wolinie (W. Filipowiak, E. Cnotliwy, W. Garczyński, J. Wojtasik) ośrodka miejskiego w Wolinie Na terenie grodziska na „Srebrnym Wzgórzu” (st. 5) odkryto m.in. platerowaną brązem ostrogę typu 1:1 oraz groty strzał i włóczni³⁰. Przeprowadzono całkowite rozpoznanie cmentarzyska birytualnego na Wzgórzu „Młynówka” (st. 8), skąd pochodzą np. groty strzał i fragmenty plecionki kolczej³¹. Z warstwy osadniczej ośrodka wczesnomiejskiego w Wolinie, st. 1 datowanej na 2 połowę X w. wydobyto brązowy trzewik pochwy miecza, a z warstwy XI-wiecznej figurkę osiodłanego konia. Naukowa wartość materiału pochodzącego z badań miasta nie jest niestety najwyższej próby. Wyniki prac występują tylko w postaci fragmentarycznych sprawozdań bądź ogólnikowych omówień lub nie opublikowanych opracowań³². Na przykład informacja o grotach odkrytych w warstwach osadniczych pochodzi jedynie z maszynopisu. Jego lektura pozostawia nieco wątpliwości dotyczących m.in. zbyt pośpiesznego i arbitralnego trybu kwalifikowania nieraz szczątkowych fragmentów znalezisk do określonego typu zabytku. Spośród wymienionych we wspomnianym opracowaniu 23 obiektach tego typu udało się nam z całą pewnością zidentyfikować jedynie 5 grotów strzał. W tym także okresie (1954-1959) podjęto badania grodziska w Kołobrzegu-

²⁷ R. Kiersnowski, T. Wieczorowski, W. Filipowiak, *Szczecin i Wolin we wczesnym średniowieczu*, Wrocław 1954; T. Wieczorowski, *Omówienie prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego*, PZ, 1950, t. 6, s. 152, 341 i n.; tenże, *ibidem* 1952, t. 8; tenże, *ibidem* 1953, t. 9, z. 1/3, s. 325; *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Szczecinie w 1954 r.*, SA, t. 1, 1954, s. 195-204; tenże, *Kilka uwag w sprawie wyników badań archeologicznych na Starym Mieście w Szczecinie*, „Szczecin”, nr 11/12, 1960, s. 9-14;

²⁸ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź 1954, tab. D-uzupełnienie, s. 220-221, nr 22-25, tab. M., s. 222-223, nr 8, 9; E. Cnotliwy, R. Rogosz, *Badania archeologiczne na Wzgórzu Zamkowym w Szczecinie w latach 1967-1968*, SA, t. 22, 1970, s. 131-144; E. Cnotliwy, M. Dekówna, L. Leciejewicz, W. Łosiński, R. Rogosz, *Szczecin we wczesnym średniowieczu-Wzgórze Zamkowe*, „Polskie Badania Archeologiczne”, t. 23, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, s. 25, ryc. 16:5, ryc. 29:15, 56, 105, ryc. 91:30, 169, ryc. 145:12, 230-231, tab. V; J. Żak, L. Maćkowiak - Kotkowska, *op. cit.*, s. 39, 334, nr 114, tabl. IV, ryc. 1.

²⁹ Do końca 2000 r. opublikowano je fragmentarycznie; M. Rulewicz, *Wyniki badań wykopaliskowych w obrębie suburbium Szczecina w latach 1987-1992*, SA, t. 51, 1999, s. 245-272.; M. Dworaczyk, A.B. Kowalska, *Badania archeologiczne na Podzamczu w Szczecinie w latach 1992-1994 (kwartał VI, wykop główny)*, MZP, t. 40, 1995, s. 75-111; tychże, *Z dziejów suburbium w Szczecinie. (Wyniki badań archeologicznych lat 1992-1997)*, SA, t. 50, 1998, s. 83-113.

³⁰ W. Filipowiak, *Wolinianie ...*, s. 480, ryc. 273.

³¹ J. Wojtasik, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne na wzgórzu „Młynówka” w Wolinie*, Szczecin 1968.

³² W. Filipowiak, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Wolinie w latach 1953-1954*, SA, t. 1, 1955; tenże, *Badania archeologiczne w Wolinie na Pomorzu*, „Archeologiczne Rozhledy”, t. 7, 1955, s. 351 i n.; tenże, *Wyniki badań archeologicznych w Wolinie w latach 1954-1955*, *ibidem*, t. 8, 1956, s. 686 i n.; tenże, *Wolinianie ...*, s. 299-305; E. Jaroszewska, *Przedmioty metalowe i szklane z wczesnośredniowiecznego Wolina*, Poznań 1955 (mps pracy magisterskiej); M. Misura, *Wyroby żelazne z grodu na Srebrnym Wzgórzu w Wolinie*, Poznań 1978, s. 84-86 (mps pracy magisterskiej).

Budzistowie, z którego warstw kulturowych wydobyto ostrogi, fragment topora, wędzidło i groty strzał poddane badaniom metalograficznym³³. W drugiej połowie lat pięćdziesiątych prowadzono także prace wykopaliskowe na grodzisku w Kędrzynie oraz osadzie w Ujściu, które dostarczyły m.in. 3 ostrogi z zaczepami haczykowatymi³⁴. Badania te organizowane były przez ówczesny Zakład Archeologii Wielkopolski i Pomorza IHKM PAN oraz Katedrę Archeologii UAM w Poznaniu.

Wyczerpującym podsumowaniem ówczesnego stanu wiedzy o wczesnomiejskich ośrodkach nadbałtyckich jest monografia L. Leciejewicza. Militaria nie stanowiły w niej jednak przedmiotu osobnego studium, lecz wchodziły w zakres materiału służącego do rozważań o rzemiośle, kulturze materialnej i artystycznej oraz wymianie handlowej³⁵.

W 1960 r. z Zalewu Szczecińskiego wydobyto miecz o nietypowym kształcie rękojeści³⁶. Lata sześćdziesiąte przynoszą zwiększenie ilości badanych stanowisk położonych nie tylko w pasie nadbrzeżnym Bałtyku. Między innymi ekspedycja wykopaliskowa IHKM PAN w Bardach i Świelubiu kierowana przez W. Łosińskiego dokonała kompleksowego rozpoznania znajdujących się tam grodziska i ciałopalnego cmentarzyska. Z pierwszego obiektu pozyskano; czekan typu Id, fragment plecionki kolczej, grot oszczepu i groty strzał. Groby kurhanowe zawierały brązowe okucia wikingów

³³ W. Ł o s i ń s k i, *Kowalstwo we wczesnośredniowiecznym Kołobrzegu* [w:] *Z badań ...*, s. 9-48; E. T a b a c z y ń s k a, *Obróbka metali żelaznych, rogu i kości oraz bursztynu we wczesnośredniowiecznym Kołobrzegu*, *ibidem*, s. 49-81; W. Ł o s i ń s k i, E. i S. T a b a c z y ń s c y, *Badania archeologiczne w Kołobrzegu w 1957 r.*, SA, t. 9, 1960; W. Ł o s i ń s k i, *Badania wykopaliskowe Stacji Archeologicznej Kołobrzeg IHKM PAN w 1961 r.*, SA, t. 15, 1963, s. 177 in.; L. L e c i e j e w i c z, W. Ł o s i ń s k i, E. T a b a c z y ń s k a, *Kołobrzeg we wczesnym średniowieczu*, Wrocław 1961.

³⁴ A. U r b a ń s k a, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Kędrzynie*, *pow. Kołobrzeg w 1959 r.*, SA, t. 14, 1962, s. 154-163; W. Ł o s i ń s k i, A. U r b a ń s k a, *Drugie sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Kędrzynie*, *pow. Kołobrzeg*, SA, t. 15, 1963, s. 163-176. L. L e c i e j e w i c z, *Badania na terenie osady i grodu wczesnośredniowiecznego w Ujściu*, *pow. Chodzież*, SA, t. 2, 1956, s. 140-179; tenże, *Ujście we wczesnym średniowieczu*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961.

³⁵ L. L e c i e j e w i c z, *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962, s. 117-120, 186, 292-311, 303-305, ryc. 16a-c. Z zabytków archeologicznych pochodzących z warstw kulturowych autor uwzględnił groty strzał ze Szczecina i Kołobrzegu, ostrogę z Kołobrzegu oraz resztki kolczugi, okucie pochwy sztyletu i ostrogę z Wolina.

³⁶ W. G a r c z y ń s k i, *Wczesnośredniowieczny miecz z Zalewu Szczecińskiego*, MZP, t. 7, 1961, s. 381-386.

(?) tarcz³⁷. W Kamieniu Pomorskim i na osadzie w Gardźcu, st. 2 znaleziono pięć grotów strzał, na grodzisku w Radaczu, st. 1 trzy ostrogi z zaczepami haczykowatymi i jedną typu I wg Z. Hilczerówny³⁸. W końcu lat sześćdziesiątych H. Malinowska-(Łazarczyk) rozpoczęła wieloletnie badania kompleksu nekropolicznego w Cedyni (st. 2/2a)³⁹. Po jej przedwczesnej śmierci zadanie to realizował na początku lat dziewięćdziesiątych A. Porzeziński⁴⁰. Z grobów zawierających pochówki szkieletowe wydobyto m.in. dwa miecze, grot oszczepu, dwie ostrogi i noże bojowe. Liczne militaria, przede wszystkim groty strzał i bełtów, podniesiono z resztek wału wczesnośredniowiecznego grodziska i ruin późnośredniowiecznego zamku w Starym Drawsku (Drahimiu) w trakcie wieloletnich prac wykopaliskowych kierowanych przez H. Janochę i F. Lachowicza⁴¹. O ich wartościach poznawczych wspominaliśmy wyżej.

³⁷ W. Ł o s i ń s k i, *Sprawozdanie z badań archeologicznych ekspedycji wykopaliskowej IHKM PAN w Świelubiu i Bardach pow. Kołobrzeg*, w 1962 r., SA, t. 16, 1964, s. 153-169; tenże, *Badania archeologiczne w Świelubiu i Bardach*, *pow. Kołobrzeg*, w 1964 r., *idem*, t. 18, 1966s. 11 i n.; tenże, *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Bardach i Świelubiu pod Kołobrzegiem*, KZM, t. 3, 1973, s. 102-119; tenże, *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzeczu dolnej Parsęty*, Wrocław 1972.

³⁸ E. C n o t l i w y, *Wyniki badań archeologicznych na osadzie wczesnośredniowiecznej w Gardźcu*, *pow. Kamień Pom.*, MZP, t. 12, 1966, s. 205-258; J. O l c z a k, *Badania archeologiczne na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Radaczu*, *pow. Szczecinek*, MZP, t. 8, 1961, s. 371-379; K. S i u c h n i ń s k i, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Radaczu*, *pow. Szczecinek*, MZP, t. 8, 1962, s. 9-29; tenże, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w okolicy Radacza*, *pow. Szczecinek w 1963 r.*, MZP, t. 10, 1964, s. 153-182; J. F o g e l, *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Radaczu*, *pow. Szczecinek w świetle badań wykopaliskowych*, ZOW, R. XXIX, z. 3. 1963, s. 188-193. Wyników badań w Kamieniu Pomorskim W. Garczyńskiego nie publikowano.

³⁹ H. M a l i n o w s k a - (Ł a z a r c z y k), *Cmentarzysko średniowieczne w Cedyni*, t. I-II, wyd. Muzeum Narodowe w Szczecinie 1982; tenże, *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku w Cedyni w latach 1976-1985*, MZP, t. 31, 1985, s. 85-115.

⁴⁰ A. P o r z e z i ń s k i, *Sprawozdanie z ratunkowych badań archeologicznych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym w Cedyni (stanowisko 2a)*, MZP, t. 38, 1992, s. 203-247.

⁴¹ H. J a n o c h a, *Badania archeologiczno-architektoniczne na zamku w Starym Drawsku (Drahimiu)*, *pow. Szczecinek*, MZP, t. 9, 1963, s. 315-333; tenże, *Badania archeologiczno-architektoniczne na grodzisku wczesnośredniowiecznym i zamku średniowiecznym w Starym Drawsku (Drahimiu)*, *pow. Szczecinek (stanowisko 1) w latach 1964-1965*, MZP 11, 1964, s. 411-501; H. J a n o c h a, F. R o ż n o w s k i, D. P t a s z y ń s k a, *Gród i zamek w Starym Drawsku*, Poznań 1972.

Materiały z tych i innych badań, głównie grodzisk i osad położonych na terenie Pomorza Środkowego, (ówczesnych województw koszalińskiego i słupskiego) zostały opublikowane w formie szczegółowego katalogu stanowisk⁴². Całokształt materiałów archeologicznych pochodzących z rejonu wolińsko-kamięńskiego-nowogardzkiego zebrał W. Filipowiak⁴³. Nie stały się one jednak autonomicznym przedmiotem opracowań, lecz stanowiły jedynie elementy analiz materiałów z badań poszczególnych, wspomnianych wyżej stanowisk, bądź opracowań A. Nadolskiego, Z. Hilczerówny, J. Żaka. Szansę nowego spojrzenia i opracowania pomorskich militariów stwarzało wydanie monumentalnej *Historii Pomorza*. Została ona w naszym przekonaniu zaprzeczona, jako że informacje zawarte w jednostronicowym podrozdziale pióra J. Kostrzewskiego nie wykraczały poza wiedzę W. Łęgi⁴⁴. Ostatnio ukazała się rozprawa poświęcona formowaniu Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej w VI-VIII w. oparta m.in. o analizę militariów. Posiada ona wiele walorów merytorycznych. Jednak przyjęta w niej koncepcja analizy materiałów oraz zakres terytorialny i chronologiczny powodują, że jej autor nie mógł odpowiednio dogłębnie odnieść się do całej problematyki bronioznawczej⁴⁵.

⁴² J. O l c z a k, K. S i u c h n i ń s k i, *Źródła archeologiczne do studiów na wczesnośredniowiecznym osadnictwie grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. 1, Poznań 1966; t. 2, Poznań 1968; t. 3, Poznań, 1971; tychże, *Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych grodzisk prowadzonych na terenie powiatu szczecińskiego (1967 r.), bytowskiego (1968 r.) i sławieńskiego (1968 r.)* [w:] *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na terenie województwa koszalińskiego w latach 1967-1968*, Koszalin 1969, s. 106-129; tychże, *Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych grodzisk przeprowadzonych na terenie powiatu słupskiego*, KZM, t. 2 1972, s. 308-324; tychże, *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa słupskiego*, t. I, Poznań 1985; t. II, Poznań 1989; W. Ł o s i ń s k i, J. O l c z a k, K. S i u c h n i ń s k i, *Sprawozdania z badań archeologicznych prowadzonych na terenie województwa koszalińskiego w 1966 r. 1967*; tychże, *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, Poznań 1971; tychże, *Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych grodzisk przeprowadzonych na terenie powiatu słupskiego*, KZM, t. 2, 1971, s. 308-324.

⁴³ W. F i l i p o w i a k, *Materiały do osadnictwa Wolinian w okresie wczesnośredniowiecznym*, MW, t. 4, 1956, s. 225-231; tenże, *Wolinianie* ...

⁴⁴ J. K o s t r z e w s k i, *Główne linie gospodarczego rozwoju w VI-XII w. Kultura materialna ludności wiejskiej i podgrodziowej. Uzbrojenie* [w:] *Historia* ..., s. 255-256.

⁴⁵ M. D u l i n i c z, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej. Studium archeologiczne*, Warszawa 2001, s. 95-104.

Przedstawiona tu w skrócie historia i stan badań nad militariami zachodniopomorskimi konweniuje z oceną analogicznej sytuacji w krajach Europy Środkowej. Czytamy w niej m.in.: „Pomimo narastania bazy materiałowej (...) nie widzimy znacznego postępu w rozwoju tej dziedziny nauki”⁶³. Możemy się podpisać pod tymi słowami.

Wydaje się zatem, iż nadszedł odpowiedni moment na podsumowanie wiedzy na temat uzbrojenia zachodniopomorskiego wojownika we wczesnym średniowieczu.

W tym miejscu pragnę podziękować wszystkim, którzy przyczynili się do powstania tej pracy. Szczególnie prof. dr hab. M. Głowski za zachęcenie do podjęcia tematu oraz opiekę merytoryczną i umożliwienie jego realizacji. Dziękuję kierownikom i pracownikom instytucji i placówek badawczych za bezinteresowną pomoc w trakcie zbierania materiałów. Trudno wymienić wszystkich, lecz niektórych koniecznie. Byli to; prof. dr hab. W. Filipowiak oraz E. Cnotliwy i A. Porzeziński z Muzeum Narodowego w Szczecinie, E. Wilgocki kierujący Pracownią Archeologiczną Muzeum Zamku Książąt Pomorskich i A.B. Kowalska z Pracowni Archeologicznej IAiE PAN w Szczecinie, H. Kroczyński z Muzeum Oręża Polskiego w Kołobrzegu, K. Kruk z Muzeum Regionalnego i B. Stanisławski z Pracowni Archeologicznej IAiE PAN na Wolinie, H. Janocha z Muzeum Okręgowego w Koszalinie, Cz. Krocak z Muzeum Regionalnego w Cedyni, J. Dudź z Muzeum Regionalnego w Szczecinku oraz E. Naumowicz-Śmigielka z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Dziękuję też prof. dr hab. L. Leciejewiczowi za informacje dotyczące zabytków z Kołobrzegu-Budzistowa oraz prof. dr hab. A. Nowakowskiemu i doc. dr hab. W. Świętosławskiemu za cenne uwagi wzbogacające i korygujące treść niniejszego opracowania. Słowa podziękowania kieruję też do Koleżanki E. Wtorkiewicz-Marosik za wykonanie mapy oraz rysunków zabytków z tablic: XIX: 1-2, 11; XX: 4.

Ciepło wspominam także życzliwe słowa porad i otuchy płynące od mojej Żony, przyjaciół, znajomych i współpracowników z Muzeum Miasta Zgierza.

⁶³ M. G ł o s e k, *Stan i potrzeby badań nad uzbrojeniem z okresu wczesnego średniowiecza na terenie Europy środkowej*, AULFA, nr 23, t. I, s. 111.

II. SYSTEMATYKA I ANALIZA ŹRÓDEŁ

II. 1. Źródła archeologiczne

II. 1. A. Miecze i elementy garniturów mieczowych

II. 1. A. 1. Terminologia i ogólna charakterystyka zbioru

Bronioznawcy w zasadzie nie zdefiniowali ostatecznie terminu „miecz”. Podstawowym problemem jest ustalenie; czy miecze cechują się tylko i wyłącznie głownią dwusieczną, czy też można do nich zaliczyć egzemplarze jednosieczne. Według A. Nadolskiego „jest to broń biała, długa, o głowni prostej zasadniczo obosiecznej (podkreślenie autora P.Ś.), przeznaczonej przede wszystkim do rąbania, o rękojeści przeważnie symetrycznej”. W późniejszej publikacji autor ten potwierdza istnienie głowni jednosiecznych w Skandynawii, a więc pośrednio zalicza je do mieczy¹. Innego zdania jest A. Nowakowski, który twierdzi, iż „miecz jest bronią sieczną długą, o symetrycznej, otwartej rękojeści i obosiecznej, symetrycznej głowni (terminologicznym nieporozumieniem jest mówienie o jednosiecznym mieczu)”. Powstaje zatem pytanie, jak określić okazy o jednosiecznej głowni? Nie przyjął się w literaturze polskiej używany czasem neologizm mieczo-szabla, czy też może szablo-miecz (*Säbelschwert*)². Według A. Nowakowskiego nie są to kordy (*scramasaksy*) charakteryzujące się asymetryczną rękojeścią i głownią o długości do 70 cm, a więc krótszą od głowni mieczy³. Inni badacze polscy

zajmujący się tą problematyką z reguły nie poruszają tego tematu, jako że w materiale z ziem polskich (poza wątpliwym przypadkiem miecza ze Szczecina) okazy o jednosiecznych głowniach praktycznie nie występują. Definiując ten rodzaj broni nie można jednak abstrahować od jej licznych egzemplarzy o jednosiecznej głowni oraz symetrycznej, krzyżowej rękojeści pochodzącej np. z Norwegii, z terytorium bałtyjskiego, jak i pojedynczych zabytków z innych miejsc (np. Horne Saliby na Słowacji, Görke w Meklemburgii). Są one bez wyjątku traktowane jako miecze. Pozostaniemy zatem przy definicji A. Nadolskiego⁴.

Badacz ten zebrał 75 okazów tej broni o znanej metryce i 8 dalszych pochodzących najprawdopodobniej z terenu Polski. Wśród nich znalazły się 23 egzemplarze z Pomorza Zachodniego, przy czym 2 z nich (Pawłówko i Słupsk) posiadały nieokreślone kształty, a dalsze 2 (Nieprzemina-Neppermin) pochodziły z terytorium byłej NRD⁵. Od 1954 r. ilość zabytków tego typu z Pomorza Zachodniego zwiększyła się w niewielkim stopniu. Do 19 mieczy (nie licząc okazów z Nieprzemina, Pawłówka i Słupska) doszły dwa egzemplarze z cmentarzyska w Cedyni, st. 2, jeden wyłowiony z Zalewu Szczecińskiego niedaleko miejscowości Trzebież i Brzózki oraz miecz z okolic Santoka. Informacje wystarczające do sformułowania charakterystyki mieczy dotyczą 23 zabytków (tabela IA)⁶. Niestety, znacząca większość ze skatalogowanych

¹ A. N a d o l s k i, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*. Łódź 1954, s. 20, 22, tenże, *Polska broń. Broń biała*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 33.

² P. P a u l s e n, *Einige Säbelschwerter im Ostseeraum* [w:] *Dokumenta Archeologica Wolfgang La Baume dedicata*, Bonn 1956; A. N. K i r p i ě n i k o v, *Drevnerusskoje orużie. Vypusk piervyj: Meči i sabli IX-XIII vv.* ASSSR, 1966, s. 62.

³ A. N o w a k o w s k i, *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń 1991, s. 49, 61. Odrębne zagadnienie to przyjęta przez tegoż autora długość głowni jako wyznacznik korda. Istnieją przykłady (Żydowo) obusiecznych mieczy o długości głowni poniżej granicy 70 cm. A. N. Kirpičnikov (*op. cit.*, s. 72) przyjmuje, iż maksymalna długość głowni *scramasaxów* wynosi 50 cm. Znane są jednakże dłuższe egzemplarze.

⁴ Egzemplarze mieczy o jednosiecznej głowni należałoby w zasadzie określić jako pałasze.

⁵ A. N a d o l s k i, *Studia ...*, tab. A. Są to miecze z następujących miejscowości: nr 1 Barwino, nr 10 Ciecholub (tu: Ciechlup), nr 15 Frydląd (od 1945 r. Mirosławiec), nr 18-19 Goćłowo (obecnie Szczecin-Goćłowo), nr 25 Kępsko, nr 31 Krajnik Dolny, nr 34 Lipiana, nr 35 Liszkowo, nr 36 Lubiatowo, nr 45 Morzewo, nr 47-48 Nieprzemina, nr 53 Pawłówko, nr 58 Santok, nr 60 Słupsk, nr 61-64 Szczecin, nr 68 Złocieniec, nr 71 Żalęcino, nr 75 Żydowo.

⁶ Ponadto w zbiorach Muzeum w Siekierkach znajduje się miecz o nietypowym kształcie. Jest on dość krótki (85 cm), z głownią o długości 70 cm i przeciętnej szerokości 4 cm, rozszerzającej się do 6 cm przy zastawie. Na głowni znajdują się

przez A. Nadolskiego mieczy zaginęła lub znajduje się w nieznanymi miejscach. Poza dwoma egzemplarzami ze Szczecina i nowo odkrytymi zabytkami pozostałe znane są jedynie z mniej lub bardziej szczegółowych opisów i ilustracji. Dlatego bardzo trudne jest przeprowadzenie ponownych analiz materiału i wprowadzenie ewentualnych poprawek do przyjętych już w literaturze ustaleń. Trudności takie egzemplifikuje np. rozmaicie w różnych źródłach odwzorowana głównie miecza z Gocłowa II (nr kat. 6a, b).

II. 1. A. 2. Przyjęte zasady i problemy systematyki materiału

Miecze z VIII-połowy XI w. od lat 70-80-tych XIX w. przyjęło się określać zgodnie z panującymi wówczas naukowymi przekonaniem jako „wikińskie” lub „normańskie”⁷. J. Petersen analizując kształt i wystrój głowic oraz jeliców pochodzących głównie ze Skandynawii egzemplarzy tego uzbrojenia, wyróżnił ich 26 typów i podtypów oznaczając je kolejnymi literami alfabetu łacińskiego⁸. E.M. Wheeler zredukował klasyfikację J. Petersena do siedmiu (I-VII) podstawowych typów „wikińskich” mieczy⁹. R.E. Oakeshott w swych dwu opracowaniach¹⁰ uzupełnił jego klasyfikację o dwa dalsze (VIII i IX) typy, z których drugi był w zasadzie odpowiednikiem typu Y, a pierwszy typu X J. Petersena. Obydwa stanowiły formy przejściowe do średniowiecznych mieczy, które

dwie wąskie strudżiny biegnące od sztychu do zastawy, tj. około 10 cm poniżej jelca. Na tej wysokości, na obydwu ostrzach znajdują się symetrycznie rozmieszczone szczyby. Krótki jelec o kwadratowym przekroju jest wygięty w stronę głowni. Na styku jelca i części nasady głowni znajduje się z nieznaczna szczelina. Trzpień rękojeści o długości 10 cm i prostokątnym przekroju jest szerszy przy jelcu, a węższy przy głowicy. Ta ostatnia, wykuta (?) z jednego kawałka żelaza posiada wydzieloną prostą podstawę i pięcioczętną nakładkę, której środkowy człon jest nieco wyższy od czterech skrajnych. Nie znamy analogii do tego miecza. Jego głownia z dwiema strudżinami nie sięgającymi jelca, jest praktycznie nie spotykana wśród mieczy wczesnośredniowiecznych, choć przypomina głownie mieczy typu XII R.E. Oakeshotta. Masywny, wygięty jelec nawiązuje do jelca mieczy typu Z, a głowica do typu K wg J. Petersena. Typologiczne niespójności oraz charakterystyczne szczyby i szczeliny występujące w miejscach styku jelca i głowni oraz w dolnej partii zastawy skłaniają do wniosku, że jest to najprawdopodobniej falsyfikat.

⁷ Zob. A. N. K i r p i ě n i k o v, *op. cit.*, s. 18; A. N a d o l s k i, *Studia ...*, s. 34.

⁸ J. P e t e r s e n, *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaben*, Kristiania 1919.

⁹ R.E.M. W h e e l e r, *London and the Vikings (London Museum Catalogues)*, London 1927.

¹⁰ R.E. O a k e s h o t t, *The Archeology of Weapons*, London 1960; tenże, *The Sword in the Age of Chivalry*, London 1964.

konsekwentnie oznaczył kolejnymi cyframi rzymskimi (X-XX). Metoda i nomenklatura R.E. Oakeshotta została ogólnie przyjęta, zastosowana i modyfikowana w nauce polskiej¹¹. Godny uwagi jest także dokonany przez A. Bruhn-Hoffmeyer podział zbioru mieczy europejskich na dwie kategorie chronologiczne; romańską i gotycką. Do mieczy romańskich badaczka ta zaliczała też formy przejściowe (grupa I - typy X, Y, U i V wg J. Petersena), datowane na lata około 1100-1150. Grupę II mieczy romańskich tworzyły egzemplarze o głowicy „orzechowatej” (*brazil-nut pommel*) tj. owalnej i półowalnej dominujące w latach 1100-1250, a grupę III o głowicy dyskoidalnej lub kolistej. Propozycja ta jest dobrze uzasadniona poza zbyt późnym datowaniem mieczy o półkolistej głowicy wyraźnie należących do starszego, przedromańskiego horyzontu¹².

Analizując materiał posługiwać się będziemy klasyfikacją J. Petersena (dalej: wg J.P.) dla mieczy z VIII-połowy XI w. i systematyką R.E. Oakeshotta (dalej: wg R.E.O.) dla mieczy późniejszych uzupełnioną o sugestie A. Bruhn-Hoffmeyer. Drugi z wymienionych wyżej zbiorów określamy jako „romański” i zgodnie z tą logiką pierwszy jako „przedromański”. Omawiając je szczegółowiej używać będziemy określeń nawiązujących do nazw merowińskiej (około 481-752 r), karolińskiej (752-986 r.) i ottońskiej (około 950-1050 r.) faz historycznych i kulturowych z Europy Zachodniej¹³.

Zagadnienie jest jednak bardziej skomplikowane. Po pierwsze, typologia J. Petersena ulegała rozbudowaniu i komplikacji w momentach pojawienia się okazów, które nie bardzo mieściły się w jej ramach¹⁴. Z problemem tym mamy także do czynienia w przypadku materiałów zachodniopomorskich.

¹¹ Więcej na ten temat zob. m.in. M. G ł o s e k, A. N a d o l s k i, *Miecze średniowieczne z ziem polskich*, Łódź 1970, s. 17-26; M. G ł o s e k, *Miecze środkowoeuropejskie z X-XV w.*, Warszawa 1984, s. 8-14, 23-30; A. N o w a k o w s k i, *op. cit.*, s. 34 i n.

¹² Do grupy I A. Bruhn-Hoffmeyer (*Middelalderens tvaeggede svaerd*, t. I-II, Kopenhavn 1954, t. I, s. 34, t. II, s. 7, nr 5, tab. IVa) zaliczyła m.in. miecz z Marszowic należący do typu X J. Petersena i datowany na X w.

¹³ Zob.: J. Ż a k, *Frankijskie elementy kulturowe w kulturze protopolskiej (V/VI-IX w.)*, „Pomorania Antiqua”, t. 8, 1979, s. 43-56; R.E. Oakeshott, *The Sword...*, s. 30, 83; Z. Ś w i e c h o w s k i, L. N o w a k, B. G u m i Ń s k a, *Sztuka romańska*, Warszawa 1976, s. 5.

¹⁴ M.in. H. Jahnkuhn (*Eine Schwertform aus karolingischer Zeit*, „Offa”, t. 4, 1939, s. 155-168) wprowadził typ Mannheim. A. Nadolski (*Studia ...*, s. 26 i n.) wyodrębnił typ a („wczesnoromański”), z którego to pomysłu później się wycofał (A. N a d o l s k i, *Polska broń ...*, s. 33), choć typ „alfa” zaistniał

Występuje w nich mianowicie zabytek nie przystający formą do żadnego wyróżnionego już w literaturze typu mieczy z VIII-X w. Należy go jednak w miarę precyzyjnie określić. Można by uznać, że reprezentuje nowy typ miecza. Nie chcemy jednak powtarzać, błędnej według nas praktyki polegającej na zbyt daleko posuniętej analizie formalnej zabytków, prowadzącej do budowania coraz innych, *stricte* teoretycznych bytów.

już w literaturze światowej. Posługuje się nim m.in. Z. Vinski (*Razmatranja o posljiekarolinškima mačevima 10. 11. stoljeću u Jugoslaviji*, „Starohrvatska prosvjeta”, seria III, t. 13, 1983, s. 7-64), przywołuje go również jako analogię do wydzielonego przez siebie typu „Desiukiški” V. Kazakievičius (*IX-XIII a. Baltu kalaviai*, Vilnius 1966, s. 23-26). Dalszą komplikację w systematyce mieczy wczesnokatolińskich wprowadziło wydzielenie mieczy typu Immenstadt i Altjürden (F. S t e i n, *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*, „Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit”, Seria A, t. 9, 1967; W. M e n g h i n, *Neue Inschriftenschwerten aus Süddeutschland und die Chronologie karolingischen Späthen auf dem Kontinent*, „Erlanger Forschungen”, Reihe A, t. 26, 1980, s. 227-272; tenże, *Das Schwert im frühen Mittelalter. Chronologisch-typologische Untersuchungen zu Langschwerten aus germanischen Gräbern des 5. bis 7. Jahrhunderts n. Ch.*, Stuttgart 1982) będących w zasadzie odmianami mieczy typu A-B J. Petersena. Wydaje się nam, że nazbyt drobiazgową analizą kształtu rękojeści stanowi zwłaszcza ślepa uliczka. Dowodzą choćby tego rozważania E. Szameita (*Karolingerzeitliche Waffenfunde aus Österreich. Teil I: Die Schwerter*, AA, t. 70, 1986, s. 385-411) poświęcone mieczom z Austrii. Analizując 8 zabytków tego typu, uznał np. że miecz z Gramilach/Tauchendorf jest formą mieszaną (*Mischung*) trzech typów, a dla egzemplarza z Hainbuch badacz ten musiał stworzyć kolejny, szczególny typ (*Sondertyp*). *Nota bene* autor ten stał w opozycji do ustaleń, które zaproponował Z. Vinski (*Zu karolingischen Schwertfunden aus Jugoslawien*, „Jahrbuch der Römisch-Germanisches Zentralmuseums Mainz”, t. 30, s. 463). Pewne zamieszanie obserwujemy także w zakresie klasyfikacji mieczy romańskich. Np. V. Kazakievičius (*op. cit.*, s. 93, tabl. 3), nie odnosząc się do typologii R.E. Oakeshotta, modyfikuje klasyfikację J. Petersena dla materiału z terytorium plemion bałtyjskich, rozszerzając ją o późniejsze formy mieczy z „siodłowatymi”, „romboidalnymi”, „owalnymi” i „dyskowatymi” głowicami. A.N. Kirpičnikov (*op. cit.*, s. 19-20, ryc. 1, s. 49-50, ryc. 10) klasyfikację J. Petersena uzupełnił o 2 podtypy mieczy występujące według niego tylko na Rusi do poł. XI w., a dla mieczy z XI-XIII w. utworzył osobne typy I-VII. Z kolei A. R u t t k a y (*Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, (I), „Slovenska Archeologia”, t. 23, z. 1, 1975, s. 119-216; (II) *ibidem*, t. 24, z. 2, 1976, s. 246-269) analizując miecze ze Słowacji stworzył dla nich odrębną klasyfikację utworzoną bazującą częściowo na typologii J. Petersena (typy I-VIII z IX - pocz. XI w.), a częściowo na systematyce R.E. Oakeshotta (typy IX-XX z XI-XIV w.). U. Schoknecht (*Ein Fund mittelalterlicher Waffen von Levetzow, Kreis Wismar*, JBM 1967, s. 283-304, ryc. 174) wydzieliła formę Levetzow; mieczy z końca XII w. z „migdałowatymi” głowicami, do których zalicza głowice, które mogłyby być określone jako typ A, B lub E wg R.E. Oakeshotta.

Proponujemy w zamian zastosowanie metody klasyfikacji R.E. Oakeshotta do uporządkowania zbioru mieczy „przedromańskich” z VIII - połowy XI wieku. W systemie tym wyróżnikiem nie byłby kształt całych rękojeści lecz osobno jelca i głowicy, a w możliwych przypadkach także głowni. Określenie typu miecza stanowiłoby kombinację tych cech. Nie możemy w tym miejscu odnieść tej metody do wszystkich znanych zabytków. Zastosujemy ją do zachodniopomorskiego miecza, o wygiętym jelcu i rozczłonkowanej głowicy¹⁵.

Drugi problem związany z klasyfikacją mieczy wynika z częściowego zachodzenia na siebie systematyk J. Petersena i R.E. Oakeshotta. Dotyczy to materiału pochodzącego z okresu, w którym obydwa systemy pokrywają się częściowo ze sobą, czyli z X - połowy XI w. Sam R.E. Oakeshott przyznaje, że nie może odróżnić mieczy typu X (iks) wg J. Petersena od swojego typu X (dziesiątego), gdyż kształty obydwu pozostają ze sobą „w harmonii”. Sytuację tą gmatwa dodatkowo wprowadzenie przez R.E. Oakeshotta typu VIIa z głowicą półkolistą, który jest niczym innym jak typem X wg J.P.¹⁶ Jedynym wyróżnikiem typu VIII, pozostają według tego autora napisy na głowniach o cechach przedchrześcijańskich (ULBERHT, INGELRII), a wyróżnikiem typu X pozostają napisy typu chrześcijańskiego (np. INNOMINENDI)¹⁷. W ten sposób miecze z X-XI w. mogą być klasyfikowane według dwóch systemów. Radykalnym i być może skutecznym rozwiązaniem tej sytuacji byłoby usunięcie z klasyfikacji J. Petersena typu X¹⁸. Pozostając przy typie X wg R.E.O. należałoby wtedy rozszerzyć jego zakres chronologiczny „w dół” aż do końca IX w. Nie sądzimy jednak, że jesteśmy do tego uprawnieni. Zabieg ten bowiem należałoby poprzedzić gruntownymi studiami znacznie wykraczającymi poza niniejsze

¹⁵ Metoda ta była już praktycznie stosowana przez badaczy, np. w przypadku dwu mieczy z Pokrzywnicy Wielkiej o głowicach jak w typie X j i jelcach jak w typach S i Z wg J. Petersena. Bardzo (może nazbyt) rozbudowaną typologię mieczy średniowiecznych z terytorium byłej RFN proponuje A. G e i b i g (*Zur Formenvielfalt der Schwerter und Schwertfragmente von Haithabu*, „Offa”, t. 46, 1987, s. 223-260; tenże, *Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter*, Neumünster 1991. Oparta jest ona o szczegółową analizę kształtów wszystkich elementów składowych miecza w różnych rzutach i przekrojach. Wyróżnione w ten sposób cechy zapisane w systemie dziesiętnym tworzą pokrewne kombinacje cech charakteryzujących poszczególne typy (1-16) mieczy.

¹⁶ Głowicę tę R.E. Oakeshott (*The Sword ...*, s. 27, ryc. 5) określił jako „Tea-cosy pommel”.

¹⁷ *Ibidem*, s. 28-29.

¹⁸ W zasadzie głowice o półkolistym kształcie charakteryzujące miecze typu X wg J. Petersena można by także określić jako typ B1 wg R.E. Oakeshotta.

opracowanie. Ponadto badacz ten wyznaczał połowę XI w. jako dolną granicę chronologiczną użytkowania analizowanych przez siebie mieczy. Jednak bez przyjęcia podstawowych kryteriów porządkujących materiał nie można będzie ustalić, który zabytek i dlaczego włączamy w zakres typologii J. Petersena, a który do typologii R.E. Oakeshotta.

Naszym zdaniem sensownym rozwiązaniem byłoby wydzielenie w serii omawianych mieczy egzemplarzy o wyrazistych cechach formalnych (kształt głowicy i jelca), które utworzyłyby **właściwy typ X (iks) wg J.P.** ze schyłkowego horyzontu przedromańskiego. Miecze charakteryzujące się innym kształtem zaliczylibyśmy do użytkowanego później **typu X (dziesiątego) wg R.E.O.** Uzyskalibyśmy w ten sposób dość precyzyjne wyróżniki obydwu typów, systemów klasyfikacyjnych, a nawet ich stratyfikacji czasowej i kulturowej.

Badacze polscy są dość zgodni, iż w obrębie typu X wg J.P. należy wyróżnić dwie odmiany. Pierwsza z nich charakterystyczna dla połowy IX-X w. cechowała się jedno- lub dwuczęściowymi, (podstawa i nakładka) „mniej więcej” półkolistymi w formie głowicami oraz prostymi, proporcjonalnie krótkimi i grubymi jalcami. Odmiana druga, młodsza (koniec X - koniec XI w.) posiadała głowice półowalne (półeliptycznej) i dłuższy jelec¹⁹. Wielowariantowość form głowic i jalców mieczy typu X zaobserwowano także w materiale chorwackim i słowackim²⁰. Odmienności te nie stanowiły jak dotąd wystarczającej podstawy do wyodrębnienia nowego typu przedromańskich mieczy. Jedną z przyczyn tej powściągliwości jest, zrozumiąca skądinąd, niechęć do mnożenia kolejnych typów i podtypów zabytków. Nie można jednak nie zauważać zróżnicowania typu X.

Zgodnie z powyższym przyjmujemy, że miecze z szerokimi, półkolistymi, niekiedy dwuczęściowymi głowicami i krótkimi, wysokimi jalcami tworzą właściwy typ X wg J.P. występujący w fazie późnokarolińskiej okresu przedromańskiego. Natomiast egzemplarze z głowicami półeliptycznymi i eliptycznymi

¹⁹ Por. A. Nadolski, *Studia ...*, s. 26; J. Żak, *Problem pochodzenia mieczów tzw. „wikińskich” na ziemiach zachodniosłowiańskich, głównie polskich*, AP, t. 4, z. 2, 1959, s. 323-324; W. Sarnowska, *Miecze średniowieczne w Polsce*, „Światowit”, t. 21, 1955.

²⁰ Z. Vinski, *Razmatranja ...*, s. 16-25; A. Ruttkay, *op. cit.*, (II), s. 251, typ X J. Petersena rozбивa w swojej klasyfikacji na typ VI z głowicą zbudowaną z podstawy i nakładki, oraz typ VII z głowicą jednolitą. Za podstawowy wyznacznik tej formy uważa kształt płaskiej z profilu i półkolistej *en face* głowicy, kształt jelca ma dla niego drugorzędne znaczenie. Rozmiej formalny głowicy polegał na zwiększaniu jej grubości, aż do przybrania w XIII w. kształtu półkulistego.

(soczewkowatymi), czyli typów A i B-B₂ wg R.E.O. wchodzą już w zakres systematyki mieczy romańskich. Do tej pory były one klasyfikowane jako typ X wg J.P. bądź zaliczone przez A. Nadolskiego do wydzielonego przez niego typu α²¹. Do tej grupy mieczy włączamy egzemplarze z Barwina, Ciecholubia, Krajnika Dolnego i Mirosławca²². Zdajemy sobie sprawę z niedoskonałości przyjętych tu założeń, jednak w chwili obecnej wydaje się nam one zasadnymi i wystarczającymi sposobami uporządkowania, przynajmniej naszego materiału.

II. 1. A. 3. Analiza typologiczno-chronologiczna materiałów

II. 1. A. 3a. Miecze przedromańskie

Z terenu Pomorza Zachodniego pochodzi trzynaście mieczy z okresu przedromańskiego. Dwanaście z nich można uporządkować według klasyfikacji J. Petersena. Egzemplarz trzynasty z Trzebieży-Brzozek omówimy osobno.

Miecz typu B

Miecze te posiadają głowicę trójkątną *en face*, a w przekroju zbliżoną do prostokąta. Niektóre głowice są jednolite, inne posiadają krótką, prostokątną w przekroju podstawę. Jelec jest krótki i wysoki. Część z 22 norweskich egzemplarzy posiada jednosieczną głowicę²³.

Jedyny miecz typu B na terenie Pomorza Zachodniego znaleziono w Lubiatowie. Posiada on półowalną (zbliżoną do trójkąta), jednolitą głowicę profilowaną dołem w kształt podkładki, bardzo krótki i szeroki jelec oraz damascenowaną głowicę z pojedynczą struzką (nr kat. 11, tabl. I: 1).

Według starszych opracowań miecze tego typu ukształtowały się u schyłku okresu wędrówek ludów i na początku epoki wikingów (VIII w.) w Nadrenii (Turyngii?). Stamtąd przeniknęły do Skandynawii, gdzie m.in. fińskie egzemplarze datowane są zespołami na VIII-IX w.²⁴ Ustalenia te w zasadzie potwierdzone są przez współczesnych bronioznawców. Na IX w. datowany jest jeden z trzech ruskich mieczy

²¹ A. Nadolski, *Studia ...*, s. 26-28.

²² Miecz z Żalęcina oraz Grzebska i Pokrzywnicy) włączył w obręb systematyki R.E. Oakeshotta M. Głosek (*op. cit.*, s. 151, nr 177, 157, nr 249, 161, nr 294).

²³ Petersen, *op. cit.*, s. 61-63, rys. 53, 54.

²⁴ Za: W. Sarnowska, *op. cit.*, s. 299, przyp. 43-46.

1107

009

(Novosielki)²⁵, a pięć litewskich zabytków tego typu pochodzi z VIII-IX w.²⁶. Spośród trzech meklemburskich egzemplarzy jeden (Menzlin) znaleziono na terenie osady datowanej od VII do X stulecia²⁷. Także miecz z Lubiatowa traktowany jest przez badaczy polskich jako import frankoński z wieku VIII²⁸. Z terytorium Polski drugi analogiczny miecz bez zachowanej głowicy znaleziono na Śląsku²⁹. Nie zarejestrowano ich w Słowacji³⁰.

Miecz typu D

Bardzo rzadkie miecze typu D charakteryzują się masywną, kolistą głowicą złożoną z podstawy i trójdzielnej nakładki. Ich jelec jest krótki i wysoki o soczewkowatym przekroju. Głowice i jelce są z reguły ornamentowane wątkami geometryczno-roślinnymi, głównie są dwusieczne³¹.

W grobie szkieletowym w Kępsku znajdował się miecz typu D o zniszczonej głowni, z głowicą bez nakładki oraz krótkim, szerokim jelcem ornamentowanym „dwoma szeregami zagłębień przeciwstawnych sobie i utworzonych z dwóch półkoli i żeberka na końcach kulisto zgrubiałego. Na jelcu widać prócz tego trzy zagłębienia kształtu kwadratu i kółka wybite stemplem”³² (nr kat. 7; tabl. I: 7).

Badacze są zgodni, że miecze typu D powstały w jednym z nadreńskich warsztatów w końcu VIII w. W ciągu IX w. dotarły one m.in. do Norwegii (11 egzemplarzy), a poprzez nią do krajów Europy środkowo-wschodniej³³. W Słowacji jedyny ich reprezentant pochodzi z cmentarzyska „szkieletowego” w Błatnicy wiążanego z wczesnokarolińskimi oddziaływaniami³⁴. Dwa ruskie miecze z X-wiecznych

cmentarzysk w Michajłowskoje i Gniezdowa wyznaczają najpewniej schyłkowy okres ich użytkowania i są być może lokalnej produkcji³⁵. Miecz tego typu odkryto także na terytorium plemion bałtyjskich (Elbląg)³⁶. Nie odkryto ich w Meklemburgii i na innych polskich obszarach etnicznych.

Miecz typu H

Mieczy tego typu charakteryzują się prostym, szerokim, w rzucie pionowym soczewkowatym jelcem, głowicą złożoną z podstawy oraz trójkątnej *en face* i soczewkowatej w przekroju nakładki. Intarsjowane są z reguły nabijanym wertykalnie drutem z metali kolorowych. Wyróżnia się wśród nich starsze warianty charakteryzujące się graniasto profilowanymi jelcami i podstawami głowic oraz młodsze pozbawione tej cechy³⁷. Ich głownie są jedno- i sporadycznie dwusieczne, z reguły „krępe”, przeznaczone do cięcia, a nie do klucia. Proporcjonalnie najczęściej wśród innych typów znaczone są napisami typu ULFBERTH³⁸.

Jedyny egzemplarz tej broni z Pomorza Zachodniego wydobyto z Odry koło Szczecina. Jego głowica złożona była z owalnej podstawy i nakładki inkrustowanej złotym (?) drutem. Jednosieczna (?) głownia posiadała zboczce³⁹. Bronioznawcy polscy dość zgodnie datują miecz na IX w. (nr kat. 17, tabl. I: 6)⁴⁰. Najbliższą terytorialną i typologiczną analogią zabytku ze Szczecina I jest inkrustowany mosiądzem, pozbawiony nakładki jednosieczny miecz z Görke w Meklemburgii. W literaturze niemieckiej traktowany jest on jako odpowiednik typów H-J wg *J.P.* i datowany na IX-X w.⁴¹ Sześć podobnych zabytków (np.

²⁵ A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, s. 26, kat. nr 2.

²⁶ V. Kazkievičius, *op. cit.*, s. 19–21.

²⁷ T. Trębaczekiewicz - Oziemska, *Uzbrojenie Słowian połabskich*. Łódź 1975, mps pracy doktorskiej, s. 33-37; U. Schoknecht, *Handelsbeziehungen der frühmittelalterlichen Siedlung Menzlin bei Anklam*, ZfA, t. 12, 1978, s. 229, ryc. 8 (jednosieczny „fryzyjski”); K. Wachowski, *Uzbrojenie przedpiastowskie na Śląsku [w:] Arma et ollae ...*, ryc. 1.

²⁸ A. Nadolski, *Studia ...*, s. 32-33; J. Żak, *Problem pochodzenia mieczów ...*, s. 299; tenże, *Frankijskie elementy kulturowe ...*, s. 49.

²⁹ W. Sarnowska, *op. cit.*, s. 279, 295 ryc. 32, s. 299

³⁰ A. Ruttka, *op. cit.*, (II) *passim*.

³¹ J. Petersen, *op. cit.*, s. 70-75, ryc. 59, 60.

³² W. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń, 1930, s. 204-205.

³³ J. Petersen, *op. cit.*, s. 71; W. Sarnowska, *op. cit.*, s. 300; A. Nadolski, *Studia ...*, s. 32-33; J. Żak, *Problem pochodzenia mieczów ...*, s. 299-300; tenże, *Frankijskie elementy kulturowe ...*, s. 49.

³⁴ A. Ruttka, *op. cit.*, (I), s. 132, nr 10; tenże (II), s. 247-248.

³⁵ A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, s. 26-27, nr 4, 5; tabl. III: I, IV, I. Ornamentyka miecza z Gniezdowa posiada analogie nie w znaleziskach skandynawskich mieczy lecz w zdobieniach fibul.

³⁶ V. Kazkievičius, *op. cit.*, s. 22-23, ryc. 1; W.K. Kulałow, *Drewnosti prussow VI-XIII ww*, ASSSR 1990, s. 29. Miecz ten przechowywany był do 1945 r. w Museum w Królewcu. Jego długość wynosi 78,5 cm, szer. głowni 5 cm, na niej napis INGELRII.

³⁷ J. Petersen, *op. cit.*, s. 99; Z. Vinskij, *Zu karolingischen Schwertfunden ...*, s. 473 i n.

³⁸ M. Müller-Wille, *Ein neues Ulfbertth-Schwert aus Hamburg. Verbreitung, Formkunde und Herkunft*, Offa, t. 29, 1970, s. 65-91.

³⁹ W. Sarnowska, *op. cit.*, s. 295, nr 39, rys. 29. Opis autorki na podstawie zdjęcia.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 301, A. Nadolski, *Studia ...*, tab., nr 64; J. Żak, *Problem pochodzenia mieczów ...*, s. 300, tenże, *Frankijskie elementy kulturowe ...*, s. 51.

⁴¹ E. Schuldt, *Mecklenburgische Alterthümer. Neue Funde*, Schwerin 1968; *Corpus ...*, 1979, s. 332, nr 49/53, tab. nr 2; U. Schoknecht, *Einige bemerkenswerte frühgeschichtliche Neufunde aus Görke, Kreis Anklam*, JBM 1963, s. 267, ryc. 168.

Luknajny, pow. Mrągowo) datowanych również na IX-X w. pochodzi z terytorium plemion bałtyjskich⁴².

Liczniesze są dwusieczne miecze typu H. Występują one już od 2 połowy VIII w. w zachodniej i południowej Europie⁴³. Najliczniej reprezentowane są w Skandynawii. Już J. Petersen wymienia 213 egzemplarzy z Norwegii datowanych przez niego na 800-950 r. n.e. Dalsze 60 okazów o podobnie określonej chronologii znaleziono w Finlandii⁴⁴. Spośród 26 bałtyjskich najstarszy odkryto w kurhanie z IX w. w Anduliai (Litwa)⁴⁵. Co najmniej 10 zabytków tego typu pochodzi z terytorium Wielkich Moraw (m.in. Mikulčice, Staré Město)⁴⁶. Dwa z czterech znalezisk słowackich odkryto na cmentarzyskach kurhanowych w Nitrze i Žabokrekach⁴⁷. Z dwu meklemburskich egzemplarzy jeden znaleziono na terenie X-wiecznego cmentarzyska w Gorschendorf⁴⁸. Natomiast siedemnaście ruskich zabytków, w tym także z cmentarzysk w Gniezdowie i Nowosielok z reguły jest datowanych na X-XI stulecia⁴⁹. Znaczna ilość mieczy tego typu (14 egzemplarzy) posiada głównie sygnowane napisem ULFBREHT, wykonywane w warsztatach nadreńskich od końca VIII do początku XI w.⁵⁰ Do typu H należy także miecz z Machowa, pow. Tarnobrzeg datowany analogiami ruskimi i estońskimi na IX-X w.⁵¹ O zachodnioeuropejskim pochodzeniu większości okazów tej broni przekonana jest poza

J. Petersenem większość badaczy⁵². Świadczy o tym ich występowanie w Europie kontynentalnej już w 2 połowie VIII w.

Miecz typu Mannheim

Miecze typu Mannheim charakteryzują się pseudo-trójdzielną nakładką i bardzo słabo wydzieloną podstawą głowicy. Formę tę wydzielił w 1939 r. H. Jankuhn zaliczając do niej 18 zabytków, w tym miecz wydobyty z Odry koło Gocłowa⁵³. Posiada on głowicę zdobioną złotym drutem (nr kat. 5, tabl. I: 2). Pierwotnie okaz ten określony w literaturze jako Gocłowo I zaliczano do mieczy typu I cechujących się trójkątną jak u typu H nakładką i wąską, prostokątną w przekroju podstawą. Do typu Mannheim w literaturze polskiej miecz ten włączył bodajże po raz pierwszy J. Żak⁵⁴.

Miecze typu Mannheim nie są liczne. Obecnie ich liczba wynosi dwadzieścia pięć zabytków znalezionych przeważnie przy północno-wschodnich rubieżach państwa Franków (Szlezwik-Holsztyn, Gotlandia)⁵⁵. Brakuje ich na terytorium Rusi. Najbliższymi terytorialnie odpowiednikami miecza z Gocłowa I są miecze z Hohensaaten (koło Frankfurtu nad Odrą)⁵⁶ i z Pregoły (Królewiec) datowany na IX wiek⁵⁷. Niemal identyczną rękojeść i dwusieczną głowicę bez strudziny posiada miecz z Detva (Słowacja), jedyny reprezentant typu IV wg A. Ruttkay'a pochodzący najpewniej z IX - I połowy X stulecia⁵⁸. Gdyby ich chronologia została potwierdzona, byłyby to najmłodsze miecze tego typu. Większość badaczy jest bowiem zgodna, że ich genezy należy szukać w

wyrażnie, że nakładka, ornamentowana wertykalnie nabijanym, miedzianym drutem, posiada w rzucie jak i w przekroju kształt „zbliżony do trójkąta o nieco wypukłych bokach” (L. R a u h u t, D. T w o r e k, H. Z i e n c i k, *Wczesnośredniowieczny miecz z Machowa*, WA, t. XXXXIII, z. 3-4, 1968, s. 398-409, s. 400, ryc. 5).

⁵² A. A r b m a n, *Schweden und das Karolingische Reich*, Stockholm 1937, s. 223; W. S a r n o w s k a, *op. cit.*, s. 301; J. Ż a k, *Problem pochodzenia mieczów ...*, s. 300, tenże, *Frankijskie elementy kulturowe ...*, s. 51; A.N. K i r p i ě n i k o v, *op. cit.*, s. 27; V. K a z a k i e v i ě i u s, *op. cit.*, 1996, s. 33; A. R u t t k a y, *op. cit.*, (II), *passim*.

⁵³ H. J a n k u h n, *Eine Schwertform ...*, s. 158, nr 6. Obecnie jest to dzielnica Szczecina-Gocław.

⁵⁴ J. Ż a k, *Frankijskie elementy kulturowe ...*, s. 48, nr 9.

⁵⁵ E. S z a m e i t, *op. cit.*, 1986, mapa 2, s. 397, lista znalezisk.

⁵⁶ *Corpus...*, 1979, nr 63/12; E. S z a m e i t, *op. cit.*, s. 397, lista; K. W a c h o w s k i, *Kultura karolińska ...*, ryc. 1, nr 4.

⁵⁷ V. K a z a k i e v i ě i u s, *op. cit.*, s. 40., rys. 37, s. 107, nr 1.

⁵⁸ A. R u t t k a y, *op. cit.*, (I), s. 248, 250; (II), s. 136, ryc. 3, I. W klasyfikacji J. Petersena miecz ten pierwotnie zaliczano, podobnie jak miecz z Gocłowa, do typu H.

⁴² V. K a z a k i e v i ě i u s, *op. cit.*, s. 30.

⁴³ La Lance/Szwajcaria, Strassburg/Francja, Joshofen/Bawaria, Gradac i Katuni/Dalmacja. Zbliżone do nich formą, choć wzbudzące typologiczne wątpliwości, są egzemplarze z Sieringhofen i Gramilach-Tauschendorf/Dolna Austria. Zob. Z. V i n s k i, *Zu karolingischen Schwertfunden ...*, s. 473-474, 56, ryc. 4; E. S z a m e i t, *op. cit.*, s. 391-392.

⁴⁴ J. Petersen, *op. cit.*, s. 89 i n.; H. S a l m o, *Die Waffen der Merowingerzeit in Finnland*, Helsinki 1938, s. 118-120.

⁴⁵ W. S a r n o w s k a, *op. cit.*, s. 301; V. K a z a k i e v i ě i u s, *op. cit.*, s. 32, ryc. 25.

⁴⁶ K. W a c h o w s k i, *Kultura karolińska a Słowiańszczyzna Zachodnia*, „Studia Archeologiczne”, t. 23, Wrocław 1992, ryc. 2.

⁴⁷ A. R u t t k a y, *op. cit.*, (II), s. 248.

⁴⁸ R. B e l t z, *Die vorgeschichtlichen Altherthümer des Grossherzogtums Mecklenburg - Schwerin - Vollständige Verzeichnis der im Grossherzoglichen Museum zu Schwerin bewährte Funde*, Schwerin 1910, t. 2, s. 376-377; W. T r ę b a c z k i e - w i c z - O z i e m s k a, *op. cit.*, s. 33-37, nr 16; *Corpus* 1979, s. 261, nr 46/36.

⁴⁹ A.N. K i r p i ě n i k o v, *op. cit.*, s. 27.

⁵⁰ Zob.: M. M ü l l e r - W i l l e, *Ein neues Ulfberth-Schwert aus Hamburg ...*, s. 72, wykaz.

⁵¹ Dość nieoczekiwanie K. Wachowski (*Kultura karolińska ...*, s. 6, ryc. 1, nr 7) w ślad za M. Müller-Wille (*Das Bootskammergrab von Haihabu*, „Berichte über die Ausgrabungen in Haihabu”, t. 8, 1976, s. 155) miecz z Machowa zalicza do typu Mannheim. Autorzy opracowania tego miecza stwierdzają však

merowińskich mieczach typu *spatha* o nakładkach głowic w kształcie głów zwierząt (*tierkopfförmige Knaufenden*). Powstała ona najpewniej w 2 połowie VIII w. w Nadrenii, a za górną granicę ich użytkowania przyjmuje się początek IX w.⁵⁹ Podobnie należy datować zachodniopomorski egzemplarz.

Miecz typu K

Głowice mieczy typu K składają się z prostych, w rzucie owalnych podstawach i wielodzielnych, z reguły pięcio- i siedmiodzielnych, wyjątkowo sześciodzielnych nakładkach. Rozdzielone bruzdami części nakładek są albo różnej szerokości i wysokości albo ich część środkowa jest wyższa i szersza. Jelce mieczy cechują się czworobocznymi przekrojami i zaokrąglonymi końcami, a ich główne z reguły są dwusieczne.

Jedyny zachodniopomorski egzemplarz tego typu broni wydobyto z koryta Odry w miejscowości Gocłowo (II) koło Szczecina (obecnie dzielnica Szczecina-Gocław). Posiada on siedmiodzielną głowicę i prosty jelec inkrustowane srebrem oraz dziwerowną głowicę z pojedynczą strudziną (nr kat. 6; tabl. I: 3-4)⁶⁰.

Miecze tego typu nie są liczne. Znanych 40 egzemplarzy zgrupowanych jest głównie w Skandynawii (14 egz.), Chorwacji (10 egz.) i Irlandii (5 egz.). Pozostałe rozrzucone są między Saoną na zachodzie, terytorium Bałtów na wschodzie oraz Dolną Austrią na południu⁶¹. W Europie wschodniej nie zarejestrowano ich obecności. Najbliższe odpowiedniki miecza ze Szczecina-Gocławia (II) datowane na IX w. znaleziono na terytorium bałtyjskim i na Połabiu⁶².

⁵⁹ H. Jankuhn, *Eine Schwertform...* s. 162; F. Stein, *Adelsgräber des achten Jahrhunderts...*, E. S z a m e i t, *op. cit.*, s. 392; J. Žák, *Problem pochodzenia mieczów...*, s. 299. Odmienne zdania jest Z. Vinski (*Zu karolingischen Schwertfunden...*, s. 478) upatrujący prototypów mieczy typu Mannheim w typie specjalnym I reprezentowanym m. in. mieczami z Cirko-vjan-Diven (Chorwacja) i Hainbuch (Austria).

⁶⁰ W. Sarnowska, *op. cit.*, ryc. 9; por. zdjęcie sztychu z archiwum MNS, obiekt nr 34; *Vikingschwert (...) von Oder bei Gotzlow* (tabl. I: 3). W pracy A. Nadolskiego (*Studia...*, nr 18, tabl. II/2) strudżina nie występuje na głowni proporcjonalnie szerszej niż na sztychu (tabl. I: 4).

⁶¹ J. Petersen, *op. cit.*, s. 110; M. Müller-Wille, *Das Bootsammergrab...*, lista 2, ryc. 29, przyp. 23; Z. Vinski, *Zu karolingischen Schwertfunden...*, s. 477-482; E. S z a m e i t, *op. cit.*, s. 395, mapa 2.

⁶² V. Kazakievičius, *op. cit.*, s. 35-36, 106 (Kaup, Tiuleninas); *Corpus...*, 1979, nr 61/25; T. Trębaczki, *wiecz-Oziemska*, *op. cit.*, s. 33-37, nr 3, 24; K. Wachowski, *Kultura karolińska...*, ryc. 1, nr 5 (Liepe, Putgarten).

Z terytorium Polski znany jest miecz o pięciodzielnej głowicy znaleziony na Śląsku (?)⁶³.

Badacze dość zgodnie uznają, że miecze typu K powstały w 2 połowie (końcu) VIII w. w Nadrenii, a ogólniej na obszarze zasiedlenia zachodniofrankońskiego. Ich prototypem były bezpośrednio miecze typu specjalnego o głowicach zoomorficznych lub, co na jedno wychodzi, późniejsze formy mieczów typu Mannheim. Dość wcześnie pojawiły się one na terenie Europy Środkowej. Najstarszymi zabytkami tego typu datowanymi bizantyjskimi monetami bitymi między 760-775 r. są miecze z grobów nr 1 i 6 w Biskupija-Črkvina (Chorwacja), z których pierwszy sygnowany napisem typu ULFBERHT. Sporządzone on zostały najpewniej w końcu VIII w., jednak przypuszczalnie złożono je do grobu najwcześniej około 800 roku⁶⁴. Miecze z trójdzielny-głowicami przedstawiane są też w IX-wiecznych źródłach ikonograficznych, np. na miniaturach przedstawiających wojowników w *Psalterzu Stuttgarckim* (820-830 r.) i w *Psalterium Aureum* z klasztoru w St. Gallen (IX w.), czy miecznika z *Biblii* Karola Łysego (po 846 r.)⁶⁵. Jednak chronologię zdecydowanej większości egzemplarzy tego uzbrojenia określa się na połowę - koniec IX w.⁶⁶

W takim też horyzoncie czasowym należy widzieć miecz ze Szczecina-Gocławia (II). Jest to okres zniknięcia w Europie zachodniej obyczaju wyposażania zmarłych w broń, kultywowanego jeszcze poza terytorium państwa karolińskiego.

Miecze typu S

Miecze te charakteryzują się trzy- lub rzadziej pięciodzielną nakładką głowicy, której część środkowa posiada większe rozmiary od bocznych. Końce podstawy głowicy i jelec są rozszerzone, głownia

⁶³ A. Nadolski, *Studia...*, tab. nr 18, tabl. II/3; W. Sarnowska, *op. cit.*, s. 301; K. Wachowski, *Kultura karolińska...*, s. 6, ryc. 1, nr 14.

⁶⁴ Z. Vinski, *Zu karolingischen Schwertfunden...*, s. 483-485, ryc. 10, 11; E. S z a m e i t, *op. cit.*, s. 395-396. Innego zdania jest K. Wachowski (*Das Problem der Chronologie der karolingischen Einflüsse auf dem Gebiet von Jugoslawien*, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters”, t. 11, 1983, s. 163) przesuający pojawienie się mieczy typu K na terenie (byłej) Jugosławii na ostatnią ćwiartkę VIII w.

⁶⁵ Z. Vinski, *Zu karolingischen Schwertfunden...*, s. 480, ryc. 8:1-3, przyp. 84-86.

⁶⁶ Np. pozostałe 8 chorwackich mieczy m.in. z grobu nr 8 w Biskupija-Črkvina, z Prozor-Gornja Luka, Koljane-Črkvina lub austriackie z Dietachdorf i Atzenburg. Zob.: Z. Vinski, *Zu karolingischen Schwertfunden...*, s. 487; E. S z a m e i t, *op. cit.*, *passim*.

dwusieczna. Miecze te są z reguły bogato intarsjowane kolorowymi metalami). Ich pierwowzorami były zapewne miecze z Hintschingen (2 połowa VII w.) i z Suffelweihersheim (przełom VIII/IX w.)⁶⁷.

Na Pomorzu Zachodnim jeden miecz tego typu znaleziono na grodzisku w Lipianie, a drugi wydobyto z Noteci w pobliżu miejscowości Morzewo. Pierwszy z nich posiada wypukłą od dołu i wklęsłą od góry podstawę (typ g wg J. Żaka) i trójdzielną nakładkę głowicy (typ a wg J. Żaka) oraz prosty jelec o lekko poszerzonych końcach bogato zdobione motywem splecionych taśm o regularnej szerokości wykonanych w złocie, srebrze i miedzi. Na jego głowni znajdował się prawdopodobnie napis ULFBERTH (nr kat. 9, tabl. I: 5)⁶⁸. W mieczu z Morzewa głowica nie zachowała się, intarsjowany jelec jest od dołu wypukły od góry prosty (typ β wg J. Żaka), a na jego głowni znajduje się strudzina (nr kat. 13, tabl. I: 8)⁶⁹. Obydwa zachodniopomorskie miecze pochodzą najpewniej z X-wiecznych nadreńskich warsztatów, skąd dostały się do Polski magdeburskim szlakiem handlowym. Swą bogatą oprawę uzyskiwały najprawdopodobniej na terytorium Danii. Świadczyłyby o tym ich ornamentyka zbliżona do stylu Jellinge zmodyfikowanego być może wpływami sztuki anglo-iryjskiej⁷⁰. Odpowiednikami z ziem polskich zachodniopomorskich mieczy są zabytki z XI-wiecznego cmentarzyska w Lutomierniku⁷¹, z nieznannej miejscowości w Wielkopolsce oraz z Nowej Wioski na Dolnym Śląsku⁷².

Znanych jest obecnie 77 europejskich egzemplarzy tych mieczy, głównie ze Skandynawii, ponadto z europejskiej części Rosji, Polski i Węgier⁷³. Z Norwegii pochodzi 25 mieczy, w tym wiele egzemplarzy z zespołów grobowych i skarbów (Birka, Gardby, Stora Ryk, Valsgård) datowanych pewnie moneta-

mi na X w.⁷⁴ Na terytorium Rusi znaleziono 10 zabytków tego typu (m.in. pięknie zdobiony okazy z Podgorcow i Dnieprowskich porohów), chronologię których określono na 2 połowę X - 1 połowę XI w.⁷⁵ Trzy X-wieczne egzemplarze (np. Rzewskoje-Linkuhnen) pochodzi z nadbrzeży wschodniego Bałtyku⁷⁶. Również na X w. datowane są dwa ornamentowane w stylu Jellinge miecze z Busdorf położonego w okolicach wczesnośredniowiecznego Haithabu. Są one ornamentowane przedstawieniami zwierząt o taśmowatych, splecionych tułowiami stanowiącymi główny motyw stylu Jellinge⁷⁷.

Miecze typu Y

Miecze typu Y charakteryzują się wąskimi i prostymi bądź lekko w dół zagiętymi jelicami oraz jednolitymi głowicami w kształcie podwójnego siodła. Rękojeści nie są ornamentowane. Ich dwusieczne z reguły głownie zaopatrzone są w strudziny.

Z terytorium Pomorza Zachodniego pochodzą dwa miecze typu Y. Pierwszy z nich wydobyto z Odry w okolicach Szczecina. Zabytek ten określany w literaturze jako Szczecin II posiada cienki jelec łukowato wygięty w dół oraz głownię ze zboczem (nr kat. 18; tabl. II: 1). Bardzo podobny do niego miecz pochodzi z koryta Noteci koło Santoka (nr kat. 14; tabl. II: 7).

Typ Y mieczy jest reprezentowany głównie na terenie Skandynawii (około 40 egzemplarzy) oraz w rejonie zamieszkiwania plemion bałtyjskich (16 egzemplarzy)⁷⁸. Datowane są one tam zespołami grobowymi na X-XI w. Z terytorium Rusi pochodzą trzy miecze typu Y, m.in. jeden z kurhanu w Nikolskiej Gorze z 2 połowy X w.⁷⁹ Najwcześniej, bo na koniec IX w. datowany jest słowacki, a właściwie wielkomorawski (Rebešovice) egzemplarz tej broni⁸⁰. Podobnie określana jest chronologia zachodniopomorskich mieczy⁸¹. Brakuje ich w Meklemburgii i w pozostałej części ziem polskich⁸². Panuje zgodna

⁶⁷ J. Żak, *Problem pochodzenia mieczów ...*, s. 310.

⁶⁸ Według J. Żaka (*Problem pochodzenia mieczów ...*, s. 310-312), który odczytuje na nim napis ULFBERTH. A. Nadolski (*Studia...*, s. 34) uznaje ten znak za nie odcyfrowany.

⁶⁹ J. Żak, *Problem pochodzenia mieczów ...*, s. 302; M. Müller-Wille, *Zwei wikingerzeitliche Prachtschwerter aus der Umgebung von Haithabu*, „Offa”, t. 29, 1972, s. 50-112, s. 92, ryc. 32; 3, 5, s. 106-107, nr 71, 72.

⁷⁰ J. Żak, *Problem pochodzenia mieczów ...*, s. 302; tenże, *Frankijskie elementy kulturowe ...*, s. 49, 51; M. Müller-Wille, *Zwei wikingerzeitliche Prachtschwerter ...*, s. 98.

⁷¹ A. Nadolski, *Studia ...*, tab. A, nr 38, tabl. III:3; A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI w. w Lutomierniku pod Łodzią*, Łódź 1959.

⁷² A. Nadolski, *Studia ...*, tab. A, nr 80 (brak głowicy, na głowni napis SITMENHLUS); M. Müller-Wille, *Zwei wikingerzeitliche Prachtschwerter ...*, s. 107, nr 73 (na głowni napis typu ULFBERTH) i 75.

⁷³ M. Müller-Wille, *Zwei wikingerzeitliche Prachtschwerter ...*, ryc. 20, 21, wykaz stanowisk.

⁷⁴ J. Petersen, *op. cit.*, s. 144-146; M. Müller-Wille, *Zwei wikingerzeitliche Prachtschwerter ...*, s. 94, 96, ryc. 36.

⁷⁵ A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, s. 28, rys. 4, tab. IX, 1.

⁷⁶ V. Kazakievicius, *op. cit.*, s. 42, ryc. 40.

⁷⁷ M. Müller-Wille, *Zwei wikingerzeitliche Prachtschwerter ...*, s. 82 in.

⁷⁸ J. Petersen, *op. cit.*, s. 167-172; H. Arbmán, *Birka-die Gräber. Tafeln*, Uppsala 1940, tabl. 3: 1-3; V. Kazakievicius, *op. cit.*, s. 70-74, ryc. 82.

⁷⁹ A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, tab. nr 74-76, s. 34, tabl. V, 2.

⁸⁰ A. Ruttkay, *op. cit.*, (II), s. 251.

⁸¹ A. Nadolski, *Studia ...*, tab. A, nr 58, 61; J. Żak, *Problem pochodzenia mieczów ...*, s. 325

⁸² T. Trębaczkiwicz-Oziemska, *op. cit.*, s. 33-37.

opinia o ich zachodnioeuropejskiej genezie, jednak nie wyklucza się udziału lokalnych wytwórców w procesie ich produkcji⁸³. Według niektórych badaczy typ Y stanowi formę przejściową do późniejszych, „romańskich” form miecza⁸⁴.

Miecz typu Z

Dla mieczy typu Z wg *J.P.* charakterystyczne są głowice o podwiniętych w górę podstawach i trójdzielnych nakładkach głowicy oraz szerokich, zagiętych w stronę głowni jelicach. Głównie mieczy są jedno- lub dwusieczne. Rękojeść jest z reguły mniej lub bardziej zdobiona, trzon okręcony drutem z kolorowych metali. Taki miecz wraz ze szczątkami dwóch szkieletów znaleziono w 1898 r. na cmentarzysku w Żydowie datowanym na X/XI - połowę XI w.⁸⁵ Trzon jego rękojeści okręcony był srebrnym drutem, a głowica nosiła ślady pozłacania⁸⁶. Rodzaj oprawy bronzowniczej wiąże bądź z duńskimi lub wschodnimi, tzn. bałtyjskimi lub ruskimi wpływami⁸⁷. Na jego głowni znajdowały się resztki pochwy (nr kat. 23, tabl. II: 2).

Na ziemiach Polski piastowskiej znaleziono poza zabytkiem z Żydowa cztery dalsze miecze typu Z, m.in. na XI-wiecznych cmentarzyskach w Brześciu Kujawskim, Ciepłym, Końskich. Drugi z wymienionych znajdował się w trumiennym grobie mężczyzny bogato wyposażonego w inne militaria oraz fragmenty wagi, odważniki i misę z brązu. Od stu lat trwa nie ukończona jeszcze dyskusja, czy jest to pochówek kupca-wikinga, czy raczej miejscowego dostojnika i czy właściwe jest datowanie tego zespołu⁸⁸.

Mieczy typu Y z Kwidzyna i Sądkowa wymieniane przez W. Sarnowską (*op. cit.*, s. 307) i A. Nadolskiego, (*Studia ...*, tab. A, nr 33) pochodzą właściwie z terytorium bałtyjskiego.

⁸³ J. Ż a k, *Problem pochodzenia mieczów ...*; A. N a d o ł s k i, *Studia ...*, s. 33; V. K a z a k i e v i ě i u s, *op. cit.*, s. 74.

⁸⁴ A. N. K i r p i ě n i k o v, *op. cit.*, s. 34.

⁸⁵ W. Ł o s i ń s k i, J. O ł c z a k, K. S i u c h n i ń s k i, *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. IV, „Prace Wydziału Filozoficzno-Historycznego UAM. Seria Archeologiczna”, Poznań 1971, s. 239, nr 65, ryc. 54.

⁸⁶ Według W. Łęgi (*op. cit.*, s. 207) „guz (gałka) jest złożony, sztabka między guzem i jelcem inkrustowana srebrem w kształcie wypukłych żeberek tworzących schodki i imitację kręconej nitki”.

⁸⁷ J. Ż a k, *Problem pochodzenia mieczów...*, s. 336-337; A. N a d o ł s k i, *Studia ...*, s. 26-27; W. S a r n o w s k a, *op. cit.*, s. 315.

⁸⁸ Por. J. Ż a k *Czy grób uzbrojonego jeźdźcy z Ciepłego, pow. Tczew jest grobem skandynawskim?*, AP, t. 1, 1957, s. 164-181; tenże, *Problem pochodzenia mieczów ...*, s. 336-337. M. K a r a, *Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z uzbrojeniem z terenu Wielkopolski [w:] Od plemienia do państwa ...*;

Interesującym zabytkiem jest także miecz z Końskich. Wyróżnia się on wśród innych egzemplarzy tego typu bardziej jednolitą nakładką głowicy stanowiącą formę przejściową do typu X miecza⁸⁹.

Ogólnie przyjmuje się, że miecze typu Z stanowią rozwinięcie typu R-S wg *J.P.* i wraz z typem Y pochodzą ze schyłku epoki wikingów. Występują one głównie w Europie północnej, z czego około 30 egzemplarzy w Skandynawii. Określone są one tam jako broń późnowikińska z 2 połowy X i 1 połowy XI w.⁹⁰ Z terytorium plemion bałtyjskich pochodzi 17 zabytków tego typu datowanych od końca X (Čunkanu-Drengeriu), aż do XIII w. (Drabešu-Liepiniu). Ich znacząca ilość w dużym przedziale czasowym stanowi przesłankę do wnioskowania o miejscowym ośrodku wytwórczości tej broni⁹¹. Nieco mniej przekonująca jest hipoteza rosyjskich badaczy o istotnym udziale wschodnich (koczowniczych) wzorców i staroruskiego płatnerstwa na powstanie tej formy miecza. Oparta jest ona bowiem na wątej bazie materiałowej pięciu egzemplarzy, wśród których wyróżniono trzy zabytki z 2 połowy X w. (m.in. Ščukowščina, Czernichów) z jednolitą, soczewkowatą nakładką, jelcem wygiętym ku głowni i bogatą, roślinną ornamentyką rękojeści, związaną prawdopodobnie z miejscowymi tradycjami zdobniczym. Określono je jako typ Z „specjalny”⁹². Istnieją też hipotezy zakładające skandynawską⁹³ lub zachodnioeuropejską genezę mieczy typu Z⁹⁴. Badacze polscy z reguły wiążą ich powstanie ze środowiskiem bałtyjsko-ruskim⁹⁵, bądź widzą je jako efekt przenikania się wpływów zachodnio- i wschodnioeuropejskich⁹⁶.

Z. K u r n a t o w s k a, *Tworzenie się państwa pierwszych Piastów w aspekcie archeologicznym*, *ibidem*, s. 77-98. M. K a r a (*Wczesnośredniowieczny grób uzbrojonego kupca w miejscowości Ciepłe na Pomorzu Gdańskim w świetle ponownej analizy chronologicznej [w:] Kraje słowiańskie ...*, s. 505-524) odwołując się do charakteru zdobnictwa w stylu Mammen głowicy miecza z Ciepłego przeszuwa jego datowanie na koniec X-XI w. Jednak czy ten argument wystarcza do przesunięcia chronologii zespołu, skoro najbliższa analogia miecza, a mianowicie miecz z Żydowa jest równocześnie datowany na X/XI - połowę XI w.?

⁸⁹ A. N a d o ł s k i, *Studia ...*; W. S a r n o w s k a, *op. cit.*, s. 308.

⁹⁰ J. P e t e r s e n, *op. cit.*, s. 176; J. E. K i v i k o s k i, *Die Eisenzeit Finnlands*, Helsinki 1973, s. 113.

⁹¹ V. K a z a k i e v i ě i u s, *op. cit.*, s. 74-78, rys. 85, 87.

⁹² A. N. K i r p i ě n i k o v, *op. cit.*, s. 34-35, tab., nr 77-81.

⁹³ B. N e r m a n, *Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbalticum in den jüngeren Eisenzeit*, Stockholm 1929.

⁹⁴ H. A r b m a n, *Schweden und das Karolingische Reich*, Stockholm 1937.

⁹⁵ W. S a r n o w s k a, *op. cit.*, s. 315; A. N a d o ł s k i, *Studia ...*, s. 32-33.

⁹⁶ J. Ż a k, *Problem pochodzenia mieczów...*, s. 336-337.

Poza obszarem skandynawsko-nadbałtyckim nieliczne egzemplarze datowane na X/XI - połowę XI w. występują m.in. w Anglii (Wondsworth) i byłej Jugosławii (Kovin). Przedstawiono je też na miniaturze w anglosaskim rękopisie z XI w.⁹⁷ Brak ich natomiast w Słowacji, Czechach, na Węgrzech i w Meklemburgii.

Miecze typu X

Według przyjętych w literaturze definicji do typu X (iks) należą miecze z półkolistą lub półowalną głowicą, zwykle prostym jelcem oraz dwusieczną głownią i szerokim zboczem⁹⁸. Niekiedy ich głownie są sygnowane napisami typu ULFBERHT, rękojeści są z małymi wyjątkami nie zdobione⁹⁹. Formę tych mieczy w dużej mierze wyznacza funkcja poręcznej broni białej stworzonej do celów *stricte* bojowych, a nie reprezentacyjnych. Niektórzy badacze zakładają, że stanowią one rozwinięcie nieznanych w Polsce typów V i W, inni za ich pierwowzór uznają typ U¹⁰⁰. Jest raczej pewne, że genezy tych mieczy należy upatrywać w nadreńskich, być może także w naddunajskich pracowniach, choć cieszyły się – zapewne z racji swej dużej funkcjonalności – dużym powodzeniem w całej Europie. I tak np. w samej Norwegii J. Petersen zaliczył do niego 49 mieczy, z Finlandii pochodzi 26, ze Szwecji (Birka) co najmniej 4, ze Szlezewiku-Holsztynu i Słowacji po 9, z Meklemburgii około 10, a z terytorium Bałtów 32 egzemplarze¹⁰¹. W Europie wschodniej i południowo-wschodniej (była Jugosławia) występują one sporadycznie¹⁰². A. Nadolski zaliczył do tego typu 16 mieczy pochodzących z terytorium Polski piastowskiej, w tym 5 z Pomorza Zachodniego.

Wymienione wyżej liczby stanowią dane sumaryczne obejmujące dwie odmiany tego typu mieczy

⁹⁷ R.E.M. Wheeler, *London and the Vikings* ..., s. 33; Z. Vinskí, *Razmatranja* ..., s. 25, ryc. 1, tab. III, 3, tab. XV, 6.

⁹⁸ Z. Vinskí, *ibidem*, s.17, przyp. 39.

⁹⁹ M. Müller-Wille, *Ein neues Ulfberth-Schwert* ..., s. 75.

¹⁰⁰ Pierwszą tezę głosi V. Kazakievičius (*op. cit.*, s. 67), drugą A.N. Kirpičnikov (*op. cit.*, s. 33) i A. Ruttkay (*op. cit.*, II, s. 251).

¹⁰¹ J. Petersen, *op. cit.*, s. 162; J.E. Kivikoski, *op. cit.*, s. 113; M. Müller-Wille, *Krieger und Reiter im Spiegel früh- und hochmittelalterlicher Funde Schlezwig-Holsteins*, „Offa”, t. 34, 1977, s. 40-74.1977, s. 43, przyp. 31); L. Thallin-Bergmann, *Übersicht über die Schwerter von Birka* [w:] *Birka*, II: 2, Stockholm 1986, s. 11-12; tab. 2:1; T. Trebaczkiewicz-Oziemska, *op. cit.*, *passim*; A. Ruttkay, *op. cit.*, (II), s. 260; V. Kazakievičius, *op. cit.*, s. 67.

¹⁰² Na terytorium Rusi 5 egz. w b. Jugosławii 4 egz. (A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, tab. 2); Z. Vinskí, *Razmatranja* ..., s. 16-25.

omówione na początku tego rozdziału. Powstaje jednak zadanie konkretyzacji zaproponowanych tam ogólnikowych kryteriów wyróżnienia odmiany starszej, która naszym zdaniem stanowi właściwy typ X. Egzemplifikują go według nas np. zabytki z Europy Środkowej i Wschodniej, które Z. Vinski określa jako starszą odmianę typu X datowaną od końca IX do końca X w. (zob. tab. II, a-f)¹⁰³. Długość ich prostych jelcy nie przekracza 15 cm, szerokość dochodzi do 2 cm, wszystkie głowice są półkoliste *en face* i u podstawy szerokie. Miecze te proponujemy określić jako właściwy typ X (iks) według J.P.

Zabytkiem najbardziej zbliżonym formalnie do wymienionych wyżej jest miecz z Liszkowa (nr kat. 10; tabl. II, 3). Posiada on dość krótki i szeroki jelec (12,8 x 1,6 cm) oraz wysoką, półkolistą (6,0 x 3,2 cm) głowicę o płaskiej podstawie. Z pewnymi zastrzeżeniami włączyć do tego typu można miecz ze Szczecina (IV) charakteryzujący się krótkim i wąskim jelcem (10,8 x 0,8 cm) i szeroką przy podstawie (5,5 x 2,6 cm) głowicą (nr kat. 20). Analogiczne miecze znaleziono na Śląsku (Marszowice) i na środkowopolskim cmentarzysku w Psarach, grób 23 (XI w.)¹⁰⁴.

Najstarszy miecz tego typu z Europy zachodniej pochodzący z czasów bitew z około 885-886 r. wydobyto z Saony koło Paryża. Inne datowane są na około 950 r.¹⁰⁵ W Słowacji i Czechach występują one w ilości około 20 egzemplarzy na stanowiskach (np. Horné Saliby, Ladice, Malé Kozmalovce, Mikulčice-Valy) tworzących wielkomorawski względnie staromadziarski horyzont kulturowy z końca IX w.¹⁰⁶ Prawdopodobnie z końca IX w. pochodzi także miecz z miejscowości Brodski Drenovac, dalsze trzy zabytki tego typu z terytorium byłej Jugosławii datowane są na X w.¹⁰⁷ Podobne zabytki odkryto w X-wiecznych kurhanach na terytorium Litwy i Rosji (Żašinas, Viešvilė, Michajlowskoje)¹⁰⁸. Głowicę tego

¹⁰³ Székesfehérvár (Węgry), Schwödiau (Górna Austria), Neuenburger-See (Szwajcaria), Wijk bei Duurestede (Holandia), Nowogród, Demmin (Meklemburgia). Wg Z. Vinskí, *Razmatranja* ..., s. 23, tab. I, 4; VII, 3, 4; tab. VIII, 1; VIII, 2; IX, 1-3.

¹⁰⁴ A. Nadolski, *Studia*..., tab. A, nr 43; T. Trebaczkiewicz, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne we wsi Psary*, pow. Piotrków Tryb., PiMMAEŁ. Seria Archeologiczna, nr 9, 1963, tabl. V/3.

¹⁰⁵ R.E. Oakeshott, *The Sword* ..., s. 27, ryc. 5, s. 82.

¹⁰⁶ A. Ruttkay, *op. cit.*, (I), s. 137, ryc. 3:3, 4, 149, ryc. 6; 4, 162, ryc. 11: 1; 1976, s. 250; Z. Vinskí, *Razmatranja* ..., przyp. 54, 56.

¹⁰⁷ Z. Vinskí, *ibidem*, s. 16-17, przyp. 15-18, tab. II: 2, 3; III: 1, 2.

¹⁰⁸ V. Kazakievičius, *op. cit.*, s. 67 in. rys. 76, 79; A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, nr 70, tabl. II, 6.

typu znaleziono obok brakteata Hardaknuta (1035-1042 r.) w jednolitej warstwie osadów wapiennych między palami mostu prowadzącego na grodzisko w Teterow¹⁰⁹. Znane są także jako tzw. znaleziska luźne (m.in. Neuburg, Ludwigshof, Schwann) z Meklemburgii¹¹⁰.

Jak wynika z analizy materiałów archeologicznych typ *X* był użytkowany od końca IX przynajmniej do połowy XI w. Przedstawienia tych mieczy w źródłach ikonograficznych świadczyłyby o ich podobnym, a nawet nieco dłuższym okresie użytkowania. Są to m.in. detale miniatur z ewangelii Ottona III (983-991 r.) i Henryka II (1002-1024 r.), rękopisu z Limoges (XI w.) oraz ze Złotego Kodeksu Pułtuskiego z końca XI w.¹¹¹ Jeszcze późniejsze przedstawienia mieczy tej formy widnieją na fresku w kościele Św. Cecylii w Rzymie (około 1290 r.), płaskorzeźbie z kolumny w Modenie (koniec XII w.)¹¹². Są to najprawdopodobniej bardziej ideowe wyobrażenia niż odzwierciedlenie aktualnie użytkowanego oręża.

Inne miecze

Miecz typu ?, G, L

W 1960 r. z dna Zalewu Szczecińskiego, pomiędzy miejscowościami Trzebież i Brzózki, wydobyto miecz o nietypowym kształcie rękojeści. Jego głowica złożona jest z podstawy o końcach zwiniętych ku górze w podwójne ślimacznice i inkrustowanej srebrem (?) oraz stożkowej nakładki podzielonej żłobieniami na siedem części. Płaterowany srebrem jelec miecza jest proporcjonalnie krótki, prostokątny w przekroju i lekko obustronnie wygięty ku dziwerowanej głowni. Ta ostatnia jest płaska, obosieczna ze zbroczem i zwężająca się ku odłamanemu sztychowi. Okrywa ją skórzano-drewniana pochwa (nr kat. 21; tabl. II: 6). Razem z mieczem datowanym przez

¹⁰⁹ W. U n v e r z a g t; E. S c h u l d t, *Teterow – eine Burg im deutschen Osten*, Berlin 1963, s. 125, tabl. 40 i; *Corpus ...*, 1979, s. 250, nr 45/74.

¹¹⁰ *Corpus ...*, 1973, s. 107, nr 13/11, tabl. nr 1, s. 138, nr 16/13; *ibidem* 1979, s. 418, nr 51/14, tabl. nr 1; J. B e c k e r, *Der Waffenfund von Schwann*, NDV, t. 12, 1936, s. 172, tabl. 35; T. T r e b a c z k i e w i c z - O z i e m s k a, *op.cit.*, s. 176-177, nr 32, 44-45.

¹¹¹ Za: R.E. O a k e s h o t t, *The Sword ...*, s. 84, ryc. 48; V. V i n s k i, *Razmatranja ...*, 1983, tab. XV, ryc. 2, 3, 5; *Kultura Polski średniowiecznej X-XIII w.*, Warszawa 1985, s. 146, ryc. 159. Miecz z ewangelii Henryka II Z. Vinski łączy bardziej z młodszą odmianą typu *X*, jednak jest to według nas dyskusyjne.

¹¹² Za: D.C. N i c o l l e, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, t. 2, New York 1988, s. 898, nr 1333, s. 892, nr 1306A, s. 890, nr 1304E.

autora publikacji na przełom X/XI w., wydobyto (zaginione) grot oszczepu i ludzką czaszkę.

Zabytek ten nie posiada bezpośrednich analogii. Jego głowica jest co prawda najbardziej, choć nie całkowicie, zbliżona kształtem do głowic czterech norweskich mieczy typu G wg J. Petersena. Jednak miecze te równocześnie posiadają jelce o zawiniętych wolutowo ku głowni końcach¹¹³. Natomiast jelec miecza z Trzebieży-Brzózek jest półkolistym wygięty ku głowni, a przy tym niższy i węższy od podobnych mu kształtem jelcy mieczy typu Z. Zbliża go to formalnie do jelcy mieczy typu L znalezionych w np. Braaten i Bjerken (Norwegia) datowanych na 2 połowę IX w. oraz w Szlezwiku-Holsztynie (Obereider, Schafested), charakterystycznych dla obszaru anglo-saksońskiego od IX do XI w.¹¹⁴

Ponieważ nie znamy dokładnego kształtu głowni tego miecza, możemy określić jego typ jedynie według formy jelca i głowicy. Według przyjętej w niniejszym opracowaniu metody, cechy te pozwalają go zaklasyfikować do typu ?, G, L. Jest to dotychczas jedyny znany nam egzemplarz tego typu. Z braku analogii przyjmujemy, iż jest to skandynawski wytwór z około 800-900 r.

II. 1. A. 3b. Miecze romańskie

Z Pomorza Zachodniego pochodzi dziewięć mieczy z okresu romańskiego. Niestety stan zachowania większej części tych zabytków albo ich dokumentacji nie pozwala na ich porządkowanie według najważniejszego w typologii R.E. Oakeshotta wyróżnika jakim jest kształt głowni. Dlatego też, poza egzemplarzami z Cedyni i okolic Santoka, pozostałe traktujemy jako grupę mieczy z głownią typu X/XI zróżnicowanych jedynie kształtami rękojeści.

Miecze typu X; A; 1, 3

Są to miecze o głowni płaskiej i szerokiej, z często zaokrąglonym sztychem i szerokim zbroczem. Ich głowice są soczewkowane *en face* i w przekroju, a jelce posiadają najczęściej kształt prostej lub wygiętej ku głowni sztabki. Według R.E. Oakeshotta głownie

¹¹³ J. P e t e r s e n, *op. cit.*, s. 84-85, ryc. 71. Warto tu jednak przypomnieć miecze tzw. antenowe z terytorium Litwy o wolutowo wygiętych głowicach (V. K a z a k i e v i č i u s, *op. cit.*, s. 15-18) datowanych na XI w.

¹¹⁴ J. P e t e r s e n, *op. cit.*, s. 112-117, ryc. 96-97; M. M ü l l e r - W i l l e, *Zwei wikingerzeitliche Prachtschwerter ...*, s. 43, 97, ryc. 36, 11: 3, 7-8.

typu X cieszyły się największą popularnością między około 950-1100 r. główce typu A stosowane były od końca X w. do 1150 r., a jelce typu 1 od X do XIV stulecia¹¹⁵.

Istotne miejsce w katalogu mieczy zachodniopomorskich zajmują dwa zabytki z cmentarzyska szkieletowego w Cedyni datowanego na XII w. Pierwszy z nich leżał równoległe do lewej kończyny szkieletu spoczywającego w trumnie. Obok niego stwierdzono ślady skórzanych rapci oraz przytroczony do pasa (?) nóż. Na jego głowni w zdjęciu rentgenowskich zauważono przedstawienie twarzy ludzkiej bądź głowy lwa (?) wykonane metodą inkrustowania głowni żelazem. Trudno powiedzieć, czy jest to znak producenta, właściciela, czy może zawiera inne znaczenia. Nie znany jest jego odpowiednik. M. Głosek zalicza ten miecz do typu X, A, 1 wg *R.E.O.* i datuje na XI-XII w, przy czym podkreśla słaby stan zachowania jego głowicy (nr kat. 2; tabl. III: 3)¹¹⁶. Rzeczywiście możemy się jedynie domyślać, że posiadała ona soczewkowaty kształt o maksymalnej szerokości około 5 cm. Na cedyńskim cmentarzysku znaleziono w trumiennym grobie nr 1120, przy prawym boku szkieletu dorosłego osobnika, inny miecz zaliczony do typu X, A, 3 wg *R.E.O.* Na jego głowni, pod jelcem odkryto krótki, nieczytelny napis (nr kat. 3; tabl. III: 1-2)¹¹⁷. Poza mieczem w grobie znaleziono ostrogę z bodźcem zaopatrzonym w kulki ogranicznik oraz nóż. Głowica miecza posiada szerokość 8,0 cm a wysokość 4,0 cm, jelec długość 22,0 cm. Znanych jest więcej analogicznych mieczy z terytorium Polski¹¹⁸. Wymienić tu przede wszystkim należy egzemplarze z cmentarzysk datowanych ogólnie na XI-XII w., m.in. w Grzepsku z głownią opatrzoną napisem typu INNOMINE, Pokrzywnicy Wielkiej, groby 6, 10, 16 i Psarach, grób 13¹¹⁹. Przynajmniej dwa po-

dobne miecze z napisami typu ULFBERHT oraz (IN)NO(MINE) na głowniach wydobyto z dna Jeziora Lednickiego przy reliktach mostów poznańskiego i gnieźnieńskiego. Datowane są przez bronioznawców na koniec X i XI w. i stanowią najprawdopodobniej świadectwo walk prowadzonych w czasie najazdu Brzetysława w 1038 r.¹²⁰

Miecze typu X/XI; A; 1, 3.

Rękojeści czterech romańskich mieczy z Pomorza Zachodniego złożone są z głowic typu A i jelcy typu 1 albo 3 wg *R.E.O.* Ich głownie są zniszczone.

Do mieczy tej grupy zaliczamy okazy z Mirosławca (nr kat. 12; tabl. III: 7) o krótkim jelcu typu 3 (15 cm) oraz z cmentarzyska w Ciecholubiu (nr kat. 4; tabl. III: 4) z głowicami o wymiarach 2,5 x 5,0 cm. W podobne główce zaopatrzone są także zabytki z Cedyni, grób 558 oraz z Pokrzywnicy, groby nr 6, 10, 16. Większe główce posiadały natomiast miecze ze Szczecina III (nr kat. 19; tabl. III, 6) o krótkim (14 cm) jelcu typu 3 i Żalęcina (nr 22; tabl. II: 5). Głowica drugiego z nich była srebrzona i zdobiona znakiem przypominającym czarny krzyż maltański, srebrzony był także jego długi (21 cm) jelec stylu 1¹²¹. Wymiary ich rękojeści pozwalają je zaliczyć do grupy mieczy reprezentowanych przez zabytki np. z Cedyni, grób 1120, Charłupi, Kwiatkowic, Psar i Winiar. Miecze z dużymi, soczewkowatymi głowicami A. Nadolski zaliczył do starszej odmiany typu α datowanej na XI w.¹²²

Istnieją liczne analogie do mieczy romańskich z głowicami typu A i jalcami typów 1, 3 i 6 spoza terytorium Polski. Najstarszy egzemplarz datowany jest na około 950 r. i pochodzi z zespołu grobowego w Sandeherred (Norwegia), do najmłodszych należy tzw. miecz „Mauritius” z Wiednia z około 1200 r.¹²³

¹¹⁵ R. E. Oakeshott, *The Sword ...*, s. 93, ryc. 8, tabl. 2A, 4C, s. 113, tabl. 1C, 6A-46B.

¹¹⁶ H. Malinowska - (Łazarczyk), *Cmentarzysko średniowieczne w Cedyni*, t. I-II, Szczecin 1982, tabl. XXIII; M. Głosek, *Miecze środkowoeuropejskie...*, s. 101-102, 155, nr 228.

¹¹⁷ A. Porzeziński, *Sprawozdanie z ratunkowych badań archeologicznych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym w Cedyni (stanowisko 2a)*, MZP, t. 38, 1992, s. 93, 215, ryc. 3. IV. Zaliczenie jelca o dług. 21,5 cm do typu 3, a więc krótkiego, nie wydaje się nam właściwe. Według nas jest to jelec typu 1. Pozostajemy jednak przy ustaleniach autora publikacji.

¹¹⁸ Pomijamy tu analogicznie datowane, luźne egzemplarze z głowniami typu XI, np. z Namysłowa, Węzin. Zob. A. Nądolski, *Studia ...*, s. tabl. VI, 4; M. Głosek, *Znaki i napisy ...*, s. 143, tabl. VII, fot. 5; tenże, *Miecze środkowoeuropejskie ...*, s. 159, nr 278, 165, nr 329, tabl. XXIII, 2.

¹¹⁹ L. Raahut, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska*

w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu, MSiW, t. I, 1971, s. 526, 544, tabl. VIIi, XIe; B. Zawadzka - Antosiak, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w obudowie kamiennej w Grzepsku, pow. Mława*, WA, t. XXXVIII, 1973, s. 461-462; T. Trębaczkiwicz, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne ...*, tab. 1, tabl. IIa.

¹²⁰ M. Głosek, A.N. Kirpičnikov, *Militaria - broń sieczna [w:] Mosty ...*, ryc. 2. 3; A. Kola, G. Wilke, *Mosty sprzed tysiąca lat. Archeologiczne badania podwodne przy rezydencji pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim*, Toruń 2000, s. 56-57, 65-68, ryc. 50.

¹²¹ M. Głosek, *Miecze środkowoeuropejskie ...*, s. 151, nr 177, typ ?, A, 1, XI w.

¹²² A. Nądolski, *Studia ...*, s. 27-28.

¹²³ R.E. Oakeshott, *The Sword ...*, s. 27, ryc. 4, s. 87, tabl. 5B. Wg U. Schoknechta (*Ein Fund mittelalterlicher Waffnen ...*), miecz ten należał do cesarza Lotara Saksońskiego (1125-1137), a jego głowica pochodzi z 1209 r.

Osiem podobnych militariów ruskich datowanych na XII-XIII w. określono jako typ V mieczy z długim, zwykle prostym jelcem. Formalnie zbliżone są do typu specjalnego Z (głowica soczewkowata, jelec zagięty do dołu), od którego najpewniej pochodzą. Na głównej miecza z Ukrainy widnieje napis (*Ing)elrii*, co świadczyłoby o jej zachodnioeuropejskim pochodzeniu¹²⁴. Meklemburskie analogie znaleziono m.in. w grobie nr 5 na cmentarzysku w Neppermin razem z ostrogami typu II: 3 wg Z. Hilczerówny¹²⁵, na terenie zabudowań grodziska w Behren-Lübchin¹²⁶ spalonego w 1171 r. oraz w Neukalen¹²⁷ i Wolkow¹²⁸. Sześć słowackich okazów (m.in. Skýcov, Myjava) z prostym lub wygiętym jelcem o kwadratowym przekroju, jednolitą głowicą, od przodu soczewkowatą, w przekroju w kształcie równoramiennej trójkąta określono jako typ IX; mieczy datowanych na XI - 1 połowa XII w. Ich długość ogólna wynosi 98-105,5 cm, długość jelca 13,2-18,5 cm, trzonów rękojeści 8-9,3 cm, szerokość głowic 6,1-8,2 cm, waga 920-1310 g¹²⁹. Z terenu byłej Jugosławii znane są 4 egzemplarze (w tym z grobu nr 23 w Biskupija-Crkvina), które za A. Nadolskim określono jako typ α i datowano na XI w. Jest to rzadki w tym rejonie Europy pochówek z tego okresu wyposażony w broń¹³⁰. Z terytorium bałtyjskiego pochodzi 17 mieczy, o podobnych głowicach, które tam określono jako romboidalne. Datowane są na XI-XIII w.¹³¹

Z analizy źródeł archeologicznych wynika zatem, iż miecze z głowicami soczewkowatymi cechował

¹²⁴ A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, s. 54-55, tabl. XXIII, 21, XXX, I, XXIV, 3.

¹²⁵ H.J. Eggers, *Das wendisch-wikingische Gräberfeld von Neppermin*, „Mbl.”, t. 53, 1939, s. 183; A. Nadolski, *Studia ...*, tab. A, nr 47, tabl. X: 2 (tu: Nieprzemín); *Corpus ...*, 1979, s. 202, nr 44/9, tabl.: s. 204, nr 1-3; M. Głosek, *Miecze środkowoeuropejskie ...*, s. 149, nr 150. Głowica miecza z Neppermin jest mocno skorodowana, niewykłuczone, iż jest to typ B2 lub E wg R.E. Oakeshotta; Z. Hilczerówna, *Ostrogi polskie z X-XIII w.*, Poznań 1956 s. 50-51, rys. s. 204; T. Trębaczkiwicz - Ozieńska, *op. cit.*, cz. II, nr 30.

¹²⁶ E. Schuldt, *Behren-Lübchin. Eine spätslawische Anlage in Mecklenburg*, Berlin 1965, s. 124-125, tab. 39, nr XIV, 2144; *Corpus ...*, 1979, s. 235, nr 45/5; M. Głosek, *Miecze środkowoeuropejskie ...*, s. 145, nr 108.

¹²⁷ U. Schoknecht (*Ein Fund mittelalterlicher Waffen ...*, ryc. 174 c, g) miecze z Neukalen i Behren-Lübchin włącza do grupy Levetzov datowanej na przełom XII/XIII w.; T. Trębaczkiwicz - Ozieńska, *op. cit.*, cz. II, nr 33.

¹²⁸ T. Trębaczkiwicz - Ozieńska, *op. cit.*, cz. II, nr 57; M. Głosek, *Miecze ...*, s. 151, nr 174.

¹²⁹ A. Ruttkay, *op. cit.*, (I), ryc. 12: 1; 10: 3; (II), s. 252-254. M. Głosek, *Miecze środkowoeuropejskie ...*, s. 139, nr 18.

¹³⁰ Z. Vinski, *Razmatranja ...*, s. 43, nr 9, tabl. IV, 1, 2; tabl. V.

¹³¹ V. Kazakievichius, *op. cit.*, 78.

bardzo długi okres użytkowania trwający prawdopodobnie od końca X do końca XII w. Potwierdzają to również źródła ikonograficzne, do których w pierwszym rzędzie należą miniatury przedstawiające miecznika cesarza Ottona III w *Ewangeliarzu* wykonanym w Reichenau (983-991 r.), z tzw. *Kodeksu Egberta* z Triestu (2 połowa X w.) lub z tzw. *Biblii Gebharda* (połowa XII w.) z klasztoru benedyktyńskiego w Csatar (Węgry)¹³². Do połowy XIII w. były przedstawiane na rzeźbach zdobiących ołtarze w wielu kościołach Europy Zachodniej, m.in. w klasztorze St. Maurice (Szwajcaria) z około 1225 r.¹³³

Miecze typu X/XI; B; 3 i 6.

Zgodnie z przyjętymi ustaleniami, zaliczmy do tego typu miecze z jednolitymi, wysokimi głowicami, górą półkuliście wysklepionymi, dołem zwężającymi się ku głównej oraz przeważnie długimi, wąskimi i prostymi lub wygiętymi w stronę głównej jelcami. Według sugestii A. Nadolskiego głowice te charakterystyczne są dla młodszej odmiany mieczy typu a¹³⁴. Ta forma głowic zawiera się w typie B wg R.E.O. występującym od 1050 do 1150 r. Jelce stylów 1-4 użytkowane były od X do XIV w., a stylów 6-7 w latach 1150-1250¹³⁵.

Cechy te pozwalają opisać miecze z Barwina (nr kat. 1; tabl. III: 8) i Krajnika Dolnego (nr kat. 8; tabl. II: 4). Posiadają one wąskie jelce o długości 12-14 cm, przy czym jelec miecza z Krajnika jest wygięty ku głównej i może być określony jako typ 6 wg R.E.O. Ich głowice są proporcjonalnie wysokie, górą mocno wysklepione, dołem łukowato zwężające się w stronę trzonu rękojeści¹³⁶. Miecz z Barwina znaleziono w grobie zawierającym także fragmenty pary strzemiion i misę brązową typu VI wg T. Poklewskiego¹³⁷.

Kształtem głowic, choć nie zawsze jelcy, miecze te są zbliżone do analogicznych zabytków m.in. z grodziska w Rzeczkowie (XI w.), oraz z Trzciela (XI-XII w.), Bydgoszczy, Zimnej Wody i z nieokreślonej miejscowości na Śląsku (2 połowa XI - początek XII w.)¹³⁸. Do typu B głowic zaliczamy także

¹³² A. Nadolski, *Studia ...*, s. 28; R.E. Oakeshott, *The Sword ...*, s. 30, ryc. 8, s. 93; A. Ruttkay, *op. cit.*, (II), s. 253, ryc. 4.

¹³³ R.E. Oakeshott, *The Sword ...*, s. 31, przyp. 14, ryc. 10, 11; D. Nicolle, *op. cit.*, s. 882, nr 1283D.

¹³⁴ A. Nadolski, *Studia ...*, s. 27-28.

¹³⁵ R.E. Oakeshott *The Sword ...*, s. 93, tabl. 4B, 113-114, tabl. 1C, 3B, 6A, 46B, ryc. 81, 82, 94.

¹³⁶ H.J. Eggers, *Ein Gräberfeld der wendisch-wikingischen Zeit bei Barvin*. EuF (III Beiheft) 1939.

¹³⁷ T. Poklewski, *Misy brązowe z XI, XII i XIII w.*, Łódź 1961, s. 72, tab. XXXIIa.

¹³⁸ Mieczy z Bydgoszczy, Zimnej Wody i Rzeczkowa A. Nadolski (*Studia ...*, s. 27-28, tab. A, nr 7, 57, 67, tabl. IX/2, X/1,

okazy z Fordonu (*terminus ante quem* 1113 r.)¹³⁹, Końskich, Namysłowa i Rogowa Opolskiego¹⁴⁰.

Miecze z głowicami typu B znaleziono w środkowo-wschodniej Europie zdecydowanie mniej. Należą do nich dwa egzemplarze z Rusi kijowskiej zaliczone przez A.N. Kirpičnikova do typu IV, z których jeden (Kijów) datowany jest napisami na głowni charakterystycznymi dla XII stulecia¹⁴¹. W Meklemburgii podobne zabytki znaleziono w grobie nr 6 na cmentarzysku w Neppermin razem z ostrogami typu II: I wg Z. Hilczerówny¹⁴² oraz w Schwann¹⁴³ i w pobliżu mostu grodziska w Behren-Lübchin¹⁴⁴. Na półwyspie wschodniego Bałtyku znaleziono 11 mieczy o długości ogólnej 68-98 cm, z głowicami w formie od nieregularnego trójkąta równoramiennego do prawie kulistej, jalcem prostym lub lekko zagiętym do dołu, głownię dwusieczną o szerokości 4,5-5,4 cm. Trzy z nich odkryto na sambijskim cmentarzysku w Irzeka-pinis-Klincovka z XI w., a cztery na cmentarzyskach zachodniej Litwy (Anduliali, Palanga, Žašinas) datowanych na XI-XII w. Są to wyroby miejscowe¹⁴⁵.

Sądzić zatem można, że także zachodniopomorskie miecze z typu X/XI, B były użytkowane od początku XI do najwyżej połowy XII w.

XI/1) włączył do typu a, w którym dwa pierwsze należały do młodszej odmiany, a osobną pozycję zajmował miecz z Rzekowa o półkolistej głowicy lecz bardzo długim jalcu. Obecnie określane są one w literaturze polskiej jako typ X, B, Ia. Zob. M. Głosek, *Znaki i napisy na mieczach ...*, s. 104, 157, tabl. VII, 1, fot. 4; tenże, *Miecze środkowoeuropejskie ...*, s. 162, nr 307, s. 163, nr 322, s. 170, nr 407.

¹³⁹ L. Rauhut, J. Rauhut, Cz. Potemski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Fordonie, pow. Bydgoszcz na grodzisku „Wyszogród” w roku 1958*, WA, t. XXXVI, z. 3-4, 1959-61, tabl. LXXI: 17; tychże, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie, pow. Bydgoszcz w 1959 r.*, WA, t. XXXVII, z. 3, 1962, s. 283-311.

¹⁴⁰ A. Nadolski, *Studia ...*, tab. A, nr 28, 46, tabl. V: 2, VI: 4; W. Szysłowski, *Miecz wczesnośredniowieczny z miejscowości Rogowo*, WA, t. XXIV, z. 1-2, 1957, s. 136-138. „Wikiński” miecz z grobu nr 71 w Końskich A. Nadolski zaliczył do typu X wg J. Petersena i datował na X w. Posiada on co prawda krótki jalec lecz także głowicę o kształcie analogicznym do głowicy typu B wg Oakeshotta. Ponadto chronologia całego cmentarzyska określona węgierskimi monetami z 1060-63 r. łączy się z chronologią cmentarzyska w Lutomiarsku (J. Gąssowski, *Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnienia południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu*, MW, t. I, 1952, s. 71-175, 152).

¹⁴¹ A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, s. 54, tabl. XXV, 4, 1, XXVIII: 2, XXXI, 2, 3 (napisy: NNMIICIMNI, linomi domini).

¹⁴² H.J. Eggers, *Das wendisch-wikingische ...*, A. Nadolski, *Studia ...*, tab. I, nr 48. *Corpus ...*, 1979, s. 202, nr 44/9, tabl.: s. 205, nr 1-3.

¹⁴³ J. Becker, *Der Waffenfund ...*, s. 172, tabl. 35.

¹⁴⁴ E. Schuldt, *Behren-Lübchin ...*, s. 124-125, tabl. 84, nr III.117.

¹⁴⁵ V. Kazakievičius, *op. cit.*, s. 85, 122, ryc. 99, 100.

Miecz typu XI, G, ?.

Miecze typu XI posiadają głownię węższą i dłuższą od głowni typu X, wyraźny sztych, zboczne wąskie. Ich rękojeść jest krótka, zaopatrzona w głowice typu A i B, rzadziej G i H wg R.E.O. Typ XI według R.E. Oakeshotta najbardziej popularny jest od 1120 do 1220 r., choć pierwsze jego egzemplarze pojawiły się już na początku XI w.¹⁴⁶ Dodajmy, że głowica typu G posiada kształt dysku, zwykle lekko obustronnie wypukłego. Niektóre okazy głowic sprzed 1400 r. są wklęsnięte¹⁴⁷.

Taki miecz o zachowanej długości ogólnej 88 cm, bez jelca, z głowicą typu G znajduje się w Muzeum w Słupsku (nr kat. 16; tabl. III: 5). Opracowany już został w literaturze fachowej i datowany na XII w. Najbliższymi jego analogiami są miecze z Konina-Posoki z 2 połowy XII w. i Lutola Mokrego z XII w. (?)¹⁴⁸.

Miecz typu XIIIa, I, ?

W trakcie kopania torfu w okolicach Santoka znaleziono miecz bez jelca, o ułamanej, szerokiej głowni ze strudziwą, dwuręczną rękojeścią i dyskoidealną, wypukłą głowicą. Został on w literaturze określony jako typ XIIIa, I – wg R.E.O. (nr 15). Analiza bogatej ornamentyki figuralnej i heraldycznej (m.in. herby Królestwa Czeskiego i Zakonu Krzyżackiego) pokrywającej obustronnie jego głownię pozwoliły ustalić, że jest to najpewniej jeden z mieczy króla Czech Przemysła Ottokara. Stanowił zapewne dar Zakonu Krzyżackiego upamiętniający udział Przemysła w wyprawie krzyżowej przeciwko Prusom w 1255 r.

Miecze z głowicami dyskoidealnymi znane są z wielu terytoriów Europy środkowej. Autorzy opracowań wydzielają je jako osobny typ kierując się jedynie kształtem głowicy bez ich związku z pozostałymi częściami miecza. Z obszaru plemion bałtyjskich pochodzi 14 egzemplarzy, np. z kurhanu w Slengiai (Litwa) datowanego zespołem innych zabytków na XII-XIII w.¹⁴⁹ Czternaście egzemplarzy tych mieczy z terytorium Rusi określono jako typ VI wg A.N. Kirpičnikova. Najstarsze, cechujące się płaskimi głowicami pochodzą z XII-wiecznych cmentarzysk Nowogrodu. Późniejsze, o głowicach wypukłych, z XIII-XIV-wiecznych poziomów osadniczych tego miasta.

¹⁴⁶ R.E. Oakeshott, *The Sword ...*, s. 31-32.

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 95, tab. 2B, 5A.

¹⁴⁸ M. Głosek, *Miecze środkowoeuropejskie ...*, s. 157-158, nr 259, 268.

¹⁴⁹ V. Kazakievičius, *op. cit.*, s. 89-91, 123-124.

Odtwarzane są także na ikonach z XII-XIII w.¹⁵⁰ A. Ruttkay trzynaście podobnych zabytków zaliczył do swojego typu XVI grupy mieczy o kolistych głowicach (typy XVI-XX) datowanej na XIII-XIV w. i podzielonej ze względu na różnice w detalach konstrukcyjnych¹⁵¹. Podobny miecz znaleziono także na cmentarzysku w Gustow (Meklemburgia) z przełomu XII/XIII w.¹⁵²

Miecze z kolistymi (dyskoidalnymi) głowicami przedstawione są m.in. w scenach bitewnych i turniejowych na kartach *Hortus Deliciarum* (około 1180 r.), na miniaturze z Aneide (początek XIII w.) oraz na głowicach kolumn katedry w Parmie (1150-1170 r.)¹⁵³.

W tym horyzoncie czasowym mieszczą się także miecze ze Słupska i Santoka.

I. 1. A. 3c. Elementy garniturów mieczowych

Trzewiki pochew mieczy

Znany pięć zabytków tego typu z Pomorza Zachodniego (tabela IIA). Cztery z nich opisano już w literaturze. Pierwszym z nich jest trzewik z grodziska w Kołobrzegu złożony z dwóch nie zdobionych, prostokątnych, przynitowanych do siebie płytek z poroża łośia (nr kat. 1, tabl. IV: 1). Posiada on analogię na terenie osady „Svarta Jordan” w pobliżu Birki. M. Kara zalicza go razem z oprawą rękojeści mieczy z Gniezna i Czerska Polskiego do wyrobów naśladujących trzewiki mieczy typu X wg *R.E.O* wykonanych na zamówienie piastowskich i pomorskich dworów¹⁵⁴.

Uszkodzony trzewik z brązu i śladami pozłoty, odkryto w trakcie badań wykopaliskowych na osadzie w Wolinie, st. 4 w warstwie datowanej na 2 połowę X w. Przedstawia on stylizowanego ptaka ujętego w półowalną, nie ornamentowaną ramkę zwieńczoną nad „głową” językowatym występnym naśladującym ptasi dziób (nr kat. 3; tabl. IV: 2). Trzewik z Wolina wraz z analogicznym zabytkiem ze Skica

P. Paulsen zalicza do odmiany „d” grupy szwedzko-wareckiej, a J. Żak do swojej odmiany 2 trzewików datowanych na 2 połowę X wieku. Centrum wytwórczości trzewików tej grupy znajdowało się w południowej Szwecji, na Gotlandii i przede wszystkim w Birce, gdzie znaleziono gliniane formy odlewnicze identyczne z niektórymi egzemplarzami np. na Rusi. Do Wolina dostały się najprawdopodobniej w końcu X wieku. Poza szwedzkimi ośrodkami występują one nad wschodnim Bałtykiem i na Rusi. Jest raczej pewne, że także zachodnioeuropejskie trzewiki z motywem ptaka są importami skandynawskimi. Bliskie odpowiedniki zabytków ze Skica i Wolina znaleziono m.in. w Warszawie - Starym Bródnie, Tånja (Ozylia), Astad (Olandia) i Saljuszik nieopodal Jeziora Ładoga¹⁵⁵.

Według J. Żaka z Wolina pochodzą dwa inne trzewiki z wyobrażeniem ptaka w ujęciu heraldycznym. Pierwszy z nich, srebrny odkryto w rozsypisku wału na „Srebrnym Wzgórzu”, drugi, brązowy, na Wzgórzu „Młynówka”. Badacz ten włącza obydwa egzemplarze do odmiany 1 trzewików, znajduje dla nich analogie na cmentarzysku w Birce i datuje na 2 połowę IX-X/XI w. (nr kat. 4, 5). Istnieją jednak uzasadnione opinie, że obydwa zabytki są niczym innym, jak okuciami pochew noży¹⁵⁶.

Pięty z omawianych tu zabytków pozyskano w trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych na szczecińskim Podzamczu (nr kat. 2; tabl. IV: 3). Wydobyto go ze stropu warstwy kulturowej, która według dendrochronologicznego datowania ukształtowała się przed 1143 r. Trzewik ten posiada kształt odmienny od poprzednio omówionych zabytków. Jego boczne krawędzie są mocno wydłużone na kształt stylizowanych palmet górujących nad centralnie usytuowanym, językowatym występem. Dolna krawędź jest na przedłużeniu górnego występu zakończona guzikowatą wypustką. Powierzchnie boczne są praktycznie w całości zdobione reliefem, którego opisać można w przybliżeniu jako ornament wiciowy symetrycznie rozmieszczony wokół centralnej

¹⁵⁰ A.N. Kirpichnikov, *op. cit.*, s. 55, 58, tab. IV.

¹⁵¹ A. Ruttkay, *op. cit.*, (I), s. 143, 162, ryc. 11; (II), s. 259; M. Głosek, *Miecze środkowoeuropejskie ...*, s. 138, nr 8.

¹⁵² *Corpus ...*, 1979, s. 65, nr 41/12; M. Głosek, *Miecze środkowoeuropejskie ...*, s. 147, nr 134.

¹⁵³ Za: P. Martin, *Waffen und Rüstungen von Karl dem Grossen bis zu Ludwig XIV*, Fribourg 1967, s. 36-38, 43, nr 23; D. Nicolle, *op. cit.*, s. 890, nr 1304C, J, K.

¹⁵⁴ M. Kara, *Wczesnośredniowieczny jelec z poroża z Międzyrzecza Wielkopolskiego, woj. gorzowskie*, AP, t. 33, z. 2, 1988, s. 417-418; L. Lecięjewicz, *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962, s. 304, przyp. 66.

¹⁵⁵ P. Paulsen, *Schwertortbänder der Wikingerzeit*, Stuttgart 1953, s. 31, 33, nr 22, 24, ryc. 20, 24, 25, s. 28, nr 13, ryc. 21; M. Dulnicz, *Trzewik pochwy miecza z Warszawy - Starego Bródna*, [w:] *Ze studiów nad zabytkami w wczesnośredniowiecznego Mazowsza*, „Światowit”, t. XLII, 1999, s. 51-56.

¹⁵⁶ J. Żak, „Importy” skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI w.: cz. 1, Poznań 1963, s. 44-46, nr 56-59; ibidem, część 2, Poznań 1967, s. 303; B. Duchniewski (*Niektóre trzewiki pochew mieczy z terenu Polski - mity i rzeczywistość*, AP, t. XLVII, 2002, s. 368-373) analizując źródła odwołuje się tu do pierwotnego określenia zabytku „Dolchscheidenbeschlag aus Silberblech”, zob. W. Filipowiak, *Wolinianie. Studium osadnicze*. Cz. I. *Materiały*, Szczecin 1962, s. 313.

kolumny (krzyża?). Motyw ten należy do najbardziej popularnych w sztuce zdobniczej począwszy od okresu wczesnokarolińskiego, co w zasadzie uniemożliwiałoby dochodzenie genezy zabytku¹⁵⁷. Trzewik ze Szczecina jest jednak uderzająco podobny rozmiarami, kształtem i ornamentem do jednego z trzewików znalezionych na Gotlandii. Według P. Paulsena ten ostatni należy do grupy ornamentowanej motywami wici roślinnych i stylizowanego czworonożnego zwierzęcia (*Vierfüßlers*) o splecionym ósemkowato, taśmowatym ciele. Ornament ten jest charakterystyczny dla tzw. stylu kamieni runicznych lub Urnes rozpowszechnionego w Skandynawii między połową X a połową XII w. Jedynym ośrodkiem produkcji tych swoiście zdobionych trzewików jest w XI w. Gotlandia. Znaleziono ich dotychczas 12, z czego 9 na Gotlandii, 1 w okolicach Sztokholmu, 2 na terytorium Łotwy i 1 na Rusi¹⁵⁸. Jesteśmy zdania, że zachodniopomorski egzemplarz jest trzynastym i pierwszym na obszarze zamieszkałym przez Słowian zachodnich zabytkiem tego typu. I co warto podkreślić, okoliczności jego znalezienia potwierdzają w sposób prawie absolutny chronologię opracowaną przez P. Paulsena na podstawie analizy luźnych znalezisk.

Okucia garnituru mieczowego

Badania nad garniturami mieczowymi znajdują się w początkowym stadium rozwoju. Istotne trudności powstają już na etapie prawidłowej identyfikacji zabytków i ich odróżnienia od np. elementów upręży końskiej. Obszerniej omawia te zagadnienia K. Wachowski, który jako bodajże pierwszy rozpoczął opracowywanie tych elementów oporządzenia ze Słowiańszczyzny Zachodniej i Południowej. Nie będziemy tu streszczać wszystkich tez autora zawartych w dostępnym opracowaniu. Wspomnieć jedynie można, że zebrał on informacje o 85 znanych garniturach z okresu karolińskiego grupujących się w pięciu rejonach, wśród których terytorium państwa wielkomorawskiego wyróżnia się pod względem ilości znalezisk z zespołów grobowych. Uporządkował on też materiał dzieląc na dwa podstawowe typy I i II z odmianami oraz określił ich zasięg i chronologię¹⁵⁹.

Według K. Wachowskiego z terytorium Polski pochodzi tylko jeden zestaw okuć garnituru mieczowego. Jest to zabytek z Wolina (tabela IIA, nr kat. 6).

¹⁵⁷ K. Wachowski, *Kultura karolińska ...*, s. 89-90.

¹⁵⁸ J. Paulsen, *Schwertorthände ...*, s. 127, nr 3, rys. 183, tabl. XI; P.G. Foote, D.M. Wilson, *Wikingowie*, Warszawa 1975, s. 297-299.

¹⁵⁹ K. Wachowski, *Kultura karolińska ...*, s. 11-28.

Autor powołuje się jedynie na (prywatną ?) informację innego badacza, nie podając szczegółowych danych o jego wyglądzie, stanie zachowania i okolicznościach znalezienia¹⁶⁰. W każdym razie należy on według niego prawdopodobnie do odmiany 2 typu I. Cechuje się ona występowaniem obok krzyżowatego rozdzielacza rzemieni także długim okuciem płytkowym, okuciem z przewleczką, symetryczną płytką z przewleczką i zawiasem, zakończeniami rzemieni i sprzączką. Garnitury takie stwierdzono wyłącznie na ziemiach Słowian zachodnich. Są one w większości wykonane z żelaza i zdobione wątkami geometrycznymi bądź nie ornamentowane. Datowane są na I połowę IX w. Najbliższe do wolińskiego znaleziska okazy okuć rzemieni pochodzą z grodzisk w Oldenburgu (750-1150 r.) i Putgarten w Meklemburgii. Zabytki te tworzą wydzielone przez K. Wachowskiego skupisko I nad wybrzeżem Bałtyku¹⁶¹.

II. 1. A. 4. Analiza strukturalna materiału

II. 1. A. 4a. Rozprzestrzenienie zabytków

Naniesienie znalezisk mieczy na mapę przynosi dość regularny obraz ich rozrzutu (mapa 1). Większość pochodzi z zachodnich rejonów interesującego nas terytorium, najczęściej wprost z Odry lub z miejscowości położonych wzdłuż lub niedaleko od jej koryta. Szczególnie wyraziste skupisko zabytków znajduje się w rejonie wolińsko-szczecińskim. Jego wyjątkowość podkreślają odkryte tu trzy trzewiki pochew i okucia garnituru mieczy. Pozostałe zabytki ułożone są w pasie biegnącym od Słupska na północnym-wschodzie do okolic Wałcza i linii Noteci (Morzewo-Santok) na południu. Z obszaru położonego między tymi dwoma skupiskami nie znaleziono do tej pory żadnego miecza. Prawidłowość ta dotyczy zarówno broni okresu przedromańskiego jak i romańskiego. Na wschodzie odkrywano je z reguły na terenie grodzisk i cmentarzysk, na zachodzie, poza dwoma grobami z Cedyni, stanowią znaleziska tzw. luźne, w większości przypadków wydobyte z Odry.

¹⁶⁰ *Ibidem*, s. 10 i n., ryc. 3, tabele 2.1, 2.2, 2.3. Zabytku tego nie udało nam się odnaleźć w instytucjach, w których zbieraliśmy materiały do niniejszego opracowania.

¹⁶¹ *Corpus ...*, 1979, nr 41/272; wg I. Gabela (*Hof und Sakralkultur sowie Gebrauchs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Oldenburg*, BRGK, t. 69, 1988, s. 103-291, 122, ryc. 5: 5-8) okucie krzyżowate z Oldenburga to okucie uzdy, a trójdzielne pochodzi z garnituru mieczowego.

II. 1. A. 4b. Rozwój form i problematyka analizy chronologiczno-typologicznej mieczy

Przyjmuje się, że miecze karolińskie stanowią formalną kontynuację merowińskiego miecza typu *spatha*. Wskazuje się tu na typ V wg E. Behmera z głowicami w formie głów zwierząt (*tierkopfförmige*) występujący głównie w Danii od IV do VI w.¹⁶² Stanowiły one najprawdopodobniej wzorce dla powstania mieczy o wielodzielnych nakładkach (tym Manheim, później K). Natomiast kontynentalne typy VI-VII z głowicami w kształcie piramidy (*pyramidenförmige*) datowane na VI - 2 połowę VII w. stałyby u początku linii rozwojowej o jednolitych głowicach (typy B-D-H-X-Y)¹⁶³. Dwie takie *spathy* odkryto w Głównycach.

Cechą odróżniającą miecze romańskie od schyłkowokarolińskich mieczy typu X (iks) jest zaokrąglenie i odchylenie w górę podstawy głowicy. Nastąpiło to najpóźniej w początku XII w. Zdecydowały o tym względy praktyczne. Jak sprawdzono empirycznie, głowice soczewkowate nie uciskają nadgarstka i wygodniej się nimi posługiwać w trakcie walki¹⁶⁴.

Według opinii niektórych badaczy¹⁶⁵ rozwój kształtu miecza pozostawał w związku ze zmianami w sztuce wojennej oraz doskonaleniem szermierki i polegał na:

a.) Zwiększaniu ciężaru miecza; w połowie XI w. ważyły one 1000-1100 g, a od 2 połowy XII w. do 1400-1500 g;

b.) Wraz ze zwiększeniem ciężaru głowni zwiększały się także rozmiary równoważących je głowic. W ten sposób formował się ciężki miecz przystosowanego do kruszenia pancernego uzbrojenia ochronnego. Innego zdania jest A. Nadolski, który twierdzi, iż starszą (XI w.) odmianę wyróżnionego przez niego typu cechują duże rozmiary głowicy i głownia z zaokrąglonym sztychem, natomiast młodszą (XII w.) mniejsza głowica i głownia z wyraźnym sztychem¹⁶⁶.

¹⁶² E. Behmer, *Das zweischneidige Schwert der germanischen Völkerwanderungszeit*, Stockholm 1939, s. 107 i n., 121 i n., 174 i n., 180 i n.

¹⁶³ Zob.: W. Menghin, *Neue Inschriftenschwerten aus Süddeutschland ...*, s. 227; E. Samel, *op. cit.*, s. 394-395. Natomiast V. Vinski (*Zu karolingischen Schwertfunden ...*, s. 477, przyp. 80) zakłada powstanie mieczy typu Mannheim ze spokrewnionych z nim typów specjalnych 1 i 2 J. Petersena (zob. wyżej, przyp. 59)

¹⁶⁴ R.E. Oakeshott, *The Sword ...*, s. 87.

¹⁶⁵ Za: A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, s. 49; A. Ruttkay, *op. cit.*, (II), s. 265.

¹⁶⁶ A. Nadolski, *Studia ...*, s. 27-28. Osobną pozycję zajmuje w jego klasyfikacji miecz z Rzeczkowa o półkolistej głowicy

c.) Przedłużaniu trzonu rękojści w celu przystosowania jej do chwytu dwuręcznego. Przyjmuje się, że zaciśnięta w pięść dłoń mężczyzny powinna się zmieścić na uchwycie o długości 10-15 cm. W uchwytach dłuższych od niezbędnego minimum mieściły się także dłonie w pancernych rękawicach. Od połowy XII w. zaczęły się pojawiać tzw. ciężkie miecze jednoręczne o długości uchwytów 15-18 cm, a sto lat później miecze dwuręczne.

d.) Przedłużaniu i wyginaniu w stronę głowni jelca wykorzystywanego w coraz większym stopniu jako zastępująca tarczę zasłona. Jelce mieczy z okresu karolińskiego nie przekraczały z reguły 12 cm długości, miecze romańskie posiadały jelce o długości 15-20 cm. A. Ruttkay opierając się na analizie porównawczej długości jelcy mieczy ze Słowacji, stwierdził, iż jelce – starsze są krótsze, zaś młodsze dłuższe.

e.) Zwężaniu głowni i formowaniu na niej wyraźnego sztychu, co wynikało z korzystania w coraz większym stopniu miecza jako broni kłującej (przebijającej pancerz) oraz zwężaniu strudzin na głowni.

Wymieniane w punktach b.) i d.) chronologizujące wyróżniki nie posiadają uniwersalnego zastosowania. Uwzględniając np. kryterium A. Nadolskiego w analizie materiału ze Słowacji, za najstarszy romański miecz (XI w.) należałoby uznać egzemplarz ze Skýcov, pozostałe, w tym egzemplarz z Myjava byłyby młodsze. Tymczasem stosując m.in. kryterium długości jelcy A. Ruttkay uzyskał przeciwny wynik¹⁶⁷. Z drugiej strony, metoda A. Ruttkay'a chronologizacji mieczy oparta o to właśnie kryterium odniesiona do mieczy z Polski dałaby odmienny od proponowanego przez A. Nadolskiego obraz ich rozrzutu czasowego. W grupie mieczy z krótkimi (14-17 cm) jalcami znalazłyby się bowiem egzemplarze i z dużą i z małą głowicą, w grupie mieczy z długimi (19-21 cm) byłoby podobnie. Zatem albo obydwie metody są niedoskonałe, albo jedna z nich jest zawodna, a druga dobra. Istnieje zatem potrzeba ich choćby cząstkowej weryfikacji.

Dobłą metodą jest np. konfrontacja hipotez z materiałem datowanym zespołem zabytków, np. pochodzących z grobu. Nie jesteśmy w stanie ani potwierdzić, ani zaprzeczyć obserwacjom z punktu a) dotyczących zmian w ciężarze zabytków. Praktycznie bowiem nie dysponujemy takimi danymi. Weryfikując natomiast ustalenia zawarte w punktach b) i d) skoncentrujemy się na analizie formalnej mieczy z głowicami typu A-B wg R.E. Oakeshotta.

W tabeli 3 zamieściliśmy podstawowe według A. Nadolskiego i A. Ruttkay'a, wyróżniki datujące

lecz bardzo długim jalcu (*ibidem*, tab. A, nr 57, tabl. IX/2).

¹⁶⁷ A. Ruttkay, *op. cit.*, (II), s. 254-255.

miecze. Pogrubionym drukiem zaznaczono w niej egzemplarze tworzące według A. Nadolskiego odmianę starszą typu α . W kilku przypadkach istnieje niezgodność opisu słownego z materiałem ilustracyjnym. Nie uwzględniamy w tabeli takich rozbieżnych informacji¹⁶⁸.

Już pobieżna lektura tabeli prowadzi do wniosku, iż wymienionych wyżej hipotez dotyczących możliwości chronologizacji mieczy na podstawie parametrów metrycznych ich części składowych nie można traktować dosłownie. Zwraca przede wszystkim uwagę daleko idące zachodzenie na siebie zakresów obydwu wyróżnionych przez A. Nadolskiego odmian.

Dobitnymi tego przykładami są miecze z Żukowa i Żalęcina. Pierwszy zaliczony jest do odmiany młodszej, choć cechuje się głowicą o znacznych wymiarach, z kolei drugi zabytek o znacznie mniejszej głowicy wchodzi w skład odmiany starszej. Wspominaliśmy także, iż na głowicy miecza z Żalęcina znajduje się wyobrażenie równoramiennego krzyża maltańskiego. Charakterystyczne, że cechuje on także inne, choć późnośredniowieczne, zabytki z Pomorza Zachodniego (Cerekwica, pow. Gryfice, koryto Odry). Nie jest znany z innych obszarach europejskich¹⁶⁹. Być może znak ten został wykonany wtórnie. Nickonsekwencje tej klasyfikacji stają bardziej wyraziste, gdy przyjrzymy się egzemplarzom o ustalonej metryce. Istnieje co prawda wiele mieczy potwierdzających domniemanie A. Nadolskiego, np. okaz z XI-wiecznego cmentarzyska w Psarach o dość dużej i późniejsze z Fordonu i Pokrzywnicy (grób 6) o mniejszych głowicach. Jednak np. w XII-wiecznym grobie nr 1120 na cmentarzysku w Cedyni znajdował się miecz o teoretycznie starszym typie głowicy, choć podobnie datowany z grobu nr 558 posiadał zdecydowanie mniejszą. Analogiczna sytuacja istnieje przy zastosowaniu do chronologicznego rozróżnienia zabytków wyróżnika proponowanego przez A. Ruttkay'a, a mianowicie długość jelca. Dobrze wpasowują się w ten schemat XII-wieczne miecze o długich jalcach z Cedyni i Grzebska. Nie można tego jednak powiedzieć o zabytkach z Pokrzywnicy oraz

np. XI-wiecznych wiecznych Psar. Posiadają one bowiem jelce o długości nie przystającej do zakładanych dla nich wzorców. Nie potwierdzają się także modelowe zależności zachodzące według badaczy pomiędzy (młodszym) wiekiem miecza a (większą) długością jego uchwytu. Mamy i tu bowiem do czynienia ze zbyt licznymi odstępstwami od teoretycznej reguły (np. miecze z XII w. z Cedyni i Pokrzywnicy o uchwytach równie długich jak wcześniejsze o sto lat zabytki z Psar i Lutomska), aby mówić o wyjątkowym zbiegu okoliczności. Powyższe spostrzeżenia nie powinny całkowicie deprecjonować prób chronologicznego zróżnicowania zabytków na podstawie ich analizy metrycznej. Tym niemniej nakazują one podchodzić z dużą ostrożnością do tych hipotez

Na marginesie warto zauważyć, że poza mieczem z Fordonu, pozostałe egzemplarze posiadają uchwyty o długościach często mniejszych od przyjętej minimalnej szerokości męskiej pięści. Można zatem przypuszczać, że dłonie użytkowników tych mieczy nie były chronione pancernymi rękawicami. Tak wielki odsetek krótkich rękojeści świadczy również naszym zdaniem o uchwytnej regularności budowy kostnej ówczesnych populacji¹⁷⁰. Nie potrafimy natomiast zweryfikować hipotezy zakładającej wyjątkową odporność naszych antenatów na mechaniczne urazy powstałe w trakcie walki.

II. 1.A. 4c. Sposoby noszenia mieczy

Wojownicy konni z reguły przytracali miecze do pasa. Jednak tą bronią posługiwali się także skandynawscy wojownicy piesi. Istnieją wyraźne przesłanki do wnioskowania, że nosili oni broń na plecach¹⁷¹. Na terytorium Rusi w czterech stwierdzonych i opisanych przypadkach odkrycia miecza w grobie, zawsze był on przytwierdzony do pleców, rękojeścią do prawego ramienia. Jak twierdzi A.N. Kirpičnikov, był to zwyczaj dość powszechnie stosowany, m.in. w wojsku bizantyjskim¹⁷². Także na wielkomorawskich

¹⁶⁸ Np. uchwyt mieczy z Bydgoszczy i Żukowa posiadają według skalowanego rysunku długość około 12,0, a według opisu 14,0 cm. Szerokość głowicy miecza z Lutomska, grób 68, wynosi według danych tabelarycznych 9,0 cm, a według skalowanego rysunku około 6,5 cm.

¹⁶⁹ M. G ł o s e k, *Próba analizy znaków na mieczach średniowiecznych ze zbiorów polskich pod kątem ich rodzimego pochodzenia*, KHKM 21, z. 2, 1973, s. 325-332., s. 329; tenże, *Miecze środkowoeuropejskie ...*, s. 54, 151 nr 177, tabl. II, 77, s. 147, nr 137, 159, tabl. II, s. 154, nr 220, tabl. XII.

¹⁷⁰ Długość kości dłoni nie jest mierzalna w badaniach antropologicznych. Warto jednak podnieść, iż średnia wzrostu populacji mężczyzn na średniowiecznym Pomorzu w zasadzie nie przekraczała 170 cm (F. W o k r o j, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko „Młynówka” w Wolinie w świetle antropologii*, MZP, t. 13, 1967, s. 295-337, 325, tab. 10).

¹⁷¹ F. G. F o o t e, D. M. W i l s o n, *op. cit.*, s. 267; H. S t e u e r, *Die Bewaffnung während der Völkerwanderungszeit, Vendel- und Wikingerzeit in Skandinavien*, RLGA, t. 2, 1976, s. 437-447, 441-445).

¹⁷² A.N. K i r p i c n i k o v, *op. cit.*, s. 25.

Tabela 3
Wymiary rękojeści mieczy typów X/XI, A-B wg R.E. Oakeshotta z ziem polskich

L.P.	LOKALIZACJA	GŁOWICA		JELEC	UCHWYT	CHRONOLOGIA	UWAGI
		szer. w cm	wys. w cm	dług. w cm	dług. w cm		
1.	Barwino	5,2	3	16	10	XI w. ? ^a	głowica typu B
2.	Bydgoszcz	3,2	4,8	19,2	?	XI w.	głowica typu B
3.	Cedynia, st. 2, grób 558	5	3	22,5	7	2 poł. XII w.	być może głowica typu B1 (R.E.O.)
4.	Cedynia, st. 2, grób 1120	8	4	22	10	2 poł. XII w.	głowica typu A
5.	Ciecholub	5	2		ok. 8	XII w.	głowica typu A
6.	Chartupia	9,6	3,6	19	11		głowica typu A
7.	Grzebsk	6,5	2,7	17	9,5	XI/XII - poł. XII w.	napis na głowni IN(?)OMINE
8.	Fordon	6,1	2,4	17,1	12,8	ok. 1113 r.	głowica typu B2.
9.	Kwiatkowice	8,7	4	20	9,5		głowica typu A
10.	Lutomiersk ^b grób nr 68	?	3	19	8	1 poł. XI w.	głowica typu A
11.	Mirosławiec	2,5	5	15	9,2		głowica typu A
12.	Płock	7,3	3,2	14,8			głowica typu A
13.	Pokrzywnica, grób 6	6,1	2,6	10	8	koniec 1 ćw. XII w.	głowica typu A
14.	Pokrzywnica, grób 10	6	4,2		8	2 ćw. XII w.	jelec typu S, głowica typu A
15.	Pokrzywnica, grób 16	6	3,2		8	2 ćw. XII w.	jelec typu Z, głowica typu A
16.	Pokrzywnica, grób 19	6,3	2,4	12	8	1 ćw. XI w.	głowica typu B2
17.	Pokrzywnica, grób 31	6,7	2,1	15,3	10	1 ćw. XI w.	głowica typu B2
18.	Psary, grób nr 13	9	3,3	20,3	8,7	XI w.	głowica typu A
19.	Staroźreby	6,1	4	17	9,5		głowica typu A
20.	Szczecin III	8	3,6	14			głowica typu A
21.	Winiary	10	3,8	17	9,6		głowica typu A
22.	Zimna Woda	4,8	2,4	20			głowica typu B
23.	Żalęcino	6,3	3,6	21	9,6		głowica typu A
24.	Żukowo	8	4	17,6	?		głowica typu A

^a Datowanie zespołu grobowego mieczem. Może to być późniejsza chronologia.

^b Wg A. Nadolskiego (*Studia ...*, s. 26, tab. A, nr 40, tabl. V: 3), miecz ten należy do typu X wg J. Petersena.

cmentarzyskach (Staré Město) chowano wojowników konnych i pieszych. Ci pierwsi nosili miecze przytroczone do pasa, drudzy na ramionach. Jest to logiczne, gdyż noszenie miecza przy boku utrudniało by pieszemu maszerowanie¹⁷³. Być może pod tym kątem należałoby także interpretować położenie mieczy w tych grobach, w których ich głowica znajduje obok kości ramieniowej bądź obojczyka zmarłego i w których brak elementów oporządzenia jeździeckiego. Zarejestrowano to m.in. w Psarach, grób nr 13.

Na Pomorzu Zachodnim nie wystąpiły czytelne ślady tego sposobu noszenia mieczy. Jednak tylko dwa pochówki z mieczami z tego terytorium zostały metodycznie zbadane i zarejestrowane. W grobie nr 558 w Cedyni miecz leżał przy lewym boku mężczyzny. Znajdowały się tu również ślady skórzanych rapci o nieuchwytnym sposobie wiązania. W grobie nr 1120 na tym cmentarzysku, jak i np. grobie nr 10 i w Pokrzywnicy, miecz złożono u prawego boku zmarłego. Jeżeli nie są to wyjątkowe przypadki leworęczności lub dowolności rytuału pogrzebowego, to być może mamy do czynienia z przejawem innego sposobu sięgania po miecz przed walką. Poza mieczem w cedyńskim grobie znaleziono ostrogę i pugińał. Wyposażenie pochówka w części oporządzenia jeździeckiego wskazywałoby na posługiwanie się przez zmarłego osobnika koniem jako środkiem przemieszczania się i walki.

II. 1. B. Pugińały i kordy

II. 1.B. 1. Charakterystyka i przyjęte zasady klasyfikacji materiałów

Według przyjętej przez polskich badaczy definicji A. Nadolskiego pugińały to „wszelka broń biała przeznaczona wyłącznie lub przede wszystkim do klucia”. Wśród pugińałów wyróżnił on jednosieczne noże bojowe oraz dwusieczne sztylety¹. W zbranym przez nas materiale reprezentowana jest jedynie pierwsza z wymienionych odmian pugińała w kształcie noża o „cechach konstrukcji oraz rozmiarach nadających mu charakter broni”. Te cechy to głównie wzmocniona konstrukcja i długość ogólna

główni ustalana dość dowolnie od minimum 15 do maksimum 40 cm². Dodatkowym wyróżnikiem jest pogrubiony tylec głowni. Do noży bojowych zaliczane są przez niektórych badaczy także egzemplarze znajdujące w grobach wojowników pieszych i konnych oraz zaopatrzone w mocne lub zdobione pochewki³. Podkreślić jednak należy, że zbiór wymienionych wyżej cech nie wystarcza do stworzenia wystarczająco precyzyjnej definicji noża bojowego. Jest on tego rodzaju przedmiotem, który podobnie jak topór pełni różne funkcje w różnych sytuacjach⁴. Natomiast egzemplarze siecznej broni białej o głowniach dłuższych od 40 cm i asymetrycznych rękojeściach uznajemy za kordy⁵.

W opracowaniu poświęconym pugińałom z ziem polskich uwzględniono trzy zabytki tego typu z Pomorza Zachodniego⁶. Wśród nich dwa określono jako sztylety, które według naszej oceny nie koniecznie do nich należą i omówimy je w innym miejscu (zob. rozdz. II. 1. F.). W naszym katalogu (tabela IIIA) znajduje się jeden kord i 17 zabytków, które określamy jako noże bojowe. Rozbieżność ta wynika z przyrostu materiałów pozyskiwanych w ostatnich latach oraz z uwzględnienia w naszym opracowaniu możliwie najszerszego zestawu cech pozwalających wyróżnić wśród noży okazy o *stricte* bojowym przeznaczeniu⁷. Zdajemy sobie zatem sprawę, że wzbudzić może to pewne zastrzeżenia, choć sądzimy, że lepiej aby one dotyczyły nadmiaru, a nie niedoboru materiału. Dziesięć noży cechuje się dużymi rozmiarami, trzy posiada wzmocnione bądź ornamentowane pochewki (w tym: dwie stanowią wyposażenie pochówków), cztery znaleziono w grobach wyposażonych w inne militaria.

² M. L e w a n d o w s k i, *op. cit.*, s. 104. Inni badacze (A. P o r z e z i ń s k i, *Sprawozdanie z ratunkowych badań archeologicznych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym w Cedyni, st. 2a*). MZP, t. 38, 1992, 203-247, 215) zakładają, że noże bojowe cechują się długością nie mniejszą niż 20 cm.

³ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, cz. II, „Slovenska Archeologia”, t. 24, 1976, s. 246-395 (295).

⁴ Zob. np. K. W a c h o w s k i, *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu*, [w:] *Studia ...*, s. 15.

⁵ Z kolei A. N o w a k o w s k i, *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń 1991, s. 61, przyjmuje, iż długość głowni korda mieści się między 60-70 cm.

⁶ M. L e w a n d o w s k i, *op. cit.*, katalog nr 26, 27, 28.

⁷ Przykładowo, spośród około sześciu egzemplarzy noży o zbliżonych (choć nieco mniejszych od parametrów „idealnego” pugińała) wymiarach pochodzących z cmentarzyska w Wolinie, st. 8 (groby nr 8, 207, 225, 247, 303, 306) za bojowe uznaliśmy dwa odkryte w grobach zawierających także inne elementy uzbrojenia (groby nr 207, 225).

¹⁷³ A. R u t t k a y, *op. cit.*, (II), s. 276.

¹ A. N a d o l s k i, *Studia nad uzbrojeniem ...*, s. 145; M. L e w a n d o w s k i, *Pugińały średniowieczne z ziem polskich*, AAL, t. 31, s. 101-109, 1986, s. 101.

Puginały zachodnioeuropejskie były wielokrotnie opracowywane i publikowane⁸. Do niedawna ten rodzaj broni z ziem polskich, poza niewielkimi wyjątkami, nie wchodził w zakres zainteresowań badaczy polskich. W 1986 r. ukazała się praca M. Lewandowskiego stanowiąca próbę zebrania i usystematyzowania (późno) średniowiecznych materiałów z ziem polskich. Systematyka ta cechuje się prostą i zarazem elastyczną konstrukcją, co umożliwia kategoryzację nawet częściowo zachowanych zabytków. Materiały z Pomorza Zachodniego będziemy zatem klasyfikować według typologii M. Lewandowskiego (dalej: wg *M.L.*). Podnieść jednak trzeba, iż szczegółowa analiza formalna wielu zabytków jest utrudniona ze względu na generalnie zły stan zachowania zabytków uniemożliwiający często odtworzenie ich całego kształtu.

II. 1. B. 2. Analiza chronologiczno-typologiczna materiałów

Kord

Ze Stargardu Szczecińskiego pochodzi zabytek, który literaturze określany jest jako miecz jednosieczny typu *sax*. Z tego względu i z uwagi na znaczną szerokość jego głowni zaliczamy go do kordów, choć według przyjętego we wstępie kryterium długości głowni należałoby określić jako nóż bojowy typu A wg *M. L.*⁹ Okoliczności jego znalezienia nie są znane.

⁸ Wspomnieć należy choćby prace materiałowe H. A. K n o r r a, *Messer und Dolch, eine Untersuchung zur mittelalterlichen Waffenkunde in gesellschaftskritischen Sicht*, „Veröffentlichungen des Museum für Ur- und Frühgeschichte“, Potsdam 1971, s. 121-245, H. S c h n e i d e r a, *Untersuchungen an mittelalterlichen Dolchen aus dem Gebiete der Schweiz*, „Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte“, B. 20, s. 91-105, Basel 1960 oraz systematyzującą rozprawę H. S e i t z a, *Blankwaffen. Geschichte und Typenentwicklung im europäischen Kulturbereich von der prähistorischen Zeit bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Braunschweig 1965.

⁹ T. M a k i e w i c z, *Znaleziska mieczów typu „sax” w Polsce [w:] Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, t. II, Wrocław 1996, s. 229-232, (230), ryc. 1b; M. D u l i n i c z, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-zachodniej. Studium archeologiczne*, Warszawa 2000, s. 95-96, ryc. 45: 4. Obiekt ten nie był uwzględniany w starszej literaturze, jako że budził znaczne wątpliwości interpretacyjne związane z datowaniem zabytków o „ponadczasowych” formach i znajdujących w nieznanach okolicznościach. Warto tu wspomnieć, że przytaczany przez wymienionych w tym przypisie autorów *sax* z Białośliwia posiada dość bliską formalną analogię np. w mieczu (kordzie ?) z cmentarzyska w Żeliszawcu, pow. Gryfino datowanego na schyłkowy okres lateński (D. i R. W o ł a g i e w i c z o w i e *Uzbrojenie ludności Pomorza Zachodniego u progu naszej ery*, MZP 9, 1960, s. 9-166, (113), nr 49, 242, tabl. VI: 1). Dość nieoczekiwane jest też dla nas stosowanie terminu „miecz” do broni siecznej długości np. 40 cm (i mniejszej) oraz asymetrycznej rękojeści.

Kord ze Stargardu charakteryzuje się lekko łukowatym tyłcem, obustronnie wyodrębniony trzpieniem i proporcjonalnie szeroką głownią ze strudziwą (nr kat. 8, tabl. IV: 4). Posiada on liczne analogie z terenu Niemiec i Austrii. Obliczono, że rozwój tego typu broni polegał na jednostajnym zwiększaniu długości jego głowni od około 18 cm w połowie VI w. do około 55 cm na w końcu VII w., czyli w cyklu około 5-6 cm na 25-30 lat. Według tej metody zabytek ze Stargardu datowany jest na około 625 r.¹⁰

Noże bojowe typu A

Zdecydowaną większość noży zaliczyć można do grupy A wg *M.L.* z wąską głownią o kształcie wydłużonego trójkąta i obustronnie wyodrębnionym trzpieniem umieszczonym na osi symetrii głowni. Są to przede wszystkim trzy egzemplarze ze Szczecina-Podzamcza (nr kat. 9-11, tabl. IV: 5-6, V: 1) znalezione w warstwach datowanych na 2 połowę XIII w. Jeden z nich cechujący się długą (40 cm) i masywną głownią skutą z co najmniej dwóch taśm być może został przerobiony z miecza¹¹.

Trzy inne noże tego typu znaleziono w XIII-wiecznych warstwach osadniczych z Wolina – miasta i portu (nr kat. 12-14; tabl. V: 6-8). Do tej grupy zaliczylibyśmy też zabytki z grobów nr 19, 114, 145, 418, 533 i nr 1120 na cmentarzysku w Cedyni (XII w.). Pierwszy z nich (nr kat. 5; tabl. V: 4) posiadał trzpień w kształcie zakrzywionego haczykowato na końcu pręta o prostokątnym przekroju. Jego głownia była chroniona skórzaną pochewką wzmocnioną okuciami z blaszki brązowej ornamentowanej motywem zygzakowatej linii oraz grupami i rzędami nakłuc puncą. Haczykowato wygięty i oprawiony w drewno był także trzpień noża z grobu nr 533 (nr kat. 2, tabl. IV: 7). Jego głownia chroniona była pochewką wzmocnioną brązowym, ornamentowanym trzewikiem. Stanowił on wyposażenie pochówka kobiety w wieku *adultus* i znajdował się przy jej lewej kości miedniczej. Wolutowo uformowane było zakończenie trzpienia noża z grobu nr 19 (nr kat. 4, tabl. V: 3). Nóż z grobu nr 418 (nr kat. 1; tabl. IV: 8) znajdował się przy kościach lewego przedramienia zmarłego. Na końcu jego trzpienia przytwierdzone były dwa kółka

¹⁰ T. M a k i e w i c z, *op. cit.*, s. 231, ryc. 3, 4; M. D u l i n i c z, *op. cit.*, ryc. 45: 6. Dłuższe (64-72 cm) zabytki ze St. Georgen a. D. Gusen, Aufhof, Gusen, Haidershofen, Steinabrunn (Austria) datowane są na koniec VII - początek IX w. (E. S z a - m e i t, *Karolingerzeitliche Waffenfunde aus Österreich. Teil II: Die Saxe und Lanzen spitzen*, AA, t. 71, 1987, s. 155-171, 156-167, ryc. 1: 1-5.)

¹¹ Informacja z karty katalogowej zabytku.

żelazne, przez które przewleczone było kółko z drutu brązowego zwieńczone haczykiem. Głownia tkwiła w pochewce skórzanej wzmocnionej kolistymi nitami brązowymi i dwoma okuciami z blaszki brązowej ornamentowanej motywem „oczkwatym” oraz kropki i ukośnych kreski. Jedno z tych okuć umieszczone było na styku głowni i trzpienia, drugie (trzewik) obejmowało koniec ostrza. Grób nr 1120 zawierał szczątki osobnika wyposażonego w pugińał, miecz i ostrogę. Nóż z tego grobu (nr kat. 3; tabl. V: 2) znajdował się przy kościach lewego przedramienia. Jego głownia tkwiła w pochewce skórzanej wzmocnionej trzewikiem z blaszki brązowej ornamentowanym na obrzeżu szeregiem puncowanych zagłębień. Jedyne nóż z grobu nr 145 posiadał prosty trzpień o prostokątnym przekroju (nr kat. 6, tabl. IV: 9). Kolejny nóż tego typu (nr kat. 7; tabl. XVI: 3) znaleziono w grobie nr 2 na cmentarzysku w Kunowie z XI - początku XII w. Ułożony był on na środkowej części miednicy osobnika, przy czaszce którego znajdował się także przęślik gliniany. Co najmniej sześć noży z obu stronnie wyodrębnionymi trzpieniami odkryto na cmentarzysku w Wolinie-Wzgórzu „Młynówka”. Dwa z nich zaliczyliśmy do grupy noży bojowych (zob. przyp. 7). Pierwszy z nich znajdował się w grobie nr 207 tzw. krawcowej razem z fragmentami kolczugi, paciorkami, resztkami drewnianego wiadra (?). Jego głownia była chroniona skórzaną pochewką (nr kat. 15; tabl. V: 10). Drugi egzemplarz (nr kat. 16) stanowił wraz z grotem strzały wyposażenie pochówka zmarłego mężczyzny.

Zebrane przez M. Lewandowskiego noże grupy A z ziem polskich (m.in. z Wrocławia, Trzemeszy, Wroniek) pochodzą najwcześniej z XIII w. Zabytki z cmentarzyska w Cedyni i Kunowie pozwalają cofnąć o około 200 lat dolną granicę ich potwierdzonego użytkowania na Pomorzu Zachodnim. Znane są także inne egzemplarze tej broni ze współczesnych im oraz znacznie wcześniejszych stanowisk. Należą do nich np. noże ze środkowopolskich i Wielkopolskich cmentarzysk w Dębinie, (2 połowa XI - I ćwierć XII w.), Psarach (XI w.)¹² i Młodzikowie (XI w.)¹³

¹² Z. P o k u t a, L. W o j d a, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko we wsi Dębina, woj. sieradzkie*, PiMMAiEŁ, Seria Archeologiczna, nr 26, 1979, s. 89-142 (106-106), tabl. V, XV: 1 (w grobie nr 25 mężczyzny razem grotem włóczni, toporem, krzesiwem, osetką i misą brązową); T. T r e b a c z k i e w i c z, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne we wsi Psary, pow. Piotrków Tryb.*, PiMMAiEŁ, Seria Archeologiczna, nr 9, 1963, s. 131-166 (144), tabl. IVd, XVII: 8 (w grobie nr 50 mężczyzny razem z krzesiwem).

¹³ L. L e c i e j e w i c z, W. Ł o s i ń s k i, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Młodzikowie w pow. średzkim*, FAP, t. XI, 1960, s. 104-165, 110-113 w grobie nr 16 razem z „włócznią” wykonaną z żelaznego kołca osadzonego w drzewcu.

oraz śląskich osad we Wrocławiu-Rędzinach (VII-VIII w.) i Żukowic (VI-VIII w.)¹⁴. Wspomnieć też w tym miejscu należy o przynajmniej dziewięciu okazach noży bojowych podobnej formy o długości dochodzącej do 43 cm znalezionych w obrębie zamku joannitów w Starym Drawsku¹⁵.

Noże bojowe typu B

Dwa noże z Pomorza Zachodniego mieszczą się grupie B1-2 wg *M.L.* cechujących się kształtem zwykłych noży kuchennych, przy czym w podgrupie B1 trzpień biegnie wzdłuż jednej linii z tyłcem głowni. Zabytki te znajdujące się w zbiorach Muzeum Regionalnego w Cedyni zaliczyć można do podgrupy B2 wg *M.L.* najbardziej przypominającej noże kuchenne (nr kat. 17-18, tabl. V: 9)¹⁶.

Grupa B1-2 jest datowana zabytkami pochodzącymi z badań archeologicznych na stanowiskach z I połowy XIV (Pułtusk), XIV w. (Kraków-Rakoniewice) i początku XV w. (Dąbrówno). Jak przyznaje autor opracowania pugińałów, nie można sądzić, aby przedmioty o tak powszechnym zastosowaniu użytkowane były tylko w tym okresie. Potwierdza to chociażby znalezisko z Blichowa datowane na XI w.¹⁷

Przeprowadzona analiza typologiczna wskazuje na dominację (około 80%) egzemplarzy grupy A wg *M.L.* w całym materiale. Konweniujecie to z analogiczną proporcją obliczoną dla średniowiecznych zabytków zebranych przez M. Lewandowskiego. Wyróżnił on wśród 50 noży bojowych 19 egzemplarzy z grupy A i 28 sztyletów o zbliżonych do nich w rzucie profilach oraz 13 noży z grupy B. Wydaje się to zatem stanowić uchwytłą prawidłowość, przynajmniej w odniesieniu do pugińałów z ziem polskich. Być może egzemplarze z trzpieniem usytuowanym na przedłużeniu osi głowni cechowały się większą funkcjonalnością i wytrzymałością techniczną. Szersze porównanie jest niemożliwe z uwagi na brak kompatybilnych systematyk¹⁸.

¹⁴ T. B o r k o w s k i, *Ratownicze badania wykopaliskowe na stanowisku 1 (9) we Wrocławiu-Rędzinie*, ŚSA, t. 34, 1993, s. 509-513 (512), ryc. 3: 2; M. P a r c z e w s k i, *Żukowice pod Głogowem w zaraniu średniowiecza*, „Głogowskie Zeszyty Naukowe”, t. 2, Głogów 1989, s. 39, tabl. XXVI: 19, XXXV: 7.

¹⁵ H. J a n o c h a, *Gród i zamek w Starym Drawsku (Drahimiu), gm. Czaplunek – walory obronne i uzbrojenie załogi – w oparciu o wyniki badań archeologicznych*, KZM, t. 22, 1998, s. 69-133 (79-81), ryc. 21-22.

¹⁶ M. L e w a n d o w s k i, *op. cit.*, s. 108, tabl. II:2, katalog nr 26.

¹⁷ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, tabl. XXXIII, 3.

¹⁸ Np. klasyfikacja H. Seitza nie nadaje się do wykorzystania przy rozpatrywaniu materiałów z ziem polskich, noże ze Słowacji

Noże bojowe nieokreślonego typu

Do noży bojowych należy także pięć innych zabytków (tabela IIIB), których stan zachowania nie pozwala na ich klasyfikację. Pierwszy z nich odkryto w grobie nr 3 na cmentarzysku w Cedyni. Złożony był on przy lewej kości ramieniowej osobnika, u stóp którego znajdowała się ostroga. Związane z nim okucie pochewki zdobione było wzorem „oczkwatym” (nr kat. 1). W grobie nr 1 na cmentarzysku w Kunowie znajdował się inny egzemplarz noża w skórzanej pochewce wzmocnionej blaszką ornamentowaną liniami wytłaczanych punktów tworzących motyw spirali i strzałek (nr kat. 3, tabl. VI: 3). Był on również przypasany do lewego biodra kobiety w wieku *maturus* wyposażonej także w kabłączek skroniowy. W X-wiecznej warstwie kulturowej na szczecińskim Wzgórzu Zamkowym odkryto uchwyt puginału (sztyletu?) w postaci figurki kobiety trzymającej oburącz ptaka (nr kat. 6; tabl. V: 12). Najprawdopodobniej dostał się tam przypadkowo. Ustalono, że jest to późniejszy XIII-wieczny nadreński import¹⁹. Inny uchwyt puginału odkryto na szczecińskim Podzamczu w warstwie datowanej na 2 poł. XIII w. Wykonany był on z drewna i wzmocniony żelaznymi okuciami (nr kat. 5, tabl. VI: 1). Ostatnim wreszcie zabytkami, które włączamy do tej grupy militariów jest rękojeść puginału z Osieków Sławieńskich (nr kat. 4) oraz bliżej nieokreślony nóż z cmentarzyska w Kamieniu Pomorskim (nr kat. 2).

II. 1. B. 3. Analiza strukturalna materiałów

II. 1.B. 3a. Rozprzestrzenienie zabytków

Rozrzut terytorialny zabytków odwzorowano na mapie 2. Poza nielicznymi przypadkami (Osieki Sławieńskie) odkryto je praktycznie tylko na stanowiskach zlokalizowanych wzdłuż Odry i wyłącznie

i średniowiecznej Rusi nie zostały poddane analizie formalnej. Zob.: A. Ruttka y, *op. cit.*, s. 295-297; A.N. Kirpičnik o v, *Drevnerusskoje orużie. Vypusk piervyj: Meč i sabli IX-XIII vv.*, ASSSR, 1966, s. 72.

¹⁹ T. W i e c z o r o w s k i, *Figurka wczesnośredniowieczna ze Szczecina*, „Sprawozdania PMA”, t. 4, 1952, s. 171 i n.; L. L e c i e j e w i c z, *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim w VI-IX wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 160, ryc. 55; L. L e c i e j e w c z, T. W i e c z o r o w s k i, *Wczesne średniowiecze do czasu ukształtowania się miasta (VI-X wiek)* [w:] *Dzieje Szczecina*, t. 1, Warszawa-Poznań 1983, s. 521-610, (593).

na cmentarzyskach (Cedynia, Kamień Pomorski, Kunowo, Wolin) i terenie dużych ośrodków wczesnomiejskich (Szczecin, Wolin).

II. 1.B. 3b. Problematyka kulturowa i społeczna

W omawianym wyżej materiale znalazły się poza nożami o parametrach *stricte* bojowych, także związane z nimi funkcjonalnie pochewki. Są one z reguły okute bogato ornamentowanymi blaszkami brązowymi. Poza nimi znanych jest z Pomorza Zachodniego wiele innych egzemplarzy pochewek o podobnych cechach, chroniących głównie nie koniecznie puginałów, a nawet występujących bez powiązania z nimi. W tabeli IIIC zawarliśmy informacje o wielu z nich, choć najprawdopodobniej nie o wszystkich. Jak wstępnie założyliśmy, noże z takimi pochewkami mogły pełnić funkcje bojowe.

Istnieją hipotezy głębiej interpretujące ten rodzaj zabytków. Niektórzy badacze wydzielają wśród tych okuc egzemplarze wywodzące się z słowiańskiej (*slawischer Machart*) bądź zachodniej (*westlicher Machart*) tradycji²⁰. Te pierwsze charakteryzują się głównie motywem wytłaczanych od wewnątrz kolistych wypukłości („oczek”, „perełek”). Znalaziono je na licznych stanowiskach z końca XI i XII w. rozrzuconych od Łaby do Wisły, przede wszystkim na terytorium Meklemburgii i Pomorza. Poza omówionymi wyżej egzemplarzami z cmentarzyska w Cedyni zaliczyć do nich można także pochewki, z m.in. Cewlina (nr kat. 1-3, tabl. VI: 2, 5, 7), Karlina ((nr kat. 6, tabl. XIX:), Kunowa, Lejkowa (nr kat. 8, tabl. VI: 10), Strzykocina (nr kat. 7, tabl. VI: 9) i Wolina, st. 8 i 9 (nr kat. 20-24, tabl. VI: 8), oraz ze szczecińskiego Rynku Warzywnego (nr kat. 16, tabl. V: 11) i Wzgórza Zamkowego (nr kat. 17-18). Natomiast do okuc „zachodnich” należą podobnie datowane egzemplarze trójkątne i zdobione motywami zwierzęcymi. Rozprzestrzenione są głównie na zachód od Łaby, choć pojedyncze ich okazy znajdowane są także na Pomorzu, np. na cmentarzysku w Cewlinie, w Kamieniu Pomorskim i w Koszalinie (nr kat. 4-5, 7). Dość wyjątkowym zabytkiem jest natomiast pusta pochewka znaleziona w Szczecinie-Podzamczu w warstwie ukształtowanej przed 1281 r. (nr kat. 15; tabl. VI: 4). Wykonana była ona ze złożonego fragmentu skóry łączonego na brzegach (?) nitami z brązu

²⁰ Np. I. G a b r i e l, *Hof- und Sakralkultur sowie Gebrauchs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Oldenburger Burg*, BRGK, t. 69, 1988, s. 103-291.

i wzmocnionego okuciami z blaszek brązowych. Jedną z nich była zdobiona pasmami punktów tworzących dwa splecione ze sobą pasma. Sądzymy, że najbliższą, poza zabytkiem z grobu nr 1 w Kunowie, analogię do tego wzoru stanowi ornament na okuciu pochewki z wschodniopomorskich cmentarzysk w Grucznie (XI - koniec XII w.) i Skrzyszewie. Są to znaleziska włączane do serii „słowiańskich” pochewek²¹. Motyw plecionki zdobi także okładziny rogowe np. z Ostrowa Lednickiego i Szczecina (XI-XIII w.)²². Jednocześnie na blaszce z drugiej strony pochewki ze Szczecina – Podzamcza wygrawerowane jest dość realistyczne przedstawienie ryby. Interpretować je można, np. jako element symboliki chrześcijańskiej. Obecność tego motywu zdobniczego tłumaczyć można także inaczej. W grobie kobiety na cmentarzysku w Cewlinie, zawierającym także pochewkę noża (nr kat. 3), odnaleziono również naszyjnik złożony z kabłączków i płytki brązowej w kształcie stylizowanej ryby. Badacz publikujący to znalezisko sugeruje, iż jedyną do niej analogią jest podobna płytka z bałtyjskiego cmentarzyska kurhanowego w Jesionowej Dolinie datowanego na V - początek VI w.²³ Nie kwestionując zasadności tej tezy, przypomnieć należy, że wśród bursztynowych zabytków z Wolina-Miasta oraz na niektórych okuciach pochewek „zachodniej” proveniencji znajdują się także mniej lub bardziej udane przedstawienia łba ryby (np. nr kat. 5, 7, 8)²⁴.

Według I. Gabriela okute pochewki noży, *slawischer* i *westlicher Machart*, są elementami wyposażenia oznaczającymi status społeczny ich posiadaczy; zarówno mężczyzn jak i kobiet. Najprawdopodobniej były to osoby związane z urzędami centralnej lub lokalnej władzy. Jednym z dowodów potwierdzających tę hipotezę jest obecność pochewek bez noży przy głównych pochówkach w kilku

grobach kurhanowych na cmentarzysku z I połowy XII w. w Usadel. Dwa pochówki wyposażone były poza pochawkami także w drążki (?) z kolcami (*Stabdorn*) ułożone przy prawych nogach²⁵. Przedmioty te występują w późnokarolińskich materiałach sepulkralnych i ikonograficznych. Interpretowane są jako *Amtsstäbe* lokalnych przywódców określanych w źródłach pisanych jako *primores*. Innego rodzaju dowodem wskazującym na pochewki jako symbole statusu społecznego byłaby datowana na około 1160 r. postać mężczyzny ze świecznika z katedry w Erfurcie. Do jego pasa jest przymocowana skórzana pochewka okuta siedmioma zdobionymi blaszkami. Postać ta jest sygnowana imieniem fundatora świecznika – „Wolframa”. Jest to najprawdopodobniej występujący w źródłach pisanych z 1157 r. urzędnik *Wolframus scultetus*²⁶.

Nie można w tym miejscu nie wspomnieć unikatowego znaleziska z datowanego na XI w. wielkopolskiego cmentarzyska w Młodzikowie. W grobie nr 16 znajdowały się tam, poza szczątkami zmarłego mężczyzny także: duży nóż (kord), krzesiwo, oselka, sprzączka oraz ułożone przy prawym boku drzewce zakończone z jednej strony okuciem, a z drugiej okuciem i żelaznym kolcem. Przedmiot ten został określony przez autorów opracowania jako włócznia, a opisany grób jako jeden z bogatszych na tym cmentarzysku, najprawdopodobniej zawierający pochówek „pospolitego” wojownika²⁷. Owa „włócznia” do złudzenia przypomina *Stabdorn* z grobów lokalnych przywódców na cmentarzysku w Usadel.

Materiał zachodniopomorski nie pozwala w sposób pełny odnieść się do tych hipotez. W literaturze polskiej w zasadzie nie dyskutuje się nad nimi. Jednak zasługują one na uwagę. W ich świetle nowego znaczenia nabierają znaleziska pochewek bez noży np. na cmentarzyskach w Karlinie i Żydowie oraz obecność noży i pochewek w bogato wyposażonych grobach kobiet w Cewlinie, Kunowie, Lejkowie i Wolinie-Wzgórze „Młynówka”. Można bowiem zaryzykować postawienie tezy o dość wyjątkowej pozycji społecznej ludzi zaopatrywanych po śmierci w noże chronione pochawkami.

²¹ T. K n o r r, *Die slawische Messerscheidenbeschläge*, „Mannus”, t. 30, 1938, s. 479-545, s. 505, ryc. 20-20a, s. 507, ryc. 25.

²² Zob.: *Kultura Polski średniowiecznej X-XIII w.*, Warszawa 1985, s. 384-386, ryc. 448, 449, 452. Nie miejsce tu na dyskusję, czy motyw plecionki nawiązuje do skandynawskich wzorców ornamentacyjnych splecionych taśm lub pętelek (*Flechtband- und Schlingmuster*) pokrywających m.in. głowice i jelce mieczy typu S wg J. Petersena z Lipiany i Morzewa. Jeżeli nawet, to stanowi w XI-XII w. ich dalekie echo i wchodzi w obręb ogólnoeuropejskiej sztuki romańskiej.

²³ W. Ł o s i ń s k i, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Cewlinie, pow. Koszalin*, MZP, t. 4, 1958, s. 251-284, (260-266).

²⁴ L. L e c i e j e w i c z, *op. cit.*, s. 309, ryc. 21, 9; I. G a b r i e l, *op. cit.*, ryc. 26:11-13.

²⁵ Jeden z nich określono jako „Eisendorn in zylindrischer Zwinge”, drugi jako „Eisendorn mit Holzresten = „Pfriem” (I. G a b r i e l, *op. cit.*, s. 170, przyp. 239).

²⁶ I. G a b r i e l, *op. cit.*, s. 163, 169-171.

²⁷ L. L e c i e j e w i c z, W. Ł o s i ń s k i, *op. cit.*, s. 110-113, ryc. 9-10, 161.

II. 1. C. Broń drzewcowa

II. 1. C. 1. Ogólna charakterystyka i zasady klasyfikacji materiałów

Broń drzewcowa należy do broni białej. Składa się z grotu, najczęściej metalowego (w okresie średniowiecznym żelaznego) osadzonego na drewnianym uchwycie (drzewcu) o długości przeważnie 2 m, czasem dochodzącej do ponad 3 m¹. Posługiwać się może nią wojownik pieszy i konny w walce wręcz lub do rażenia przeciwnika na odległość. Zakłada się, że intencjonalnie wytwarzanymi grotami włóczni były okazy o większych, a oszczepów o mniejszych wymiarach bądź charakterystycznych kształtach. Do zagadnienia tego wrócimy w dalszej części pracy. W opracowaniu niniejszym ograniczymy się do omówienia grotów tej broni. Nie dysponujemy bowiem żadnym znaleziskiem drzewca.

W studium A. Nadolskiego z 1954 r. uwzględniono 172 egzemplarze grotów włóczni i oszczepów z ziem polskich, z czego 152 pochodzących z 89 znanych stanowisk. Z interesującego nas terytorium zebrano wówczas informacje o 14 grotach, w tym o jedenastu ze znanych miejscowości bądź stanowisk. Dodajmy przy tym, że z wyjątkiem grotu znalezione go na cmentarzysku ciałopalnym na Wolinie-Wzgórzu Wisielców pozostałe okazy stanowiły praktycznie znaleziska luźne, pozbawione kontekstu kulturowego². Nasza monografia obejmuje 63 egzemplarze (tabela IVA), w tym 7 pozyskanych w trakcie powojennych badań wykopaliskowych; z czego 5 z warstw kulturowych (Wolin-Srebrne Wzgórze, Szczecin-Podzamcze), a 2 z cedyńskiego cmentarzyska. W grobie nr 622 przy czaszce mężczyzny (*maturus*) odkryto tu tuleję grotu włóczni (bez liścia)³. Stanowi ona naj-

¹ Włócznie o takiej długości drzewców wydobyto z dna Jeziora Lednickiego. Wykonane były one z drewna jesionowego i wiązowego. (A. K o l a, G. W i l k e, *Mosty sprzed tysiąca lat. Archeologiczne badania podwodne przy rezydencji pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim*, Toruń 2000, s. 84, ryc. 75; W. T o k a r s k i, *Militaria - broń miotająca, obuchowa i drzewcowa oraz elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego* [w:] *Mosty ...* s. 77-104, 85.

² A. N a d o l s k i, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź 1954, s. 59, 176-189, tabl. C (Barwice, Darłowo, Gardziec 2 egz., Koszalin, Wilcze Łaski, Liszkowo, Szczecin, Nowe Warpno, Wolin, rzeka Gowna 2 egz., Pomorze. Zabytek z Wolina-Wzgórze Wisielców zaliczmy w naszym opracowaniu do grotów strzał.

³ H. M a l i n o w s k a - Ł a z a r c z y k, *Cmentarzysko średniowieczne w Cedyni*, Szczecin 1982, cz. I, s. 32, 159, tabl. XXVII: 1; cz. II, s. 148-150, ryc. 48.

pewniej jedyny zachowany element całej włóczni będącej pośmiertnym wyposażeniem zmarłego.

Trzydzieści okazów pochodzi ze określonych miejscowości bądź miejsc. Wśród tych ostatnich dominują zabytki opublikowane w literaturze, ale są także pochodzące z przypadkowych odkryć dokonanych w ostatnich latach, np. w Zieleniewie, Starninie i Osinach. Pozostałe 33 grotty stanowią w chwili obecnej zabytki z anonimowych, zachodniopomorskich stanowisk przechowywane w muzealnych zbiorach⁴. Uwzględniono także zaginione egzemplarze, po których pozostały dokładne opisy, rysunki bądź fotografie⁵.

Omawiając zabytki posługiwać się będziemy klasyfikacją A. Nadolskiego (dalej: wg *A.N.*). Przegląd

⁴ Udało się nam zidentyfikować w zbiorach Muzeum Okręgowego w Koszalinie grot typu V z Darłowa. Porównanie wymiarów i kształtów zabytków w Muzeach w Cedyni i Siekierkach oraz informacji zawartych w źródłach archiwalnych i literaturze (O. K u n k l e l, *Einige Funde aus Pommern*, „Mannus”, t. 24, 1932, s. 278, ryc. 7:1, 3; E. P e t e r s e n, *Der ostelbische Raum als germanische Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6-8 Jahrhunderts*, Leipzig 1939, ryc. 21a, c) pozwoliło z dużym stopniem prawdopodobieństwa ustalić, iż przechowywane są tam grotty z: Nowego Warpna, Barwic oraz dwa grotty typu VI określone przez Nadolskiego (*op. cit.*, s. 186, nr 155, 163, tabl. XXVII: 1, 3) jako Gowna i Pomorze (nr kat. 16, 60, tabl. XXXIII: 2-3). Pierwszy z tych grotów według W. Filipowiaka (*Wolinianie. Studium osadnicze. Cz. I. Materiały*, Szczecin 1962, s. 251, 454, ryc. 218) znaleziono nie w korycie Gowny, ale przy ujściu Stepnicy do Zalewu Szczecińskiego i nazwę drugiej z tych rzek przyjął on jako eponim grotu. Grot z Barwic wystąpił ponadto na zdjęciu z Archiwum MNS z naniesioną sygnaturą *Beierbaum II.d 3.512*. Nie odnaleziono; piątego „pomorskiego” egzemplarza grotu typu III występującego na wspólnym zdjęciu w publikacjach Kunkla i Petersena, grotu typu I ze Szczecina, grotów z Kopic, Koszalina, Liszkowa, Radacza, Trzebiatowa, Wilczych Łasków oraz drugiego grotu (typu III) z Darłowa. Grot ten posiada sądząc z zachowanego zdjęcia zbliżone wymiary i kształty do grotu określonego jako Pomorze nr 12.967 w zbiorach Muzeum Narodowym w Szczecinie. Podobnie kształt grotu z Łoźnicy jest bardzo zbliżony do grotu ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, nr 12.835, a grotu z Lubczyny opisanego przez E. Petersena (*op. cit.*, s. 168, ryc. 146b) do grotu z Muzeum w Siekierkach (nr kat. 10, tabl. XXI: 2). Z braku informacji dotyczących rozmiarów egzemplarzy z archiwalnych zdjęć, nie jest możliwe potwierdzenie tożsamości tych okazów. Nie włączamy do analizowanego materiału grotu oszczepu ze Starego Drawska, st. 1 (Drahimia), który razem z fragmentem miecza pochodzi z warstwy kulturowej o niepewnej chronologii (H. J a n o c h a, *Badania archeologiczno-architektoniczne na zamku w Starym Drawsku (Drahimiu)*, pow. Szczecinek, MZP, t. 9, 1963, s. 315-333, ryc. 10a, d). Spośród zebranych przez A. Nadolskiego okazów należałoby wyłączyć 2 „wczesnoniemieckie” grotty z Odry w rejonie Gardzka, pow. rędowski. Najprawdopodobniej chodzi tu o m. Gärtz położoną na niemieckim brzegu Odry. (A. N a d o l s k i, *op. cit.*, tab. C, s. 176, nr 18-19 (nr 14 na mapie).

⁵ Grotty z: Kopic, Lubczyny, Łoźnicy, Ostrowca, Złocienka, Świnoujścia, Trzebiatowa, Wolina, st. 9.

materiałów zachodniopomorskich wskazuje jednak na potrzebę jej krytycznej weryfikacji, zwłaszcza np. celowości wydzielania grotów typu VII czy istnienia militariów o niejednoznacznie określonych funkcjach. Zagadnienie to omówimy w stosownych miejscach (niżej i rozdziały II. 1. E-F). Uważamy ponadto, że zachodzi potrzeba generalnego zrekonstruowania typologii grotów broni drzewcowej. Nie wystarczą jednak do realizacji tego celu same materiały zachodniopomorskie.

II. 1. C. 2. Analiza typologiczno-chronologiczna materiałów

II. 1. C. 2a. Groty broni drzewcowej

Typ I grotów

Są to groty o liściach wąskich i długich, w przekroju czworokątnych lub romboidalnych, cechujących się praktycznie równoległymi krawędziami. Ich konstrukcja wskazuje, że służyły one głównie do przebijania mocnych elementów uzbrojenia obronnego. Z Pomorza Zachodniego pochodzi siedem okazów, które można zaliczyć do typu I wg *A.N.*⁶ W naszym przekonaniu występują one w dwóch odmianach.

Do pierwszej z nich – nazwijmy ją podtypem Ia – zaliczyć można dwa egzemplarze charakteryzujące się znaczną długością (48-62 cm), kolistą tuleją o proporcjonalnie niewielkiej średnicy wylotu (3,5 cm) i smukłym, niemal „iglastym” kształtem liścia. Jednym z nich jest grot z Barwic przechowywany obecnie w Muzeum w Siekierkach (nr kat. 1). Niemał identyczny zabytek datowany przez E. Petersena na VII w. znaleziono w okolicach Demmina⁷. Drugi grot tego podtypu ze Szczecina, bogato ornamentowany srebrem i złotem (miedzią ?) zaginął (nr kat. 17)⁸. Do podtypu Ia zaliczyć można nieco krótsze od „zachodniopomorskich” egzemplarze z cmentarzysk w Turowie, pow. Płock (XI w.) i Skawinie, pow. Kraków⁹. Podobny luźny zabytek pochodzący ze Słowacji

⁶ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, s. 55) znał sześć grotów tego typu z terenu całej Polski.

⁷ J. P e t e r s e n, *op. cit.*, s. 176; J. D i e m a r, *Baggerfunde aus Peene, Tollensee und Trebel im Kreisheimatmuseum Demmin*, JBM, 1955, s. 186-187, ryc. 146d.

⁸ O. K u n k e l, *op. cit.*, 1932; W. Ł ę g a, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń 1930, s. 210, 482, ryc. 304. Fotografie bez nru inw. w MNSzczecin.

⁹ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, s. 183-184, tab. C, nr 109, 130, tabl. XIX:3, 5; L. R a u h u t, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, MSiW, t. I, 1971, s. 502-504 (tu starsza lit.).

A. Ruttkay włączył do wyodrębnionego przez siebie typu VI grotów z ostrym liściem o kwadratowym lub romboidalnym przekroju¹⁰. Brakuje do nich bezpośrednich analogii na terenie Wielkopolski, Śląska i Pomorza Wschodniego.

Nieco odmienne formalnie i konstrukcyjnie są pozostałe groty zaliczone do typu I wg *A.N.* Ich liście cechuje co prawda romboidalny przekrój i równoległe krawędzie, lecz jednocześnie są one dość krótkie (29-39 cm) i „krępe”. Dwa groty przechowywane w Muzeum w Siekierkach (nr kat. 31, 32; tabl. VI: 12, XXI: 1) i znany z publikacji egzemplarz z Lubczyny (nr kat. 10) posiadają sześciokątne tuleje o grubych ściankach. Grot z Zieleniewa koło Kołobrzegu (nr kat. 28; tabl. VI: 11) cechuje się kolistym wylotem tulei. Wszystkie sprawiają wrażenie technologicznie zapóźnionych w porównaniu do wyżej omówionych egzemplarzy podtypu Ia. Podobne zabytki odkryto np. na środkowopolskich i wielkopolskich cmentarzyskach w Rgielsku, Buczku z XI w.¹¹ i Poddębicach, datowanym m.in. monetami Władysława Hermana i Władysława Laskonogiego¹². Pojedynczy okaz takiego zabytku A. Ruttkay odnotowuje w Słowacji zaliczając go do typu VI d grotów i sugerując jego XII-XIII-wieczną chronologię¹³. E. Petersen wydziela tę formę grotów jako typ Lubczyna (*Lühβin*) datując ją na przełom wieków VI i VII¹⁴. Liczne militaria tego rodzaju znaleziono w Meklemburgii¹⁵, m.in. w Behren-Lübchin, na skarpie wału starszego grodu istniejącego do około 1171 r. i w pobliżu pomostu (połowa XII w.)¹⁶. Ostatni tego typu grot ze Szczecina-Podzamcza jest późniejszy. Wydobyto go z XIII-wiecznej warstwy kulturowej. Posiada on wąski liść o kwadratowym przekroju i kolistą tuleję o średnicy dwukrotnie większej od grubości ostrza Szczecina-Podzamcza (nr kat. 18). Analogiczne okazy występują od X-XI w. na terytorium Rusi, gdzie najliczniej są

¹⁰ Grot z Museum Košice; A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14 Jahrhunderts in der Slowakei*, „Slovenska Archeologia” (I), t. 23, 1975, s. 119-216 (206-207), nr 17, ryc. 31: 13, 16; (II), t. 24, 1976, s. 246-395, s. 302, 299, ryc. 36, włączył do typu VI b.

¹¹ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, s. 182-183, nr 3, 102, tab. XIX: 2, 4.

¹² H. W i k l a k, *Cmentarzysko z XII i XIII w. w Poddębicach*, PiMMAiEŁ, Seria Archeologiczna, nr 5, 1960, s. 183-201, 190, tabl. XLV: 3.

¹³ A. R u t t k a y, *op. cit.*, (I), nr 17; (II), s. 299, ryc. 36; Bratislava-Devin.

¹⁴ J. P e t e r s e n, *op. cit.*, s. 167.

¹⁵ J. D i e m a r, *op. cit.*, s. 190-191, ryc. 148c, d, e.

¹⁶ E. S c h u l d t, *Behren-Lübchin. Eine spätslawische Anlage in Mecklenburg*, Berlin 1965, s. 125, 126, nr III: 1, Ib 1344, tabl. 40.

reprezentowane w XII–XIII stuleciu¹⁷. Biorąc pod uwagę zauważalne różnice formalne i konstrukcyjne grotów podtypu Ia i tu opisanych, proponujemy te ostatnie określić jako podtyp Ib.

Pewne kontrowersje wzbudza ustalenie proveniencji grotów typu I. A. Nadolski w ślad za J. Petersenem okaz ze Szczecina uznaje za X-wieczny, skandynawski import. Być może egzemplarz z Barwina jest także wyrobem zachodnioeuropejskim lub skandynawskim. Z kolei według A. Ruttkay'a pochodzenie grotów o spiczastym ostrzu związane jest początkowo z awarsko-słowiańskim, a później ze staromadziarskim środowiskiem kulturowym¹⁸. O wschodnio-europejskich (nomadzkich) wpływach na powstanie tego typu uzbrojenia już w okresie wędrówek ludów przekonany jest A.N. Kirpičnikov. Twierdzi on jednocześnie, że od IX do XIII w. rozwój grotu polegający na zwężeniu liścia i poszerzaniu tulei nie miał nic wspólnego z nomadzkimi lecz z ogólnoeuropejskimi oddziaływaniami¹⁹. Biorąc pod uwagę szeroki zakres chronologiczny i terytorialny występowania omówionych wyżej zabytków oraz ich znaczący udział w inwentarzach opowiadamy się za tezą o ich niezależnym wytwarzaniu i użytkowaniu na wszystkich terytoriach europejskich. Natomiast grot wydzielony przez nas podtypu Ib stanowiłyby produkt zachodniopomorskiego rzemiosła kowalskiego²⁰. Ze względu na długość i proporcje grotów obydwu podtypów sądzić można, iż służyły one jako broń kłująca, którą głównie posługiwali się wojownicy konni.

Grotty typu II

Do tego typu zaliczamy grotty o długim, wąskim liściu, górą o przekroju podwójnie daszkowatym lub niemal kwadratowym, dołem „wyraźnie rozszerzającym się w stosunku do tulejki”²¹. Ich kształt ułatwiał, podobnie jak u grotów typu I, skuteczną penetrację z jednoczesnym zabezpieczeniem przed zbyt głębokim wnikięciem w rażony obiekt. Na Pomorzu Zachodnim jedyny zabytek tego rodzaju z sześcioboczną tuleją odkryto w warstwie XXIX podgrodzia w Szczecinie Podzamczu datowanej na lata 1184-1250 (nr kat. 19; tabl. VII: 1).

Na terytorium Polski odnotowano 13 dalszych egzemplarzy grotów typu II grupujących się najwy-

rażniej na Mazowszu (Dzierżążnia, Orszymowice, Turowo, okolice Płocka, Płock-Podolszyce) i sporadycznie występujących w innych regionach (Bydgoszcz-Fordon, Końskie). Większość z nich jest datowane na XI w.²² Ponadto na cmentarzysku w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica z I ćwierci XII w. odkryto jeden, a w Poddębicach z XII-XIII w. dalsze cztery egzemplarze tego uzbrojenia²³. Brakuje ich na Pomorzu Wschodnim, Śląsku i Wielkopolsce. Zbliżone do nich, choć nie identyczne są okazy z grodzisk w Behren-Lübchin pochodzące z warstwy związanej z końcem funkcjonowania obiektu²⁴ i Teterow²⁵ oraz z bagnisk koło Schwann²⁶ i Demmin²⁷. Zaliczyć do typu II wg A.N. można także okaz z Muzeum w Komarnie posiadający na przejściu ostrza do tulei kuliste zgrubienie pełniące najprawdopodobniej podobną funkcję jak rozszerzona część liścia²⁸.

Grotty typu III

Są to grotty o „liściu w kształcie deltoиду, którego krótsze boki zwrócone są ku tulejce”, a jego przekrój jest płasko-soczewkowaty²⁹. W praktyce liść przybiera mniej lub bardziej trójkątną lub romboidalną formę. Podkreśla się co prawda, że są to grotty duże, ale przy określaniu konkretnego zabytku jego wymiary nie są pierwszoplanowym wyróżnikiem typologicznym³⁰. Żaden z publikowanych do 1954 r. dwunastu

²² *Ibidem*, s. 54, 59, tab. C, nr 16, 17, 44, 91, 130, 161. Z cmentarzyska w Płocku-Podolszycach datowanym na X/XI - pocz. XII w. pochodzi luźny egzemplarz. Zob. T. K o r d a l a, *Cmentarzysko z XI-XII wieku w Płocku-Podolszycach*, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku. Archeologia”, nr 15, 1992, s. 18, ryc. 7a, tabl. XXVII: 2; także, L. R a u h u t, *op. cit.*, s. 502-504, nr 23, 512-513, nr 37, tabl. II: d, 578-584, nr 103 (tu starsza lit.).

²³ L. R a u h u t, E. D ł u g o p o l s k a, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica*, WA, t. XXXVI, z. 3, 1971, s. 310, tabl. Va; H. W i k l a k (*op. cit.*, s. 190, tabl. XLV:1, 2, 4, 6). Na rysunkach w tej publikacji grotty te posiadają płaskie przekroje i zarys zbliżony do grotów typu V. O ich zakwalifikowaniu do typu II przekonuje dopiero opis w tekście.

²⁴ E. S c h u l d t, *op. cit.*, s. 125, tabl. 40, III, 340. Jest to warstwa spalenizny datowana monetami.

²⁵ W. U n v e r z a g t, E. Schuldt, *Teterow, ein slawischer Burg im deutschen Osten*, Berlin 1963, tabl. 48b.

²⁶ J. B e c k e r, *Der Waffenfund von Schwann*, NDV, nr 12, 1936; *Corpus ...*, 1973, s. 138, nr 16/13.

²⁷ A. H o i l n a g e l, U. S c h o k n e c h t, *Kurze Fundberichte*, JBM 1961, s. 299, 305, ryc. 197d.

²⁸ A. R u t t k a y (*op. cit.*, (I), s. 200, ryc. 26:15; (II), s. 299, ryc. 36, s. 303) zalicza go podobnie jak inne grotty o kwadratowym przekroju liścia do typu VI.

²⁹ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, s. 54.

³⁰ *Ibidem*, ale np. długość grotu ze Skrzyńska nie przekracza 20 cm (*ibidem*, s. 261, tabl. XXI:3).

¹⁷ A.N. K i r p i c h n i k o v, *Drevnerusskoje orużie. Vypusk storoj: Kopja sulicy, boevyje topory, bulavy, kistenj IX-XIII vv.*, ASSSR, 1966, s. 15-16, tab. 4, nr 191-200, tabl. IX: 8, nr 186, tabl. IV: 13.

¹⁸ A. R u t t k a y, *op. cit.*, (II), s. 299, ryc. 36, 302-303.

¹⁹ A.N. K i r p i c h n i k o v, *op. cit.*, s. 15-16.

²⁰ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, s. 54.

²¹ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, s. 54.

okazów nie pochodził z Pomorza Zachodniego. Chronologię możliwych do datowania zespołami egzemplarzy z innych ziem polskich określono na XI w.³¹

W trakcie zbierania materiałów dotarliśmy do informacji o siedmiu grotach, które można zakwalifikować do typu III. Są to znaleziska luźne, z których jeden pochodzi z koryta Wieprzy w Darłowie (nr kat. 5)³², dwa są znaleziskami przypadkowymi (nr kat. 13, 25; tabl. VII: 2, 6), trzy pochodzą z nieznanymi miejsc (nr kat. 33, 34, 35; tabl. VII: 3-5), a jeden jest zarejestrowany tylko na archiwalnym zdjęciu (nr kat. 22). Ich wymiary i kształty są zróżnicowane. Największa szerokość liści czterech grotów przypada co najwyżej na 1/4 ich długości (nr kat. 22, 25, 34; 35; tabl. VII: 6, 3, 4). Nabierają one przez to romboidalnych kształtów. Trzy egzemplarze (nr kat. 5, 13, 33; tabl. VII: 2, 5) posiadają liście w kształcie wysmukłych trójkątów.

Analiza formalna tego materiału mogłaby zatem skutkować wyodrębnieniem specyficznych odmian grotów typu III różniących się m.in. kształtem liścia. Odmiana pierwsza charakteryzowałaby się romboidalnym ostrzem. Zaliczone do niej egzemplarze nawiązują np. do kształtu słowackich grotów typu IVa A. Ruttkaya z Mošovce i Nove Mesto nad Wagiem³³, także ruskich grotów typu II charakterystycznych tam dla IX-X w., głównie na muromo-mordwińskich (Kabanskoje, Murom) stanowiskach³⁴. Odmiana druga posiadałaby liście o trójkątnym kształcie. Wchodzące w jej skład egzemplarze występują w szerokim rozrzucie czasowym i geograficznym, choć zauważalna jest ich koncentracja w obszarze przybałtyckim. Poza tym terenem najpełniej nawiązują do niej np. znane okazy z cmentarzysk w Buczku, pow. Łask, Witonii, pow. Łęczycza (XI w.) i Sowinkach (koniec X - początek XI w.) w grobie wyposażonym również

w dwie ostrogi typu I: 2 wg Z. Hilczerówny, wiadro i dwa noże³⁵. Na Śląsku znaleziono je w Opolu-Ostrówku (połowa XI - połowa XIII w.)³⁶ i Nysie (XI w.?)³⁷. Wydobyto je także z dna Jeziora Lednickiego przy reliktach mostów, gdzie znalazły się najprawdopodobniej w czasie najazdu Brzetysława w 1038 r.³⁸ W IX-XII w. stanowią na terytorium centralnej i północnej Rusi (Staraja Ładoga, Ozierticy, Maklakowo, Nowogród) najbardziej rozpowszechnioną formę grotów określoną jako typ III wg A.N. Kirpičnikova. Jako broń myśliwska i bojowa powszechnie były one tam stosowane do XIII w.³⁹ Począwszy od XI/XII w. ich liście stają się bardziej wysmukłe (wg A.N. Kirpičnikova typ IIIB)⁴⁰. Formalnie zbliżone są także do grotów typu F/G wg J. Petersena występujących m.in. w norweskich grobach z połowy X-XI w.⁴¹ i typu *Nehringen* wg E. Petersena datowanych przez niego zdecydowanie za wcześnie na przełom VI/VII w.⁴² Okazy zaliczone do tego typu znaleziono m.in. na meklemburskich grodziskach w Teterow (X-XIII w.)⁴³, Drense (VII-XII w.)⁴⁴, Behren-Lübchin (XII/XIII w.)⁴⁵ i Starigardzie/Oldenburgu⁴⁶, oraz wydobyto z rzek i mokradeł w okolicach Demmina⁴⁷.

Próbie dywersyfikacji grotów typu III traktujemy w tym miejscu bardziej jako sygnał problemu, niż gotową tezę. Wymaga ona potwierdzenia albo zanegowania w studiach nad znacznie szerszym materiałem

³⁶ K. Wachowski, *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu* [w:] *Studia ...*, s. 15, 93, ryc. 3: b, z badań przedwojennych z nieokreślonej warstwy kulturowej.

³⁷ W. Romiński, *Badania archeologiczne na terenie Nysy w 1977 r.*, ŚSA, t. 2, 1979, s. 329 n, ryc. 12a.

³⁸ W. Tokarski, *Militaria – broń miotająca, obuchowa i drzewcowa oraz elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] *Mosty ...*, s. 77-104, zalicza je do swego typu III grotów.

³⁹ A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, s. 12-13, nr 77, 83, 291, 400, tabl. V: 13, VII, 10, VIII, 5-6.

⁴⁰ *Idem*, s. 14, nr 98, 289, 396, tabl. VIII, nr 8-10

⁴¹ J. Petersen, *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikinetidens vaben*, Kristiania 1919, s. 29.

⁴² J. Petersen, *op. cit.*, s. 169. Groty typu *Nehringen* J. Petersena datowane są obecnie najwcześniej na VIII/IX w. (za: M. Dulinicz, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-zachodniej. Studium archeologiczne*, Warszawa, s. 97).

⁴³ W. Unverzagt, E. Schuldt, *op. cit.*, s. 126, tabl. 48a, c; *Corpus ...*, 1979a, s. 251, nr 45/77, ryc. 5

⁴⁴ K. Radatz, *Lanzenspitzen der Merowingerzeit aus der Uckermark*, „Berliner Blätter”, t. 2, 1957, s. 225; *Corpus ...*, 1979a, s. 480-481, nr 54/24, ryc. 5.

⁴⁵ E. Schuldt, *op. cit.*, s. 125, kat. nr III, 112.

⁴⁶ T. Kempe, *Die Waffen des 8.-13. Jahrhunderts* [w:] *Starigard/Oldenburg ...*, s. 15-17, ryc. 5, 1-3, nr kat 3-5.

⁴⁷ J. Diemar, *op. cit.*, nr 24, 38, 39 s. 190, ryc. 147e, 192, ryc. 149a, b; A. Hollnagel, U. Schoknecht, *op. cit.*, s. 305, ryc. 197b.

³¹ Buczek, pow. Łask, Chrościno i Łysakowo, pow. Płock, Grudziądz, Kamionek, pow. Kutno, Łubówko, pow. Gniezno; Niepart, pow. Gostyń; Opinogóra, pow. Ciechanów; Skrzyńsko, pow. Opoczno (2 egz.), Witonia, pow. Łęczycza; Kujawy (*ibidem*, s. 54, tabl. C).

³² Grot ten występuje w wspólnym zdjęciu z grotom „wikińskim” z Darłowa wspomnianym przez A. Nadolskiego (*op. cit.*, tabl. C, nr 11) i zachowanym w Archiwum MNS.

³³ A. Ruttkaya, *op. cit.*, (I), nr 99, 109, s. 191, ryc. 20:2, 9; (II), s. 301.

³⁴ A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, s. 12, nr 59-60, 63, tabl. VII: 5-7.

³⁵ A. Nadolski, *op. cit.*, tabl. C, tabl. XXI:1, 5; M. Kara, *Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z uzbrojeniem z terenu Wielkopolski* [w:] *Od plemienia do państwa ...*, lista II, nr 11; A. Krzyszkowski, *Ein reiches Gräberfeld aus dem 10./11. Jh. in Sowinki bei Poznań*, „Slavia Antiqua”, t. 36, 1995, s. 58-59, 69, rys. 11.

niż przedstawiona tu seria siedmiu tzw. luźnych zabytków.

Grotty typu III o deltoidalnych liściach i zdobionych tulejach (typ G wg J. Petersena) uważane są za skandynawskie wytwory powstałe w wyniku oddziaływań nadreńskich. Z Polski znany jest tylko jeden taki egzemplarz pochodzący z Łubowa (dawniej: Łubówko) z końca X - I połowy XI w. Znacznie więcej znaleziono ich w Skandynawii. Tylko na terytorium Finlandii odkryto ponad 20 okazów zdobionych w „stylu kamieni runicznych”. Wszystkie zostały wytworzone w 2 połowie X i początku XI w. prawdopodobnie w Szwecji (Gotlandii ?)⁴⁸. Można przypuszczać, że nie ornamentowane grotty o podobnych kształtach liścia stanowiły ich miejscowe, np. zachodniopomorskie naśladownictwo służące wyłącznie celom *sensu stricto* wojskowym.

Grotty typu IV

Są to grotty średnich rozmiarów (16-20 cm) o „krępych”, sercowatych liściach zadających płytkie, ale szerokie rany. Ich kształt jest zbliżony do niektórych grotów typu V lub VII, dlatego też uzasadniona wydaje się potrzeba zobiektywizowania metody klasyfikacji tego typu zabytków⁴⁹. Dobrym wyróżnikiem obydwu form jest według nas proporcja maksymalnej szerokości do długości ostrza. W przypadku grotów typu IV wynosić ona powinna nie więcej jak 1 : 2, grotty typu V i VII są z reguły smuklejsze.

Tylko jeden grot z Pomorza Zachodniego możemy zgodnie z powyższym wskaźnikiem zaliczyć do typu IV. Jest to okaz przechowywany w Muzeum Cedyń. Posiada on długą, szeroką tuleję i płaski liść w kształcie niskiego, równoramiennego trójkąta (nr kat. 36; tabl. VII: 10). Nie znamy drugiego identycznego zabytku.

Grotty typu IV są na ziemiach polskich rzadko spotykane. Większość z publikowanych do 1954 r. trzynastu okazów znaleziono na kujawskich, XI-wiecznych cmentarzyskach⁵⁰. Grotty tego typu używane były prawdopodobnie jeszcze w późnym średniowieczu. Świadczyłyby o tym dwa egzemplarze

⁴⁸ J. Ż a k, *Materiały do studiów nad kontaktami wschodniopomorsko-skandynawskimi z X i XI wieku – broń skandynawska*, „Pomorania Antiqua”, t. 2, 1968, s. 287-314, 297, ryc. 3; J. L e p p ä h o, *Späteisenzeitliche Waffen aus Finnland. Schwertschriften und Waffenverzierungungen des 9.-12. Jahrhunderts*, „Suomen muinaistoyhdistyksen aikakauskirja”, Helsinki 1964, tabl. 44-56.

⁴⁹ Zob. np. grot typu V z Gniewa i grot typu IV z Turowa; A. N a d o l s k i, *op. cit.*, tab. C, nr 20, 138, tabl. XXII: 5, XXVI: 29.

⁵⁰ Orszymowice, Rostkowo, Turowo (A. N a d o l s k i, *op. cit.*, tab. C, tabl. XXII, nr 91, 104, 138).

pozyskane ze Starego Drawska⁵¹. Brak jest tych grotów w materiale słowackim. Nieliczne luźne znaleziska tego typu zarejestrowano w Meklemburgii⁵².

Grotty typu V

Jest to najbardziej rozpowszechniony na ziemiach polskich rodzaj grotów włóczni. A. Nadolski włącza do tego typu 68 (w tym jeden z Pomorza Zachodniego) okazów o ostrzach lancetowatych („w kształcie liścia wierzby”), różnej wielkości i proporcjach. Ta dość szeroka definicja pozwoliła nam wyodrębnić grupę 36 egzemplarzy grotów zachodniopomorskich, które włączamy do typu V. Przyrost ilościowy istniejących i opisanych zabytków tego rodzaju jest więc bardzo wyraźny. Naszym zdaniem analiza formalna tego materiału pozwala wyróżnić przynajmniej dwie odmiany typu V.

Podtyp Va grotów

Zaliczamy do niego 31 grotów o liściach w kształcie mniej lub bardziej wysmukłej elipsy, górą spiczaste ukształtowanej, dołem łagodnie przechodzącej w tuleję. Ich największa szerokość przypada generalnie na około $\frac{1}{4}$ – $\frac{1}{2}$ długości. Są one podobne do zarysu ciała lancetnika (*Branchiostoma lanceolatum*) lub do liści wierzby. Ich długość ogólna waha się od około 20 do 40 cm, a szerokość liści od 2 do 6 cm. Tylko dwa egzemplarze posiadają szersze liście (nr kat. 29, 44; tabl. VII: 9; VIII: 2) zbliżone kształtem do liści wierzby kruchej, o proporcji szerokości do długości nie mniejszej niż 1 : 4. Jeden z nich wyposażony jest w sześcioboczną, względnie wąską tuleję. Grotty o podobnie ukształtowanych liściach (подолгобато яйцевидны) A.N. Kirpičnikov określił jako typ IV głównie występujący od XI w. w rejonie wschodniego Bałtyku (m.in. Załachtovyje, Krapivna), a w XII w. na terytorium Rusi⁵³. Pozostałe 29 grotów podtypu Va posiada smukłe, lancetowate ostrza, które – posługując się dalej roślinną nomenklaturą – przypominają liście wierzby purpurowej lub wiciowej. W przekroju są one płaskie albo w formie spłaszczonego rombu (daszkowate), na dwóch (nr kat. 7, 39; tabl. IX: 2; X: 3) widoczne są plastyczne żeberka. Grotty zachodniopomorskie podtypu Va z nielicznymi wyjątkami posiadają tuleje o kolistym przekroju. Długość tulei w 26 przypadkach wynosi

⁵¹ H. J a n o c h a, *Gród i zamek w Starym Drawsku (Drahimiu), gm. Czaplunek – walory obronne i uzbrojenie załogi – w oparciu o wyniki badań archeologicznych*, KZM, t. 22, 1998, s. 81-82.

⁵² J. D i e m a r, *op. cit.*, nr 26, 40, rys. 177: 1, 148: k.

⁵³ A.N. K i r p i c n i k o v, *op. cit.*, s. 14-15, nr 352, 350, tabl. XXII: 8, XXIII: 8.

co najmniej 1/3 całkowitej długości, przy czym średnica trzynastu z nich przekracza 2,0 cm. Zaliczamy je do szerokich tulei, pozostałe określamy jako wąskie. Wśród pierwszych dwie (nr kat. 12, 43; tabl. IX: 10; X: 5) i wśród drugich dwie (nr kat. 9, 37; tabl. IX: 7; VIII: 4) są wieloboczne. Jedynie 4 grotu posiadają tuleje krótkie, z czego jedna jest szeroka i wieloboczna (nr kat. 8; tabl. X: 1), a średnica trzech (nr kat. 24, 37, 54; tabl. IX: 8, VIII: 4, X: 4) nie przekracza 2 cm. Gdyby niewielka długość i szerokość tulei stanowiły wyznacznik grotów oszczepu, to należałyby do nich trzy ostatnio wymienione zabytki. Tuleja grotu z Kopic jest ornamentowana ostrołukowymi rytami (nr kat. 9; tabl. IX: 7) i zaliczana przez niektórych badaczy do frankońskich importów⁵⁴. Tym niemniej podobna ornamentyka występuje na licznych grotach znalezionych w zespołach grobowych datowanych na około 800-1000 r. w Norwegii, Szwecji, Finlandii i w rejonach intensywnego osadnictwa wikingów nad wschodnim półwyspem Bałtyku (m.in. Elbląg-Truso). Odpowiednikiem zabytku z Kopic są też grotu z Lubonia (2 połowa X - 1 połowa XI w.). Nie bezpodstawnie zatem przypisuje się skandynawską (Gotlandia ?) proveniencję tego typu militariów, a ich genezy upatruje się w okresie wędrówek ludów⁵⁵.

Grotu tego kształtu znane są także jako tzw. typ I A.N. Kirpičnikova z terytorium Rusi, gdzie powszechnie występują na cmentarzyskach od początku X do XII w.⁵⁶ J. Petersen podobne zabytki skandynawskie określił jako typ M grotów stosowanych od okresu merowińskiego (VII-VIII w.) do schyłku epoki Wikingów (XI w.)⁵⁷. Wśród słowackich analogicznych egzemplarzy grotów typu II A. Ruttkay'a 13 pochodzi z IX-wiecznych cmentarzysk, inne datowane są na XI-XII w.⁵⁸ Co najmniej 40 zabytków tego typu znaleziono w Meklemburgii⁵⁹.

Bardziej szczegółowa analiza formalna grotów podtypu Va pozwalałaby wydzielić wśród nich kilka odmian. Do pierwszej, najliczniejszej zaliczylibyśmy okazy o smukłym, długim liściu przechodzącym łagodnie, ale z wyraźnym przegięciem, w długą, nie-

zbyt szeroką tuleję (nr kat. 8, 11, 23, 24, 39, 45-46, 48, 50, 53, 54, 56; tabl. VIII: 1, 5; X: 4; IX: 1; X: 1; X: 3; VII: 7; VIII: 7-8). Forma ta powszechnie reprezentowana jest na Pomorzu Wschodnim: Ciepłe (XI w.)⁶⁰, Raciąż (XIII w.)⁶¹, Mazowszu: Płock-Podolszyce (X/XI - początek XII w.)⁶², Pokrzywnica Wielka (1 ćwierć XII w.)⁶³; na Śląsku: Gostyń-Góra Kowalowa (2 połowa VIII - 1 połowa IX w.), Rzymówka (X w.)⁶⁴, w Małopolsce: Końskie (XI w.)⁶⁵, w Polsce Środkowej: Lutomiersk (XI w.)⁶⁶, Rozprza (X/XI - połowa XII w.)⁶⁷, Poddębice (XII-XIII w.)⁶⁸, Dębina (3 ćwierć XI - 1 ćw. XII w.)⁶⁹ i w Wielkopolsce: Konin⁷⁰, Luboń (XI w.)⁷¹, Ostrów Lednicki (początek XI w.)⁷². W Meklemburgii podobne militaria datowane na przełom VI/VII w. znaleziono m.in. w okolicach eponimicznej dla nich miejscowości Demmin⁷³ oraz w Putgarten (X w.)⁷⁴. Znane są również z fińskich zespołów grobowych (np. Kirmukarmu) datowanych na VII w.⁷⁵ Zaliczylibyśmy do nich także

⁶⁰ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, nr 7, tabl. XXIII: 1.

⁶¹ E. K o w a l c z y k, *Raciąż - średniowieczny gród i kasztelania*, Łódź 1985, tabl. LXIIa.

⁶² T. K o r d a l a, *op. cit.*, s. 17-18, ryc. 7b, c, tab. XX: 1, XXIV: 9.

⁶³ L. R a u h u t, E. D ł u g o p o l s k a, *op. cit.*, s. 312, tabl. VIc, 316, tabl. VIIIm, 325, tabl. XIc.

⁶⁴ E. P e t e r s e n, *op. cit.*, s. 80, ryc. 3: 1-4; K. W a c h o w s k i, *Kultura karolińska a Europa Zachodnia*, „Studia Archeologiczne” t. 23, Wrocław 1992, s. 1-127, s. 158, 163, przyp. 13, 30.

⁶⁵ J. G a s s o w s k i, *Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnienia południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu*, MW, t. I, 1952, s. 71-175, tabl. VI:1; A. N a d o l s k i, *op. cit.*, tab. C nr 41, tabl. XXIII:5, XXIV:2.

⁶⁶ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, tabl. C, nr 56, tabl. XXIV: 5.

⁶⁷ A. C h m i e l o w s k a, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu*, PiMMAiEŁ, Seria Archeologiczna, nr 29, 1985, s. 198-207, s. 179-180, tabl. IV: 3.

⁶⁸ W i k l a k, *op. cit.*, s. 183-201, s. 190, tabl. XLV: 7.

⁶⁹ Z. P o k u t a, L. W o j d a, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko we wsi Dębina, woj. sieradzkie*, PiMMAiEŁ Seria Archeologiczna, nr 26, 1979, s. 89-142, tabl. XIV:2.

⁷⁰ Z. P i e c z y Ń s k i, *Cmentarzysko z okresu wędrówek ludów i z wczesnego średniowiecza z Konina*, FAP, t. XVIII 1967, s. 54-67.

⁷¹ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, tab. C, nr 54, tabl. XXIII: 4.

⁷² A. W r z o s e k, *zabytki wczesnośredniowieczne z Ostrowa Lednickiego. pow. Gniezno*, FAP, t. XII, 1961, tabl. VI: 1. Także 4 grotu z badań podwodnych pochodzące z tzw. warstwy pożarowej wiązanej z najazdem Brzetysława I (zob.: K. N a t k a Ń s k i, *Historia, stan badań i perspektywy archeologii podwodnej*, mps pracy magisterskiej, Łódź 1979, s. 84, tabl. X).

⁷³ J. D i e m a r, *op. cit.*, nr 17, 23, 32, ryc. 147f, k, 148i.

⁷⁴ H. B e r l e k a m p, *Die Funde aus den Grabungen im Burgwall von Arkona auf Rügen*, ZfA, t. 8, 1974, s. 211-254, s. 243-244, ryc. 12c.

⁷⁵ H. S a l m o, *Die Waffen der Merowingerzeit in Finnland*, Helsinki 1938, s. 194, ryc. 51, tab. XXII: 4; XXIV: 5; XXVIII: 7; XXXII: 4; XXXIII: 1-3.

⁵⁴ J. Ż a k, *op. cit.*, s. 287, 294, ryc. 1, 2; tenże, *Frankijskie elementy kulturowe w kulturze protopolskiej (V/VI - IX w.)*, „Pomorania Antiqua”, t. 8, 1979, s. 43-56, 49, nr 17.

⁵⁵ B. v o n z u r M ü h l e n, *Die Kultur der Wikinger in Ostpreussen*, „Bonner Hefte zur Vorgeschichte”, t. 9, 1975, s. 41-42, wykaz 41, tabl. 18, 5-7; M. K a r a, *op. cit.*, s. 111, ryc. 3: 11, tab. 2, nr 4.

⁵⁶ A. N. K i r p i c h n i k o v, *op. cit.*, s. 9-10.

⁵⁷ J. P e t e r s e n, *op. cit.*, s. 26, 35.

⁵⁸ A. R u t t k a y, *op. cit.*, (II), s. 300, ryc. 36.

⁵⁹ T. T r e b a c z k i e w i c z - O z i e m s k a, *Uzbrojenie Słowian połabskich*, mps pracy doktorskiej, Łódź 1975, s. 73-91.

słowackie groty, np. z Dobrá Voda, Gajary, Orávka⁷⁶ oraz ruskie np. z Wichmes, Kasziny i Kostiny z wieków X-XI⁷⁷. Drugą formę przedstawiałyby groty o wąskich liściach przechodzących bez wyraźnego załamania w wąską tuleję, rozszerzającą się dołem przynajmniej do szerokości liścia (nr kat. 30, 37, 38, 40, 51, 55, 57; tabl. VIII: 3, 4, 9; IX: 5, 6, 3, 4). Jej dalekim odpowiednikiem jest w pewnym stopniu meklemburska tzw. forma *Klempenow*⁷⁸. Podobny egzemplarz pochodzi ze śląskiego grodziska w Grodziszczu (VIII-IX w.), słowackiego Zemianskie Podhradie i z północnoruskiej Snjazniegi (X w.)⁷⁹. Inną formą charakteryzują się groty o względnie szerokich ostrzach, długich, szerokich i z reguły wielobocznych tulejach o (nr kat. 6, 29, 43-44, 47, 49, tabl. VII: 9; VIII: 2; X: 5). Przypominają one np. wyróżnione w Meklemburgii tzw. mocne (*schwere*) groty z Demmin, datowane ogólnie na VIII w.⁸⁰, Putgarten (X w.)⁸¹ i Nielitz (IX w.)⁸². Zaliczylibyśmy do tej formy także okaz z Horne Srnie w Słowacji⁸³. Uderzająco podobne są do nich skandynawskie groty o szerokich liściach, np. z grobu 6 w Valsgarda/Szwecja (VII w.) i z Multapakanniemi Finlandia (VIII w.). W Norwegii i na Gotlandii (Vallstenrum) występują one już w zespołach datowanych na VI w.⁸⁴ Ich dość odległymi terytorialnie analogiami są także groty z Nieporętu, pow. Gostyń (XII w.)⁸⁵ oraz z cmentarzysk w Łącznie Starym, pow. Przasnysz i Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica z 2 połowy XI - połowy XII stulecia⁸⁶. Jak widać rozrzut czasowy grotów o szerokich, lancetowatych liściach obejmuje praktycznie całe wczesne średniowiecze. Użytkowane były one jednak i w późnym średniowieczu o czym przekonuje ich obecność na XV-wiecznym gródku w Plemiętach⁸⁷.

⁷⁶ E. Petersen, *op. cit.*, s. 167; J. Diemar, *op. cit.*, nr 33, ryc. 148g.

⁷⁷ E. Petersen, *op. cit.*, s. 65, ryc. 89; 1-4; K. Wachowski, *Uzbrojenie przedpiastowskie na Śląsku* [w:] *Arma et ollae*, s. 158, przyp. 13; A. Ruttkay, *op. cit.*, 1975, s. 191, ryc. 20: 7; A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, nr 15, tabl. II: 3.

⁸⁰ E. Petersen, *op. cit.*; s. 64; J. Diemar, *op. cit.*, nr 18, 29, 30, ryc. 147a, 148a, b.

⁸¹ H. Berlekamp, *op. cit.*, s. 243, ryc. 12b.

⁸² *Corpus ...*, 1979a, s. 143-144, nr 42/21, tabl. nr 1.

⁸³ A. Ruttkay, *op. cit.*, 1975, s. 191, ryc. 20: 11.

⁸⁴ H. Salmo, *op. cit.*, s. 198-202, ryc. 52, tabl. XXIV: 4, XXXIII: 2.

⁸⁵ A. Nadolski, *op. cit.*, tab. C, nr 85, s. 265, tabl. XXV: 2.

⁸⁶ L. Rauhut, *op. cit.*, s. 538-545, tabl. XIf, 547-567, tabl. XXXa.

⁸⁷ M. Głosek, *Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń sieczna, drzewcowa i obuchowa* [w:] *Plemięta ...*, Warszawa 1985, s. 103-104, tabl. XI, 1-4.

Poczyniona wyżej próba uporządkowania grotów podtypu Va stanowi jedynie mniej lub bardziej udane przybliżenie opisu grotów zachodniopomorskich. Niektóre egzemplarze bez wątpliwości można włączyć do określonej formy, inne jednak pasują częściowo do niej lub także do pozostałych. Kilku zabytków (np. nr kat. 7, 42; tabl. IX: 2, 9) nie włączono do żadnego z wymienionych wyżej wariantów podtypu. Znane są także np. groty typu V z Meklemburgii określone jako tzw. forma *Gustau*, które nie posiadają swych bezpośrednich analogii w materiale zachodniopomorskim⁸⁸. Dodajmy także, iż wszystkie egzemplarze tej serii grotów stanowią zabytki luźne, znalezione przypadkowo często w niejasnych albo wręcz nieznanymi okolicznościach. Wszystko to zdecydowanie utrudnia, jeśli nie uniemożliwia przeprowadzenie ich wiarygodnej analizy typologiczno-chronologicznej. Można jedynie stwierdzić, że najprawdopodobniej użytkowane były one na Pomorzu Zachodnim we wszystkich wariantach począwszy od VIII aż do XIII w.

Podtyp Vb grotów

Wśród serii zachodniopomorskich grotów zaliczonych do typu V pięć egzemplarzy (nr kat. 3, 14, 20, 41, 52; tabl. XI: 2, 4, 5, 3, 7) posiada podobne i jednocześnie odmienne od pozostałych ukształtowanie liścia. Największa szerokość przypada mianowicie w miejscu przejścia w tuleję albo co najwyżej do około ¼ jego długości. Sprawia to wrażenie większej masywności i „dzielności” grotów. Ich sylwetka przypomina groty typu III, z tą różnicą, że nie posiadają one geometrycznych, ale roślinne, miękkie zarzysy. Forma ta z pewnością zwielaokrotniła siłę uderzenia i ułatwiała przebicie uzbrojenia ochronnego. Wszystkie posiadają koliste, długie tuleje, tylko jedną z nich określilibyśmy jako wąską.

Podobne zabytki A.N. Kirpičnikov zaliczył do typu IVA grotów o laurowatym liściu (лавролистной формы) znajdujących jedynie na XII-XIII-wiecznych stanowiskach z Europy Wschodniej (Kalitino, Lipljawa) i stanowiące najprawdopodobniej prototypy charakterystycznej ruskiej średniowiecznej broni – tzw. rohatyn⁸⁹. Na Słowacji znane są jako typ III tzw. wawrzynopodobnych („*lorbeerblattförmige*”) grotów. Ich typowym przedstawicielem jest m.in. grot z IX-wiecznej osady Gajary. Występują one od IX w. także w wielkomorawskich grobach, lecz górna granica

⁸⁸ E. Petersen, *op. cit.*, s. 160; J. Diemar, *op. cit.*, nr 31, ryc. 148h.

⁸⁹ A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, nr 450, 463, tabl. II: 7, IX: 3-4.

chronologiczna ich użytkowania sięga nawet XIV w.⁹⁰ Znane są one także z meklemburskich grodzisk, np. w Behren-Lübchin (koniec XII-XII/XIII w.)⁹¹ i Teterow (XI-XII w.)⁹². Włączyć do tego podtypu można także okazy z ziem polskich, m.in. z cmentarzysk w Łącznie Starym, pow. Przasnysz (2 połowa XI - połowa XII w.)⁹³, Lutomińska i Witonii (XI w.)⁹⁴. Wśród wyróżnionych przez nas grotów podtypu Vb dwa egzemplarze pochodzą z badanych stanowisk. Pierwszy znaleziono poza zespołami grobowymi na cmentarzysku w Cedyni, st. 2 (koniec X - początek XII w.), grot drugi pochodzi ze Szczecina – Podzamcza z warstw datowanych na 1250-1262 r. Wspomnieć też trzeba kilkanaście grotów podobnego kształtu ze Starego Drawska, które łączyć można zarówno z horyzontem XII-wiecznego grodziska jak i późnośredniowiecznego zamku⁹⁵.

W związku z powyższym uzasadnionym wydaje się być wyodrębnienie w obrębie typu V A. Nadolskiego podtypu Vb grotu, o płaskim lub co najwyżej daszkowatym w przekroju i laurowatym w rzucie liściu. Groty te były charakterystyczne dla późniejszych faz wczesnego średniowiecza.

Groty typu VI

Do tego typu zaliczamy duże groty z poprzeczkami („skrzydełkami”) umiejscowionymi między długą tuleją, a najczęściej lancetowatym bądź romboidalnym liściem. Liczne groty tego typu pochodzą z Europy środkowej, m.in. z Węgier (24 egz.), Austrii (7 egz.), Słowacji, gdzie odnotowano 4 podobne groty, określone tam jako typ I wg A. Ruttkay’a⁹⁶. W Meklemburgii znaleziono 11 egzemplarzy zwanych w niemieckiej terminologii *Flügellanzespitze*⁹⁷. Podobną ich ilość, w tym 2 ze Śląska, 3 z Wielkopolski, 2 z Polski Środkowej i 2 z Pomorza Zachodniego, zarejestrowano do 1954 r. na ziemiach polskich⁹⁸.

⁹⁰ A. Ruttkay, *op. cit.*, (I), s. 185, ryc. 17:1; tenże, (II), s. 300-301.

⁹¹ E. Schuldt, *op. cit.*, s. 126, nr III, 369, tab. 39.

⁹² W. Unverzagt, E. Schuldt, *op. cit.*, s. 126, tabl. 48a, c.

⁹³ L. Rauhut, *op. cit.*, s. 547-567, tabl. XX1c.

⁹⁴ A. Nadolski, *op. cit.*, tabl. C, nr 59, 145, tabl. XXI:5, XXIV:4.

⁹⁵ H. Janocha, *Gród i zamek w Starym Drawsku...*, s. 81-82, ryc. 24.

⁹⁶ H. Friesinger, *Waffenfunde des neunten und zehnten Jahrhunderts aus Niederösterreich*, AA, 1972, s. 43-65, ryc. 1, wykaz znalezisk; Ruttkay, *op. cit.*, (II), s. 299.

⁹⁷ T. Trębaczkiwicz - Oziemska, *op. cit.*

⁹⁸ A. Nadolski, *op. cit.*, s. 55, tab. C. (nr 12 – Dobieszewo, nr 52 – Luboń, nr 64, 76 – Lutomińsk, nr 88 – Oborniki, nr 154 – rz. Gowna, nr 163 – Pomorze, nr 165, 166 – Śląsk, nr 169 – Wielkopolska).

W naszym opracowaniu znalazło się 5 grotów ze „skrzydełkami”, z których 4 przechowywane są w Muzeum Narodowym w Szczecinie⁹⁹.

Wszystkie egzemplarze z Pomorza Zachodniego pochodzą z przypadkowych odkryć. Ich ogólna długość waha się od 26-35 cm, długość liści od 16-41 cm. Dwa z nich (nr kat. 16, 59; tabl. X: 8; XI: 1) posiadają trójkatne „skrzydełka” o stosunkowo krótkim rozstawie (4,0 i 5,7 cm), analogiczne np. jak u grotu z Neubrandenburg-Hanfwerder¹⁰⁰, Mula i Dobrá Voda w Słowacji¹⁰¹, czy okazy ze Śląska datowane na IX-X w. i Lutomińska (XI w.)¹⁰². Podobne „skrzydełka” posiada także najślawniejszy grot w polskich zbiorach – naśladownictwo tzw. włócznie Św. Maurycego wręczonej Bolesławowi Chrobremu przez Ottona III w 1000 r. w Gnieźnie. Dwa inne zabytki tego rodzaju wydobyto z Jeziora Lednickiego, gdzie zatonefy najpewniej w czasie walk prowadzonych w 1038 r. podczas najazdu wojsk Brzetysława¹⁰³. Krótkie „skrzydełka” osadzone daleko od wylotu tulei charakteryzują typ C grotów z Austrii pochodzących m.in. z cmentarzysk (Wimm, gr. 4) datowanych na ostatnie ćwierćwiecze VIII i pierwsze ćwierćwiecze wieku IX¹⁰⁴. Dwa inne zachodniopomorskie egzemplarze (nr kat. 58, 60; tabl. X: 6-7) cechują się dużymi, trapezoidalnymi poprzeczkami. Podobny grot z Wielkopolski datowany jest na X w.¹⁰⁵, z cmentarzyska w Birce na IX-X w.¹⁰⁶, z okolic Demmina na przełom IX/X stuleci¹⁰⁷, z Behren-Lübchin pochodzi najprawdopodobniej z fazy poprzedzającej upadek tego grodu (przełom XII/XIII w.)¹⁰⁸. Podobny grot zaliczony do typu B odkryto na austriackim cmentarzysku w Hainbuch z końca VIII - początku IX w.¹⁰⁹ Drugi z wyżej wymienionych zachodniopo-

⁹⁹ Jednego z nich nie udało się zlokalizować: MNS/A/12.957, znamy go jedynie z fotografii i opisu.

¹⁰⁰ A. Hollnagel, *Die vor- und frühgeschichtlichen Denkmäler und Funde des Kreises Neubrandenburg Schwerin* 1962, s. 59-60, nr 69; *Corpus ...*, 1979a, s. 388-389, nr 50/145, tabl., nr 1.

¹⁰¹ A. Ruttkay, *op. cit.*, nr 34, ryc. 17:5; nr 101, ryc. 17:1.

¹⁰² E. Petersen, *op. cit.*, s. 68, ryc. 100; A. Nadolski, *op. cit.*, nr 76, 166, tabl. XXVII: 4, XXVIII: 2; K. Wachowski, *Militaria z grodu ...*, s. 160.

¹⁰³ A. Kola, G. Wilke, *op. cit.*, s. 56-57, 81, ryc. 71i-j.

¹⁰⁴ E. Szameit, *Karolingische Waffenfunde aus Österreich. Teil II - Die Saxe und Lanzenspitzen*, AA, t. 71, 1987, s. 155-171, s. 160, ryc. 4: 2.

¹⁰⁵ A. Nadolski, *op. cit.*, tab. C, nr 169, tabl. XXVIII: 1.

¹⁰⁶ H. Arbmán, *Birka - die Gräber. Tafeln*, Uppsala 1940, tabl. 7: 1-3.

¹⁰⁷ J. Diemar, *op. cit.*, nr 42, ryc. 149c, grot z Demmin określil jako „rogaty” (*mit Zipfel*).

¹⁰⁸ E. Schuldt, *op. cit.*, s. 125, nr III, 309, tabl. 39: 1.

¹⁰⁹ E. Szameit, *op. cit.*, s. 150, ryc. 3: 1.

morskich grotów posiada sześciokątną tuleję podobnie jak okaz z Dobrá Voda, a pierwszy częściowo uszkodzony liść z dziwerowanym ornamentem w postaci spiralnych linii ułożonych wzdłuż osi. Groty ornamentowane są rzadkimi okazami. Wymienić wśród nich można egzemplarze ze słowackiej Blatnicy (I połowa IX w.) i wspomnianego wyżej Demmina ze śladami zdobienia na tulei¹¹⁰. Nieliczne groty ze śladami damaskinażu i poprzeczkami w kształcie głów zwierząt znane są z Finlandii¹¹¹. Grot z poprzeczką przedstawiono m.in. na znanej miniaturze z *Ewangeliarza* Ottona III (983-991 r.), a jego znajomość na ziemiach polskich w XI-XII stuleciu poświadczona jest w innych źródłach ikonograficznych¹¹².

Zdaniem niektórych badaczy, starsze okazy tych cechują się mniejszymi, a młodsze większymi poprzeczkami¹¹³. W świetle późniejszych badań, m.in. analizy materiału pochodzącego z Austrii teza ta nie okazała się wiarygodna¹¹⁴. Również zachodniopomorskich grotów nie można uporządkować chronologicznie w oparciu o ich cechy formalne. Natomiast zaobserwowano, że groty znalezione na obszarach naddunajskich cechują się wąską tuleją i liściem, a okazy północnoniemieckie częściej krótką, ornamentowaną tuleją i szerokim liściem¹¹⁵. Gdyby hipoteza ta została w pełni udowodniona, to wydaje się, że np. dwa groty z Pomorza Zachodniego (nr kat. 16, 59, tabl. X: 8; XI: 1) należałoby łączyć z grupą południową, a jeden (nr kat. 58, tabl. X: 6) z północną.

Wśród badaczy panuje dość powszechna opinia o frankońskiej genezie grotów z poprzeczką¹¹⁶. Ich pochodzenia upatruje się zasadnie w grotach włócz-

ni zaopatrzonych u wylotu tulei w mocujące nity o dużych, czworokątnych główkach wystających na kształt pseudo-skrzydełek ponad powierzchnię tulei. Główki te służyły do przytwierdzania drutu i okuć wzmacniających górne partie drzewcy. Groty tego typu znajdowano na alamańskich (np. Niederstotzingen), longobardzkich i frankońskich cmentarzyskach z końca VI-VII w. Szczególnie alamańskie zabytki tego typu pozwalają odtworzyć proces przenoszenia czworobocznych „skrzydełek” w górę tulei, przemianę ich wielkości i kształtu oraz zerwanie ich funkcji z mocowaniem okuć. Jako w pełni ukształtowany grot ze skrzydełkami (*Flügellanzespitze*) występuje od VIII w. w grobach bogatych wojowników (*Adelsbestattungen*) w Niemczech, a od IX w. w całej północno-zachodniej Europie. Potwierdzają to źródła ikonograficzne i sepulkralne¹¹⁷. W tym kontekście jest także bardzo wymowny ich brak na Rusi¹¹⁸. Zgodzić się więc należy z twierdzeniem o ich pochodzeniu z merowińsko-karolińskiego obszaru kulturowego i późniejszej infiltracji drogą pokojową i wojenną na wschód i północ. Jednak nie można apriorycznie zakładać wytwarzania począwszy od X w. każdego egzemplarza w nadreńskich warsztatach. Najprawdopodobniej dostały się stamtąd na nasze ziemie okazy cechujące się wysokim poziomem technologicznym, szczególnie zaś groty dziwerowane, w tym jeden z zachodniopomorskich. Inne XI-XIII-wieczne zabytki tego typu mogły bez trudu powstawać w miejscowych pracowniach. Ich charakterystyczny kształt mógł wynikać zarówno z zachodnioeuropejskich wpływów kulturowych jak i z przekonania lokalnych wytwórców i użytkowników o dużej funkcjonalności tej broni. O pierwszym, symbolicznym czynniku wspominaliśmy opisując tzw. włócznię Św. Maurycego. Inna teoria, oparta m.in. o analizę materiału ikonograficznego głosi, iż broń ta należała do wyposażenia pieszego wojownika¹¹⁹. W takim przypadku najbardziej pożądaną funkcją broni wydaje się być jej militarna efektywność. Czynnikiem przesądzającym o niej mogły być „skrzydełka” utrudniające zbyt głębokie wnikanie w ciało przeciwnika i tym samym ułatwiające jej wydobycie. Odpowiadające im pod względem funkcjonalnym zgrubienia na liściach gro-

¹¹⁰ J. D i e m a r, *op. cit.*, A. R u t t k a y, *op. cit.*, (I), s. 132, nr 10.

¹¹¹ J. L e p p ä h o, *op. cit.*, tab. 57; 60:2.

¹¹² Zob.: J. D o w i a t, (red.), *Kultura Polski średniowiecznej X-XIII w.*, Warszawa 1985, s. 158, il. 178, 328, s. 468, 548f, (*Złoty Kodeks Pultuski f. 80*, *Rzeź niewiniątek*, koniec XI w.; *Kara śmierci przez powieszenie, Digestum Vetus f. 14*, ostatnie ćwierćwiecze XI w.; *Strażnicy przy grobie Chrystusa, Evangelistarium Gnieźnieńskie f. 49*, kon. XI w.; *Ostatnia msza św. Wojciecha*, Drzwi katedry w Gnieźnie, 2 poł. XII w.)

¹¹³ Zob. A. N a d o l s k i, *op. cit.*, s. 56.

¹¹⁴ Poza ww. typami B i C wydzielono jeszcze typ; A – groty z dużymi skrzydełkami, których dolne krawędzie łączą się z wylotem tulei. Wszystkie typy występowały w zespołach grobowych (m.in. na cmentarzysku w Wimm) z identycznego przedziału czasowego; ostatnie 30-lecie VIII – pierwsze 30-lecie IX w. Zob.: E. S z a m e i t, *op. cit.*, s. 167-169. Także: A. R u t t k a y, *op. cit.*, (II), s. 299.

¹¹⁵ H. F r i e s i n g e r, *op. cit.*, s. 43-65, s. 45.

¹¹⁶ E. P e t e r s e n, *op. cit.*, s. 23; A. N a d o l s k i, *op. cit.*; s. 55-56; F r i e s i n g e r, *op. cit.*, s. 44; E. S z a m e i t, *op. cit.*, s. 167.

¹¹⁷ P. P a u l s e n, *Alamanische Adelsgräber von Niederstotzingen (Kreis Heidenheim)*, „Veröffentlichungen des Staatlichen Amtes für Denkmalpflege Stuttgart”, Reihe A, Heft 12/1, Stuttgart 1967, s. 104-108; H. F r i e s i n g e r, *op. cit.*, s. 45.

¹¹⁸ A. N. K i r p i e n i k o v, *op. cit.*, s. 17.

¹¹⁹ H. F r i e s i n g e r, *op. cit.*, s. 45, jako dowód przytacza ilustrację z *Psalterza Stuttgarckiego*, około 830 r. Tę samą ilustrację publikuje P. Paulsen (*op. cit.*, s. 107, ryc. 60.1), kładąc jednak większy nacisk na symboliczne znaczenie włóczni tego typu.

tów typu II powstały być może w wyniku oddziaływań frankońskich wzorców militarnych¹²⁰.

Wspomnieć należy jeszcze jeden grot znaleziony przypadkowo w Starninie koło Kołobrzegu i przechowywany w tamtejszym Muzeum Oręża Polskiego. Jest to egzemplarz o całkowitej długości 35,5 cm, kolistej, rozszerzającej się dołem tulejce o długości 12 i maksymalnej średnicy 3,0 cm i trójkątnymi „skrzydełkami” o rozpiętości 3,5 cm u podstawy liścia o dość nietypowym kształcie. Cechuje się on i jednocześnie wyróżnia wśród innych grotów typu VI prostymi, praktycznie równoległymi krawędziami zbiegającymi się dopiero u szczytu oraz płasko-wypukłym przekrojem liścia (nr kat. 15; tabl. X: 9). Nie znamy bezpośredniej, wczesnośredniowiecznej analogii do tego zabytku i nie potrafimy precyzyjnie go datować. Być może jest to grot nowożytny włóczni przeznaczonej do polowania.

Grotów typu VII

Typ VII grotów A. Nadolskiego jest formą o nieodokreślonych cechach i dość niepewnej funkcji. Reprezentują go bowiem grotty „małych rozmiarów” (do 12 cm długości), o „liściach różnego kształtu: lancetowatych lub w przybliżeniu deltoidalnych, wąskich tulejkach, stanowiące „prawdziwe grotty oszczepów”. Badacz ten zaliczył do nich 5 okazów o długości ogólnej wahającej się od 9,2 cm do 11,8 cm. Pomyłkowo włączył też do tego typu grotów egzemplarz z Końskich, grób 89¹²¹. Z przytoczonej definicji i jej przykładów wynika, że pierwszym kryterium wydzielenia typu VII nie był kształt grotów, ale raczej ich wielkość. Zagadnienie to wiąże się z zapytaniem o kryteria odróżnienia grotów broni drzewcowej (oszczepów) od grotów strzał.

Trudno jest zdefiniować kryteria wielkościowe i formalne pozwalające na bezdyskusyjne przyporządkowanie zabytku do grotów strzał bądź broni drzewcowej. W przypadku wątpliwości dotyczącej ustalenia ich rzeczywistej funkcji powinien decydować interpretacyjnie pewny kontekst ich położenia

¹²⁰ Zob.: A. N a d o l s k i, *op. cit.*, s. 56; A. R u t t k a y, *op. cit.*, (II), s. 299-300.

¹²¹ Jeżeli chodzi o dwa okazy z cmentarzyska w Końskich, to pierwszy z nich, z grobu nr 52 określono już w monografii cmentarzyska jako grot strzaly, natomiast okaz z grobu nr 89 jest faktycznie grotem oszczepu ale o długości całkowitej nie 9,2 cm jak podał błędnie A. Nadolski w tabeli, lecz 18,7 cm, co *nota bene* wynika z zamieszczonego rysunku (A. N a d o l s k i, *op. cit.*, s. 59, tabl. C, nr 28, 33, 37 147, 164, tabl. XXIX: 2-4; J. G a s s o w s k i, *op. cit.*, s. 121, 135-136, tabl. XI: 6). W zasadzie można go włączyć do typu III grotów włóczni Nadolskiego.

in situ, np. jako elementu wyposażenia pochówki występującego razem z fragmentami łuku albo z drzewcem. A tak nie jest w przypadku grotów, na których zbudowano typ VII. Pomocna w udzieleniu odpowiedzi być może była by seria doświadczeń z użytkowaniem zabytków. Nie dysponujemy takim materiałem porównawczym. Jedynie wyniki badań m.in. nad bronią miotającą z Opola-Ostrówka przekonują, że jeśli brakuje materialnych dowodów na inne wnioskowanie, to grotty o długości całkowitej mniejszej od 10 cm należy traktować jako grotty strzał łuku¹²². Trudno jest jednak wyznaczyć jednoznacznie funkcję grotów jedynie na podstawie pomiaru ich całkowitej długości mieszczącej się w przedziale 10-15 cm¹²³.

Zatem bez większego ryzyka można wyłączyć z typu VII grotów uwzględnionych przez A. Nadolskiego dwa egzemplarze o długości mniejszej od 10 cm. Grot z Końskich, grób 89 o długości 18,7 cm jest natomiast grotem broni drzewcowej. Pozostają dwa egzemplarze o długości ogólnej 11,8 cm i lancetowatym liściu, w tym jeden znaleziony w grobie ciałopalnym nr 81 w Wolinie, st. 9 z VIII - połowy X w. i drugi pochodzący z nieznannej śląskiej miejscowości¹²⁴. Nie znamy analogicznych grotów broni drzewcowej. Dwa okazy znalezione na grodzisku Starigard/Oldenburg, w warstwach datowanych na 1000-1100 r. są dłuższe i szersze od tych zabytków¹²⁵. Zbliżone

¹²² K. W a c h o w s k i, *Średniowieczna broń miotająca na Śląsku w świetle znalezisk z Ostrówka w Opolu*, AP, t. 27, z. 1, 1982, s. 167-202 (długość grotów grupy „d” typu II Nadolskiego z Opola-Ostrówka waha się od 7,9-9,0 cm, a grupy „e” 9,5-10,2 cm).

¹²³ Np. P. Kaczanowski (*Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*, Kraków 1995, s. 11, 16) uznaje, że szczegółowa analiza formalna zabytków pozwoli na wydzielenie wśród nich grotów strzał i oszczepów. Jednak nie opracowuje takiej metody i nie wyjaśnia też przekonująco na jakiej podstawie zaklasyfikował określone egzemplarze do takiego, a nie innego rodzaju zabytku – np. grotty typu V: 1 o długości 8,5 – 10 cm. Według niektórych eksperymentatorów najlepsze w użyciu są grotty strzał o długości 3-5 cm, choć większe egzemplarze dochodzące do 12 cm zwiększają celność strzału (za: J. C o l e s, *Archeologia doświadczalna*, Warszawa 1977, s. 173-174).

¹²⁴ Warto dodać, że według naszych przeliczeń dokonanych na skalowanym rysunku w literaturze (np. J. K o s t r z e w s k i, *Obrządek ciałopalny u plemion polskich i Słowian północno-zachodnich*, Warszawa 1960, s. 41-47, ryc. 14) prawdopodobna długość grotu wolińskiego wynosiła nie 11,8 cm, a około 11 cm (jego liść był ułamany), a szerokość jego tulei nie przekraczała 10 mm. *Nota bene* podobne wymiary posiada grot z Łobżan zaliczany do grotów strzał. Grotu „śląskiego” nie włącza do katalogu grotów broni drzewcowej Ł. K o n i a r e k, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne na Śląsku*, tabl. V, XIV.

¹²⁵ T. K e m p k e, *Die Waffen des 8. - 13. Jahrhundert [w:] Starigard/Oldenburg ...*, s. 17-18, ryc. 4; 4, 5, kat. nr 7, 8. Liść

do niego rozmiarami niektóre groty z tego samego stanowiska, zaliczone są do grotów strzał¹²⁶. Podobnie określone są analogiczne militaria o długości ogólnej 10-12 cm i średnicy tulejek do 10 mm z innych terytoriów Słowiańszczyzny¹²⁷. Dłuższe groty typu II wg A.N. z Opola-Ostrówka, do którego K. Wachowski zaliczył – jak się wydaje – głównie egzemplarze o wielobocznych przekrojach liści występujące w XIII-wiecznych nawarstwieniach, są grotami bełtów¹²⁸. Naszym zdaniem powyższe przykłady świadczą, że groty ręcznej broni miotającej charakteryzują się długością nie przekraczającą 12 cm i średnicą tulejek do 11 mm. Dlatego też zabytek z Wolina, st. 9 włączamy do zbioru grotów strzał i opisujemy go w stosownym rozdziale.

Charakterystyce typu VII grotów odpowiada według nas jeden zabytek z nieznanego miejsca na Pomorzu Zachodnim (nr kat. 61; tabl. VII: 8). Posiada on długość ogólną 14,5 cm, deltoidalny liść i tulejkę o średnicy 1,4 cm. Gdyby nie jego niewielkie wymiary mieściłby się dość dobrze w typie III wg A.N.

Jeżeli typ VII grotów miałby obejmować tylko groty oszczepów, to potencjalnie musiałyby być one znacznie liczniej reprezentowane. Sądzymy, że należy bardziej wyostrzyć metodę wydzielenia tych zabytków z ogólnego zbioru grotów broni drzewcowej. Będziemy ten problem analizować w dalszej części tego rozdziału. Pozostaje jeszcze wątpliwość dotycząca prawidłowości metody wydzielenia osobnego typu grotów zawierającego egzemplarze o podobnym przeznaczeniu lecz o różnych kształtach¹²⁹.

Groty typu IX¹³⁰

Według określenia A. Nadolskiego to „dość wyjątkowa” grupa grotów o „liściach bardzo krępych,

jednego z nich jest zdobiony. Są one przez autora opracowania traktowane jako przedstawiciele grotów włóczni typu V Nadolskiego, bądź M.E. Petersena.

¹²⁶ T. Kempke, *op. cit.*, s. 31, ryc. 11; 1-6. W Europie wschodniej nieliczne groty zaliczone do broni drzewcowej posiadają zbliżone rozmiary, lecz inne kształty (zob. A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, nr 5, 8, tab. X: 7-8 (typy II i III).

¹²⁷ A.F. Medvedev, *Ručnoje metalnoje oružie (łuk, stręły, samostrel) VIII-XIV vv.*, ASSSR, 1966, s. 56-57, tabl. 30: 3 (egzemplarze typu 3 posiadają długość 65-110 mm i średnicę tulejki 7-9 mm); Ruttkay, *op. cit.*, (II), s. 189, ryc. 19: 16, 18; Kempke, *op. cit.*, zob. przyp. 130.

¹²⁸ K. Wachowski, *Średniowieczna broń ...*, ryc. 5, 6, tabl. 4.

¹²⁹ Należałoby chyba wydzielić osobne grupy: groty włóczni i groty oszczepów oraz dokonać ich wewnętrznego podziału formalnego. Problem ten wykracza jednak poza zakres naszego opracowania.

¹³⁰ Typ VIII grotów na Pomorzu Zachodnim nie jest reprezentowany.

grubych, z zatępionymi dolnymi krawędziami, w przekroju romboidalnych” o tulejach dostosowanych do „drzewca przeciętnej grubości”. Badacz ten wyróżnił jedynie dwa egzemplarze grotów z ziem polskich o podobnie określonych cechach¹³¹.

W zebranych przez nas materiale znalazły się trzy groty odpowiadające powyższej charakterystyce. Pierwszy z nich znaleziono w XIII-wiecznej warstwie kulturowej szczecińskiego Podzamcza (nr kat. 21, tabl. XI: 6). Bardzo podobny jest do niego zabytek przechowywany w Muzeum w Cedyni (nr kat. 62). Obydwa cechują się „krępych” liśćmi o długości 8-11,5, szerokości 3,4 i grubości do 1 cm oraz tuleją o średnicy około 4 cm. Trzecim egzemplarzem zabytku tego typu byłby grot (nr kat. 63) o podobnej długości ogólnej, lecz mniejszej szerokości liścia (2,9 cm) i średnicy tulei (1,9 cm). Do grotów tego typu zaliczono także okazy pochodzące z 3 fazy wału grodziska w Rozprze (X/XI - połowa XII w.)¹³² oraz z warstwy związanej z resztkami wieży mieszkalno-obronnej gródka w Bachotku na ziemi chełmińskiej (2 połowa XIII - początek XIV w.)¹³³ Ich analogią stanowią także np. uwzględniony przez A. Nadolskiego grot z XI-wiecznego cmentarzyska w Turowie oraz np. grot z Demmin w Meklemburgii o nieokreślonej chronologii i typie¹³⁴.

Podobne zabytki z terytoriów wczesnośredniowiecznej Rusi włączone są przez A.N. Kirpičnikova do podtypu IIIA grotów cechujących się proporcją długości tulejki do ostrza 1 : 1 oraz mocno podciętymi krótszymi bokami. Występują one na Rusi od IX do XII stulecia¹³⁵. W materiale słowackim analogiczne okazy zaliczone są do typu IVb wg A. Ruttkaya, grotów o trójkątnym i pogrubionym liściu, egzemplifikowanego zabytkami z Horne Srmie, Velký Grob datowanych na IX-X w., grodziska w Šarišské Sokolovce (koniec IX-XI w.) i osadzie w Palárikovo (XII - I połowa XIII w.)¹³⁶.

¹³¹ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, tab. C, nr 131 (Turowo), nr 156 (m.n. pow. Kościan), tab. XXIX: 7, 8.

¹³² A. C h m i e l o w s k a, *op. cit.*, s. 129-180, tab. IV: 4.

¹³³ K. G r a ż e w s k i, *Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku na ziemi chełmińskiej w świetle badań archeologicznych*, SA, t. XL, 1988, s. 317-345, 334-335, ryc. 17: 6.

¹³⁴ J. D i e m a r, *op. cit.*, s. 196, nr 47, ryc. 150c.

¹³⁵ A.N. K i r p i č n i k o v, *op. cit.*, s. 13, 151; Gniezdowo, 129, Podbołotie, tab. VIII:1-4.

¹³⁶ A. R u t t k a y, *op. cit.*, (I), nr 50, 116, 155, 171 ryc. 20:11; (II), s. 299, ryc. 36; s. 301. Podtyp IVb A. Ruttkaya odpowiada w pewnym stopniu typowi III A. Nadolskiego. Co prawda, naszym zdaniem włączenie przez tegoż autora egzemplarzy z Horne Srmie i Velky Grob do typu IV grotów o trójkątnym liściu jest dyskusyjne. Zaliczylibyśmy je raczej do grotów o liściu lancetowatym. Natomiast grotom typu IV Ruttkaya jest niewątpliwie okaz z Trenčína (*idem.* (I), nr 163, ryc. 17:10; (II), s. 301) datowany przez niego na XIII/XIV w.

II. 1. C. 2b. Toki drzewców włóczni

Są to okucia dolnej części drzewca służące – jak się wydaje – do pewniejszego osadzania włóczni w ziemi w trakcie np. odpierania ataku. Okucie to również w pewien sposób zdwajało potencjał rażenia tej broni. Ten element włóczni nie stanowił przedmiotu zainteresowania bronioznawców. Nie wspomina o nich A. Nadolski, A.N. Kirpičnikov ani A. Ruttkay. Nie zauważają go także badacze niemieccy. Wynika to najprawdopodobniej z faktu znikomej ilości tych zabytków następczących ponadto trudności w interpretacji ich funkcji. Wśród dobrze zachowanych i najwartościowszych pod tym względem materiałów sepulkralnych, praktycznie brakuje włóczni zaopatrzonych w toki. Dodajmy, że uwzględnione w naszym opracowaniu tego rodzaju militaria wydzieliśmy kierując się bardziej dedukcją, niż spostrzeżeniem oczywistości.

Należą do nich trzy zabytki pozyskane w trakcie badań w Szczecinie-Podzamczu¹³⁷. Pierwszy z nich stanowił pusty wewnątrz stożek o wysokości około 7 cm i średnicy podstawy 2,5 cm (tabela VA; nr kat. 3; tabl. XXXV: 3). Prawdopodobnie jego górna część uległa zniszczeniu. Wydobyto go z warstwy datowanej na początek XII w. Toki o analogicznej konstrukcji znane są od okresu wpływów rzymskich. Ich formalne wczesnośredniowieczne odpowiedniki pochodzą np. z cmentarzyska w Staré Město na Morawach (IX - połowa X w.) i prawdopodobnie z cmentarzyska kurhanowego w Gowidlinie na Pomorzu Wschodnim (X w. ?)¹³⁸. Proponujemy tę formę toku nazwać odmianą A. Dwa inne zabytki tego typu (odmiana B) posiadały kształt klinów o długości 20 i 23 cm górą zawiniętych w półotwarte tuleje o średnicach 2,5 x 3,0 cm zwieńczone (w jednym przypadku) prostokątną wypustką-prowadnicą (tabela VA, nr kat. 1-2; tabl. XI: 8-9). Jeden z nich pochodził z warstwy datowanej na 1270 r. Podobny zabytek datowany najpóźniej na 1038 r. wydobyto z Jeziora Lednickiego¹³⁹.

¹³⁷ Wszystkie informacje o tych zabytkach zawdzięczam E. Wilgoickiemu, który jako pierwszy zinterpretował je jako toki włóczni. Niezależnie od nich w Szczecinie-Podzamczu odkryto inny zabytek (nr 6281/5) przypominający tuleję wachlarzowato dołem rozklepaną. E. Wilgoicki określa go także jako tok włóczni, według mnie jest raczej to fragment ciosa. Podobnie jak analogiczny zabytek z Neubrandenburg-Fischerinsel (zob. E. Grin g m u t h - D a l l m e r, A. H o l l n a g e l, *Jungslawische Siedlung mit Kultfiguren auf der Fischerinsel bei Neubrandenburg*, ZfA, 1971, s. 102-133, 115, ryc. 7j).

¹³⁸ V. H r u b ý, *Staré Město. Velkomoravské pohřebisté „Na valách”*, Praha 1955, s. 178-181, ryc. 30; 4,5; Ł ę g a, *op. cit.*, s. 612, nr 68.

¹³⁹ T o k a r s k i, *op. cit.*, s. 87, tabl. VI: 14.

Być może okuciem drzewca włóczni jest również inny zabytek znaleziony na terenie Szczecina-Podzamcza. Przypomina on długi, smukły klin rozdwojony z szerszej strony na dwie taśmy z poszerzonymi zakończeniami (tabela VA, nr kat. 4). Jest to jednak tylko przypuszczenie wymagające weryfikacji.

Wyrażamy nadzieję, że dalsze badania poszerzą i uszczegółowią wiedzę o tym elemencie oporządzenia wojownika. Jest on bowiem dzisiaj słabo uchwytny w materiale i jeszcze rzadziej spostrzegany przez badaczy¹⁴⁰.

II. 1. C. 3. Analiza strukturalna materiałów

II. 1. C. 3a. Rozprzestrzenienie zabytków

Znaleziska grotów broni drzewcowej tworzą na mapie Pomorza Zachodniego skupiska układające się w dwa ciągi. Pierwszy z nich biegnie korytem Odry i jej najbliższego sąsiedztwa, od Cedyni, przez Szczecin i jego okolice do Wolina i Świnoujścia. Drugi, złożony ze skupiska kołobrzeskiego i słupskiego wyznacza północną rubież tego terytorium. Jedyne dwa egzemplarze z Barwic i Lubczyny pochodzą z pomorskiego interioru (mapa 3). Wyłączywszy tzw. zachodniopomorskie egzemplarze, znaczna część pozostałych pochodzi z cieków wodnych (Darłowo, Łóżnica, Stepnica), z grodzisk (Wolin-Srebrne Wzgórze) i miast (Szczecin-Podzamcze) oraz cmentarzysk (Cedynia, s. 2).

II. 1. C. 3b. Problematyka wydzielania grotów włóczni i oszczepów

Włócznie były bronią o bardziej uniwersalnym zastosowaniu, zarówno przez pieszych jak i konnych wojowników, oszczepy służyły wyłącznie tym pierwszym¹⁴¹. Rozróżnienie w przedstawionym materiale obydwu rodzajów uzbrojenia jest w związku z tym

¹⁴⁰ Poza wymienionymi zabytkami odnotować można jeszcze zniszczone dolne okucie oszczepu z Ostrowa Lednickiego (A. W r z o s e k, *op. cit.*, s. 259, tabl. VI: 1). Z Jeziora Lednickiego pochodzi tok w kształcie czterograniastego kolca przymocowanego czterema kółeczkami do tulei (W. T o k a r s k i, *op. cit.*, s. 87, tabl. VI: 16; tu wymienione trzy inne egzemplarze toków z kon. X - poł. XII w.: Strzeszewo-Kuliski, Dziekanowice, Młodzikowo).

¹⁴¹ Zob.: A.N. K i r p i č n i k o v, *op. cit.*, s. 25; A. R u t t k a y, *op. cit.*, (II), s. 304; A. N o w a k o w s k i, *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń 1991, s. 65, 69.

istotną metodą dla poznania struktury wczesnośredniowiecznego, nie tylko zachodniopomorskiego, wojska. Natrafia jednak ono na znaczne trudności polegające na braku wypracowanych kryteriów takiego podziału. Bodajże po raz pierwszy M. Ellehaug zauważa *iunctim* zachodzące pomiędzy niewielkimi wymiarami grotu, a jego funkcją oszczepu, choć nie znajduje pewnych kryteriów takiego rozróżnienia¹⁴². Dla A. Nadolskiego wyróżnikami takimi jest zarówno forma jak wielkość zabytku. Grotami włóczni są według niego z pewnością groty z poprzeczką, duże egzemplarze typu I, II, III i V, natomiast oszczepy zaopatrzone byłyby w groty typu VII (patrz wyżej) i VIII (z zadziarami). Badacze polscy zajmujący się podobnym materiałem z wcześniejszych epok są bardzo ostrożni w formułowaniu wniosków, choć przynajmniej dla niektórych grot o długości ponad 30 cm stanowi już ostrze włóczni¹⁴³. Natomiast A. Ruttkay nie ma raczej wątpliwości, że groty z zadziarami, z uwagi na ich formę oraz niewielką wagę, stanowią części oszczepów, choć z drugiej strony podobne zalety bojowe zauważa u grotów „nomadzkich” (typ I A. Nadolskiego) stanowiących wyposażenie konnych wojowników. Statystyczne wyliczenia nie potwierdzają też według niego tezy o zauważalnym pogrubieniu drzewca w późnym średniowieczu¹⁴⁴. Archeolodzy niemieccy w nowszych opracowaniach zajmują niejednoznaczne stanowiska. Jedni groty o długości do 16 cm określają jako groty oszczepów, inni twierdzą, że nie ma po temu żadnych archeologicznych przesłanek¹⁴⁵. Bronioznawcy rosyjscy są z kolei przekonani, że odpowiednimi wyróżnikami obydwu rodzajów broni jest nie tylko ich kształt, lecz waga i rozmiary. I tak według A.F. Miedwediewa groty oszczepów (сулицы) ważą od 60-100 g, a A.N. Kirpičnikov uznaje, że te pierwsze cechuje długość ogólna około 15-20 cm, długość liścia 8-12 cm, średnica tulei 1,5-2,0 cm, a groty włóczni posiadają odpowiednio większe parametry¹⁴⁶. Dlatego też groty

oszczepów z ziem ruskich wydzielone są w typy form analogicznych do grotów włóczni z tym, że zdecydowana większość z nich posiadała trzpień.

Niezmiernie trudne jest sporządzenie usystematyzowanego opisu grotów w oparciu o analizę metryczną całego zabytku, jak i jego elementów składowych: liścia i tulei. O przynależności konkretnego zabytku do stosownej jego odmiany decydują bowiem często nie jego wymiary, lecz zarys sylwetki często różny od matematycznie obliczonego szablonu¹⁴⁷. Tym niemniej uważamy, że należy podjąć wysiłek zastosowania tej metody choćby w celu hipotetycznego wyodrębnienia grotów włóczni i oszczepów.

W naszej analizie określiliśmy, nieco apriorycznie, 14 cech charakteryzujących; 1) długość całkowitą grotu: I – grot krótki do 20 cm, II – grot średniej długości 20-30 cm; III – grot długi ponad 30 cm; 2) długość tulei: IV – tuleja krótka do 0,25 długości grotu; V – tuleja średniej długości 0,25-0,35 długości grotu, VI – tuleja długa ponad 0,35 długości grotu; 3) średnicę tulei: VII – tuleja wąska do 2 cm; VIII – tuleja szeroka od 2,1 cm średnicy; IX – tuleja wieloboczna; szerokość liścia; X – liść wąski o szer. do 2,5 cm, XI – liść smukły 2,6-3,9 cm, XII – liść szeroki od 4 cm oraz: XIII – żeberko. Zakładamy, że grot oszczepu charakteryzuje się niewielką długością (i wagą) całkowitą oraz wąską i krótką tuleją. Groty włóczni powinny cechować się większą długością całkowitą, szerokim liściem i tuleją umożliwiającą solidne umocowanie na drzewcu.

Objaśnienia do tabeli 4:

Długość całkowita grotu:	I – do 20 cm (grot krótki)
	II – 20-30 cm (grot średniej długości)
	III – ponad 30 cm (grot długi)
Długość tulei grotu:	IV – do 0,25 długości całkowitej grotu
	V – 0,26-0,35 długości całkowitej grotu
	VI – ponad 0,35 długości całkowitej grotu
Szerokość maksymalna tulei:	VII – do 2,0 cm (tuleja wąska)
	VIII – ponad 2,0 cm (tuleja szeroka)
	IX – tuleja wieloboczna
Szerokość liścia:	X – do 2,5 cm (liść wąski)
	XI – 2,6-3,9 cm (liść smukły)
	XII – ponad 3,9 cm (liść szeroki)
	XIII – żeberko

¹⁴² M. Ellehaug, *The Spear traced through its post Roman development*, Copenhagen 1948, s. 29-34.

¹⁴³ K. Godłowski, *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku*, MSiW, t. IV, 1977, s. 7-237, s. 53; P. Kaczanowski, *op. cit.*, s. 10, jest pod tym względem bardziej sceptyczny i w ogóle nie wyodrębnia w opracowaniu grotów kult. przeworskiej włóczni i oszczepów. Jednak analizując szczegółowo materiał nie uwzględnia w nim takich parametrów jak średnice wylotów tulejek i sposób mocowania grotów na drzewcu.

¹⁴⁴ A. Ruttkay, *op. cit.*, (II), s. 304-305.

¹⁴⁵ W. Unverzagt, E. Schuldt, *op. cit.*, s. 126; T. Kempke, *op. cit.*, s. 18.

¹⁴⁶ A.F. Miedvedev, *op. cit.*, 1959, s. 128, A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, tab. 6, s. 23 i n.

¹⁴⁷ Zob.: P. Kaczanowski, *op. cit.*, s. 3.

Tabela 4
Porównanie cech grotów broni drzewcowej

Lp	Nr kat.	Typ	Tablica	Cechy													
				Długość ogólna				Tuleja					Liść				
				I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	
1	1	I				X	X					X		X			
2	3	V	XI: 2		X					X		X		X			
3	4	V	IX: 12		X					X		X				X	
4	5	III			X				X		X					X	
5	6	V				X				X		X					
6	7	V	IX: 2		X					X	X			X			X
7	8	V	X: 1			X			X			X	X			X	
8	9	V	IX: 7			X			X			X	X		X		
9	10	I				X				X		X	X?	X			
10	12	V	IX: 10			X			X			X	X			X	
11	13	III	VII: 2			X				X		X		X			
12	14	V	XI: 4			X				X		X				X	
13	18	I		X						X		X		X			
14	19	II	VII: 1			X			X			X				X	
15	20	V	XI: 5		X					X	X					X	
16	21	IX	XI: 6	X						X		X				X	
17	24	V	IX: 8		X		X				X					X	
18	25	III	VII: 6	X						X	X			X			
19	28	I	VI: 11		X				X		X					X	
20	29	V	VIII: 2		X					X		X				X	X
21	30	V	IX: 5			X				X		X					
22	31	I				X			X			X	X			X	
23	32	I	VI: 12			X			X			X	X			X	
24	33	III	VII: 5			X			X			X				X	
25	34	III	VII: 3			X			?			X				X	
26	35	III	VII: 4	X						X		X				X	
27	36	IV	VII: 10	X						X		X				X	
28	37	V	VIII: 4			X			X		X		X	X			
29	38	V	IX: 6		X		X					X		X			
30	39	V	X: 3			X			X			-				X	X
31	40	V	IX: 3			X			X		X					X	
32	41	V	XI: 3			X				X		X				X	
33	42	V	IX: 9		X					X		X				X	
34	43	V	X: 5			X				X		X	X			X	
35	44	V	VII: 9			X			X			X	X			X	
36	45	V	VII: 7			X				X		X				X	
37	46	V	VIII: 7			X				X	X					X	
38	47	V	VIII: 6		X					X		X				X	
39	48	V	VIII: 1			X			X		X					X	
40	49	V	X: 2		X					X		X				X	
41	50	V	VIII: 5		X					X	X			X			
42	52	V	XI: 7		X				X			X				X	
43	53	V			X				X			X				X	
44	54	V	X: 4		X		X				X			X			
45	55	V	VIII: 9		X					X		X		X			
46	56	V	VIII: 8		X					X	X					X	
47	57	V	VIII: 3			X				X				X			
48	61	VII	VII: 9	X					X		X					X	
49	62	IX		X						X	X					X	
50	63	IX		X						X	X					X	

Jedna cecha nie wystarcza do przybliżonej choćby kwalifikacji zabytku. Świadczy choćby o tym przykład długich grotów typu V (nr kat. 46, 48) o wąskiej tulei. O potencjalnym przeznaczeniu danego egzemplarza stanowić może jedynie zestaw kilku omówionych wyżej wyznaczników.

Analizie poddano 50 grotów (tabela 4). Nie uwzględniono w niej 5 egzemplarzy typu VI, które z racji swego kształtu na pewno nie były oszczepami oraz zabytki o nieokreślonych z różnych względów rozmiarach. Największą i najbardziej zwartą grupę (25 egz.) stanowią w materiale duże i średnie groty o szerokich i długich bądź średniej długości tulejach (nr kat 1, 3-4, 6, 8-14, 19, 29-32, 34, 41-45, 47, 49, 52, 55), przy czym osiem z nich to tulejki wieloboczne. Są to najpewniej groty włóczni stanowiące około 50% analizowanego materiału. Podobną wielkość uzyskamy przy uwzględnieniu grotów z poprzeczką. Wielokrotnie mniejszą frakcję tworzą trzy niewielkie zabytki (nr kat 24, 38, 54) o stosunkowo krótkich i wąskich tulejach zbliżających je do charakterystyki „idealnego” oszczepu. Pozostaje jeszcze 22 grotów (około 40%) o cechach nie przystających do zakładanych właściwości obydwu rodzajów broni. Są to np. duże okazy o wąskich albo krótkich tulejkach (np. nr 51, 53, 62) bądź małe o tulejkach szerokich (np. nr 18, 34, 49, 50). Drugorzędne znaczenie w tym względzie posiada mniej lub bardziej smukły kształt pociśku. Niewielkie rozmiary groty nr 18 ze Szczecina-Podzamcza wskazywałyby na to, że jest to grot oszczepu. Możliwa jest także interpretacja tego zabytku jako groty kopii. Pochodzi on jednak z warstwy datowanej dendrochronologicznie na lata 1250-1262. Wobec braku innych przesłanek dość ryzykowna byłoby twierdzenie o użytkowaniu kopii w połowie XIII w. na Pomorzu Zachodnim. Odnotować można, że tulejki wieloboczne są częściej szerokie i bardziej charakterystyczne dla dużych grotów, choć z liśmi o różnych szerokościach. Nie można stąd jednak wysnuwać uogólniających wniosków.

Wyniki tych dociekań potwierdzają dominującą rolę włóczni w uzbrojeniu zachodniopomorskiego woja, a więc i taktyce jego walki. Można także stwierdzić, iż przy wykonywaniu obydwu rodzajów broni posługiwano się ogólnymi prawidłowościami metrycznymi, choć nie zawsze i wszędzie stanowiło to regułę. Przy określaniu funkcji zabytku nie można zatem posługiwać się statystycznie potwierdzoną tezą, lecz każdorazowo rozpatrywać zespół charakteryzujących go cech.

II. 1. D. Broń obuchowa

II. 1. D. 1. Charakterystyka i przyjęta zasada klasyfikacji materiałów

Czekany i topory stanowią dwa spokrewnione ze sobą rodzaje broni obuchowej, której podstawową funkcją jest „rażenie przeciwnika lub przedmiotu swoją masą, spotęgowaną poprzez osadzenie jej na krótszym lub dłuższym toporzysku”¹. Czekany bez zastrzeżeń uznawane są za militaria, natomiast funkcja toporów jest przedmiotem dyskusji, w której np. badacze niemieccy z reguły traktują te zabytki jako narzędzia pracy wyjątkowo używane w walce². Najczęściej nie można jednoznacznie określić funkcji konkretnego okazu topora³. Z tego względu w opracowaniu uwzględniamy wszystkie zabytki, które choćby potencjalnie mogły być używane jako broń⁴. Spróbujemy w dalszej części tego rozdziału oddzielić bojowe topory od roboczych siekier.

W studium A. Nadolskiego z 1954 r. uwzględniono 12 toporów pochodzących z interesującego nas obszaru⁵. Dla potrzeb niniejszej pracy zebrano 36 okazów (tabela VIA), z czego 9 pozyskanych w trakcie systematycznych badań prowadzonych po II wojnie światowej. Czternaście egzemplarzy stanowią obecnie anonimowe znaleziska pochodzące z niemieckich, przedwojennych zbiorów. Przechowywane są one Muzeum Narodowym w Szczecinie i w Muzeach w Cedyni, Kołobrzegu i Siekierkach. Informacje o dalszych 13 toporach zacerpnęliśmy z literatury i źródeł archiwalnych.

Z różnych systemów porządkowania broni obuchowej wybieramy klasyfikację A. Nadolskiego (dalej: wg A.N.). Jego typologia jest najbardziej adekwatna dla materiałów z ziem polskich oraz na tyle uniwersalna i elastyczna, że nie ma potrzeby jej zastąpienia bądź całkowitej modyfikacji. Powszechnie ją akceptują, stosują i rozwijają w nowych obszarach chronologicznych badacze polscy⁶. Naszym zdaniem

¹ M. G ł o s e k, *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Warszawa - Łódź 1996, s. 9-10.

² Np. I. H e i n d e l, *Äxte des 8. bis 14. Jahrhundert im westslawischen Siedlungsgebiet zwischen Elbe/Saale und Oder/Neiße*, ZfA, t. 26, 1992, s. 17-56.

³ Zob. m.in. M. G ł o s e k, *Późnośredniowieczna broń ...*, s. 9.

⁴ Podobnie A. N a d o l s k i, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź 1954, s. 38.

⁵ Spośród zebranych przez A. Nadolskiego okazów należałoby wyłączyć 2 „wczesnoniemieckie” topory z Odry w rejonie Gardźca, pow. rędowski. Najprawdopodobniej chodzi tu o miejscowość Gärtz położoną na niemieckim brzegu Odry. A. N a d o l s k i, *op. cit.*, tab. B, s. 158-175, nr 26.

⁶ M. G ł o s e k, *Późnośredniowieczna broń ...*, *passim*.

nie ma dla niej obecnie rozsądnej alternatywy⁷. Nie jesteśmy też zwolennikami przesadnego rozbudowywania systemów typologicznych artefaktów na podstawie szczegółowej analizy ich budowy lub kształtu. Jednak nie wszystkie obiekty są – według nas – formalnie tożsame z ich typologicznymi wzorcami. Odnotować zatem należy istnienie większej ilości i wielowariantowości podtypów toporów.

II. 1. D. 2. Analiza chronologiczno-typologiczna materiałów

II. 1. D. 2a. Czekany

Typ I

Według definicji A. Nadolskiego typ I obejmuje czekany tj.: „topory, których obuch zaopatrzony jest w jakikolwiek uformowany młotek przeznaczony do zwiększania siły ciosu”⁸. M. Głosek zaliczył do niego

⁷ Nie skorzystamy z typologii H. Seitz a, *Blankwaffen. Geschichte und Typenentwicklung im Europäischen Kulturbereich von der prähistorischen Zeit bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Braunschweig 1965; A.N. Kirpičnikova, *Drevnerusskoje oružie. Vypusk vtoroj: Kopja, sulicy, boevyje topory, bułavy, kisteni IX-XIII vv.*, ASSSR, выпуск E1-36, 1966; A. Ruttkay 'a, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, „Slovenska Archeologia” (I), t. 23, z. 1, 1975, s. 119-216; (II), t. 24, z. 2, 1976, s. 246-395) oraz klasyfikacji stosowanej przez badaczy niemieckich (L. Demmer, *Baggerfunde aus Peene, Tollense und Trebel im Kreisheimatmuseum Demmin*, JBM, 1955, s. 180-219; E. Schultdt, *Behren-Lübchen. Eine spätslawische Anlage in Mecklenburg*, Berlin 1965; T. Kempe, *Die Waffen des 8.-13. Jahrhunderts, „Starigard/Oldenburger Hauptburg der Slawen in Wagrien”*, Offa, t. 73, Neumünster 1991 opartej na podziale toporów według proporcji ich długości do szerokości ostrza (*Breit-, Schmal-, Hammer- und Bartäxte*). Ostatnią z wymienionych systematyk rozwinął I. Heindel (*op. cit.*). Dzięki zastosowaniu licznych i skomplikowanych kryteriów wydzielił on 69 odmian toporów. Systematykę tę krytycznie ocenił już M. Głosek, (*rec.*) *I. Heindel 1992*, KHKM, z. 3, 1993, s. 457-462; tenże, *Późnośredniowieczna broń ...*, s. 16-17. Tym niemniej dla celów analizy materiału zachodniopomorskiego będziemy korzystać z bazy źródłowej 235 toporów zebranych przez I. Heindla z terytorium byłego NRD oraz z niektórych jego ustaleń. Podobna typologia A. Ruttkay'a dla materiałów ze Słowacji jest naszym zdaniem niezbyt konsekwentna; np. wśród toporów „brodatych” (typ I) znajdziemy i topory, które można zaliczyć do czekanów, a topory z szerokim ostrzem (typ V) reprezentowane są głównie przez *Bartäxte*. Topory o wąskich ostrzach A. Ruttkay wydzielił w dwa typy: typ II o bojowym przeznaczeniu, także formalnie czekany (*Streitäxte*) oraz właściwe *Schmaläxte*-narzędzia pracy. Z kolei w materiale z ziem ruskich brakuje niektórych (typ III A. Nadolskiego) typów toporów oraz występują inne (typ II wg A.N. Kirpičnikova), nieznanne na ziemiach polskich.

⁸ A. Nadolski, *op. cit.*, s. 40.

także czekany, „które w miejscu obuchu mają uformowany młotek lub kolec”⁹. Przyjmuje się, że są to topory intencjonalnie wytwarzane i wykorzystywane dla potrzeb militarnych¹⁰. Geneza czekanów posiada starożytną tradycję. We wczesnym średniowieczu użytkowane są dość powszechnie w Europie. A. Nadolski wymienił w swoim studium 15 egzemplarzy z ziem polskich (w tym jeden z Pomorza Zachodniego), dalsze odkrywano w następnych latach¹¹. Z interesującego nas terytorium znamy obecnie trzy okazy mieszczące się w podtypie Id; czekanów o dość wąskim ostrzu, z wąsami i czworobocznym młotku. Brakuje czekanów podtypów Ia-c.

Pierwszy z interesujących nas zabytków znaleziono wśród konstrukcji drewnianych tzw. wału B pierwotnego członu grodziska w Bardach, wzniesionego na przełomie VIII/IX i spalonego w 2 połowie IX w¹². Czekan ten jest inkrustowany brązem i posiada „wąsy” oraz lekko zarysowaną i podciętą „brodę” (nr kat. 1; tabl. XII: 2). Formalnie nawiązuje on do wyróżnionej przez A. Nadolskiego jednej z dwu odmian podtypu Id, datowanego ogólnie na X w., najpełniej reprezentowaną przez czekany z Czerchowa (X w.) i z Popęszyc (IX w.)¹³. Mocno podkreślane i niekwestionowane są genetyczne związki tego uzbrojenia z Morawami, gdzie jako topór typu „bradatica” występuje od 2 połowy VIII do X/XI w. Liczne egzemplarze tych toporów występują także w Słowacji, np. w miejscowości Beša i Vršatske Podhradie¹⁴. Podobne okazy znaleziono na grodziskach w Chodliku (VII-IX w.) i Czerchowiu (koniec IX-X w.)¹⁵. Proponujemy tę formę określić jako odmianę Id₁.

Miejsce znalezienia innego czekanu określono ogólnikowo jako Pomorze Zachodnie. Posiada on

⁹ M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń ...*, s. 28.

¹⁰ A. Nadolski, *op. cit.*, s. 38; A.N. Kirpičnikova, *op. cit.*, s. 33.

¹¹ H. Wiklak, *Cmentarzysko z XII i XIII w. w Poddebicach*, PiMMAiEŁ, Seria Archeologiczna, nr 5, 1960, s. 183-201, s. 189, tabl. XLIV: 3.

¹² Zob. M. Dulnicz, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej. Studium archeologiczne*, Warszawa 2001, s. 235.

¹³ A. Nadolski, *op. cit.*, s. 42, tab. B, nr 21, 22, tabl. XIII: 1; W. Łosiński, *Sprawozdanie z bań archeologicznych ekspedycji wykopaliskowej IHKM PAN w Światobiu i Bardach pow. Kolobrzeg w 1962 r.*, SA, t. 16, 1964, s. 153-169, s. 163, ryc. 1.

¹⁴ A. Ruttkay, *op. cit.*, (I), ryc. 21: 1, 22: 3; (II), s. 306-307, 308, ryc. 42.

¹⁵ K. Wachowski, *Uzbrojenie przedpiastowskie na Śląsku [w:] Arma et ollae ...*, s. 160, przyp. 21; W. Sarnowski, *Topory średniowieczne z obszaru Śląska, „Światowit”*, t. 24, 1962, s. 493-514, s. 502, ryc. 9.

nasadę z trójkątnymi wąsami, niesymetryczne ostrze i słabo wyodrębniony „guzowaty” młotek, (nr kat. 23; tabl. XII: 3). Jest to najprawdopodobniej jeden z dwu okazów, na których A Nadolski zbudował inną odmianę podtypu Id charakteryzującą się brakiem podciętej brody¹⁶. Jej drugim przedstawicielem z Pomorza Zachodniego byłby czekan wydobyty przed II wojną z koryta Regi w miejscowości Włodarka, a obecnie zaginiony (nr kat. 22; tabl. XII: 1). Odpowiednikiem tych zabytków z ziem polskich jest czekan z Czechowic stanowiący prawdopodobnie wraz z szablą wyposażenie grobu madziarskiego jeźdźca z X w.¹⁷ Odmianę tej proponujemy nadać symbol Id₂.

Odmiana Id₂ zbliżony jest formalnie do typu II A wg A. Ruttkay’a (Smolenice, Zbehy) reprezentowanego licznie na IX-wiecznych słowackich, czeskich i dolnoaustriackich cmentarzyskach¹⁸, oraz do X-wiecznej odmiany typu VIII wg A.N. Kirpičnikova¹⁹. Obydwaj badacze opowiadają się za wczesną genezą tych toporów nawiązującą do ich prototypów z pierwszych wieków tysiąclecia. Sądzymy, że zaliczyć do niej można nie uwzględniony w katalogu I. Heindla meklemburski topór z Görke²⁰ i – wbrew jego sugestiom – z Fürstenwalde w Brandenburgii²¹. Autor ten włącza do tej samej odmiany topory z grodziska w Tribsees, (IX-X w.) i Demmin, st. 10, jednak bliższa analiza ich formy przekonuje, że mamy tu do czynienia raczej z typem IVd topora²². Najbardziej na północny-zachód wysuniętym zabytkiem tej odmiany związanym ze środowiskiem słowiańskim jest najprawdopodobniej fragment czekanu (młotek) z grodziska w Starigardzie/Oldenburgu, z warstwy datowanej na wiek X²³.

¹⁶ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, s. 42, 253, tabl. XIII: 2 (tu: jako Szczecin).

¹⁷ *Idem*, s. 42, tab. B nr 20.

¹⁸ A. R u t t k a y, *op. cit.*, (I), nr 180, s. 194, ryc. 22: 5, 6; (II), s. 306, 308. Badacz ten przypisuje im, jak i pozostałym odmianom typu II – toporów o wąskich ostrzach (*Schmaläxte*) schyłkoworzyską genezę. Podobnie twierdzi H. F r i e s i n g e r, *Waffenfunde des neunten und zehnten Jahrhunderts aus Niederösterreich*, AA, 1972, s. 43-65, s. 47, ryc. 1-6.

¹⁹ A.N. K i r p i č n i k o v, *op. cit.*, s. 39, nr 180, tabl. XV: 7.

²⁰ U. S c h o k n e c h t, *Einige bemerkenswerte frügeschichtliche Neufunde aus Görke im Kreise Anklam*, JBM, 1963, s. 263-269., s. 306, ryc. 198a.

²¹ J. H e r r m a n n, *Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder/Neisse und Elbe*, Berlin 1968, s. 287; *Corpus ...*, 1979b, nr 66/13, ryc. 1.

²² *Corpus ...*, 1979a, nr 39/36, s. 34-35, ryc. 1; *ibidem* nr 47/24, s. 275, ryc. 1

²³ T. K e m p k e, *op. cit.*, s. 21-22, kat. nr 14.

II. 1. D. 2b. Topory

Typ III²⁴

Topory z bardzo szerokim, prostym, asymetrycznym ku dołowi wyciągniętym ostrzem o ściętej „brodzie”, osadą z „wąsami” i słabo zaznaczonym młotkiem, pełniące głównie funkcje broni. Według A. Nadolskiego reprezentują go 4 okazy datowane na XI w. Nie uwzględnił on jednak wśród nich „zachodniopomorskiego” egzemplarza przechowywanego obecnie w Muzeum w Siekierkach (nr kat. 24; tabl. XII: 4). Kształtem jest on bardzo podobny do zdobionych okazów z Lunow i Teterow, st. 7 zaliczonych przez I. Heindla do toporów z brodą²⁵. Bogato zdobiony był także jedyny topór tego typu odkryty poza regionem nadbałtyckim na cmentarzysku w Luboniu koło Poznania z 2 połowy X - 1 połowy XI wieku²⁶. Inny egzemplarz tego typu wydobyto przy moście „gnieźnieńskim” z dna Jeziora Lednickiego. Najprawdopodobniej znalazł się tam w czasie najazdu Brzetysława w 1038 r., w każdym razie nie wcześniej niż w latach 963/964²⁷. Topory o podobnej konstrukcji, lecz z ostrzem wyciągniętym obustronnie najliczniej występują na ziemiach zamieszkałych przez Wioletów, także na stanowiskach o późniejszej chronologii. Po jednym egzemplarzu znaleziono na grodziskach w Neubrandenburg²⁸, Teterow (XI/XII-2 połowa XII w.)²⁹, a dwa w Behren-Lübchin (1171 r.-

²⁴ Topory typu II na Pomorzu Zachodnim nie występują.

²⁵ P. P a u l s e n, *Axt und Kreuz bei der Nordgermanen*, Berlin 1939, s. 135, ryc. 2; *Corpus ...*, 1979a, s. 251, nr 45/77, s. 251, ryc. 1; 1979b, nr 61/32, s. 34, ryc. 1; I. H e i n d l, *op. cit.*, s. 41, ryc. 21 f-9.

²⁶ Z. R a j e w s k i, *Wielkopolskie cmentarzyska rządowe okresu wczesnohistorycznego*, PA, t.5, 1937, s. 84; M. K a r a, *Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z uzbrojeniem z terenu Wielkopolski [w:] Od plemienia do państwa ...*, s. 99-120, s. 110.

²⁷ W. T o k a r s k i, *Militaria – broń miotająca, obuchowa i drzewcowa oraz elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego [w:] Mosty ...*, s. 77-104, s. 79, 88, tab. I: 1, zalicza go do swego typu II; A. K o l a, G. W i l k e, *Mosty sprzed tysiąca lat. Archeologiczne badania podwodne przy rezydencji pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim*, Toruń. 2000, ryc. 71h; M. K r a p i e c, *Badania dendrochronologiczne relikwów mostu „gnieźnieńskiego” w jeziorze Lednickim, „Mosty ...”*, s. 49-56, s. 54.

²⁸ *Corpus ...*, 1979a, s. 389-391, nr 50/148; A. H o l l n a g e l, *Die vor- und frügeschichtlichen Denkmäler und Funde des Kreises Neubrandenburg*, Schwerin 1962, s. 58-60; E. G r i n g m u t h - D a l l m e r, A. H o l l n a g e l, *Jungslawische Siedlung mit Kultfiguren auf der Fischerinsel bei Neubrandenburg*, ZfA, t. 5, 1971, s. 102-133, s. 119, ryc. 9g.

²⁹ W. U n v e r z a g t, E. S c h u l d t, *Teterow, ein slawischer Burgwall in Mecklenburg*, Berlin 1963, s. 129, nr 76/31.

przełom XII/XIII w.)³⁰. Topory z dwu ostatnich stanowisk określono jako formy pośrednie do późnośredniowiecznych halabard. Jeden topór odkryto na osadzie w Neubrandenburg ze stropu warstwy III datowanej od końca XII w. do początku XIII stulecia³¹. Inne wydobyto z rzek i mokradeł w Alt Tellin³², Demmin³³, Rodde³⁴, Vieliest³⁵. Brakuje natomiast ich bezpośrednich odpowiedników na ziemiach ruskich oraz w Słowacji. Bogate zdobnictwo niektórych żeleźców stanowi według niektórych badaczy cechę wskazującą na ich skandynawską proveniencję³⁶. Teza ta jednak nie znalazła uogólniającego potwierdzenia³⁷. Ponadto charakterystyczny rozrzut geograficzny i obecność toporów typu III głównie *in situ* w zespołach osadniczych, a nie w grobach, przemawia według nas zdecydowanie za ich rodzimą-połabską genezę. Jak wskazuje datowanie wielu meklemburskich toporów typu III, należałoby przesunąć górną granicę chronologiczną ich użytkowania przynajmniej w regionie nadbałtyckim do połowy XIII w. Znajdywane są także w na obiektach o młodszej chronologii³⁸.

Typ IV - topory z wąskim ostrzem

A. Nadolski umieścił w obrębie tego typu 18 okazów z ziem polskich, z czego 3 (Barwino, Noskowo,

³⁰ E. S c h u l d t, *Behren-Lübchin ...*, s. 96-98, tabl. XV; III, 95, 302; tenże, *Die Burgwälle von Behren-Lübchen, Kreis Teterow*, JBM, 1957, s. 145. Prawie wszystkie zabytki tego typu z wyspowych grodzisk w Behren-Lübchin i Teterow znaleziono w pobliżu mostów i grobli łączących je z lądem. Zatem trudno wyrokować o ich dokładnej chronologii i doraźnie spełnianej funkcji. Mogły być one zgubione w trakcie wznoszenia drewnianych konstrukcji mostowych, choć prawdopodobnie w większym nasileniu nastąpiło to podczas walk obronnych toczonych na przedpolu umocnień grodowych. Także E. G r i n m u t h - D a l l m e r, A. H o l l n a g e l, *op. cit.*, s. 119. Podobnie w przypadku toporów z Jeziora Lednickiego (A. K o l a, G. W i l k e, *op. cit.*, *passim*).

³¹ *Corpus ...*, s. 389-391, nr 50/148, tab. nr 38.

³² *Ibidem*, s. 271, nr 47/5, tab. 1r 1.

³³ *Ibidem*, s. 275, nr 47/24, tab. nr 2.

³⁴ *Ibidem*, s. 144, nr 42/27, tab. nr 1.

³⁵ A. H o l l n a g e l, U. S c h o k n e c h t, *Kurze Fundberichte*, JBM, 1962, s. 253-316, s. 292, 279, ryc. 185b

³⁶ Znaleźisko z Lubonia M. K a r a, *Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami ...*, s. 109, określa jako wyposażenie skandynawskiego wojownika.

³⁷ A. R u t t k a y, *op. cit.*, (II), s. 307; A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, s. 27.

³⁸ Podobnie sądzi I. H e i n d e l, *op. cit.*, s. 41; Wg E. G r i n m u t h - D a l l m e r, A. H o l l n a g e l, *op. cit.*, s. 119. Dwa topory typu III A. Nadolskiego znaleziono w Malborku, przy czym jeden w fosie otaczającej zamek. Datować je należy na *terminus ante quem* 1275 r. (M. H a f t k a, *Wczesnośredniowieczne topory z Malborka, „Pomorania Antiqua”*, t. IV, 1971, s. 445-453; M. G ł o s e k, *Późnośredniowieczna broń ...*, s. 34)

Parsęcko) z Pomorza Zachodniego. W niniejszym opracowaniu zebrano z tego terytorium 15 toporów typu IV, z których 7 pochodzi z określonych stanowisk, w tym 1 z osady, 1 z podgrodzia, 1 z cmentarzyska, 4 pochodzą ze znanych miejscowości, a 8 stanowią „zachodniopomorskie” znaleziska. Brakuje wśród nich znanych z innych rejonów Polski egzemplarzy typu IVb (Luboń, Łubówko) oraz IVe (Łęczyca, Turowo)³⁹.

Podtyp IVa

Topory z wąsami i obuchem zaopatrzonym w tzw. kapturek. W zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie znajduje się jeden topór z obuchem uformowanym na kształt niskiego kapturka, długość którego jest nieco mniejsza od wysokości osady z „wąsami” (nr kat. 13; tabl. XII: 8). Aczkolwiek z pewnym wahaniem, włączmy go do podtypu IVa występującego głównie na XI-wiecznych stanowiskach z innych obszarów Polski (Końskie, Korzybie). Na Rusi (Wieskowo, Traskowiczi) znane są jako typ III wg A.N. Kirpičnikova – bojowych toporów występujących bardzo często w grobach wojowników z X-XI w., a na Słowacji włączono je w obręb typu IIC wg A. Ruttkay’a reprezentowanego przez dwa egzemplarze⁴⁰. Jedynym znanym nam egzemplarzem tego typu z ziem połabskich jest topór z Khmelen nad Łabą w Saksonii⁴¹.

Podtyp IVc

Topory o wąskich, prostych lub łukowatych ostrzach bez wąsów i brody. Znamy trzy topory tej odmiany pochodzące z zespołów. Pierwszym z nich jest toporek znaleziony w grobie nr 2 na datowanym na XI w. cmentarzysku „szkieletowym” w Barwinie, st. I (nr kat. 2; tabl. XII: 6). Drugim toporem podtypu IVc pochodzącym z badanego stanowiska archeologicznego jest jeden z dwu niewielkich egzemplarzy (drugim jest topór podtypu Vd) odkrytych na terenie osady palowej w Parsęcku. Zachował się jedynie jego pseudo-perspektywiczny rysunek, z którego jedynie wynika, że posiadał on dość symetryczne ostrze i długość ogólną 12,5 cm (nr 9; tabl. XII: 7). Osadę tę badano po raz pierwszy w latach 60-tych XIX w. i nie można dzisiaj ustalić, który ze wspomnianych toporków odkryto w reliktach jej zabudowy, a który na powierzchni. Decydujące znaczenie posiada jednak fakt, że w trakcie badań prowadzo-

³⁹ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, *passim*.

⁴⁰ A.N. K i r p i c n i k o v, *op. cit.*, s. 36, 102n, nr 64, 236, tabl. XIII.1, 2; A. R u t t k a y, *op. cit.*, s. 307.

⁴¹ I. H e i n d e l, *op. cit.*, s. 32, ryc. 13i.

nych tu ponad sto lat później ustalono, że chronologia osady zamyka się między końcem XI a I połową XII wieku⁴². Trzecim egzemplarzem z badanego stanowiska jest najprawdopodobniej topór ze Szczecina (Rynek Warzywny) datowany na X w. (nr kat. 16, tabl. XII: 11). Znany jest nam on tylko z mało precyzyjnego rysunku w publikacji. Topór czwarty o „krępych” żeleźcu wydobyto z warstwy związanej z budową i użytkowaniem (końcowe 60 lat XII w.) reliktywów mostu w Jeziorze Bobięcińskim (nr kat. 3; tabl. XII: 5). Pozostałe dwa topory tego podtypu pochodzą ze zbiorów Muzeum w Cedyni i Muzeum Narodowego w Szczecinie (nr kat. 24-25; tabl. XII: 9-10).

Cztery podobne słowackie topory, w tym jeden z najprawdopodobniej z X w. (Vršatské Podhradie) A. Ruttkay włączył do typu III A obejmującym według tego badacza typowo robocze narzędzia⁴³. Wbrew sugestii A.N. Kirpičnikova do tej odmiany włączylibyśmy także np. „roboczy” topór z Kołodziejnoje (XII-I połowa XIII w.) zbliżony nieco do typu IVe wg A. Nadolskiego, z bardzo słabo zaznaczoną brodą i bez wąsów⁴⁴. Nieco więcej zabytków tego typu znaleziono w Meklemburgii. Z datowanych zespołów są to topory z osad w: Anklam (VIII-XII w.), Veelböken (XI-XIII w.)⁴⁵, Dummerstorf (XI-XII w.), Waren (XI-XIII w.)⁴⁶ i z warstwy VII w Putgarten (dawniej Arkona) datowanej na przełom VII i VIII w.⁴⁷ oraz z grodzisk w Behren-Lübchin (1171 r.-XII/XIII w.)⁴⁸, Starigard/Oldenburger, w warstwie datowanej na X w.⁴⁹ i Neu Nieköhr (VIII-XIII w.)⁵⁰. Na terytorium Śląska formę tę egzemplifikują topory znalezione np. w warstwach kulturowych grodziska w Opolu-Ostrówku z wieku XI⁵¹ oraz luźne znaleziska datowane ogólnie

na XI-XII w. ze Smardzowa⁵², Tyńca nad Ślężą⁵³ i Wrocławia-Rędzin⁵⁴. Dalsze egzemplarze tego podtypu pochodzą m.in. z cmentarzysk w Końskich (XI w.), z Rogowa (XI w.) i z Ostrowa Lednickiego⁵⁵. Topory tej formy występowały na ziemiach polskich i w okresie późniejszym. Świadczą o tym ich okazy znalezione np. na wschodniopomorskich i kujawskich grodziskach w Bachotku (2 połowa XIII-początek XIV w.)⁵⁶, Białogardzie (koniec XIII-początek XIV w.), Raciążu (połowa XIII-początek XIV w.)⁵⁷ i Plemiętach (koniec XIII-1414? r.)⁵⁸. Co ciekawe, brak na tym terytorium pewnie datowanych, wcześniejszych egzemplarzy. Wobec powyższego trudno uznać za przekonywującą sugestię niektórych badaczy o schyłkoworzymskiej genezie większości form toporów o wąskich ostrzach⁵⁹.

Podtyp IVd

Topory z wąskim ostrzem i słabo zaznaczonymi wąsami. Z bagna w okolicach Noskowa, st. 2 wydobyto jedyny zabytek na którym A. Nadolski oparł podtyp IVd (nr kat. 8; tabl. XIII: 3). Jego chronologię określono na X w. Drugi topór tego podtypu odkryto na szczecińskim Podzamczu w budynku nr 67 datowanym dendrochronologicznie na 1184 r. (nr kat. 14; tabl. XIII: 4). Trzeci analogiczny zabytek pochodzący z datowanego zespołu (końcowe 60 lat XII w.) znaleziono w Jeziorze Bobięcińskim. Poza nimi znamy jeszcze sześć „zachodniopomorskich” egzemplarzy (nr kat. 5, 27-31; tabl. XIII: 1, 5-9) podtypu IVd.

Ten rodzaj topora licznie reprezentowany jest w Meklemburgii, m.in. w osadach Neubrandenburg, st. 68 (VII-XIII w.)⁶⁰, Putgarten (IX-XII w.) oraz grodziskach w Neu Nieköhr (VIII-XIII w.) i Tribsees (IX-X w.)⁶¹. Na terytorium Rusi (Snjazniega, Maksimow-

⁴² J. G a c k o w s k i, Z. J a b ł o Ń s k i, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w 1987 roku na wczesnośredniowiecznej osadzie „palowej” w Parsęcku, gm. Szczecinek (stanowisko 2)*, AUNC, 1993, s. 117-132, s. 131.

⁴³ A. R u t t k a y, *op. cit.*, (I), s. 190, nr 178; (II), s. 307, 310, 313.

⁴⁴ A.N. K i r p i č n i k o v, *op. cit.*, tabl. XVI: 9, zalicza ten topór do typu VA.

⁴⁵ *Corpus ...*, 1973, s. 44, nr 7/20, tab. nr 1.

⁴⁶ *Corpus ...*, 1979a, nr 57/81, s. 571-572, ryc. 3.

⁴⁷ Jest to najpewniej tzw. skarb kupca, zob. J. H e r r m a n, *Arkona auf Rügen – Tempelburg und politisches Zentrum der Ranen vom 9. - 12. Jh. Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen*, ZfA, t. 8, 1974, s. 177-211, s. 199; *Corpus ...*, 1979a, s. 98-102, nr 41/272, tab., nr 201.

⁴⁸ E. S c h u l d t, *Behren-Lübchin...*, s. 96-97; tabl. XII: III.5, XIV; III.13, 606; *Corpus ...*, 1979a, s. 235-237, nr 45/5.

⁴⁹ T. K e m p k e, *op. cit.*, s. 19, kat. nr 10.

⁵⁰ *Corpus...*, 1979a, s. 243-244, nr 45/47, tab., nr 5.

⁵¹ K. W a c h o w s k i, *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu [w:] Studia ...*, s. 16, ryc. 4b.

⁵² W. S a r n o w s k a, *op. cit.*, s. 504.

⁵³ *Ibidem*, s. 505, ryc. 10.

⁵⁴ Z. K r a m a r e k, *Wczesnośredniowieczne materiały osadnicze z terenu Wrocławia*, „Silesia Antiqua”, t. 5, 1963, s. 159-197, s. 179, ryc. 5h.

⁵⁵ A. W r z o s e k, *Zabytki wczesnośredniowieczne z Ostrowa Lednickiego*, pow. Gniezno, FAP, t. 12, 1963, s. 242-280, s. 257, tabl. IV: 3.

⁵⁶ K. G r a ż e w s k i, *Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku na ziemi chełmińskiej w świetle badań archeologicznych*, SA, t. XL, 1988, s. 317-345, s. 334-335, ryc. 17: 5.

⁵⁷ M. K o w a l c z y k, *Raciąż – średniowieczny gród i kasztelania*, Łódź, 1986, s. 86-87, tabl. 58b, 59a.

⁵⁸ M. G ł o s e k, *Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń sieczna, drzewcowa i obuchowa*, „Plemięta ...”, kat. nr 73; tenże, *Późnośredniowieczna broń ...*, s. 34.

⁵⁹ I. H e i n d e l, *op. cit.*, s. 27-29, ryc. 11a, c-e, 12a-d.

⁶⁰ *Corpus* 1979a, s. 389-391, nr 50/148.

⁶¹ *Ibidem*, s. 34-35, nr 39/96, tab. nr 1.

ka) militaria te, obejmujące również typ VIc wg A. Nadolskiego, znane są jako typ VIII wg A.N. Kirpičnikova charakterystyczny bardziej dla X-początku XI w., a później użytkowany już w jako forma schyłkowa⁶². Nie znamy innych egzemplarzy z pozostałych obszarów ziem polskich poza toporami wydobytymi z tzw. warstwy ciesielskiej oraz z relikwów mostu „gnieźnieńskiego” w Jeziorze Lednickim datowanych na okres budowy i użytkowania mostu (963/964-1038 r.)⁶³. Podobny topór pochodzi również z gródka w Plemiętach datowanym najpóźniej na 1414 r.⁶⁴ Nie wydzielono ich we wczesnośredniowiecznym materiale słowackim.

Wśród toporów z Pomorza Zachodniego dwa egzemplarze nie w pełni odpowiadają definicji podtypu IVd wg A.N. Pierwszym z nich jest żeleźce o nieznanym pochodzeniu przechowywane w Muzeum w Siekierkach (nr kat. 32; tabl. XIII: 10). Posiada ono wąsy łączące się z obuchem w rodzaj masywnego kapturka oraz proste, szerokie, symetryczne ostrze. Proporcja długości żeleźca do szerokości ostrza wynosi niewiele ponad <1,5> co zbliża go do tzw. szerokich toporów (Breitäxte) wyróżnianych przez niemieckich badaczy. Najbliższymi formalnie odpowiednikami zabytku z Muzeum w Siekierkach są meklemburskie topory z Anklam⁶⁵, Behren-Lübchen (1171 r.-XII/XIII w.)⁶⁶ i Starigardu/Oldenburg (XI w.)⁶⁷. Badacze niemieccy zaliczają je do „szerokich” toporów typu L wg J. Petersena występujących w Skandynawii od połowy X do końca XI stulecia⁶⁸.

⁶² A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, s. 39, 43, tabl. 11, nr 180, tabl. XV: 7, XVI: 11.

⁶³ K. Anderszowa, *Sprawozdanie z prac badawczych na Ostrowie Lednickim w 1961 roku*, SA, t. XV, 1963, s. 218; K. Natkański, *Historia, stan badań i perspektywy polskiej archeologii podwodnej*, KA UŁ 1980, praca magisterska, mps, s. 81-84, tabl. XII: W. Tokarski, *op. cit.*, tab. V: 1-5). Związek tego typu toporów z fazą budowy mostu stanowi przyczynek do dyskusji o funkcji (militarnej bądź rzemieślniczej) poszczególnych form tej broni.

⁶⁴ M. Głosek, *Militaria z grodziska ...*, s. 102, tabl. X, ryc. 4; tenże, *Późnośredniowieczna broń ...*, s. 35.

⁶⁵ *Corpus ...* 1979a, nr 49/28, s. 328, ryc. 1.

⁶⁶ E. Schuldt, *Behren-Lübchen ...*, s. 96, tabl. 14.IV.2.

⁶⁷ A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, s. 39, tabl. XVI: 10; T. Kempke, *op. cit.*, s. 19, ryc. 5, 11, kat. 10a. Do tego typu zaliczamy także drugi topór z tego grodziska, który T. Kempke (*op. cit.*, ryc. 5, 4, nr kat. 9) włącza do toporów z brodą, datując go za A.N. Kirpičnikovem na XI w. Supozycja ta jest według nas niezrozumiała w świetle analizy formalnej przedstawionego przez tegoż badacza materiału.

⁶⁸ J. Petersen, *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaben*, Kristiania 1919, s. 45, ryc. 43; I. Heindel, *op. cit.*, s. 35, ryc. 15 b-d; T. Kempke, *op. cit.*, s. 19

Analogiczne egzemplarze (Kostromskaja Obłast) toporów o skandynawskiej proveniencji typu VII wg A.N. Kirpičnikova występują na Rusi w XII-XIII w.⁶⁹ Znamy tylko jeden zabytek o dość podobnych kształtach z ziem polskich. Jest to topór podniesiony z dna Jeziora Lednickiego przy tzw. moście gnieźnieńskim datowanym od 963/964 do 1038 roku⁷⁰.

Drugi „zachodniopomorski” topór podtypu IVd posiada wąsy tylko od strony trzonka (nr kat. 33; tabl. XIV: 1). Egzemplarz ten posiada odpowiedniki w Meklemburgii, m.in. w Demmin, Schmarsow i Verchen⁷¹. Chronologię podobnych okazów znalezionych na saksońskich grodzisku w Köllminchen i cmentarzysku w Liebön-Zscharnitz określono na okres od początku IX do końca XI w.⁷² Topory o analogicznej formie pojawiają się w Skandynawii już VII-VIII w., a od X w. charakterystyczne są dla terytoriów Finlandii⁷³. Zbliżone są do nich także formalnie topory typu A wg A.N. Kirpičnikova z X - początku XI w. występujące w północnej Rusi (Kaszina, Kapszejła)⁷⁴.

Sygnalizujemy tu zjawisko wielowariantowości podtypu IVd toporów w klasyfikacji A. Nadolskiego. Jednocześnie uważamy, że jej rozbudowywanie i komplikowanie poprzez wprowadzenie dalszych podtypów i odmian zabytków byłoby przedwczesne. Należałoby przeprowadzić pogłębione studia nad znacznie szerszym materiałem. Ponadto nie ma pewności, czy nietypowe kształty żeleźców wynikają z ich specyficznych funkcji, czy też raczej z zaniedbań lub zbytnej inwencji ich wytwórców.

Dodać trzeba, że z wczesnośredniowiecznego grodziska w Wilczych Laskach pochodzą: zaginiony topór prawdopodobnie typu IV (nr kat. 19) oraz niezidentyfikowana siekiera (?) (nr kat. 20).

Typ V - topory z „brodą”

Najliczniej reprezentowany typ toporów na terytorium Polski. A. Nadolski włączył do 83 egzemplarzy, z czego 3 (Kozielice, Parsęcko, Strzeżona) pochodziły z Pomorza Zachodniego. W niniejszym opracowaniu zebrano informacje o 11 zabytkach tego typu

⁶⁹ A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, s. 39, tabl. XVI: 10.

⁷⁰ W. Tokarski, *op. cit.*, s. 80, tab. nr 4; tabl. I: 4, zalicza go swego podtypu VID toporów o małych, szerokich ostrzach z wyodrębnioną brodą złożonego z dwóch egzemplarzy z Jeziora Lednickiego. Drugiego z tych egzemplarzy (*ibidem*, tabl. II: 11) nie można jednak zaliczyć do toporów „szerokich”.

⁷¹ *Corpus ...*, 1979a, s. nr 297-298, nr 47/62, tab., nr 1; *ibidem*, s. 301-302, nr 47/85, tab., nr 6.

⁷² I. Heindel, *op. cit.*, s. 28, ryc. 12d, s. 29.

⁷³ E. Petersen, *op. cit.*, s. 39.

⁷⁴ A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, s. 37-38, nr 137, 190, tabl. V: 3, XIV: 5, XVI.5.

z tego obszaru. Trzy z nich pochodzą z badanych grodzisk, dwa z podgrodzi, jeden z osady, dwa ze znanych, a trzy z nieznanymi miejscowościami. Wśród czterech podtypów brakuje pierwszego (Va) zaopatrzonego w wąsy i „kapturek” licznie reprezentowanego na innych obszarach ziem polskich i ruskich.

Podtyp Vb - topory z kapturkiem, bez wąsów

Jedyny znany nam egzemplarz tego podtypu pochodzi z warstwy XII grodziska w Ujściu datowanej na XII/XIII w. (nr kat. 19; tabl. XIV: 6). Nieomal identyczne zabytki A.N. Kirpičnikow włączył do podtypu IVA toporów i siekier występujących głównie w XII-XIII w. w południowo-zachodniej i północnej Rusi (Imjanicy, Zasław)⁷⁵. Jego odpowiednikami są też np. bogato ornamentowane śląskie topory z Gubina (XI-XIII w.) i Żagania (XI-XIII lub XIV w.)⁷⁶. Znalaziono je także w Jeziorze Lednickim, przy moście „gnieźnieńskim”⁷⁷. Nie występują one, a w każdym razie nie są odnotowane w materiale połabskim i słowackim⁷⁸. Brakuje ich również na Pomorzu Wschodnim.

Podtyp Vc - topory bez kapturka, z wąsami

Egzemplarz tego podtypu pochodzi z półziemianki na grodzisku w Strącznie, st. 1 datowanym od przełomu VII/VIII do XI w. (nr kat. 11; tabl. XIV: 5)⁷⁹. Mniejsze „wąsy” posiadają trzy anonimowe okazy przechowywane w Muzeum w Cedyni (nr kat. 34-36; tabl. XIV: 4, 8) oraz egzemplarz z lekko poszerzoną osadą znaleziony w chacie nr 13, w warstwie z X w. na szczecińskim Rynku Warzywnego (nr kat. 17; tabl. XIV: 3).

Podtyp Vc toporów reprezentowany jest na Śląsku, np. na podgrodziu we Wrocławiu-Ostrowie Tumskim datowanym na 2 ćwierć XI-połowę XII w.⁸⁰, w Polsce Środkowej; m.in. na cmentarzysku w Dębiniu (3 ćw. XI-1 ćw. XII w.)⁸¹, grodzisku w Sieradzu

(XI-XII w.)⁸², w Małopolsce (Końskie), Meklemburgii, m.in. na grodziskach w Behren-Lübchin (1171 r.-XII/XIII w.)⁸³, Neubrandenburg⁸⁴ i Starigard/Oldenburg (XI-XII w.)⁸⁵, oraz na Pomorzu Wschodnim w Bydgoszczy, gdzie datowany jest na X w.⁸⁶ Liczne ich egzemplarze określone jako typ VI A.N. Kirpičnikova znaleziono w grobach ruskich wojowników z X/XI-XII w. w centralnej i północnej Rusi (Bolszaja Nowoves, Kabanskoje, Jabłonicy)⁸⁷. Jest to więc ponadregionalny rodzaj zabytku.

Podtyp Vd - topory bez kapturka i „wąsów”

Zaliczyć do nich można jeden z dwu wyżej wymienionych egzemplarzy z osady Parsecku, st. 2 datowanej ostatnio od końca XI do 1 połowy XII w. Jego wymiary, znane tylko co prawda z archiwalnych rysunków nie są imponujące; długość ogólna wynosi 8, a szerokość ostrza 5 cm (nr kat. 10; tabl. XLVI: 2). Analogiczne rozmiary posiada znaleziony luźno egzemplarz z Kozielic (nr kat. 7; tabl. XIV: 2).

Topory podtypu Vd bronioznawcy uznają za protoplastę siekier. W okresie wczesnośredniowiecznym użytkowane były one m.in. na śląskich, wielkopolskich, środkowopolskich i meklemburskich grodziskach i osadach w: Legnicy, Opolu-Ostrówku (XI w.)⁸⁸, Gnieźnie (X w.), Sieradzu (XI-XII w.), Neubrandenburg, st. 7 (VII-IX w.), Dummerstorf (XI-XII w.)⁸⁹, Behren-Lübchin (1171 r. - początek XIII w.)⁹⁰ i Teterow (XI/XII-2 połowa XII w.)⁹¹. Na terenie ziem polskich (np. Raciąż, Kraków-Rakowice, Przemyśl, Gorzów Wielkopolski) stosowano je także jako broń aż do wieku XV⁹². Znane są jako typ VA wg A.N. Kirpičnikova z XIII-wiecznych zespołów południoworuskich (Kaniewskij Rajon), a w Mołdawii i Ukrainie użytkowano je jeszcze w czasach nowożytnych⁹³.

⁷⁵ T. Ł a s z c z e w s k a, *Wyniki badań nad wczesnośredniowiecznymi konstrukcjami obronnymi podgrodzia, „Sieradz we wczesnym średniowieczu”*, PiMMAiEŁ, Seria Archeologiczna nr 7, 1962, s. 151-182, tabl. XV: 8.

⁷⁶ E. S c h u l d t, *Behren-Lübchin ...*, tabl. 13; III, 339, 363.

⁷⁷ A. H o l l n a g e l, *op. cit.*, s. 58-60.

⁷⁸ T. K e m p k e, *op. cit.*, s. 19, ryc. 5, 3, kat. nr 8.

⁷⁹ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, s. 158, nr 9.

⁸⁰ A. N. K i r p i c n i k o v, *op. cit.*, s. 38, nr 390, 170, 396, 399; tabl. XIV: 7-10.

⁸¹ J. K a ż m i e r c z y k, *Z badań wczesnośredniowiecznej Legnicy w 1962 r.*, ŚSA, t. 5, 1962, s. 270, ryc. 3: 1; K. W a c h o w s k i, *Militaria z grodu ...*, s. 16, ryc. 4a.

⁸² *Corpus ...*, 1973, s. 27, nr 5/5, tab., nr 1; *Corpus ...*, 1979a, s. 386-397, nr 50/189, tab., nr 1-3.

⁸³ E. S c h u l d t, *Behren-Lübchin ...*, 1965, tabl. 15; III, 16, 326.

⁸⁴ W. U n v e r z a g t, E. S c h u l d t, *op. cit.*, 1963, s. 105-106, 129, tabl. 30a, 31a.

⁸⁵ M. G ł o s e k, *Późnośredniowieczna broń ...*, s. 35-37.

⁸⁶ A. N. K i r p i c n i k o v, *op. cit.*, s. 38, nr 479, tabl. XIV: 6.

⁷⁵ A. N. K i r p i c n i k o v, *op. cit.*, s. 37, tabl. V, 11, XIII, 9.

⁷⁶ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, s. 45, tabl. XVII, 5; W. S a r n o w s k a, *op. cit.*, s. 499, ryc. 5, s. 508, ryc. 12.

⁷⁷ W. T o k a r s k i, *op. cit.*, tab. I: 5, 7, zalicza je do swego typu III toporów o szerokim ostrzu z brodą.

⁷⁸ I. H e i n d e l, *op. cit.*, ryc. 20-23.

⁷⁹ H. J a n o c h a, *Badania archeologiczne na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Strącznie, pow. Wałcz, stanowisko 1, „Sprawozdania z badań archeologicznych prowadzonych na terenie województwa koszalińskiego w latach 1967-1969”*, Koszalin, 1969, s. 162-171, zalicza go do typu III.

⁸⁰ K. J a w o r s k i, J. K a ż m i e r c z y k, P. R z e ź n i k, *Przegląd badań wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1989 r.*, ŚSA, t. 32, 1991, s. 171, tabl. XVIII: 1.

⁸¹ Z. P o k u t a, L. W o j d a, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko we wsi Dębina, woj. sieradzkie*, PiMMAiEŁ, Seria Archeologiczna nr 26, 1979, s. 89-142, tabl. XIV: 1.

Listę znanych nam toporów typu V z Pomorza Zachodniego należy uzupełnić o „brodę” topora (nr kat. 6) odkrytą w warstwie hutniczo-kowalskiej grodziska w Kołobrzegu-Budzistowie, datowanej na przełom XI i XII w. Był to najpewniej miejscowy produkt wykonany z kilku zgrzanych warstw niskowęglowej stali i nawęglanym ostrzem⁹⁴. Fragmenty brody toporów znaleziono również w warstwach kulturowych z 1262 r. w Szczecinie-Podzamczu (nr kat. 15; tabl. XIV: 9) oraz na Rynku Warzywnym z końca XI w. (nr kat. 18, tabl. XIV: 10). Bliżej nieokreślony egzemplarz typu V (nr kat. 12) pochodzi ze Strzeżonej.

II. 1. D. 3. Analiza strukturalna materiałów

II. 1. D. 3a. Rozprzestrzenienie zabytków

Rozrzut geograficzny egzemplarzy broni obuchowej (mapa 4) charakteryzuje się obecnością znalezisk na zachodniej, północnej, a przede wszystkim na wschodniej (około 50% ilości zabytków) rubieży Pomorza Zachodniego. Centrum tego obszaru jest praktycznie pozbawione tej broni. Drugą cechą jest pochodzenie 11 (około 70% o znanej lokalizacji) zabytków z osad obronnych (Parsęcko) oraz grodów i miast (Bardy, Kołobrzeg, Szczecin, Ujście). Trzy dalsze znaleziono w zbiornikach wodnych, przy czym dwa topory z Bobięcina w pobliżu resztek wczesnośredniowiecznego mostu.

II. 1. D. 3b. Problematyka wydzielenia toporów bojowych

Jednym z większych problemów związanych z analizą toporów jest określenie funkcji, którą pełniły konkretne egzemplarze lub ich formy. W tym celu wprowadza się obiektywizujące parametry lub cechy pozwalające na odróżnienie bojowych (toporów) od roboczych (rzemieślniczych) siekier. Według M. Głowska jednym z kryteriów wyróżniających topory ciesielskie jest asymetryczność żeleźca widzianego z góry. Jednostronnie płaskie żeleźce umożliwiają bowiem precyzyjniejszą obróbkę drewna⁹⁵. Wśród zebranych

przez nas okazów ani jeden nie posiada takiej cechy, czyli wszystkie należałyby zaliczyć do militariów. Z kolei według I. Heindla charakterystyczna dla topora bojowego jest znaczna długość toporzyska (około 0,7-1 m) umożliwiającą swobodne posługiwanie się toporem przy oburęcznym chwycie i „lekkość” jego konstrukcji wyrażająca się obustronnie zwężonym i wąskim, cienkim ostrzem. Siekiery z kolei cechowałyby się krótkim uchwytem i jednostronnie zwężonym ostrzem. Nie znamy długości uchwytów wczesnośredniowiecznych toporów zachodniopomorskich⁹⁶. Natomiast cechy konstrukcyjne żeleźców wymienione przez I. Heindla wskazują na typ IV toporów jako najbardziej prawdopodobny potencjalny i rzeczywisty rodzaj uzbrojenia. Do funkcji tej zapewne nie mogłyby pretendować z racji swego ciężaru okazy ze Strączna i Wilczych Lasków o długości minimum 30 cm każdy. Brakuje jednak wśród bronioznawców w tym względzie pełnej zgody. J. Petersen omawiając około 3 000 skandynawskich toporów, wydzielił wśród nich 70 egzemplarzy narzędzi o wąskich ostrzach, niewielkiej wadze (!) i równoległych bokach. Jak z kolei zauważa np. H. Steuer, topory o długich rękojeściach i różnych formach żeleźca występują na kobiercu z Bayeux zarówno jako narzędzia do obróbki drewna, np. przy budowie statków, jak i w scenach walki. Badacz ten stwierdza, że rozróżnienie wśród wczesnośredniowiecznych toporów okazów broni i narzędzi jest niemożliwe. Wyjątkiem są dla niego tylko topory bojowe o chwycie krótszym niż 45 cm, tzw. „Wurfaxte”⁹⁷. Wymowa materiałów z ziem polskich jest także niejednoznaczna. Z jednej strony są to żeleźca toporów o wąskich ostrzach związane z budową konstrukcji drewnianych (Bobięcin, Jezioro Lednickie, Wrocław-Ostrów Tumski), jednocześnie źródła ikonograficzne świadczą o stosowaniu toporów o szerokich ostrzach jako narzędzi katowskich i przy wyrębie lasu⁹⁸.

⁹⁶ Warto tu jednak przypomnieć dwa topory typu III i IVd z L. Behren-Lübchin posiadające uchwyty o długości 77 i 94 cm (E. S c h u l d t, *Behren-Lübchin ...*, s. 97, 98, nr III, 166, 256). Długość toporzysk toporów wydobytych z Jeziora Lednickiego przy moście „gnieźnieńskim” wynosiła przeciętnie 60-80 cm. Wykonane były one z drewna liściastego (W. T o k a r s k i, *op. cit.*, s. 84). Inne (znalezione przy moście „pozańskim”) dochodziły do 120 cm (A. K o l a, G. W i l k e, *op. cit.*, s. 69).

⁹⁷ Niemieckie źródła ikonograficzne poświadczają używanie toporów o wąskich ostrzach jako broni jeszcze w XIV-XV stuleciu. Zob. H. M ü l l e r, H. K ö l l i n g 1981, *Angriff auf ein Burg*, miniatura z *Manessischen Liederhandschriif*, z około 1310 r., *Schmied für Stangewaffen*, rycina z *Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung*, około 1504 r. Także: A. K o l a, G. W i l k e, *op. cit.*, ryc. 59, 62.

⁹⁸ J. D o w i a t, (red.), *Kultura Polski średniowiecznej X – XIII w.*, Warszawa 1985, s. 163, il. 190; T. M r o c z k o *Polska*

⁹⁴ W. Ł o s i Ń s k i, *Kowalstwo we wczesnośredniowiecznym Kołobrzegu [w:] Z badań ...*, s. 35.

⁹⁵ M. G ł o s e k, *Stan i perspektywy badań nad średniowiecznymi toporami w Polsce*, PiMMAiEŁ, Seria Archeologiczna nr 34, 1987, s. 207-211, s. 10; tenże, *Późnośredniowieczna broń ...*, s. 48-51.

O decydującym znaczeniu długości toporzyska dla pełnienia militarnych funkcji topora jest przekonany także M.Ch. Aleškowski⁹⁹. Zauważa on też wyraźny związek między długością toporzyska i średnicą otworu w osadzie; im mniejszy jest ten ostatni, tym dłuższy mógł być uchwyt. Z przedstawionego przez tego badacza materiału wynika, że średnica uchwytów ruskich toporów bojowych wahała się między około 1,5 x 3-2 x 4 cm, a siekier od około 4 x 4,5-3,2 x 4 cm. Byłaby to dość skuteczna metoda wydzielenia desygnatów funkcji bojowych i roboczych toporów, gdyby udało się ją wesprzeć – czego M.Ch. Aleškowski nie uczynił – analizą zależności między ogólną wielkością zabytków, a wymiarami ich elementów, w tym przypadku średnicy otworów. Spróbowałismy przeprowadzić ten dowód na przykładzie, co prawda krótkiej, serii zachodniopomorskich obiektów. Podzieliliśmy je wstępnie na cztery grupy wielkościowe, 1. Topory o długości do 10 cm; 2. O długości 10-15 cm; 3. O długości 15-20 cm; 4. Powyżej 20 cm. Do grup 1 i 4 weszły odpowiednio dwa i trzy egzemplarze, które odrzuciliśmy jako materiał nie reprezentatywny. W grupie drugiej według kryteriów M.Ch. Aleškowskiego mieściłoby się 6 toporów (Bardy, Bobięcino I, Kozielice, Parsęcko, dwa egzemplarze anonimowe) wszystkich typów z otworami o średnicach 1,6 x 3,0-3,0 x 4,0 cm i 3 siekiery (Szczecin-Podzamcze i Szczecin-Rynek Warzywny) z otworami 3,5 x 4,5 cm. W skład grupy trzeciej weszłoby 6 domniemych toporów typu IV (Bobięcino II, Kołobrzeg, 4 anonimowe) i 2 „zachodniopomorskie” typu V oraz 4 siekiery, w tym także okaz zaliczony przez nas do czekanów (!). Średnice otworów w osadach wynosiły w tej grupie odpowiednio 2,5 x 3,0-3,0 x 4,5 cm oraz 3,5 x 3,7 - 4,5 x 5,3 cm. Uchwyciona w ten sposób korelacja dotyczy jedynie zwiększonego udziału toporów o mniejszych średnicach otworów wśród ich zbioru o mniejszych wymiarach. Dowodzi to jedynie ogólnych, przewidywalnych zależności, a więc nie wynika z rzeczywistych funkcji analizowanych przedmiotów.

Klasyfikację toporów M.Ch. Aleškowskiego poddał już dość surowej krytyce A.N. Kirpičnikov, jednocześnie uznając racjonalność propozycji wydzielenia toporów bojowych i roboczych według kryterium szerokości otworu, a tym samym grubości toporzyska. Wzbogacił jednak ten wyznacznik o

sztuka przedromańska i romańska, Warszawa.1988, Tab. VIII, (*Śmierć św. Wojciecha*, scena z Drzwi Gnieźnieńskich, 2 poł. XII w.; *Ścinanie drzewa na arkę Noego*, fresk w kościele w Czerwińsku, 1 poł. XIII w.).

⁹⁹ M.Ch. A l e š k o w s k i, *Kurgany russkich družynnikow XI- XII v.*, „Sovietskaja Archeologija”, 1, 1960, s. 70-90.

inne, w tym długość i szerokość ostrza, ciężar ogólny topora oraz jego cechy charakterystyczne, tj. np. specjalna konstrukcja, ornamentyka. Biorąc pod uwagę te założenia wydzielił on grupy; 1 Topory o *stricte* bojowej funkcji, w tym szczególnie czekany, (typy I, II, III wg A.N. Kirpičnikova) oraz okazy o niewielkim (do 450 g) ciężarze, ostrzu o długości 9-15 cm i szerokości 10-12 cm, średnicy otworu 2-3 cm; 2. Wielofunkcyjne topory-siekiery „małych form”, do których mogą należeć wszystkie pozostałe typy toporów (IV-VIII) o podanych wyżej parametrach oraz np. zdobione, czy znalezione w grobach łącznie z innymi elementami uzbrojenia; 3. Ciężkie, masywne siekiery o wadze 600-800 g, ostrzu długości 15-22 cm, szerokości 9-14,5cm, średnica otworu 3-4,5 cm¹⁰⁰. Nie sposób jednak – co przyznaje tenże badacz – tych wielkości absolutyzować. Nie znając ciężaru większości zachodniopomorskich militariów, przyłożyliśmy ich dane metryczne do granicznych wyznaczników grup A.N. Kirpičnikova. Okazało się, że według jego kryteriów jedynie 3 topory (Barwino, Parsęcko 2 egz.) i dwa czekany (Bardy, Włodarka) zasługiwałyby na miano toporów bojowych. Następnie 5 okazów przystawalne było do niego w zakresie dwu, a kolejne 11 tylko jednej cechy wielkościowej. Nie wiadomo przy tym, która z nich – a może właśnie ciężar ogólny – byłaby tą decydującą¹⁰¹. A zatem, w analizowanej przez nas serii zabytków do toporów bojowych z całą pewnością zaliczyć można wszystkie czekany oraz zabytki z Barwina i Parsęcka, a do siekier okazy mierzące ponad 20 cm długości, w tym szczególnie egzemplarze ze Strączna i Wilczych Lasków oraz być może ze Szczecina-Podzamcza. Pozostałe okazy stanowiły zapewne niegdyś, a w pewnym sensie i dzisiaj, uniwersalne „narzędzia bojowe”, których rzeczywista funkcja zmieniała się wraz z aktualnym zastosowaniem.

¹⁰⁰ A.N. K i r p i č n i k o v, *op. cit.*, s. 28-29, 43, tab. 10.

¹⁰¹ Podobnie niejednoznaczne rezultaty osiągnięto przy analogicznej klasyfikacji toporów słowackich. Trzymając się np. parametru A.N. Kirpičnikova wielkości ostrza, do toporów bojowych należałoby zaliczyć jedynie około 13-14% całego materiału. Nie udało się także wykazać związku ich wielkości z przeznaczeniem. Decydowała raczej o tym ich forma; do toporów roboczych zaliczono przede wszystkim – choć nie bez wyjątków – typ III (*Schmaläxte*), czyli odpowiedniki toporów typu IVc A. Nadolskiego, a do bojowych szczególnie typ IV (*Streitäxte*, tzw. *Fokosche*), zbliżone do czekanów typu Ia, c A. Nadolskiego oraz niektóre odmiany typów I (*Bartäxte*), II i V (*Breitäxte*) z długimi, wąskimi szyjkami. Pozostałe odmiany posiadały najprawdopodobniej wielorakie funkcje (A. R u t t k a y, *op. cit.*, (II), s. 312-313).

II. 1. E. Ręczna broń miotająca

II. 1. E. 1. Charakterystyka i zasady klasyfikacji materiału

Zgodnie z przyjętymi w nauce określeniami broń miotająca jest to broń zaczepna wyrzucająca pociski bez użycia energii chemicznej. Zalicza się do niej procę, łuk i kuszę¹. Elementy składowe, rodzaje, budowa, działanie i sposoby użytkowania tych (szczególnie dwóch ostatnich) rodzajów broni zostało już kompetentnie omówione w kilku publikacjach na podstawie analizy solidnej bazy źródłowej². Nie będziemy zatem powtarzać znanych ustaleń. Skoncentrujemy się na materialnych śladach ich użytkowania na Pomorzu Zachodnim.

Do takich należy nie zachowane i enigmatycznie wzmiankowane znalezisko fragmentów łuku (łęczysko?) z Myśliborza³. W warstwie kulturowej szczyńskiego Wzgórza Zamkowego z 2 połowy XI znaleziono skórzaną procę z częściowo zachowanymi rzemieniami ogólnej długości około 40 cm (tabela IX, nr kat. 7). Jest to druga, poza gdańską, proca z terytorium Pomorza⁴. Materiał ten uzupełnić można w zasadzie jedynie o wychodzące poza zakres chronologiczny i terytorialny znaleziska tzw. orzechów kusz z Santoka i Ujścia⁵. Taki stan zachowa-

nia zabytków wynika z nietrwałego charakteru surowca, z którego wykonywano ich podstawowe części konstrukcyjne, tj. łączyska i łoża, cięciwy, promienie strzał (bełtów) oraz chroniące je łubia i kołczany. W znacząco większej ilości przetrwały jedynie groty pocisków miotanych przez łuki (kusze).

Około 240 znanych A. Nadolskiemu grotów strzał z ziem polskich badacz ten podzielił na: typ I - z tulejką i zadziarami; typ II - z tulejką bez zadziarów o najczęściej lancetowatym kształcie; typ III - groty z trzpieniem i liściem wydłużonym łopatkowato lub dłutowato oraz typ IV - groty z trzpieniem i rozwidlonym liściem. Oddzielnie potraktował on 207 grotów bełtów wyróżniając wśród nich typ I - z tulejką i liściem bez zadziarów oraz typ II - z trzpieniem.

Typologia ta stosowana jest bez zasadniczych zmian przez polskich bronioznawców. Przyjął ją m.in. K. Wachowski w swym opracowaniu poświęconym grotom broni miotającej z Opola-Ostrówka⁶. Do wniosków tego autora będziemy się odwoływać w różnych miejscach naszego opracowania.

Analiza formalna materiałów zachodniopomorskich przekonała nas do wprowadzenia nowego systemu klasyfikacyjnego. Groty broni miotającej różnią się między sobą przede wszystkim sposobem osadzenia na promieniu, a po drugie kształtem ostrzy (liści) i te dwie cechy winny stanowić podstawowe kryteria podziału. W systematyce A. Nadolskiego natomiast możliwe jest – i dodajmy praktycznie występuje – zaliczenie np. egzemplarza zaopatrzonego w liść z zadziarami i trzpień do dwu różnych typów⁷. Ponadto nie jest całkiem jasne, czy do grotów strzał typu II A. Nadolski włączył także egzemplarze o czworobocznym przekroju liścia, czy też wszystkie zaliczył do grotów bełtów⁸. Naszym zdaniem cecha ta jest na tyle istotna, że winna stanowić jeden z wyróżników klasyfikacyjnych zabytku. Postaramy się to udowodnić niżej. Wiąże się z tym zagadnienie odróżnienia obydwu rodzajów zabytków. Jest to bardzo trudno, czasem wręcz niemożliwe. Dlatego też wstępnie bezpieczniej będzie włączenie je do jednego zbioru; grotów broni miotającej.

Mając powyższe na uwadze proponujemy zastosowanie klasyfikowanie grotów (nie tylko ręcznej) broni miotającej w oparciu o kryteria ujęte w tabeli 5.

¹ A. N a d o l s k i, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź 1954, s. 60; K. W a c h o w s k i, *Średniowieczna broń miotająca na Śląsku w świetle znalezisk z Ostrówka w Opolu*, AP, t. 27, z. 1, 1982, s. 167-202, s. 167. Można tę definicję uzupełnić o inny, poza mechaniczną rodzaj energii np. magnetyczną. J. W e r n e r, *Polska broń. Łuk i kusza*, Wrocław, 1974, s. 7, określa ją jako broń obejmującą „mechanizmy działające za pomocą mięśni strzelca obsługującego broń oraz energii nagromadzonej w sprężystym materiale”.

² Zob. szczególnie P. B u r c h a r d, *Z problematyki łuku*, „Etnografia Polska”, t. 9, 1965, s. 388-421; A. F. M e d v e d e v, *Ručnoje metatelnoje orużie (luk, strely, samostrel) VIII-XIV vv*, ASSR 1966, s. 7-33; M. G r a d o w s k i, *Proca. Kilka uwag o konstrukcji i zasadach działania*, KHKM, R. XIII, z. 3, 1975, s. 433-437; A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, „Slovenska Archeologia”, (I) t. 23, z. 1, 1975, *passim*; t. 24, z. 2; *ibidem*, (II) 1976, s. 318-333; J. W e r n e r, *op. cit.*; T. W o j c i e c h o w s k i, *Znaleziska fragmentów kusz na ziemiach polskich*, KHKM, t. 37, z. 3-4, 1989, s. 481-496.

³ J. K o s t r z e w s k i, *Główne linie gospodarczego rozwoju w VI-XII w. Kultura materialna ludności wiejskiej i podgrodziowej. Uzbrojenie [w:] Historia ..., s. 255-256, s. 255.*

⁴ Pierwotnie zabytek ten określano jako zabawkę, zob. H. W i k l a k, *Wczesnośredniowieczna proca z Gdańska*, WA t. XXIV, z. 3, 1957, s. 267-268.

⁵ W. Ł ę g a, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń 1930, s. 214; A. N a d o l s k i,

op. cit., tab. G, nr 1, 4. Kościany orzech z grodziska w Ujściu pochodzący z warstwy VIa datowanej na XIV w. (MAP, nr Z/240/62).

⁶ K. W a c h o w s k i, *op. cit.*, *passim*.

⁷ Np. grot ze Starego Drawska, nr kat. 51.

⁸ Domyślnie A. Nadolski (*op. cit.*, s. 5) uznaje je za typ I grotów bełtów z kołcem rozmaicie ukształtowanym „o przekroju romboidalnym i kwadratowym”.

Tabela 5
Kryteria klasyfikacji grotów ręcznej broni miotającej

Typ umocowania grota na promieniu strzały				Odmiana kształtu liścia					
				Oznaczenie		Opis		Oznaczenie	
Oznaczenie	Opis	Oznaczenie	Opis	Przekrój			Rzut		
I	tulejka	II	trzcień	A - płaski	soczewkowaty, daszkowaty	1	z zadziorami		
			Podtyp	II: 1	trzcień dobrze wyodrębniony	B - wieloboczny	Ba	prostokątny, równoległoboczny	2
		II: 2	trzcień łagodnie przechodzący w liść	Bb	kwadratowy, romboidalny		3		
				Bc	trójkątny		4	łopatkowaty rozwidlony	

Podstawowym wyróżnikiem zdefiniowania grota w tej typologii jest sposób jego osadzenia na promieniu, według którego wydzielamy dwa (I i II) typy zabytków. Forma przekroju liścia (płaskie i wieloboczne) pozwoli określić ich odmiany (A i B), a ich kształt widziany z góry umożliwi dalszą dywersyfikację typologiczną. I tak, np. grot z dobrze wyodrębnionym trzcieniem i płaskim, lancetowatym liściem opisemy jako typ II: 2 - A: 2. Poza jednym wyjątkiem - trójkątny przekrój liścia - w tabeli 5 zapisaliśmy cechy występujące i wyróżnione w materiale zachodniopomorskim. Możliwe są jednak dalsze podziały uwzględniające szczegóły formy i budowy zabytków, które zapisywać można w elastycznie rozbudowywanym systemie dziesiętnym. Możliwe też jest wpisanie do tej klasyfikacji, jak w przypadku typologii mieczy R. E. Oakeshotta i ostróg K. Wachowskiego, częściowo zachowanego zabytku⁹.

Obecnie znamy z Pomorza Zachodniego 92 grotów broni miotającej (tabela VIIA), co stanowi wie-

lokrotność 12 egzemplarzy wymienionych w opracowaniu A. Nadolskiego. Znakomita większość to okazy znalezione w trakcie powojennych prac wykopaliskowych, m.in. w Cedyni, Szczecinie i Starym Drawsku (Drahim). Z reguły pochodzą one z dobrze datowanych zespołów. Nie wszędzie jednak posiadają one - przynajmniej w opracowaniach - jednoznaczne przyporządkowanie stratygraficzno-chronologiczne. Wspominaliśmy wyżej (zob. rozdział I. 3) o materiale ze Starego Drawska. Osada obronna w Żłotowie jest datowana bardzo szeroko od VIII/IX-XIV w. Jednak krytyczny rozbiór tekstu publikacji pozwala zawęzić chronologię nawarstwień, z których pochodzą cztery groty, do końcowych faz wczesnego średniowiecza. Zawierają one bowiem m.in. ceramikę o wypale redukcyjnym. Nie do końca jest także jasna sytuacja stratygraficzna osady w Gardzcu i grodziska w Radaczu. Do katalogu nie włączyliśmy grotów najpewniej użytkowanych w czasie polowań¹⁰.

⁹ Podział ten oparty jest co prawda o analizę materiałów zachodniopomorskich, lecz posiada cechy uniwersalne. Stosują go z powodzeniem inni badacze np. A. F. M e d v e d e v, *op. cit., passim*; A. R u t t k a y, *op. cit., passim*; T. K e m p k e, *Zur überregionalen Verbreitung der Pfeilspizentypen des 8. bis 12. Jahrhundert aus Starigard/Oldenborg*, BRGK, t. 69, 1988, s. 292-306. *passim*; tenże, *Die Waffen des 8. - 13. Jahrhunderts*, „Starigard/Oldenborg ...”, Offa, t. 73, 1991, Neumünster, s. 14 i n., *passim*; V. K a z a k i e v i č i u s, *Oružie baltskich plemen II-VIII vekov na teritorii Litvy. Monografija*, Vilnius 1988, s. 22; E. W e g r a u s, *Die Pfeilspitzen von Birka, „Arvidsson”*, Stockholm 1986, s. 21-34. Można też zastosować go do materiałów z innych ziem polskich.

¹⁰ Należą do nich: „igielkowaty”, kościany oraz rogowy grot z grodziska w Kołobrzegu-Budzistowie (E. T a b a c z y Ń s k a, *Obróbka metali nieżelaznych, rogu i kości oraz bursztynu we wczesnośredniowiecznym Kołobrzegu [w:] Z badań ...*, s. 81; stożkowaty, ornamentowany rogowy grot z Wolina, st. I; znaleziony w zwierzęcej szczęce (MW/A, nr 81; zob.: W. F i l i p o w i a k, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Wolinie w latach 1953-1954*, SA, t. 1, s. 170 i n. 1955, s. 193, ryc. 8) i rogowy grot ze Szczecina-Wzgórza Zamkowego (E. C n o t l i w y, M. D e k ó w n a, L. L e c i e j e w i c z, W. Ł o s i ń s k i, R. R o g o s z, R. R u l e w i c z, S. W e s o ł o w s k i, *Szczecin we wczesnym średniowieczu - Wzgórze Zamkowe*, „Polskie Badania Archeologiczne”, t. 23, Ossolineum, 1983, ryc. 16: 13.

II.1. E. 2. Analiza topologiczno-chronologiczna materiałów

II.1. E. 2a. Groty typu I

Odmiana I - A: 1

Do odmiany tej należą groty z tulejkami i płaskimi liśćmi z zadziorami. Przyjmuje się, że są to bez wyjątku groty strzał. Ich kształt posiadał stare tradycje, był uwarunkowany funkcją i nie ulegał zasadniczym zmianom od epoki brązu. Zadziory grotów uniemożliwiały lub utrudniały wyciągnięcie ich z ran. Stosowane były w polowaniu oraz w walce z przeciwnikiem nie zabezpieczonym zbroją kolczą¹¹.

W zasadzie groty tej formy z interesującego nas terytorium nie występowały w pracy A. Nadolskiego¹². Obecnie znamy 19 egzemplarzy tych militariów. Wszystkie pochodzą z badań prowadzonych w 2 połowie XX w. Cztery groty znaleziono na cmentarzysku w Cedyni (w tym trzy w zespołach grobowych), dziewięć na grodziskach w Białogardzie, Kołobrzegu-Budzistowie, Starym Drawsku, Radaczu i Szczecinie-Wzgórzu Zamkowym oraz sześć w obrębie osad i miast w Gardzcu, Szczecinie i Ujściu.

Długość zachodniopomorskich grotów odmiany I - A: 1 waha się od 5,8 cm (nr kat. 72, tabl. XV: 15) do 10,6 cm (nr kat. 1; tabl. XV: 1), a średnica wylotu ich tulejek od 0,4 (nr kat. 62; tabl. XV: 12) do 0,9 cm (nr kat. 7, tabl. XV: 1) przy czym są to z reguły wielkości wprost do siebie proporcjonalne. Udokumentowana chronologia ich użytkowania sięga od IX w. (nr kat. 34-35, tabl. XV: 5, 8) do przełomu XII/XIII w. (nr kat. 7, 65; tabl. XV: 1, 14). Zauważalne jest nasilenie ich występowania od początku X do początku XII w. (nr kat. 12, 13, 16, 25-27, 37, 60, 62). Nie zauważono korelacji między chronologią zabytków a ich rozmiarami. Z początkowej fazy ich użytkowania pochodzą względnie duże okazy o długości ogólnej około 7,0- 9,0 cm z Radacza, (nr kat. 34-35), jak i jeden z najmniejszych z Ujścia (nr kat. 72). Z XII - początku XIII w. pochodzą groty z tulejkami o średnicy od około 0,4 (nr kat. 65; tabl. XV: 14) do 0,9 cm (nr kat. 7). Interesującymi okazami tej serii militariów są dwa groty (nr kat. 35; 37; tabl. XV: 7; 9) z torowanymi w górnych partiach tulejkami. Jest to forma rzadka, ale ponadregionalna. Podobne nie-

liczne groty znane są m.in. z Gniezna, Wrocławia - Ostrowa Tumskiego, Rusi i Słowacji z IX -poł. X w.¹³ Spiralne zakończenie posiada prawdopodobnie konstrukcyjne znaczenie. Występuje bowiem głównie na długich tulejkach wzmacniając je i zarazem uniemożliwiając zbyt głębokie wnikanie w ich wnętrza promieni strzał¹⁴. Istnieje też możliwość, że takie ukształtowanie tulejek miało na celu utrzymanie w nich jadu bojowego. Zatrucie grotów u Słowian poświadczono jest źródłowo od VII w.¹⁵ Na przykład, w Żywocie Udalryka, biskupa augsburskiego (zm. 973 r.) wspomniano o zranieniu Mieszka I w ramię zatrutą strzałą¹⁶. Hipotez tych w odniesieniu do materiału zachodniopomorskiego nie możemy zweryfikować.

Groty strzał wytwarzano najpewniej w miejscowych pracowniach metalurgicznych. Jeden z nich znaleziono w X-wiecznej warstwie grodziska w Kołobrzegu-Budzistowie związanej z działalnością kuźni. Był on wykuty z jednego kawałka żelaza, który z jednego końca zaginano w tulejkę, a drugi kształtowano w liść¹⁷.

Groty z tulejką i z liśćmi z zadziorami występują przez cały okres średniowieczny głównie na terenie Europy środkowo-wschodniej. Jednak nie stanowią tam podstawowego rodzaju grotu. I tak, wśród około 450 grotów ręcznej broni miotającej ze Słowacji 77 egzemplarzy (około 17%) stanowią zabytki odmiany I - A: 1. Ponad 67% z nich pochodzi ze słowiańskich cmentarzysk i grodzisk z IX - połowy X w., pozostałe występują na X-XII-wiecznych osadach¹⁸. Z zachodnich rubieży wczesnośredniowiecznej Rusi, pochodzi 140 zabytków tego typu datowanych od VIII do połowy XIII w, co stanowi jedynie około 2% ogólnej liczby grotów strzał¹⁹.

¹³ A. Nadolski, *op. cit.*, tab. XXX: 5; J. Kaźmierczyk, J. Kramarck, C. Lasota, *Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1975 roku*, „Silesia Antiqua”, t. 19, 1977, s. 181-240, s. 182, 214, 218, 224, ryc. 10; A.F. Medvedev, *op. cit.*, tab. 13: 1; A. Ruttkay, *op. cit.*, s. 328.

¹⁴ A. Ruttkay, *op. cit.*, (II), s. 328.

¹⁵ W *Strategikon* Maurycego (VI/VII w.) Słowianie „używają ... drewnianych luków i drobnych strzał powleczonych trującą substancją o bardzo niebezpiecznym działaniu”. Za: J. Tysocki i wic z, *Jady bojowe Słowian Zachodnich we wczesnym średniowieczu*, KHKM, t. IX, z. 1, 1961, s. 3-22.

¹⁶ Za: W. Hensel, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*, Warszawa 1987, s. 701-702 („... dux Wandalorum Misico nomine, cum sagitta toxicata in brachium vulneratus est”).

¹⁷ W. Łosiński, *Kowalstwo we wczesnośredniowiecznym Kołobrzegu* [w:] *Z badań ...*, s. 9-48, s. 35-36.

¹⁸ A. Ruttkay (*op. cit.*, s. 327-328), włącza je do typu I grotów strzał z tuleją.

¹⁹ A.F. Medvedev (*op. cit.*, s. 56, tabl. 30, 2) włącza je do tzw. typu 2 grotów strzał z tuleją i płaskim liściem.

¹¹ A. Nadolski, *op. cit.*, s. 64; A.F. Medvedev, *op. cit.*, s. 56; A. Ruttkay, *op. cit.*, (II), s. 328.

¹² Poza dwoma egzemplarzami z Santoka (A. Nadolski, *op. cit.*, tab. D, nr 135-136).

Analogiczne militaria znaleziono m.in. na środkowopolskich i mazowieckich XI-wiecznych cmentarzyskach w Psarach i Pokrzywnicy Wielkiej²⁰. Na Śląsku wystąpiły np. na stanowiskach datowanych na VI-VIII w. (Żukowice)²¹, IX-X w. (Gilów, Niemcza)²², XI-XIII w. (Czeladź Wielka, Bytom Odrzański, Wrocław - Stare Miasto, Ostrów Tumski)²³. W Opolu-Ostrówku znaleziono 31 sztuk odmiany I-A: 1 na ogólną liczbę 261 (około 12%) grotów. Ich najlepsze egzemplarze (grupy A-C wg K.W.) pojawiają się w Ostrówku w końcu X w. - początku XI w. i dominują w 1 połowie XII w. w grupie (C), którą K. Wachowski wiąże z prostym łukiem bojowym. Nie występowały one natomiast w XIII-wiecznych poziomach stratygraficznych²⁴. W tym przedziale wielkości (około 19%) mieści się też udział okazów z zadziorami wśród innych zachodniopomorskich grotów. Jest to obraz zbliżony do opisanego według stanu badań z 1954 r., kiedy to zanotowano około 25% udziału tych zabytków wśród wszystkich grotów z ziem polskich²⁵. Jeśli natomiast weźmiemy pod uwagę jedynie materiały z przedziału 700-1100 r., to uzyskamy ponad 50-procentową frekwencję grotów odmiany I-A: 1. W horyzoncie czasowym 1100-1300 r. wielkość ta obniża się raptownie do kilku procent. Zbliżona jest wtedy (około 9%) do analogicznej wartości obliczonej dla Starigardu/Oldenburga, gdzie w warstwach z X-XII w. znaleziono 11 sztuk tych zabytków na ogólną liczbę 123 grotów²⁶.

²⁰ L. R a u h u t, L. D ł u g o p o l s k a, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica*, WA, t. XXXVI, z. 3, 1971, s. 292-354, s. 297-299, 320-321, ryc. 10, 11i, 67, tabl. 1Xf; T. T r e b a c z k i e w i c z, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne we wsi Psary pow. Piotrków Tryb.*, PiMAiEŁ. Seria Archeologiczna nr 9, 1963, s. 131-166, s. 138-139, tabl. Id, IIIf.

²¹ M. P a r c z e w s k i, *Żukowice pod Głogowem w zaraniu średniowiecza*, „Głogowskie Zeszyty Naukowe”, t. 2, Głogów 1989, s. 37, 47, tabl. LII: 12.

²² K. J a w o r s k i, J. K a ż m i e r c z y k, *Z nowszych badań nad konstrukcjami obronnymi grodziska z IX-X w. w Gilowie koło Niemczy*, ŚSA, t. 31, 1990, s. 249-262, s. 225, ryc. 1; A. B a l, J. K a ż m i e r c z y k, *Wyniki badań wykopaliskowych na cmentarzysku szkieletowym w Niemczy z X wieku uzyskane w 1981 roku*, ŚSA, t. 24, 1984, s. 51, tabl. XXIIIi.

²³ S. M o ż d z i o c h, L. N o w a c k a, *Badania wykopaliskowe na stanowisku nr 1 w Bytomiu Odrzańskim woj. zielonogórskie*, ŚSA, t. 29, 1988, s. 119, ryc. 2; J. K a ż m i e r c z y k, *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu, Część I*, 1966, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 136, 145, ryc. 43: 20.

²⁴ K. W a c h o w s k i, *op. cit.*, s. 180-181, ryc. 7.

²⁵ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, tab. s. 67. Przy obliczaniu uwzględniono wszystkie groty zaliczane przez autora także do grotów beltów.

²⁶ T. K e m p k e, *Zur überregionalen Verbreitung ...*, ryc. 1, 4; tenże, *Die Waffen des 8. - 13. Jahrhunderts ...*, s. 31, ryc. 12, 27, te groty zalicza do typu 5 grotów strzał z tuleją.

Odmiana I - A: 2.

Są to groty z tulejkami o płaskich (soczewkowatych, daszkowatych) w przekroju i wielobocznych (trójkątnych, lancetowatych, deltoidalnych) w rzucie liściach. Wśród 33 egzemplarzy zabytków tego typu 15 pochodzi z miejsc o charakterze obronnym w Bardach, Kamieniu Pomorskim, Kędrzynie, Radaczu, Starym Drawsku, Szczecinie-Wzgórzu Zamkowym, Wolinie, st. 5 i Żołędowie, 7 z osad i miast w: Gardzcu, Łobżanach, Szczecinie i Wolinie, st. 1, 2, 4 oraz 5 z cmentarzysk w Cedyni, Kunowie i Wolinie, st. 9. Trzy groty pochodzą z anonimowych miejscowości zachodniopomorskich.

Liście grotów tej odmiany są formalnie bardzo zróżnicowane. Dominujący jest wśród nich lancetowaty bądź elipsoidalny w rzucie kształt (nr kat. 3-4, 9, 11, 18, 21-22, 29-30, 33, 41-44, 55, 57-58, 64, 75-76, 84, 89-92), nie brakuje również trójkątnych egzemplarzy (nr kat. 20, 36, 39-40, 66, 73). Interesującym zabytkiem jest grot z Wolina 2 (nr kat. 75, tabl. XVI: 7) o kościanej tulei ornamentowanej dookoła, żłobioną spiralą i zamocowanym na niej żelaznym liściu. Brak jest jednak widocznej korelacji tej cechy z chronologią zachodniopomorskich zabytków²⁷. Można jedynie spekulować na ile różnice te wynikały z celowego przystosowania grotów do określonej i nieznanej nam funkcji, a na ile z braku przestrzeganych standardów produkcyjnych²⁸.

Egzemplarze odmiany I - A: 2 stanowią około 30% wszystkich grotów z Pomorza Zachodniego. Ich długość ogólna waha się między około 5,0 cm (nr kat. 4, 22; tabl. XV: 16, 24) a 11,0 cm (nr kat. 30, 84; tabl. XV: 25; XVI: 10), a średnica ich tulejek przeciętnie od 4 mm (nr 64; tabl. XVI: 4) do 9 mm (nr 44, 84; tabl. XVI: 1, 10). Rozmiary większości egzemplarzy mieszczą się w przedziałach: 6-9 cm długości i 5-8 mm średnicy tulejki. Długość grotów zasadniczo nie zmienia się z ich chronologią. Najstarsze i najmłodsze okazy cechują się podobnymi i jednocześnie zróżnicowanymi rozmiarami. Na Pomorzu

²⁷ Być może korelacje takie istnieją w innych seriach tych zabytków. T. Kempke (*Die Waffen des 8. - 13. Jahrhunderts ...*, s. 31) zalicza je do dwu odmian typu 4. Wariant 4a posiada lancetowate (*weidenblattförmige*), a wariant 4b trójkątne (*länglich-dreieckige*) liście.

²⁸ Podobnie: A. R u t t k a y, *op. cit.*, 1976, s. 332; także K. Wachowski twierdzi, (*op. cit.*, s. 183) iż, „... w ramach trzech podstawowych typów forma grotów w sensie morfologicznym nie ulega zasadniczym zmianom i nie może być w związku z tym przydatna do datowania. Pewne zróżnicowanie formalne jest najczęściej odbiciem starań o przystosowanie grotów do celów specjalnych”.

Zachodnim groty odmiany I - A: 2 użytkowano od VII wieku (nr kat. 20, 30), do XIII w. (nr kat. 57-58, 66). Najwięcej egzemplarzy (nr kat. 3, 4, 22, 29, 36, 64, 76) pochodzi ze stanowiskach datowanych od początku IX do początku XII w. O długotrwałym użytkowaniu tych militariów świadczą egzemplarze zamku w Starym Drawsku oraz z XIV-XV-wiecznej warstwy na grodzisku w Ujściu²⁹.

Forma ta była szeroko rozpowszechniona w Europie Zachodniej i Środkowej od okresu wędrówek ludów. Charakterystyczna była także dla Słowian Zachodnich. Z terytorium Słowacji pochodzą 24 egzemplarze (około 5,5% ogólnej liczby grotów), znalezionych m.in. na cmentarzyskach i osadach z IX - początku X wieku oraz na dwóch gródkach z XIII w.³⁰ Dziesięć sztuk (około 8% ogólnej liczby grotów) odkryto głównie w XI-wiecznym poziomie nawarstwień grodziska w Starigardzie/Oldenburgu³¹. Inne meklemburskie egzemplarze znaleziono na słowiańskich osadach w Menzlin z VII-X i Waren z XI-XIII stulecia³². W tym kontekście udział grotów tego typu w materiale zachodniopomorskim jest bardzo znaczący i zbliżony do zarejestrowanego w 1954 roku (około 45%)³³. Jeszcze wyższa (około 64%) jest analogiczna wartość obliczona dla serii grotów z Opola-Ostrówka występujących tam we wszystkich nawarstwiach datowanych od 2 połowy X do XIV w.³⁴

Według ustaleń K. Wachowskiego rozwój grotów tej formy polegał na stopniowym zwiększaniu wagi i szerokości liścia. Wystarczy zatem mieć do dyspozycji jeden z tych parametrów, by móc określić *terminus post quem* powstania zabytku. Groty te związane byłyby początkowo najpewniej z łukiem, później został przystosowany do kuszy. Jednak ustalenia te – jak się wydaje – co najmniej nie w pełni dotyczą tej formy grotów, którą zdefiniowaliśmy we wstępie niniejszego rozdziału³⁵.

²⁹ MAP, nr 78/62.

³⁰ A. Ruttkay (*op. cit.*, s. 329, ryc. 11) włącza je w obręb trzech odmian typu 7.

³¹ T. K e m p k e, *Zur überregionalen Verbreitung ...*, ryc. 1; tenże, *Die Waffen des 8. - 13. Jahrhunderts ...*, s. 31, ryc. 27.

³² *Corpus ...*, 1979, s. 344-346, nr 49/111, tabl. nr 14, *ibidem*, s. 572-574, nr 57/84, 90, tabl., nr 1.

³³ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, tab. s. 67. Przy obliczaniu uwzględniono wszystkie groty zaliczane przez autora także do grotów beltów.

³⁴ K. W a c h o w s k i, *op. cit.*, ryc. 13c, e.

³⁵ *Ibidem*, tab. 1, ryc. 6, 13. Uwzględniono tu groty zarówno z liśćmi płaskimi, jak i czworobocznymi. W opracowaniu tym autor nie wyróżnił tych drugich spośród wszystkich grotów typu II. W trakcie lektury tegoż opracowania powstaje – być może błędne – wrażenie, iż do typu II autor zaliczył przede wszystkim

Groty odmiany I-A: 2 w znacznie mniejszym stopniu reprezentatywne były dla Skandynawii, a zupełnie śladowo występują na terytoriach średniowiecznej Rusi³⁶.

Odmiana I - B: 2.

Są to groty z tulejką oraz liśćmi o wielobocznym przekroju i rzucie. Zdecydowana większość z nich (17 sztuk) pochodzi ze stanowisk o pierwotnie obronnych funkcjach; w Donatowie, Olesznie, Starym Drawsku, Szczecinie-Wzgórzu Zamkowym, Wolinie, st. 5 i Złotowie (nr kat. 14-15, 31, 45-50, 67-70, 77, 85-88). Tylko cztery znaleziono na terenie osad miejskich w Szczecinie-Podzamczu i Wolinie (nr kat. 59-61, 77) a jeden (nr kat. 10) w rowie okalającym cmentarzysko w Cedyni. Warunkowo do tego typu włączyć także można grot ze Starego Drawska (nr kat. 37). Groty te występują w dwóch wariantach odmiany I - B.

Wariant I - Ba: 2. Zaliczmy do niego groty z liśćmi o przekroju w kształcie prostokąta lub równoległoboku. Należą do niej: 5 egzemplarzy ze Starego Drawska (nr kat. 46-48, tabl. XVI: 19, 21, 22) i jeden znaleziony luźno na cmentarzysku w Cedyni, st. 2 (nr kat. 10, tabl. XVI: 15). Ich długość ogólna waha się od 7,2-10,0 cm, a średnica tulejek we wszystkich przypadkach wynosi 9 mm. Zabytki te są charakterystyczne dla schyłkowych faz wczesnego średniowiecza.

Wariant I - Bb: 2. Do wariantu o kwadratowym (romboidalnym) przekroju liścia należy 13 egzemplarzy. Większość z nich (nr kat. 45, 49, 67-70, 77, 85-88, tabl. XVI: 23, 25, 27-29, 32) znaleziono na terenie obiektów o charakterze obronnym w Starym Drawsku, Szczecinie-Wzgórzu Zamkowym, Wolinie i Złotowie. Trzy pochodzą ze szczecińskiego Podzamcza.

Długość ogólna grotów odmiany I - B waha się między 5,8 cm (nr kat. 70; tabl. XVI: 27) a 9,5 cm (nr kat. 60; tabl. XVI: 31). Średnica ich tulejek od 7 do 12 mm. Poza jednym XI-wiecznym egzemplarzem z Wolina (nr kat. 76) reszta pochodzi z obiektów i nawarstwień datowanych najwcześniej na schyłek XII w.

Do grotów odmiany I - B należą również egzemplarze o wielobocznym, choć bliżej nieokreślonym przekroju liści z Donatowa, Oleszna, Polic, Starego Drawska i Wolina, st. 1 (nr kat. 14-15, 31-32, 50,

groty o czworobocznym przekroju liści, natomiast przynajmniej niektóre egzemplarze z płaskimi liśćmi określił jako formy specjalne.

³⁶ T. K e m p k e, *Zur überregionalen Verbreitung ...*, ryc. 3; tenże, *Die Waffen des 8. - 13. Jahrhunderts ...*, s. 31, mapa 2; A.F. M e d v e d e v, *op. cit.*, s. 56: 2 egzemplarze tworzą u niego tzw. typ I grotów.

74; tabl. XVI: 14, 15, 17, 18, 20, 24). Ich charakterystyka formalna – i najprawdopodobniej chronologia – jest zbliżona do dwóch wyżej opisanych wariantów odmiany I-B: 2.

Wśród egzemplarzy odmiany I-B: 2 wyróżnić można; egzemplarze cechujące się łagodnie ukształtowanym profilem, (np. nr kat. 45-47, 85-88, tabl. XVI: 19, 21, 32) oraz zabytki z wyraźnie wydzielonym, najszerszym u podstawy liściem (np. nr kat. 10, 59, 61, 67-69, 74, tabl. XVI: 33; XVII: 1-3). Stwarza to teoretycznie podstawę do dalszych formalnych podziałów. Jednak w materiale zachodniopomorskim różnice te pozostają bez wyraźnego związku z innymi wyznacznikami, np. chronologią zabytków. Do grotów w rzucie łagodnie profilowanych należałyby np. zarówno najstarszy egzemplarz z Wolina, jak i najmłodsze ze Złotowa. Dlatego też dalsze formalne różnicowanie grotów tej odmiany byłoby w naszym przypadku zbędnym zabiegiem technicznym³⁷.

Egzemplarze odmiany I-B: 2 stanowią około 25% ogółu zachodniopomorskich grotów. Jeśli jednak obliczyć tę wielkość dla horyzontu czasowego 1100-1300 r., to uzyskamy ponad 50-procentowy udział grotów z liśćmi o czworobocznym przekroju w całości materiału. Analogiczne proporcje dla zabytków występujących w XI-XIII-wiecznych warstwach grodziska w Starogardzie/Oldenburgu wynoszą 43 : 123, czyli około 35%³⁸. Jedyne osiem podobnych zabytków (około 1% całości materiału) znaleziono na osadach z IX-XIII w. w Słowacji³⁹. Materiały ze śląskich stanowisk (Bardo Śląskie, Czeładź Wielka, Wrocław Ostrów Tumski) potwierdzają występowanie tej formy grotów co najmniej od X do końca XIII w.⁴⁰ Analizując materiał z Opola-

³⁷ Nie wyklucza to jednak istnienia takich korelacji w innych analogicznych zbiorach.

³⁸ T. K e m p k e, *Zur überregionalen Verbreitung ...*, s. 302, tabl. 1; tenże, *Die Waffen des 8. - 13. Jahrhunderts ...*, s. 33-34, przyp. 29, określa je jako typ 6. Tak znaczący, w porównaniu np. z materiałem zachodniopomorskim, odsetek na słowiańskim grodzisku łączy on z podobnie jak w przypadku grodzisk w Tornow, Mecklenburg i Groß Raden, obecnością niemieckich ekspedycji wojennych skierowanych przeciwko tym miejscom. Podobne grotory znaleziono na meklemburskim grodzisku w Garz z XI-XIII w. oraz w warstwie IV grodziska w Putgarten (Arkona) datowanej na przełom X/XI w. (*Corpus ...*, 1979, s. 56-57, nr 41/78, tabl. 1-4; H. B e r l e k a m p, *Die Funde aus den Grabungen im Burgwall von Arkona auf Rügen in den Jahren 1969 bis 1971*, ZfA, t. 8, 1974, s. 211-254, ryc. 151; J. H e r r m a n n, *Arkona auf Rügen – Tempelburg und politisches Zentrum der Ranen vom 9. – 12. Jh. Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen*, *ibidem*, s. 177-211, s. 198.

³⁹ A. R u t t k a y, *op. cit.*, (II), s. 328) zalicza je do typów 5 i 6 grupy A, w tym egzemplarz o smukłej, tordowanej tulejce.

⁴⁰ J. L o d o w s k i, *Sądoweł we wczesnym średniowieczu ...*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972; K. W a c h o w s k i,

Ostrówka K. Wachowski ustalił, że grotory te pojawiały się tu w I ćwierci XIII w. w grupie pocisków D wystrzeliwanych zapewne z łuku refleksyjnego, a w wersji E jeszcze później. Grotory tej formy występują już od okresu wędrówek ludów np. na terenie południowych Niemiec, przy czym ich występowanie na tych obszarach łączy się z wpływami bizantyjskimi. W okresie karolińskim pojawiają się w Skandynawii i na terytorium państwa wielkomorawskiego, gdzie nie stanowią jednak powszechnej formy. W większej ilości znajduwane są dopiero na X-wiecznych stanowiskach północnoniemieckich i zaczynają tam dominować od XI/XII w.⁴¹

Z terytorium średniowiecznej Rusi, głównie z jej południowo-zachodnich rubieży, znanych jest 120 sztuk tych zabytków (tj. około 2% wszystkich grotów) datowanych na koniec IX - początek XI w. Ich użytkowanie, a także obecność nielicznych późniejszych egzemplarzy na grodziskach w centralnej Rusi wiąże się najpewniej z Pieczyngami⁴². Grotory tej formy służyły zapewne w walce z przeciwnikiem chronionym pancernem kolczym⁴³.

II. 1. E. 2b. Grotory typu II

Do grotów z trzpieniem należy dziewięć egzemplarzy reprezentujących dwa podtypy i kilka odmian.

Podtyp II: 1

Zaliczamy do niego grotory z dobrze wyodrębnionym trzpieniem.

Odmiana II: 1 - A: 1

Grotory z trzpieniem i liściem z zadziarami. Znany trzy egzemplarze zabytków, które można zaliczyć do tej specyficznej odmiany grotów. Pierwszy z nich, znaleziony na grodzisku w Bardach (VII - IX/X w.), posiada tordowany trzpień przy styku z liściem (nr kat. 1; tabl. XVII: 4). Drugi egzemplarz wchodzi w skład serii grotów ze Starego Drawska (nr kat. 51; tabl. XVII: 6)⁴⁴. Z pewnym zastrzeżeniem dotyczącym stanu zachowania do typu tego można włączyć fragment grota (nr kat. 19; tabl. XVII: 5) pochodzącego z warstwy ormej na osadzie w Gardźcu (VIII-XII w.).

op. cit., *passim*; J. K a ż m i e r c z y k, *Wrocław lewobrzeżny ...*, Część I, 1966, s. 172, 174, ryc. 47: 14; tenże, *ibidem*, Część II, 1970, s. 445, 471, ryc. 127: n.

⁴¹ Zob. T. K e m p k e, *Zur überregionalen Verbreitung ...*, ryc. 3; tenże, *Die Waffen des 8. - 13. Jahrhunderts ...*, s. 34, mapa 6.

⁴² A.F. Medvedev (*op. cit.*, s. 57-58, tabl. 23, 6) zalicza je do typów 8-11.

⁴³ Zob. A. R u t t k a y, (II), s. 328.

⁴⁴ W publikacji zaliczono go do typu I wg A.N.

Również na innych terytoriach są to rzadkie zabytki. Jedyne egzemplarze słowackie pochodzą z osady z IX - połowy X w.⁴⁵. Nieco więcej (51 sztuk), choć proporcjonalnie równorzędnie, znaleziono ich na Rusi na stanowiskach datowanych od I do XIV w.⁴⁶ Groty tej formy nie wystąpiły na grodzisku w Starigardzie/Oldenburgu i Opolu-Ostrówku⁴⁷.

Odmiana II: 1 - A: 2.

Tworzą ją 5 grotów o dobrze wyodrębnionym trzpieniu i płaskich, wielobocznych (lancetowatych bądź trójkątnych) w rzucie liściach. Jeden znaleziono luźno na cmentarzysku w Wolinie-Wzgórzu „Młynówka” (nr kat. 82; tabl. XVII: 12), drugi (nr kat. 2; tabl. XVII: 9) na grodzisku w Bardach (VII-IX/X w.), trzy kolejne (nr kat. 78-80; tabl. XVII: 10, 11, 14) na grodzisku w Wolinie - „Srebrnym Wzgórzu” (2 połowa X - początek XI w.). Długość ogólna egzemplarzy odmian II: 1-2 - A: 2 wynosi 11,0-14,5 cm, długość trzpieni 1-3 cm, trzpieni łącznie z osadami 5-8 cm.

Trzydzieści grotów tego kształtu pochodzi ze Starigardu/Oldenburga, z warstw datowanych na XI-XII w.⁴⁸ Inne meklemburskie zabytki pochodzą z Putgarten (Arkona), dalsze ze słowackich stanowisk z IX - połowy X w.⁴⁹ Podobne groty odkryto także m.in. w Gnieźnie (X w.) i w grobie 12 na XI-wiecznym cmentarzysku w Końskich⁵⁰. Do odmiany tej można też zaliczyć egzemplarz z Wrocławia-Starego Miasta datowany na 1 połowę XIII stulecia⁵¹.

Najstarsze okazy europejskich grotów odmian II: 1 - A: 1-2 pochodzą z VII-wiecznych stanowisk np. z Gotlandii, gdzie zastąpiły użytkowane tam powszechnie

nie wcześniej groty z tulejkami. Dominowały od IX do początku XI w. w wikińskiej Skandynawii, gdzie stosowano je później do schyłku wczesnego średniowiecza, niekiedy też jako groty bełtów. Od VIII w. upowszechniły się także w rejonach przylegających od południa do Morza Północnego i Bałtyckiego prawdopodobnie w charakterze wtórnie użytkowanych łupów lub jako miejscowe wytwory. Stanowiły także ślad najazdów wikińskich⁵².

Odmiana II: 1 - A: 3⁵³

Reprezentowana jest przez jeden grot z trzpieniem i łopatkowatym liściem ze Starego Drawska (nr kat. 53; tabl. XVII: 17). Spotykane są często na XIII- XIV-wiecznych stanowiskach z terytorium Rusi. Kilka egzemplarzy tej broni znaleziono też na późnośredniowiecznym grodzisku w Plemiętach⁵⁴. W Opolu - Ostrówku pojawiają się w I ćwierci XIII w. od razu w grupie (D wg K.W.) pocisków wystrzeliwanych zapewne z łuku refleksyjnego, a w wersji E jeszcze później.

Odmiana II: 1 - A: 4⁵⁵

Jedyny, znany nam z Pomorza Zachodniego, grot z trzpieniem i widełkowato rozwidlonym liściem znaleziono na grodzisku (zamku ?) w Starym Drawsku (nr kat 54; tabl. XVII: 16). Zabytki tego rodzaju są na ziemiach polskich nieliczne. Stwierdzono ich obecność m.in. na dwóch śląskich stanowiskach – w Strzegomiu i Opolu-Ostrówku. Groty tego kształtu były użytkowane na ziemiach polskich jeszcze w późnym średniowieczu. Nieliczne egzemplarze (9 sztuk) datowane na IX-X w. znaleziono także na terytorium Słowacji⁵⁶. Brak jest ich w nawarstwieniach Starigardu/Oldenburga. Natomiast około 140 egzemplarzy podobnych grotów (około 2% materiałów) reprezentujących różne warianty pochodzi ze średniowiecznej Rusi, gdzie użytkowane były głównie w X w. przez ruskich, a w XIII w. przez nomadzkie wojowników⁵⁷.

⁴⁵ A. R u t t k a y, *op. cit.*, (II), s. 332, zalicza go typu 12 grotów z trzpieniem i wzmiankuje podobne zabytki z Czech i Węgier.

⁴⁶ A.F. Medvedev (*op. cit.*, s. 62, tabl. 15, rys. 28-30, tabl. 18, nr 9-10) zalicza je do typów 29-31.

⁴⁷ T. K e m p k e, *Zur überregionalen Verbreitung ...*, passim; K. W a c h o w s k i, *op.cit.*, passim.

⁴⁸ T. K e m p k e, *Zur überregionalen Verbreitung ...*, ryc. 1; tenże, *Die Waffen des 8. - 13. Jahrhunderts ...*, s. 27, ryc. 8, zalicza je do swoich dwóch odmian b-c typu 1 grotów, przy czym do odmiany starszej 1b zalicza egzemplarze z wydzielonym trzpieniem, a do młodszej 1c z trzpieniem i osadą (*Fortsatz*). W materiale zachodniopomorskim podział taki jest także możliwy (por. groty nr 78- 80 oraz nr 2, 80) ale nie wynikają z niego szczególne konsekwencje.

⁴⁹ H. B e r l e k a m p, *Die Funde aus den Grabungen ...*, s. 231, 238, 245, ryc. 10b, 16b, nie wyklucza, że pierwszy z nich stanowi grot oszczepu; A. R u t t k a y (*op. cit.*, 1976, s. 329-330) zalicza do swojego typu 1b.

⁵⁰ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, tabl. D, nr 53, 106, tabl. XXXI, 5.

⁵¹ J. K a ż m i e r c z y k, *Wrocław lewobrzeżny ...*, cz. II, 1970, s. 413, 418, ryc. 114.

⁵² Za: T. K e m p k e, *Zur überregionalen Verbreitung ...*, ryc. 1; tenże, *Die Waffen des 8. - 13. Jahrhunderts ...*, s. 24-25, 44-45, mapa 1; H. B e r l e k a m p, *Die Funde aus den Grabungen ...*, s. 245.

⁵³ W klasyfikacji A. Nadolskiego typ III grotów strzał.

⁵⁴ A.F. M e d v e d e v (*op. cit.*, s. 70-76) określa je jako typ 66, 68; A. K o l a, G. W i l k e, *Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń strzelcza* [w:] *Plemięta ...*, s. 107-161, s. 111 i n.) jako typ IIB2 grotów.

⁵⁵ W klasyfikacji A. Nadolskiego typ IV grotów strzał.

⁵⁶ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, s. 65, tabl. XXXI: 6; K. W a c h o w s k i, *op. cit.*, ryc. 13i. A. R u t t k a y, *op. cit.*, (II), s. 331, zalicza je do typu 5 grotów z trzpieniem.

⁵⁷ A.F. M e d v e d e v (*op. cit.*, s. 77) zalicza je do typu 70; A. K o l a, G. W i l k e, *Militaria z grodziska ...*, s. 113, zaliczają do podgrupy IIB grotów znalezionych w Plemiętach.

Groty odmian II: 1-A: 3-4 najpewniej są wschodniego, tatarsko-mongolskiego pochodzenia. Zakłada się, że użytkowano je przeważnie w czasie polowań. Nie wyklucza się jednak ich zdatości do walki z opancerzonym przeciwnikiem, a także do rozpraszania nacierającej konnicy⁵⁸.

Odmiana II: 1 - Ba: 2

Zaliczyć do niej można jedyny zachodniopomorski egzemplarz o grubym, lancetowatym w rzucie liściu długości 6 cm i ułamanym (?) trzpieniu z grodziska (zamku ?) w Starym Drawsku (nr kat. 52; tabl. XVII: 15). Podobne zabytki reprezentujące wszystkie kategorie wagowe wystąpiły m.in. w Opolu-Ostrówku w warstwach datowanych najwcześniej na I ćwierć XIII w. Najlżejsze ważyły 2-4 g, większość jednakże reprezentowała kategorię wagową 10-22 g. Ciężar tylko dwu okazów przekraczał 22 g⁵⁹.

Egzemplarz zachodniopomorski różni się od grotów bełtów odkrytych na terenie grodzisk w Starigardzie/Oldenburgu (XIII w.), w Fordonie (XII-XIII w.) czy w Plemiętach (koniec XIV-XV w.)⁶⁰. Te ostatnie cechują się bowiem kwadratowym lub romboidalnym (rautowym) przekrojem liści. Zabytek ze Starego Drawska posiada natomiast liść o przekroju zbliżonym do równoległoboku o wymiarach 0,5 x 0,7 cm. Być może reprezentuje on formę przejściową między grotami strzał i bełtów.

Podtyp II: 2

Zaliczamy do niego groty o trzpieniach łagodnie przechodzących w liście.

Na Pomorzu Zachodnim występują jedynie egzemplarze z płaskimi, lancetowatymi liśćmi, włączone zatem do odmiany II: 2 - A: 2. Są to dwa groty (nr kat. 81, 83; tabl. XVII: 7, 8) z cmentarzyska w Wolińcu-Wzgórzu „Młynówka” (2 połowa X-XII w.), w tym jeden znaleziony w zespole grobowym. Ich długość ogólna wynosiła 11-14 cm, długość trzpieni 5-7 cm. Czternaście podobnych grotów znaleziono w naj-

starszych (VII-X w.) warstwach grodziska Starigard/Oldenburg, jeden w X-wiecznej warstwie grodziska w Putgarten (Arkona)⁶¹. Występują też na stanowiskach z terytorium Słowacji datowanych głównie od IX do połowy X w.⁶².

II. 1. E. 3. Analiza strukturalna materiałów

II. 1. E. 3a. Rozprzestrzenienie i lokalizacja grotów

Terytorialny rozrzut grotów broni miotającej odwzorowano na mapie 5. Zauważalna jest koncentracja tych zabytków w dwóch strefach. Pierwszą z nich wyznacza Odra oraz pobrzeże Bałtyku. Usytuowane wzdłuż niej są miejscowości i regiony o istotnym dla Pomorza Zachodniego znaczeniu politycznym, gospodarczym i militarnym. Natomiast w rejonie szczecińskim oraz w strefie położonej w środkowej części Pomorza Zachodniego występują zbliżone do siebie ilości grotów odmian I-A i I-B.

Około 50 egzemplarzy grotów, czyli około 60% wszystkich zlokalizowanych zabytków, pochodzi z obiektów o charakterze obronnym lub z ich najbliższego sąsiedztwa. Miejsca takie stanowią jak gdyby naturalne środowisko tych militariów. W większości przypadków brakuje nam danych dotyczących szczegółowej lokalizacji zabytków w obrębie stanowiska archeologicznego. Informacje takie pozwoliłyby wnioskować o miejscowej albo obcej (wrogiej) tożsamości ich użytkowników. Jest to zagadnienie interesujące, np. w kontekście dwóch grotów o wschodniej proveniencji ze Starego Drawska. Dość pewnie można określić pochodzenie zabytków z grodzisk w Kołobrzegu-Budzistowie i Radaczu wyprodukowanych najpewniej w miejscowym warsztacie⁶³.

Dwanaście grotów, tj. około 14% materiału znaleziono na terenie cmentarzysk. Do najciekawszych poznawczo należą egzemplarze z zespołów grobo-

⁵⁸ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, s. 65; A. F. M e d v e d e v, *op. cit.*, s. 73; A. R u t t k a y, *op. cit.*, s. 331; J. W e r n e r, *op. cit.*, s. 20.

⁵⁹ K. W a c h o w s k i, *op. cit.*, s. 183, ryc. 8.

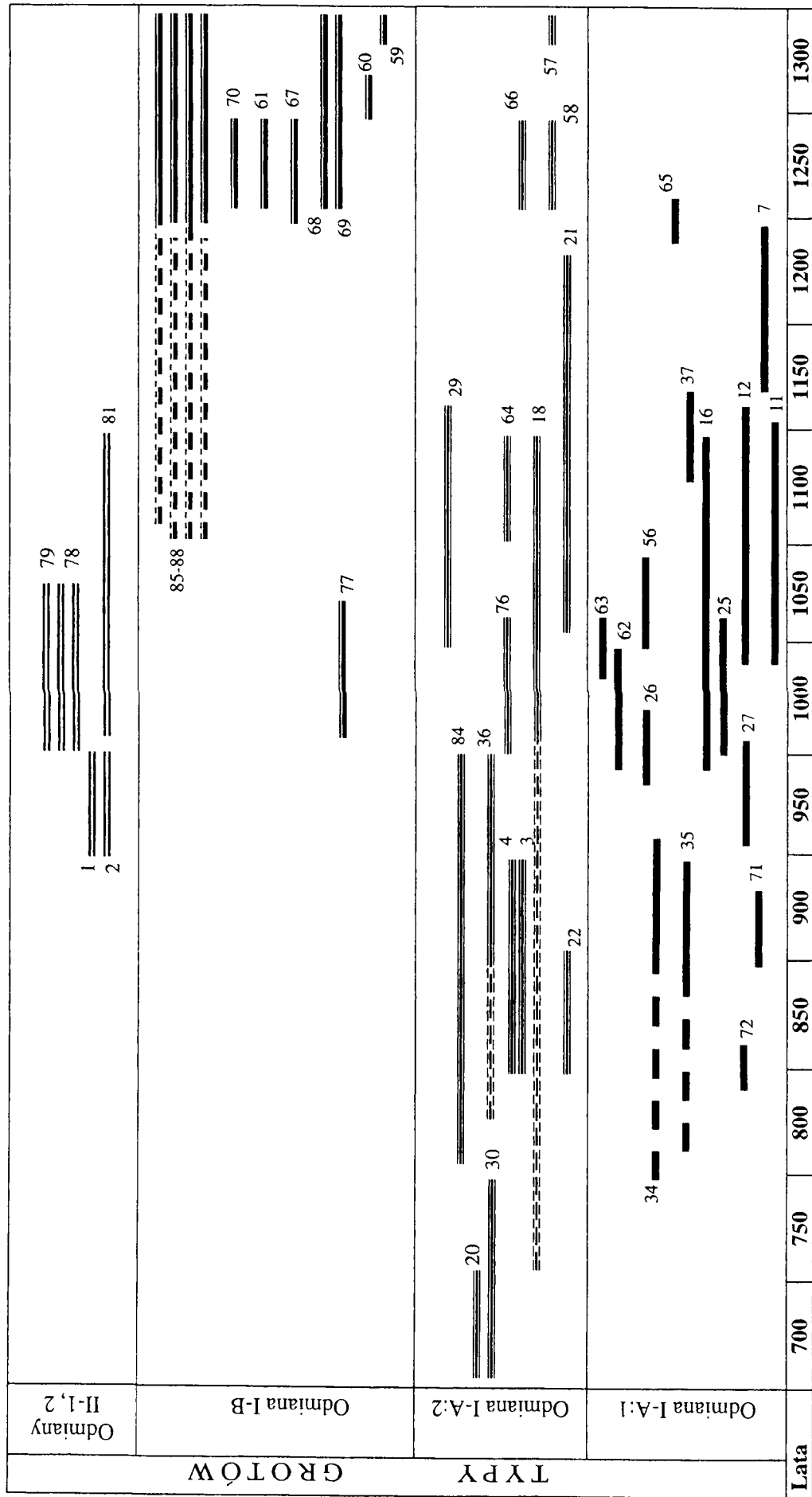
⁶⁰ T. K e m p k e, *Die Waffen des 8. - 13. Jahrhunderts ...* s. 34-35, ryc. 15; A. K o l a, G. W i l k e, *Militaria z grodziska ...*, *passim*, typy IIA1-IIA4 grotów strzał; L. R a u h u t, J. R a u h o t o w a, C. P o t e m s k i, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Fordonie, pow. Bydgoszcz na grodzisku „Wyszogród” w roku 1958*, WA, t. 36, z. 3-4, 1959-1961; tychże, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie, pow. Bydgoszcz w 1959 r.*, WA, t. 37, 1962, z. 3, s. 283-311.

⁶¹ T. K e m p k e, *Die Waffen des 8. - 13. Jahrhunderts ...*, s. 25, ryc. 7, zalicza je do swojego typu 1a; H. B e r l e k a m p, *Die Funde aus den Grabungen ...*, s. 223, ryc. 9h; J. H e r r m a n n, *Arkona auf Rügen ...*, s. 198.

⁶² A. R u t t k a y, *op. cit.*, (II), s. 329, zalicza je do swojego typu 1a grupy B grotów.

⁶³ Ł o s i ń s k i, *Kowalstwo ...*, s. 35-36; K. S i u c h n i ń s k i, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w okolicy Radacza, pow. Szczecinek w 1963 r.*, MZP, t. 10, 1964, s. 153-182, s. 159-162.

Tabela 6. Chronologia grotów ręcznej broni miotającej.

wych. Do takich należą dwa groty odmiany I - A: 1 z Cedyni. Pierwszy z nich z grobu nr 64 umiejscowiony był przy prawej kości miednicznej pochowanego mężczyzny. Grot z grobu nr 194 na tkwił w klatce piersiowej zmarłego. Przykłady te obrazują dwie okoliczności, w jakich zabytki tego typu mogły dostać się do zespołu grobowego – jako wyposażenie albo jako przyczyna zgonu zmarłego osobnika. Groty tego typu stanowiły elementy inwentarzy grobowych także na innych XI-wiecznych cmentarzyskach z ziem polskich, np. w Pokrzywnicy Wielkiej i Psarach. Z reguły usytuowane były, podobnie jak w grobie nr 64 w Cedyni, po prawej stronie zmarłych, ostrzami w kierunku ułożenia zwłok⁶⁴. Nie są to naszym zdaniem chaotyczne konfiguracje, lecz regularności wynikające z reguł obrządku pogrzebowego. Brakuje opisów dokładnej lokalizacji tych zabytków w grobie nr 33 oraz w męskim grobie (wojownika ?) nr 225 na cmentarzysku w Wolinie-Wzgórzu „Młynówka”, gdzie znajdował się razem z nożem. Niewiele też można powiedzieć o funkcji tego zabytku w grobie ciałopalnym nr 81 na Wolinie-Wzgórzu Wisielców.

Znaczącą ilość 8 grotów odmian I - A: 1-2 odkryto na terenie nieobronnych osad datowanych na VIII-XII w. Sześć podobnych zabytków pochodzi także ze szczecińskiego Podzamcza, w tym trzy z XIII-wiecznych poziomów osadniczych. Niewykluczone, że służyły one w tym środowisku bardziej do celów myśliwskich niż wojennych. Hipotezy tej nie można ani potwierdzić, ani wykluczyć.

II. 1. E. 3b. Chronologia i problematyka wydzielenia grotów strzał i bełtów

Groty ręcznej broni miotającej są z reguły dobrze datowane kontekstem kulturowym. W tabeli 6 przedstawiono ich chronologię nie uwzględniając – poza jednym zabytkiem – grotów ze Starego Drawska. Chronologię niepewną oznaczono liniami przerywanymi.

Jak wynika z tego zestawienia, groty odmian I - A: 1-2, z tulejkami i płaskimi liśćmi z zadziorami lub bez nich użytkowano na Pomorzu Zachodnim od najwcześniejszych faz wczesnego średniowiecza. Sta-

⁶⁴ L. R a u h u t, L. D ł u g o p o l s k a, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe ...*, w grobie, 25, s. 320-321, ryc. 67, tabl. IXf; T. T r ę b a c z k i e w i c z, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne ...*, w grobach 33 i 39, s. 138-139, tab. Id. IIIf.

nowią one formy typowe dla całej Słowiańszczyzny, a więc są niewątpliwie miejscowego pochodzenia. Zróżnicowanie kształtów liści grotów typu I tłumaczyć można przystosowaniem liści odmiany I - A: 1 do walki z nieopancerzonym, a liści odmiany I - A: 2 z przeciwnikiem chronionym pancerzem. Wysiwna jest też hipoteza, że (ciężkie) groty z zadziorami służyły w walce, a (lekkie) bez zadziorów w trakcie polowań⁶⁵. Przepuszczenie to jest jednak słabo weryfikowalne. Natomiast wszyscy badacze są zgodni, iż specjalistycznym rodzajem grotów do rażenia przeciwnika odzianego w zbroję kolczą (*lorica*) stały się groty o wielobocznym przekroju liści, odmian I/II - B: 2. Groty czworoboczne łatwiej ją rozrywały⁶⁶. Na Pomorzu Zachodnim pojawiły się one na przełomie X/XI w., ale większej ilości dopiero na przełomie XII/XIII w. wypierając tradycyjne formy grotów o płaskich liściach. Rozwój ten jest w zasadzie zgodny, choć nieco opóźniony w porównaniu z środkowoeuropejskimi i skandynawskimi zmianami w tej dziedzinie. W Starigardzie/Oldenburgu i w Birce groty o czworobocznym przekroju liści pojawiły się już w X w., osiągając 20-30% wszystkich zabytków tego rodzaju. W XI w. udział ten już sięgał ponad 50%, w XII w. w Oldenburgu 91%, a w Opolu 59%⁶⁷.

Bronią miotającą służącą do zwalczania opancerzonego przeciwnika była przede wszystkim kusza. Według historycznych świadectw kusze użytkowano od X w. we Francji. Bizantyjska autorka Anna Komnena, opisując około 1100 r. nieznane Bizantyjczykom zachodnioeuropejskie uzbrojenie podaje, że groty kusz są grubsze i krótsze od grotów strzał⁶⁸. W czasie oblężenia Bytomia i Głogowa (1109 r.) kusze były użytkowane przez Niemców i Polaków. Już w I połowie XII w. usiłowano ograniczyć ich stosowanie w walce między chrześcijanami.

Analiza materiałów ze Starigardu/Oldenburga wykazała, iż; średnica tulejek grotów o romboidalnym przekroju (typ 6 wg T. Kempke) do końca XII w. nie przekraczała 10 mm. W XIII w. wynosiła ona już przeciętnie 11-13 mm. Natomiast ich waga z na-

⁶⁵ Zob. A. R u t t k a y, *op. cit.*, (II), s. 333.

⁶⁶ T. K e m p k e, *Die Waffen des 8. - 13. Jahrhunderts ...*, s. 49-51.

⁶⁷ T. K e m p k e, *Zur überregionalen Verbreitung ...*, s. 302, tab. 1; tenże, *Die Waffen des 8. - 13. Jahrhunderts ...*, s. 45-47, ryc. 29, 30.

⁶⁸ Kusza określona jest słowem *cangra*. Autorka opisując jej budowę i działanie stwierdza: „Wkładane doń [do wpustu w łożu] strzały są bardzo krótkie, lecz za to niezwykle grube, zakończone u szpica ciężkimi żelaznymi nasadkami. Strzały (...) przebijają na wylot tarczę czy pancerz z grubego żelaza i lecą dalej. (...) Taki pocisk przebił już nawet brązowy posąg ...”

warstwień datowanych na VIII/IX-XII w. nie przekraczała 13 g, dopiero w XIII w. wielkość ta została przekroczona przez około 1/3 wszystkich egzemplarzy z tego horyzontu. Zmiany te najprawdopodobniej wskazują na pojawienie się tam nowego rodzaju broni – kuszy. Podobne wnioski wynikają z analizy materiałów pochodzących z gródka w Warberg w Saksonii, który uległ zniszczeniu około 1200 r. i z którego pozyskano groty o średnicy tulejek 12 mm i orzechy kusz⁶⁹.

Nie udało się precyzyjnie odpowiedzieć na pytanie gdzie przebiega granica wagowa między grotami strzał i bełtów z Opolą-Ostrówką, a tym samym określenia momentu pojawienia się kuszy⁷⁰. Stwierdzono jednak m.in., że najcięższe groty typu II wg Nadolskiego o najszerszych tulejkach i liściach (grupy E-F, 4-6 wg K. W.) występują w Opolu praktycznie tylko w warstwach XIII-wiecznych i teoretycznie wiązać je można z użytkowaniem kuszy. Charakterystyczny był także rozrzut stratygraficzny grotów o czworobocznym przekroju liści. Występowały one co prawda od 2 połowy X w., jednak aż do 1 połowy XII w. jedynie w najniższych (A-C) kategoriach wagowych, czyli w przedziale 4-13 g. W 2 połowie XII - 1 ćwierci XIII w. dominowały groty o ciężarze 10-22 g, a później jeszcze cięższe. Ciężar 22 gram stanowił najprawdopodobniej górną granicę ciężaru grotu wystrzeliwanego przez łuk refleksyjny lub kuszę pierwotną z naciąganiem ręcznym. Groty o średnicy tulejek powyżej 1 cm mają tylko egzemplarze o wadze powyżej 14 g, datowane od 2 połowy XII w. Powyższe obserwacje wskazują, że kusza mogła być używana w Opolu już w tym czasie⁷¹.

Także groty staroruskich bełtów różnią się od grotów strzał ciężarem i średnicą tulejek. Podczas gdy te ostatnie ważą przeciętnie 9 g, a średnica tulejek od 7-9 mm, to odpowiednie wartości grotów bełtów wynoszą od 18-30 g, często nawet 30-50 g oraz 10-15 mm. Ich ostrza cechują się również z reguły czworobocznymi (romboidalnymi) przekrojami⁷². Dla in-

nych badaczy graniczną wielkością umożliwiającą wydzielenie grotów strzał i bełtów jest ciężar 25 gramów⁷³.

Jak wynika z wyżej przytoczonych, empirycznie sprawdzonych przez innych badaczy ustaleń, groty bełtów posiadają z reguły czworoboczny bądź romboidalny (rutowy) przekrój, tulejkę o dużej średnicy oraz są grubsze i cięższe od grotów strzał. Stwierdzenie to można częściowo zweryfikować.

Proporcja średnicy tulejek do długości ogólnej grotów bełtów z tulejkami (typy G i H w klasyfikacji G. Kola i A. Wilke) znalezionych na grodzisku w Słoszewach zniszczonym w 1414 r. wynosi około 0,15 zarówno w typie G jak i H⁷⁴. Podobny wskaźnik obliczony dla 21 analogicznych zabytków ze Starego Drawska jedynie w dwóch przypadkach wynosi poniżej 0,1, w pozostałych waha się od 0,10 do 0,16. Średnica ich tulejek tylko w sześciu przypadkach jest mniejsza od 10 mm⁷⁵. Nie może to być jedynie zbieg okoliczności.

Jak na tym tle przedstawia się materiał zachodniopomorski? W tabeli 7 przedstawiliśmy rozrzut w czasie grotów o różnych średnicach tulejek. Z jego lektury wynikają następujące wnioski: 1.) Groty odmiany I - A: 1 cechuje pod tym względem największe zróżnicowanie. W praktycznie wszystkich odcinkach czasu ich użytkowania występują egzemplarze o szerokich i wąskich tulejkach. Jednak z reguły ich średnica nie przekracza 9 mm. 2.) Wśród grotów odmiany I - A: 2 brak po 1200 r. egzemplarzy o tulejkach węższych od 7 mm. 3.) Tylko 4 egzemplarze obydwu typów posiada tulejki szersze od 9 mm. Trzy z nich (nr kat. 6, 29, 83) są zarazem najdłuższymi egzemplarzami wśród analizowanej serii grotów. 4.) Około 15 % wszystkich grotów odmiany I - B: 2 cechuje się tulejką węższą od 7 mm, około 35% tulejką o średnicy 7-9 mm i 50% szerszą od 9 mm. 5.) Zauważalnymi wartościami granicznymi (punktami węzłowymi) na osi odciętych wykresu jest rok 1200, a na osi rzędnych 7 i 9 mm.

A n n a K o m n e n a, *Aleksjada*, przekład O. Jurewicz, (za:) R. B r o w n i n g, *Cesarstwo bizantyńskie*, Warszawa 1997, s. 368.

⁶⁹ T. K e m p k e, *Die Waffen des 8. - 13. Jahrhunderts ...*, s. 49-51, tab. 2, 3, przyp. 44. Jednak sam autor wskazuje jednocześnie, że np. ciężar większości skandynawskich grotów strzał przekraczała 13 g.

⁷⁰ „W świetle tych obserwacji (materiałów śląskich – P. Ś.) beznadziejne zdają się być poszukiwania odpowiedzi na pytanie, gdzie przebiega granica wagowa między grotami strzał i bełtów” (K. W a c h o w s k i, *op. cit.*, s. 196).

⁷¹ K. W a c h o w s k i, *op. cit.*, s. 194.

⁷² A. F. M e d v e d e v, *op. cit.*, s. 93.

⁷³ Wg A. R u t t k a y, *op. cit.*, (II), s. 326-327. Analiza grotów broni miotającej ze Słowacji oparta o to kryterium nie pozwoliła na jednoznaczne wydzielenie grotów bełtów. Ciężar wszystkich 167 grotów mieścił się w granicach od 6-22 g, a więc formalnie byłyby to groty strzał.

⁷⁴ Przeliczenia własne z materiałów: A. K o l a, G. W i l k e, *Zespół grotów bełtów do kuszy z grodziska późnośredniowiecznego w Słoszewach, pow. Brodnica w świetle odkryć w 1973 r.*, „Zapiski Historyczne”, t. 41, z. 1, 1976, s. 81-123.

⁷⁵ H. J a n o c h a, *Gród i zamek w Starym Drawsku (Drahimiu), gm. Czaplunek – walory obronne i uzbrojenie załogi – w oparciu o wyniki badań archeologicznych*, KZM, t. 22, 1998, s. 69-133, ryc. 27, 28.

Tabela 7. Średnica tulejek grotoów broni miotającej.

Lata	Średnica w cm												
	700	750	800	850	900	950	1000	1050	1100	1150	1200	1250	1300
1,2													87
1,1													50
1,0													70
0,9			30					84					45,46 48,49
0,8													7
0,7													44
0,6													67
0,5													60

- - groty odmiany I-A:1
- - groty odmiany I-B:2
- - groty odmiany I-A:2
- - punkty węzłowy diagramu

Tabela 8
Wskaźniki proporcji kształtów (S/D) grotów broni miotającej

Nr kat. zabytku	ODMIANA I-A: 1		Nr kat. zabytku	ODMIANA I-A: 2		Nr kat. zabytku	ODMIANA I-B: 2	
	do	od		do	od		do 1200 r.	od
	1200 r.	1200 r.		1200 r.	1200 r.		1200 r.	1200 r.
7.	0,08		3.	0,09		76.	0,08	
12.	0,1		4.	0,1		45.		0,09
13.	0,12		18.	0,1		46.		0,14
17.	0,07		20.	0,09		49.		0,12
26.	0,1		22.	0,11		50.		0,15
34.	0,07		29.	0,08		60.		0,08
35.	0,07		30.	0,08		61.		0,09
37.	0,08		36.	0,06		67.		0,1
62.	0,06		75.	0,08		68.		0,08
65.	0,03		84.	0,08		69.		0,07
71.	0,1		39.		0,1	70.		0,17
			40.		0,09	85.		0,13
			41.		0,12	87.		0,17
			42.		0,16	88.		0,13
			44.		0,14			
			58.		0,13			
			64.		0,05			
			66.		0,12			
Średnia	0,081			0,087	0,1			0,11

Z kolei w tabeli 8 przedstawiliśmy wskaźniki proporcji średnicy tulejek do długości ogólnej (S/D) grotów w dwóch przedziałach czasowych. Uwzględniliśmy tu także egzemplarze ze Starego Drawska o znanej dolnej granicy chronologicznej. W komentarzu do niej trzeba podnieść zauważalną, mimo istnienia wielu wyjątków, tendencję wzrostu tego wskaźnika w czasie. Przed symbolicznym rokiem 1200 jest on z reguły mniejszy od 0,1, później jest odwrotnie.

W zachodniopomorskiej serii grotów odmiany I-B: 2 wyróżnić można osiem zabytków (nr kat. 14-15, 31, 70, 85-88) o średnicy tulejek nie mniejszej od 1,0 cm i wskaźniku S/D nie mniejszym od 0,1. Pięć z nich (nr kat. 70, 85-88) jest datowanych na schyłek wczesnego średniowiecza. W świetle powyższych ustaleń należałoby określić je jako groty bełtów. Istnieją także egzemplarze (nr kat. 32, 45-46, 49-50) o cechach bardzo zbliżonych do tak zdefiniowanych grotów bełtów. Pozostaje na razie pytaniem retorycznym, czy były nimi w rzeczywistości, czy uzbierały tylko strzały, lub posługiwano się nimi w obu rodzajach broni.

Oczywiście nie można absolutyzować znaczenia wyżej omówionych parametrów identyfikacyjnych.

Nie można jednak zignorować ich wymowy. Zarówno średnica tulejki jak i wskaźnik określający smukłość grotu są naszym zdaniem ważnymi narzędziami służącymi do odróżnienia grotów bełtów od strzał odmiany I-A: 2. Symboliczna wartość graniczna tych parametrów wynosiłaby odpowiednio 10 mm i 0,1 mm⁷⁶.

Tak czy inaczej na Pomorzu Zachodnim, podobnie jak w całej Środkowej Europie najwcześniejsze znaleziska, które mogą być związane z kuszą pochodzą z przełomu XII/XIII w. Istnieje zatem luka pomiędzy źródłami archeologicznymi a pisanymi potwierdzającymi jej użytkowanie już w XI w. Istota problemu być może polega na tym, że obok typowych dla kusz krótkich i grubych grotów używano także tradycyjnych długich i wąskich egzemplarzy. Nie jest wykluczone, że występowanie takich właśnie czworobocznych grotów z tuleją w X/XI w. jest związane z wprowadzeniem kuszy. Na razie nie można tego jednak udowodnić. Są to zagadnienia bardzo trudne do

⁷⁶ Potrzebne są tu dalsze studia nad znacznie większym materiałem z innych terytoriów. Być może potwierdzą one nasze obserwacje, albo wykażą ich incydentalność.

rozwiązania bez nowych dobrze datowanych serii zabytków i bardziej precyzyjnych metod analitycznych.

Warto na zakończenie poruszyć jeszcze jeden aspekt związany z grotami typu I, szczególnie jego odmian I - A: 1-2. Chodzi o średnicę ich tulejek z reguły oscylującą w granicach 0,5 cm (nr kat. 4, 21, 36, 62, 64-65). Jest to wartość mniejsza od grubości współczesnego ołówka. Powstaje pytanie, czy promienie strzał o takich wymiarach zaopatrzone poza grotem także w lotki posiadałyby odpowiednie właściwości balistyczne i bojowe? W celu rozwiania tych wątpliwości należałoby przeprowadzić stosowne eksperymenty. Być może partie szczytowe grubszych promieni były odpowiednio ostrugane. Niektórzy archeolodzy sugerują również, że grot strzał o bardzo niewielkich średnicach tulejek stanowią miniatury np. grotów broni drzewcowej⁷⁷. Wobec wielkiej ilości zabytków cechujących się takim parametrem w materiałach nie tylko z Pomorza Zachodniego, hipoteza ta wydaje się być słabo uzasadniona.

II. 1. F. Groty (ostrza ?) o nieokreślonej funkcji

Do zabytków tych zaliczmy cztery egzemplarze militariów (tabela VIII) o formie nie mieszczącej się w typologii A. Nadolskiego oraz naszym zdaniem nie poddające się jednoznacznej kategoryzacji.

Dwa stanowią z pewnością groty broni drzewcowej bądź miotającej. Pierwszy z nich to kościany grot z Wolina (nr kat. 1; tabl. LVI: 2) o długości ogólnej 11 cm, zaopatrzone w trzpień i lancetowaty w rzucie liść o owalnym przekroju. Formalnie można go zatem określić jako grot ręcznej broni miotającej (?) typu II: 1-C. Problemem jest tu znaczna, sięgająca 1 cm średnica trzpienia. Należy przyjąć, że mógł on być solidnie osadzony w drzewcu o przynajmniej dwukrotnie większym przekroju. Jeśli tak, to nie mógł być on chyba promieniem strzały lub bełtu. Z kolei niewielkie rozmiary zabytku oraz materiał, z którego go wykonano przemawiają przeciwko utożsamianiem go z grotem oszczepu.

Podobna sytuacja istnieje w przypadku żelaznego grota znalezionej na terenie cmentarzyska w Wolinie-Wzgórzu Młynówka (nr kat. 2; tabl. LVI: 1). Zaliczyć go można do typu I-B grotów ręcznej broni miotającej. Jednak średnica wylotu jego tulejki (1,8 cm) znacznie przekracza ten parametr cechujący pozostałe egzemplarze tej broni, który osiąga najwyżej 1,2 cm. Być może zatem jest to najmniejszy (10 cm długości ogólnej) grot oszczepu z Pomorza Zachodniego. Istnieje ponadto inna możliwość określenia funkcji tego zabytku. Jest nią poświadczona we wcześnieśredniowiecznych źródłach pisanych używanie ciężkiej kuszy wałowej. Długość grotów bełtów takiej kuszy z XIV-XV w. znalezione w Starym Drawsku wynosiła 13-17 cm, a średnica wylotów ich tulei 2-3 cm¹. Grot z Wolina mieściłby się teoretycznie w tej grupie zabytków wyznaczając dolne granice ich parametrów wielkościowych i zarazem chronologiczną użytkowania.

Dwa inne zabytki (nr kat. 3-4; tabl. XVII: 13,18) przypominają groty o liściu w kształcie smukłego trójkąta, długości ogólnej 35 i 22 cm, o podwójnie daszkowatym przekroju lecz zaopatrzone w trzpień o prostokątnym przekroju. Pochodzą z nieznanych miejsc na Pomorzu Zachodnim i przechowywane są w Muzeum w Cedyni. M. Lewandowski włączył je

⁷⁷ Obserwacje takie poczynił np. J. Skowron w odniesieniu do przynajmniej dwóch grotów z grobów cmentarzyska kultury przeworskiej w Kunach, woj. wielkopolskie badanych w 2000 r.

¹ H. J a n o c h a, *Gród i zamek w Starym Drawsku (Drahimiu), gm. Czaplunek-walory obronne i uzbrojenie załogi-w oparciu o wyniki badań archeologicznych*, KZM, t. 22, 998, s. 69-133, s. 25-30, ryc. 25-1, 4; 30.

do opracowanego przez siebie zbioru średniowiecznych puginałów. Pierwszy z nich zaliczył do typu S1 o prostokątnym, drugi do typu S1 o łagodnie profilowanym przejściu trzpienia w głownię. Obydwa egzemplarze datował na XIII-XV w.² Poza wymienionymi przez niego analogiami z innych polskich muzeów, możemy przytoczyć podobny kształtem sztylet (?) z Meklemburgii³. Wśród ośmiu egzemplarzy sztyletów ze Słowacji datowanych na IX-IX/X w. A. Ruttkay wydzielił jeden (Visolaje) o podobnym kształcie głowni⁴. Analogiczny kształt posiadają również sztylety tzw. grupy „d” H. Schneidera z terenu Szwajcarii datowane na 2 połowę XIV wieku⁵. Natomiast A.N. Kirpičnikov nie zauważa ich obecności wśród ruskich militariów⁶.

Zabytki te można jednak interpretować w zupełnie inny sposób, a mianowicie jako groty broni drzewcowej. Znamy bowiem więcej ich formalnych odpowiedników. Trzeci podobny przedmiot określony właśnie jako grot znaleziono w Opolu-Ostrówku w warstwie datowanej na połowę XI w. przy czym uchodzi on za wyrób nieukończony lub nieudany⁷. Nie znamy z autopsji tego okazu. Natomiast egzemplarze zachodniopomorskie cechuje staranne wykończenie. Również ich trzpienie sprawiają wrażenie intencjonalnie zaplanowanych i wykonanych elementów.

Nie można w tym miejscu nie wspomnieć licznych formalnych analogii spoza terytorium Polski do omawianych tu militariów. Na jedynym słowackim egzemplarzu z mieczowatym (*schwertartig*) liściem

i trzpieniem z Muzeum w Komarnie A. Ruttkay zbudował osobny, VIII typ grotów⁸. Około 50 fińskich zabytków o analogicznym kształcie włączono do grupy późnomerowińskich grotów włóczni o „sztyletowatym liściu” (*mit dolchförmigen Blatt*) i długości 16,5-35,2 cm. Niektóre z nich (np. z Kokemäki, Kakkulainen; Ebendorf) do złudzenia przypominają zachodniopomorskie okazy. Wiele z nich odkryto w zespołach grobowych, gdzie stanowiły dodatkowe wyposażenie zmarłych towarzyszące, często zamiast grotów angoidalnych, włóczniom z tuleją. Tak było np. w przypadku grobu wojownika w Varpula wyposażonego m.in. we włócznię z grotem sztyletowatym i drugą z szerokim liściem. Taki zestaw uzbrojenia był dość typowy dla schyłku okresu merowińskiego i początku epoki wikingów⁹. Inny podobny grot pochodzi z ostatniej fazy grodziska w Behren-Lübchin (XII/XIII w.). Określono go co prawda jako grot strzały, ale jego wymiary (długość ogólna 12,8 cm) wskazują, że jest to najprawdopodobniej grot oszczepu¹⁰. Groty włóczni z trzpieniami występują także na terytorium Litwy począwszy od VIII stulecia¹¹. Z kolei A.N. Kirpičnikov groty z trzpieniem wydzielił jako osobny typ VI grotów włóczni. Występowały one najliczniej od VIII do końca XI w. głównie na terytoriach centralnej Rusi, Estonii, Łotwy także na Gotlandii. Najpełniejszą przy tym formalną analogię do zachodniopomorskich grotów stanowią np. zabytki z Wyra i Gorodiszcze datowane na XI-XII w., określone jako groty oszczepów i zaliczone przez tegoż badacza do typu III¹².

Interesujące jest zagadnienie mocowania grotów z trzpieniem na drzewcu. Teoretycznie jest ono bardziej niepraktyczne i osłabiające jego walory bojowe niż osadzanie go tuleją na drzewcu. Sprawia to wrażenie że, w zasadzie wyrób ten mógł służyć tylko jako pocisk broni miotającej. Obserwacja materiału

² M. Lewandowski, *Puginały średniowieczne z ziem polskich*, AAL, t. 31, 1986, s. 101-109, s. 113, nr 27, 28, tabl. IV, nr 5, 6. Zakładając, że są to tożsame z omawianymi w naszej pracy obiektami, pomijam w tym miejscu pewne różnice w zarejestrowanej przez M. Lewandowskiego i przez nas formie drugiego z nich.

³ L. Demar, *Baggerfunde aus Peene, Tollensee und Trebel im Kreishauptmuseum Demmin*, JBM 1955, s. 198, nr 58, rys. 150n; H. A. Knorr, *Messer und Dolch, eine Untersuchung zur mittelalterlichen Waffenkunde in gesellschafskritischer Sicht*, „Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte”, Potsdam 1971, s. 121-245, ryc. 11: 1.

⁴ A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, „Slovenska Archeologia” (I) t. 23, z. 1, 1975, s. 119-216, *passim*; *ibidem*, (II), t. 24, z. 2, 1976, s. 246-395, 296, ryc. 34.

⁵ H. Schneider, *Untersuchung an mittelalterlichen Dolchen aus dem Gebiete der Schweiz*, „Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte”, Bd. 20, Basel 1960, s. 91-105, tabl. 36: 1-3, s. 98, 101, ryc. 2.

⁶ A.N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie. Vypusk pervyj: Meči i sabli IX-XIII vv*, ASSSR 1966, s. 72. Jedyny z pięciu opisany przez niego sztylet posiada jelec i trzpień podwiązany do dołu; *ibidem*, ryc. 17.

⁷ K. Wachowski, *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu* [w:] *Studia ...*, s. 15, 93, ryc. 3: d.

⁸ A. Ruttkay, *op. cit.*, (I), s. 200, ryc. 26: 13; (II), s. 299, 303, ryc. 36. Formalnie zabytek ten jest podobny np. do sztyletu z Visolaje (zob. przyp. 4).

⁹ H. Salmo, *Die Waffen der Merowingerzeit in Finnland*, Helsinki 1938, s. 231-235, tabl. XI, 4; XXIII, 2. Warto dodać, że wśród fińskich militariów ze schyłkowego okresu merowińskiego oprócz grotów „sztyletowatych” wyróżniono jeszcze liczniejszą grupę grotów tzw. Aspelin 1651 z trzpieniami o liściowatych ostrzach; *ibidem*, s. 241-247.

¹⁰ E. Schult, *Behren-Lübchin. Eine spätslawische Anlage in Mecklenburg*, Berlin 1965, s. 126, tabl. 40: III, 168.

¹¹ V. Kazakievicius, *Orużie baltskich plemen II-VIII vekov na teritorii Litvy. Monografija*, Vilnius 1988, s. 57-59, zalicza je do swoich typów VIII i IX.

¹² A.N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie. Vypusk vtoroj: Kopja, sulicy, boevyje topory, bulavy, kisteny IX-XIII vv*, ASSSR 1966, rys. 1, s. 17, tab. IV: 7, nr 16, tab., VI: 5, nr 20.

fińskiego dowiodła, że nie jest to takie oczywiste. Cienkie trzpienie nie rozrywały drzewca, miejsce połączenie tych elementów by było zabezpieczane tulejkami i okręcane różnego rodzaju wiązaniami. Na żadnym z zachowanych tam drzewców nie ma śladów zgubienia czy odłamania grotu¹³.

Jak zatem określić przeznaczenie tych zabytków? Analiza formalno-typologiczna bazująca na ich analogiach prowadzi, jak widać, do odmiennych wniosków. Znamienny jest natomiast według nas brak śladów potencjalnego jelca i mocowania okładzin rękojeści. Świadczą one w naszym przekonaniu przeciwko używaniu tych zabytków jako pełnowartościowych sztyletów i przemawiają za włączeniem ich do broni drzewcowej.

¹³ H. S a l m o, *op. cit.*, s. 256-257. Na marginesie można wspomnieć znalezisko toporka z Verchen, st. 24 zaopatrzonego nie w otwór, ale w trzpień do mocowania uchwytu, (W. L a m - p e, H. K e i l i n g, U. S c h o k n e c h t, *Kurze Fundberichte*, JBM 1968, s. 289-377, s. 369, ryc. 251e)

II. 1. G. Elementy uzbrojenia ochronnego

Znamy jedynie trzy pewne i trzy domniemane elementy uzbrojenia ochronnego z Pomorza Zachodniego (tabela IX). Są to fragmenty plecionek kolczych, z grodzisk w Bardach (I połowa IX w.) i Radaczu (2 połowa VIII-połowa XI w.) oraz prawdopodobnie z cmentarzyska w Wolinie-Wzgórze „Młynówka” (nr kat 1, 3, 5). Ten ostatni, skonstruowany z szeroko-płaszczyznowo złożonych kuleczek, znaleziono w ciekawym kontekście, a mianowicie w grobie „krawcowej” wyposażonym ponadto w żelazne obręczę wiadra¹, paciorki i nóż żelazny. Natomiast w Świelubiu, w ciałopalnym kurhanie nr 3 datowanym na IX w. zawierającym szczątki mężczyzny w wieku 25-30 lat znajdowały się najprawdopodobniej fragmenty żelaznego okucia brzęgu i brązowe okucie, które interpretować można jako fragment imacza tarczy z wyobrażeniem twarzy ludzkiej (nr kat. 4) oraz fragmenty sprzączki do pasa i szklany paciorek. Zabytki te posiadają analogie na cmentarzysku w Birce². Dwa żelazne nity okucia tarczy (nr kat. 6) razem z kościanymi pionkami do gry znaleziono w kurhanie nr 75 na cmentarzysku w Wolinie- „Wzgórze Wisielców” z około 900 r. Prawdopodobnie z cmentarzyska birtualnego w Kamieniu Pomorskim pochodzą inne żelazne okucia brzęgu tarczy (nr kat. 2). Nie znaleziono natomiast ani jednego umbra³.

Ilość i stan zachowania tych zabytków nie pozwala na wysuwanie daleko idących wniosków. Podkreślić jedynie można obecność fragmentów plecionki kolczej w zespołach datowanych na *terminus post quem* - IX w., głównie w miejscach o potwierdzonym osadnictwie ludności skandynawskiej. Nawet jeśli są to sporadyczne przypadki, to stanowią wymowne świadectwo znajomości tego uzbrojenia w bardzo wczesnym horyzoncie czasowym.

¹ Brakuje całkowitej pewności, czy zabytek ten jest obręczą wiadra. Nie można wykluczyć, że jest to, np. zbrojnik pancerza lamelkowego. Opis fragmentów zbroi według autora publikacji.

² W. Łosiński, *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodzowego w dorzeczu dolnej Parsęty (VII-XI w.)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 247, przyp. 85.

³ W trakcie badań wykopaliskowych w Szczecinie-Podzamczu w 2000 r. znaleziono drewnianą, migdałową tarczę pokrytą pergaminem. Obecnie zabytek ten poddawany jest zabiegom konserwatorskim. Informację tę zawdzięczam odkrywcy tarczy Panu E. Wilgoickiemu, za co składam mu serdeczne podziękowania.

II. 1. H. Oporządzenie jeździeckie

II. 1. H. 1. Ogólna charakterystyka i przyjęte podstawy uporządkowania materiału

Oporządzenie jeździeckie, jako istotna część uzbrojenia wojownika konnego (rycerza), nie służy bezpośrednio do walki, lecz efektywnie ją wspomaga¹. Przyjmujemy, że w jego skład wchodzi sprzęt jeździecki oraz rząd koński. Do pierwszego z nich zaliczamy ostrogi, a także bicze oraz zbroję końską, obecności których jednak na Pomorzu Zachodnim nie stwierdzono². Rząd koński składa się z uzdy, siodła ze strzemionami i popręgiem, czapraka, podpiersienia, podogonia i ogłowia. Uzda złożona jest z metalowego kielzna (wędzidło lub munsztuk) oraz połączonych z nimi najczęściej rzemiennych wodzy. Mało konsekwentnie są traktowane w literaturze przedmiotu końskie podkowy. Wymieniane są co prawda w pracach materiałowych jako części oporządzenia, a nawet uzbrojenia³, jednak bardzo rzadko wchodzi w skład bronioznawczych monografii⁴. Brakuje, naszym

¹ A. Nowakowski, *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń 1991, s. 6-7.

² A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź 1954, s. 80-87. Zbroję końską do oporządzenia zaliczają L. Kajzer, *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*, Ossolineum, *passim* i Z. Wawrzonowska, *Uzbrojenie i ubiór rycerski Piastów śląskich*, Łódź 1976, *passim*.

³ L. Leciejewicz, M. Rulewicz, S. Wesołowski, T. Wieczorowski, *La ville de Szczecin des IX-XIII siècles*, „Archeologia Urbium”, Fasc. 2., Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, tab. Vb; E. Cnotliwy, E. Dekówna, L. Leciejewicz, W. Łosiński, R. Rulewicz, S. Wesołowski, *Szczecin we wczesnym średniowieczu-Wzgórze Zamkowe*, „Polskie Badania Archeologiczne”, t. 23, 1983, tab. 5, 8; W. Unverzagt, E. Schuldt, *Teterow, ein slawischer Burgwall in Mecklenburg*, Berlin 1963, s. 125; E. Schuldt, *Behren-Lübchin. Eine spätslawische Anlage in Mecklenburg*, Berlin 1965, s. 124.

⁴ Np. A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, „Slovenska Archeologia”, t. 23, z. 1, 1975 (I), *passim*; *ibidem*, t. 24, z. 2, 1976 (II), s. 345-360; T. Trębaczkiwicz-Oziemska, *Uzbrojenie Słowian połabskich*, mps pracy doktorskiej, Łódź 1975; K. Nadolska-Horbacz, *Uzbrojenie średniowieczne na Pomorzu Wschodnim do okresu krzyżackiego*, mps pracy doktorskiej, Łódź 1995; Ł. Koniaręk, *Uzbrojenie na Śląsku*, mps pracy doktorskiej, Wrocław 1998; A. Nowakowski, *op. cit.* pomijają je w swoich opracowaniach. K. Wachowski uwzględnia podkowy w ogólnych zestawieniach (*Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu [w:] Studia nad kulturą ...*, ryc. 54, tab. 8), ale nie zalicza do militariów, choć włącza do nich m.in. raki. Do uzbrojenia podkowy, a także sierpy i wiadra, zalicza W. Hensel, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, Warszawa 1987, s. 697-732.

zdaniem, merytorycznych podstaw do pomijania tego rodzaju zabytków jako elementów oporządzenia jeździeckiego równorzędnych do innych elementów rzędu końskiego. Dlatego włączamy do materiału okazy znane z literatury lub pochodzące z datowanych zespołów.

Z wszystkich wymienionych wyżej militariów praktycznie zachowują się jedynie ostrogi, strzemiona i kielzna oraz podkowy. Tak jest też w przypadku materiału zachodniopomorskiego. Nie uwzględniamy w nim znajdujących na niektórych stanowiskach bliżej nieokreślonych zabytków zwanych niekiedy „kółkami żelaznymi”. Być może są to faktycznie fragmenty końskiej uprzęży, pewności jednak w tym względzie nie ma⁵.

Pochodzenie i funkcja ostróg jest powszechnie znana. Ich funkcjonalnym prototypem są pięty jeźdźca. W Europie średniowiecznej użytkowane są od schyłku okresu wędrówek ludów jako bezpośrednie naśladownictwo ostróg rzymskich. Tak w świecie starożytnym jak i w średniowieczu stanowiły narzędzie służące jeźdźcowi do sprawniejszego powodowania koniem, przy jednoczesnym posługiwaniu się bronią⁶.

Ostrogi były wielokrotnie przedmiotem bronioznawczych opracowań. Jednak badacze z reguły tworzą odrębne klasyfikacje dla zabytków pochodzących z terytoriów ograniczonych współczesnymi granicami państwowymi⁷. Na tym tle pozytywnie wyróżniają się opracowania materiałów z ziem polskich cechujące się dążeniem do skonstruowania uniwersalnych typologii. Objęły one wszystkie rodzaje ostróg występujących na tym terytorium we wczesnym średniowieczu. Zagadnienia te omówiliśmy w rozdziale I naszej pracy.

⁵ Np. w Szczecinie-Wzgórzu Zamkowym (E. C n o t l i w y i in., *op. cit.*, s. 266), „żelazne kółka” z w-wy II w Kołobrzegu-Budzistowie (W. Ł o s i ń s k i, *Kowalstwo we wczesnośredniowiecznym Kołobrzegu [w:] Z badań ...*, s. 21 i z grobu w Górkach (W. H e n s e l, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. II, Poznań. 1953, s. 127).

⁶ Zob. Z. H i l c z e r ó w n a, *Ostrogi polskie z X-XIII w.*, Poznań 1956, s. 119.

⁷ Do wyjątków należy opracowanie B. Kavánovej (*Slovenske ostruhy na uzemi Československa*, Praha 1976) ostróg haczykowatych z byłej Czechosłowacji opierające się na typologii J. Žaka (*Najstarsze ostrogi z zachodniosłowiańskie. Wczesnośredniowieczne ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*, Warszawa-Wrocław 1959). Ale już D. Bialeková (*Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim*, „Slovenska Archeológia”, t. 25, 1977, s. 103-160) i A. Ruttkay (*op. cit.*, (II), s. 345-352) oraz A. N. K i r p i ę n i k o v (*Snaržaženije vsadnika i verchnogo konija na Rusi IX-XIII vv.*, ASSR, 1973) stworzyli inne systematyki ostróg. Zob. K. W a c h o w s k i, *Oddziaływania zachodnie na wytwórczość ostróg haczykowatych u Słowian*, PA, t. 38, 1991, s. 85-86.

Systematyka J. Žaka uzupełniona i rozwinięta przez K. Wachowskiego (dalej wg: *J.Ž., K.W.*) stanowić będzie dla nas podstawę do omówienia ostróg z Pomorza Zachodniego pochodzących z okresu merowińskiego i karolińskiego. Określamy je jako ostrogi przedromańskie, do których włączamy egzemplarze z zaczepami płytkowymi i haczykowatymi. Drugą grupę stanowią ostrogi romańskie datowane ogólnie na połowę X-koniec XIII w. i klasyfikowane w systemie Z. Hilczerówny rozwiniętym przez K. Wachowskiego (dalej: wg *Z.H. i K.W.*). Zdajemy sobie sprawę z umowności tych terminów. Stosuje się je wszakże nie tylko dla potrzeb historii sztuki, ale także np. w przyjętym nie tylko w tej pracy nazewnictwie dotyczącym mieczy. Ponadto, tak wydzielone serie ostróg analizowane w dwóch systemach klasyfikacyjnych użytkowane były – inaczej niż w przypadku mieczy – w różnych, choć stycznych ze sobą okresach. Dlatego też taki zabieg porządkujący materiał uważamy za uzasadniony⁸.

Klasyfikację ostróg z X-XIII w. dokonaną przez K. Wachowskiego będziemy stosować ze świadomością, że nie wszystkie wskaźniki opracowane przez tego badacza mogą być praktycznie zastosowane choćby ze względu na stan zachowania zabytków. Dotyczy to głównie wyróżnionych przez niego faz rozwoju bodźców różniących się stopniem zakrzywienia powierzchni bocznych kolca. Są to parametry, których często nie można precyzyjnie określić.

Omawiając wędzidła posługiwac będziemy się ich systematyką opracowaną jeszcze przez A. Nadolskiego⁹. Istnieje co prawda nowsza typologia wędzideł M. Oersnesa, dotyczy ona jednak zabytków pochodzących z nieco innego okresu i jest nie do końca dostosowana do specyfiki materiałów z ziem polskich¹⁰. Typologię strzemion kompetentnie opracował W. Świątosławski¹¹. Natomiast J. Kaźmierczyk wszechstronnie usystematyzował i omówił wczesnośredniowieczne podkowy ze Śląska¹². Bazując na ustaleniach tych badaczy (dalej: wg *A.N., W.Ś. i J.K.*) będziemy analizować wspomniane rodzaje zabytków z Pomorza Zachodniego.

⁸ Nazewnictwo to można rozwinąć o grupę ostróg „gotyckich” z gwiazdzistym bodźcem.

⁹ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, s. 87-88.

¹⁰ M. O e r s n e s, *Zaumzeugfunde des 1.-8. Jahrh. nach Chr. in Mittel- und Nordeuropa*, „Acta Archeologica”, t. 64, 1993, s. 183-292) wśród wędzideł z I-VIII w. n.e poza munsztukami wydziela kielzna; pierścieniowe (dwu- i trójdzielne) oraz krepulcowe, czyli typ II A. A. Nadolskiego wędzideł z pobocznicznymi.

¹¹ W. Ś w i ę t o s ł a w s k i, *Strzemiona średniowieczne z ziem Polski*, Łódź 1990.

¹² J. K a ź m i e r c z y k, *Podkowy na Śląsku z X-XIV w. Studia z dziejów kultury materialnej*, Wrocław 1978.

W literaturze znaleźliśmy także informacje o trzech zabytkach określonych jako części rzędu końskiego. Pierwszy z nich pochodzi z osady w Jarszewie datowanej na 2 połowę XI-XII w. Jest to żelazne, podwójne ogniwo o trójkątnych oczkach skręconych ósemkowato, prostopadle do siebie (tabl. XXI: 17)¹³. Ta szczególna cecha jego konstrukcji naszym zdaniem praktycznie uniemożliwia przyleganie do skóry zwierzęcia, a nawet może powodować jego skaleczenie. Z grodziska w Kołobrzegu-Budzistowie (X-XIII w.) pochodzi brązowy nit z trójdzielną główką (tabl. XXI: 10)¹⁴. Może stanowić on co prawda np. okucie siodła, ale może być także okuciem zupełnie innego przedmiotu. Ponadto z warstwy kulturowej Szczecina-Podzamcza datowanej na 1 ćwierć XII w. pochodzi skorodowane ogniwo żelazne o średnicy wewnętrznej około 2 cm (tabl. XXI: 13). Być może stanowiło ono część rzędu końskiego, ale najprawdopodobniej z względu na niewielkie rozmiary nie był to element wędzidla¹⁵. Ponieważ naszym zdaniem zabytków tych nie można jednoznacznie zaliczyć do elementów rzędu końskiego, nie włączyliśmy ich do analizowanego materiału.

II. 1. H. 2. Analiza typologiczno-chronologiczna materiałów

II. 1. H. 2a. Sprzęt jeździecki. Ostrogi

Znanych nam jest nam 10 „przedromańskich” (tabela IX) i 44 „romańskie” (tabela X) ostrogi. Liczba tych drugich kilkakrotnie przewyższa ilość 10 egzemplarzy z Pomorza Zachodniego uwzględnionych w opracowaniach A. Nadolskiego, Z. Hilczerówny¹⁶. Jej wartość jest zwielokrotniona okolicznością pozyskania zdecydowanej większości okazów w czasie badań wykopaliskowych stanowisk archeologicznych w Cedyni, Kędrzynie, Kołobrzegu, Radaczu, Ujściu i Wolinie, a przede wszystkim w Szczecinie-Podzamczu, skąd pochodzi seria 16 dobrze datowanych zabytków tego typu. Wspomnieć jeszcze należy wzmiankowane w literaturze prawdopodobne kolce

¹³ R. Rogoż, *Wczesnośredniowieczna osada otwarta w Jarszewie, pow. Kamień Pomorski*, MZP, t. 10, 1965, tab. VIII: 4.

¹⁴ L. Leci ej e w i c z, *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962, s. 151, ryc. 50c.

¹⁵ Nr inw. 1250/96. Uprzejma informacja A. Kowalskiej. Także: M. D w o r a c z y k, A. B. K o w a l s k a, *Z dziejów suburbium w Szczecinie. (Wyniki badań archeologicznych lat 1992-1997)*, SA, t. L, 1998, tab. V.

¹⁶ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, tabl. M, (bez 4 egzemplarzy z Nieprzemina).

ostróg z Wolina, st. 1 i szczecińskiego Wzgórza Zamkowego. Pierwszy z nich jest datowany na koniec X-początek XI w., drugi na 2-3 ćwierćwiecze XI w.¹⁷

Z powodu wielu niejasności dotyczących formy i chronologii zabytku, nie włączyliśmy do naszego katalogu fragmentu ostrogi ze Starego Drawska zaliczonej przez autora opracowania do typu II: 5 wg Z.H. Według bowiem jej słownego opisu posiada ona V-kształtny kabłąk o płasko-półkolistym przekroju i zaczepy płytkowo-nitowe (typ A ?). Nie odpowiada to załączonemu w publikacji rysunkowi tego zabytku. Dodatkowo, autor publikacji przywołując analogie z Gdańska, Błonia i Opola (*sic*) wiąże tę ostrogę z okresem funkcjonowania zamku joannitów, czyli datuje najwcześniej na 1345 r.¹⁸ Stanowiłaby ona zatem unikatowy przeżytek, tym bardziej dziwny na tle pozostałych okazów z gwiazdzistym kółkiem ze Starego Drawska.

II. 1. H. 2a. 1. Ostrogi przedromańskie

II. 1. H. 2a. 1a. Ostrogi przedromańskie z zaczepami haczykowatymi

Typ I, odmiany A i B-C

Z terenu Pomorza Zachodniego pochodzą dwa egzemplarze ostróg odlanych z brązu. Pierwszą z nich znaleziono na szczecińskim Wzgórzu Zamkowym, w warstwie kulturowej zawierającej także ceramikę typu Feldberg-Kędrzyno i datowanej początkowo na 2 połowę VII-początek VIII w.¹⁹ Ostroga ta stanowi

¹⁷ W. F i l i p o w i a k, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Wolinie w latach 1953-1954*, SA, t. VII, 1955, s. 182-184; L. L e c i e j e w i c z, *op. cit.*, s. 107, 132, 169; E. C n o t l i w y i n., *op. cit.*, s. 26, ryc. 16: 5.

¹⁸ Woryginał: „Zaczep ramienia kabłączka jest spłaszczony w formie prostokątnej płytki z dwoma otworami do nitów”. Byłaby to jedyna zachodniopomorska ostroga typu II: 5 z zaczepami płytkowymi. Takie zestawienie cech występuje tylko na jednej ostrodze z Opola-Ostrówka z warstwy datowanej na 1210-1240 r. (K. W a c h o w s k i, *Militaria z grodu ...*, s. 86, tab. 5). W załączonej tablicy z rysunkami czterech ostróg ze Starego Drawska tylko egzemplarze z widełkowatymi szyjkami, czyli typ III, posiadają V-kształtne kabłąki. Jedyny okaz z cylindryczną szyjką bodźca posiada kabłąk paraboliczny bez zaczepów i formą przypomina typ I: 2. Można też sądzić, że chodzi tu późniejszy typ ostrogi z gwiazdzistym bodźcem (H. J a n o c h a, *Gród i zamek w starym Drawsku (Drahimiu), gm. Czaplinek - walory obronne i uzbrojenie załogi - w oparciu o wyniki badań archeologicznych*, KZM, t. 22, 1998, s. 69-133, s. 91, ryc. 37).

¹⁹ E. C n o t l i w y i n., *op. cit.*, s. 25, 283, tab. 71; W. Ł o s i Ń s k i, *Szczeciński ośrodek miejski w dobie przedlokacyjnej*, AP, t. 38, z. 2, 1993, s. 258-318, s. 287-288.

element słabo konwenujący z jej kulturowym kontekstem w postaci śladów rolniczej osady o luźnej zabudowie złożonej głównie z półziemianek i chat o plecionkowej konstrukcji ścian²⁰. Ostatnio chronologia całego zespołu przesuwana jest o około 100 lat, do połowy VIII-początku IX w.²¹ Omawiany zbytek posiada krótki kabłąk (odmiana A) o sztabkowatych, trójkątnych w przekroju ramionach zdobionych ukośnymi karbkami i rowkami. Bodziec formalnie składa się z czworobocznej podstawy zdobionej dookołnymi rowkami i ostrosłupowego kolca (nr kat. 9; tabl. XVIII: 3). Zdobienie takie jest według K. Wachowskiego charakterystyczne raczej dla VIII niż dla IX w.²² Ostrogi tej odmiany i podobnie zdobione pochodzą m.in. z Chodlika, wschodniopomorskiego Kopaniewa i z meklemburskiej osady w Görke datowanej nie wcześniej niż na 2-3 ćwierćwiecze VIII w.²³

Egzemplarzem typu I odmiany B-C wg K. W. jest ostroga znaleziona w okolicach grodziska w Drawsku Pomorskim. Jest ona bogato zdobiona na kabłąku motywem stylizowanych głów zwierzęcych i żeberkami a przy podstawie ostrosłupowego bodźca wieńcem „perełek” i dookołnymi rowkami (nr kat. 1; tabl. XVIII: 7). Jej chronologię początkowo określano na 2 połowę VI w., później przesunięto ją na 2 połowę VIII w.²⁴

Ostrogi typu I to najprawdopodobniej importy, jako że brakuje śladów miejscowej produkcji tych rzadkich w nadbałtyckiej strefie przedmiotów. Nie ma jednak całkowitej pewności co do miejsca ich pochodzenia. Wskazuje się przede wszystkim na obszary zamieszkałe przez plemiona bałtyjskie (Warmia, Mazury)²⁵. Inni badacze jednak zauważają, że ornamentyka oraz ukształtowanie bodźca i zaczepów

zachodniopomorskich egzemplarzy typu I nawiązuje do frankońskich ostróg uszkowatych (*Ösen bzw. Schlaufensporen fränkischer Machart*)²⁶. Być może zatem wszystkie egzemplarze znalezione na terytorium Słowian nadbałtyckich pochodzą z terytorium państwa Franków.

Typ III, odmiana A

Do krótkokabłąkowej odmiany ostróg wykutych z żelaza należą co najmniej dwa okazy znalezione na grodzisku w Radaczu. Pierwszą z nich znaleziono w rozsypaniu (starszego ?) wału, czyli z warstwy pochodzącej ze starszej fazy użytkowania grodu datowanej na koniec VII-2 połowę VIII w., albo najpóźniej na przełom VIII/IX w.²⁷ Posiada sztabkowane ramiona o półwałnym przekroju oraz bodziec z dookołnym karbkiem oddzielającym profilowaną podstawę od stożkowatego kolca (nr kat. 4; tabl. XVIII: 5). Druga ostroga tej odmiany z Radacza znajdowała się w „rejonie młodszego wału” datowanego od 2 połowy VIII do połowy XI w. (albo: IX w.)²⁸. Zachował się z niej mocno skorodowany fragment kabłąka z profilowanym (?) bodźcem oraz jedno ramię o trójkątnym przekroju bez zaczepu (nr kat. 5; tabl. XVIII: 8). Z tego samego miejsca pochodzi fragment trzeciej ostrogi typu III. Zachowała się z niej jedynie górna część kabłąka z bodźcem o prostokątnym przekroju (nr kat. 6; tabl. XVIII: 14). Być może reprezentuje ona także odmianę A, ale tego nie jesteśmy pewni.

U wewnętrznego podnoża młodszego wału oraz na majdanie grodziska w Radaczu (warstwy II, III, IV) znaleziono liczne ślady przetapiania i przetwarzania rudy darniowej w postaci żużli, łupy żelaznej i fragmentów dysz pieców. Stąd pochodzi też znakomita większość zabytków żelaznych, przy czym militaria

²⁰ E. Cnotliwy in., *op. cit.*, s. 285.

²¹ M. Dulinicz, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-zachodniej. Studium archeologiczne*, Warszawa 2001, s. 247.

²² K. Wachowski, *Oddziaływania zachodnie ...*, s. 90, ryc. 6.

²³ I. Gabriel, *Hof und Sakralkultur sowie Gebrauchs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Oldenburg*, BRGK, t. 69, 1988, s. 103-291, s. 114-115, ryc. 4; M. Dulinicz, *op. cit.*, s. 100.

²⁴ J. Żak, Maćkowiak - Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem środkowo-europejskim VI-X w. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*, Poznań 1988, s. 321, tabl. V: 1; I. Gabriel, *op. cit.*, s. 114; M. Dulinicz, *op. cit.*, s. 239.

²⁵ J. Żak, L. Maćkowiak - Kotkowska, *op. cit.*, s. 128-131; K. Wachowski, *Oddziaływania zachodnie ...*, s. 87-89, 95-96. Zob.: W. Łosiński, *Szczeciński ośrodek miejski ...*, s. 290.

²⁶ O nadreńskiej genezie ostrogi ze Szczecina przekonany jest: E. Cnotliwy in., *op. cit.*, s. 283. Zob. I. Gabriel, *op. cit.*, s. 114; 263; M. Dulinicz, *op. cit.*, s. 101.

²⁷ Sytuacja stratygraficzna grodziska w Radaczu jest nie do końca jasna. Do niedawna (K. Siuchniński, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Radaczu*, pow. Szczecinek, MZP, t. 8, 1962, s. 9-29; s. 21; tenże, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w okolicy Radacza*, pow. Szczecinek w 1963 r., MZP, t. 10, 1964, s. 153-182, s. 159-162) twierdzono o rozsypaniu wału młodszego jako drugiej fazy użytkowania obiektu datowanej od 2 połowy VIII w. do połowy XI w., przy czym *terminus ante quem* całego stanowiska wyznaczała warstwa I (humus) z ostrogą typu I: I Z. Hilczerówny. Faza starsza byłaby wcześniejsza o około 100 lat. Ostatnio M. Dulinicz (*op. cit.*, s. 245) przesuwają datowanie młodszego fazy grodziska na IX w.

²⁸ M. Dulinicz, *op. cit.*, s. 245; W. Łosiński, *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzeczu dolnej Parsęty (VII-X/XI w.)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 56, przyp. 45.

(groty strzał i ostrogi) występowały jedynie w rejonie wału. Funkcjonował tu zatem warsztat metalurgiczny obsługujący prawdopodobnie nie tylko mieszkańców grodziska ale także znacznie większy rynek. Najprawdopodobniej w tej pracowni wykonano także znalezione w Radaczu militaria.

Ostrogi typu III: A z Radacza posiadają liczne analogie. Z terytorium ziem polskich pochodzą egzemplarze m.in. z dobrze datowanych wielkopolskich osad w Biskupinie i Bonikowie (VIII w.)²⁹. W Meklemburgii występowały na osadach w Dahmen (VIII/IX w.) i Menzlin (2 połowa VIII w.)³⁰. Podobne zabytki egzemplifikują przedwielkomorawski horyzont (VIII w.) uchwycony w Mikulčicach i na grodzisku w Pobedimiu³¹.

Typ III, odmiana B-C

Pierwsza z ostróg typu III: B-C znajdowała się w warstwie osadniczej z 2 połowy VIII w. zalegającej pod wałem grodziska w Kędrzynie i zawierającej m.in. resztki warsztatu metalurgicznego z paleniskami³². Posiadała paraboliczny kabłąk z ramionami o trójkątnym przekroju, zdobionymi w połowie długości poprzecznymi rowkami oraz ostrosłupowy bodziec (nr kat. 2; tabl. XVIII: 10). Drugą ostrogę odkryto w warstwie kulturowej V na terenie osady w Ujściu³³. Egzemplarz ten posiadał ostrosłupowy bodziec z dookołnymi rowkami oraz charakterystyczne zdobienie ramion kolankowatymi zgrubieniami (nr kat. 10; tabl. XVIII: 9). Zabytek ten datowano początkowo na 2 połowę VII-początek VIII w. w nawiązaniu do zdobnictwa występującego np. na nadreńskiej ostrodze z Bräulingen. Jednak wnikliwsza analiza formalna ujawniła, iż obydwa wątki zdobnicze nie są identyczne, a kolankowate zgrubienia na ramionach ostróg pojawiają się na północ od Karpat dopiero w początku IX w. W związku z tym przesunięto w górę chronologię nie tylko tego zabytku, ale i całej osady w Ujściu³⁴. Trzecią

ostrogą typu III: B-C jest okaz znaleziony w 1957 r. w okolicach grodziska w Słupsku. Końce jej ramion zdobione są nacięciami ułożonymi w „jodełkę”, posiada profilowany bodziec z cylindryczną szyjką i stożkowatym kolcem (nr kat. 8; tabl. XVIII: 6). Są to cechy konweniujące ze stylistyką zdobnictwa stosowaną na zachodzie Europy w 1 połowie VIII w.³⁵

Ostrogi typu III: B-C posiadają liczne analogie z terenu całej Słowiańszczyzny zachodniej, wszystkie datowane od początku VIII do końca IX, a nawet początku X w. Można tu wymienić np. wielkopolskie egzemplarze z Biskupina, Łądu (początek IX w.) i Sławia (IX w.)³⁶ oraz meklemburskie z Oldenburga (najpóźniej połowa VIII w.) i Sternberger Burg (połowa VIII w.)³⁷. W ten horyzont wpisują się też zachodniopomorskie egzemplarze.

Typ III, odmiana D (?)

Kończąc omawianie ostróg z zaczepami haczykowatymi należy wrócić do Kędrzyna. W miejscu osady wzniesiono tu na przełomie VIII/IX w. gród funkcjonujący do 2 połowy IX w.³⁸ W zalegającej w nim warstwie użytkowej znaleziono m.in. monety arabskie, ślady warsztatu metalurgicznego w postaci żuźla żelaznego, tygielków i dysz glinianych oraz ostrogę cechującą się ramionami o nierównej długości (nr kat. 3; tabl. XVIII: 4). K. Wachowski zaliczył ją do odmiany A typu III ostróg występujących – jak wyżej powiedziano – z reguły na obiektach z VIII w. Takie przyporządkowanie typologiczne w konsekwencji doprowadziło tegoż badacza do stwierdzenia zaniku w 2 połowie VIII w. wytwórczości ostróg typu III: D na Pomorzu i szerzej w tzw. strefie Feldberg-Kędrzyno. Stanowiło by to istotną cechę wyróżniającą tę strefę wśród innych skupisk w obszarach wiślańsko-warciańskim, nadłabskim i naddunajskim

²⁹ J. Żak, *Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie ...*, tabl. II: 2, 4; K. Wachowski, *Oddziaływania zachodnie ...*, s. 91; M. Dulnicz, *op. cit.*, s. 218-220.

³⁰ I. Gabriel, *Chronologie der Reitersporen [w:] Stargard/Oldenburg ...*, s. 123.

³¹ J. Żak, L. Maćkowiak - Kotkowska, *op. cit.*, s. 110, tab. 8. Ostrogi odmiany A: III z Pobedima wchodzą w obręb typu IB D wg Bialekovej (*op. cit.*, ryc. 2, s. 120-121.)

³² M. Dulnicz (*op. cit.*, s. 242-243) przesunęła chronologię starszej fazy grodziska w Kędrzynie na przełom VIII/IX w.

³³ E. Dąbrowski, L. Lecejewicz, *Sprawozdanie z ratunkowych badań archeologicznych w Ujściu nad Notecią, „Przegląd Zachodni”*, R. 10, t. I, 1954, s. 234-240, s. 295, ryc. 7.

³⁴ J. Żak, *Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie ...*, tabl. IV: 8; J. Żak, L. Maćkowiak - Kotkowska, *op. cit.*, s. 74-75, 335, tabela 9.

³⁵ K. Wachowski, *Oddziaływania zachodnie ...*, s. 89-91, ryc. 5, 6.

³⁶ J. Żak, L. Maćkowiak - Kotkowska, *op. cit.*, tab. 9, 10; M. Brzostowicz, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Sławiu, gm. Kołaczkowo, woj. poznańskie. Wstępne podsumowanie wyników badań ratowniczych z lat 1991-1992*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. II, 1993, s. 115-132, rys. 8: 1, s. 130-131; tenże, *Bruszczewski zespół osadniczy w IX i X wieku. Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie środkowej*, „Spotkania Bytomskie”, t. 3, 1999, s. 135-153, s. 138, 150, ryc. 6, 7;

³⁷ E. Schuldt, *Die frühslawische Befestigung von Sternberger Burg*, Kreis Sternberg, JBM, 1982, s. 97-145 s. 137, ryc. 37a-b; I. Gabriel, *Chronologie ...*, s. 123. Zob.: K. Wachowski, *Oddziaływania zachodnie ...*, s. 100-101.

³⁸ M. Dulnicz (*op. cit.*, s. 242-243) fazę młodszą grodziska w Kędrzynie datuje na 1 poł. IX w.

i niezrozumiałą w świetle znalezisk innych militariów wczesnokarolińskich³⁹.

Wydaje się jednak, że powyższa konstatacja jest przedwczesna. Przede wszystkim sytuacja stratygraficzna grodziska w Kędrzynie dowodzi IX-wiecznej genezy nawarstwień kulturowych, w których znaleziono ostrogę. Po drugie, kontekst jej znalezienia wyraźnie wskazuje na działalność lokalnej kuźni. Łączy się z tym bezpośrednio możliwość wytwarzania i przeróbki żelaznych przedmiotów. Zgadza się więc z tezą J. Żaka, iż ostroga ta jest przeróbką z dłuższego egzemplarza odmiany C albo D, choć dość nieoczekiwane jest włączenie jej do serii ostróg datowanych na VIII w.⁴⁰ Ostrogi z długimi kabłąkami (odmian D-E typu III) znaleziono także w warstwach grodzisk meklemburskich w Oldenburgu (IX w.) i Scharstorf (835-885 r.)⁴¹.

Sumując powyższe uwagi, możemy z dużym stopniem prawdopodobieństwa założyć istnienie pomorskiej wytwórczości ostróg w IX w.⁴²

II. 1. H. 2a. 1b. Ostrogi z zaczepami płytkowymi

Inny typ ostróg przedromańskich reprezentuje zabytek znaleziony prawdopodobnie na grodzisku w Reczu. Zachował się tylko jej rysunek. Na jednym ramieniu posiadała płytkowy zaczep z pionowo rozmieszczonymi nitami, a na wierzchu jej ornamentowanego ukośnymi rowkami kabłąka znajdował się otwór do bodźca (nr kat. 7; tabl. XVIII: 1). W rowkach znajdowały się ślady platerowania srebrem. Forma ta mieści się w typie VII: L wg K. Wachowskiego, czyli długich ostróg z zaczepami płytkowymi

³⁹ K. Wachowski, *Oddziaływania zachodnie ...*, s. 94-95, ryc. 9-12.

⁴⁰ J. Żak, L. Maćkowiak - Kotkowska, *op. cit.*, tab. 9, nr 78. Tezę tę potwierdza także M. Błoński, *Średnio-wieczne ostrogi z grodziska na Zawodziu w Kaliszu*, AP, t. XLV, z. 1-2, 2000, s. 53-91, s. 56.

⁴¹ I. Gabel, *Chronologie ...*, s. 123.

⁴² Jest to według nas najbardziej uprawniona hipoteza, choć oczywiście teoretycznie możliwa jest sytuacja, w której ostroga z Kędrzyna stanowiła daleki import przerobiony w miejscowym warsztacie. Byłoby jednak to co najmniej dziwne, gdyby stosunkowo prostych wytworów jakimi były ostrogi nie wytwarzano na miejscu. Warto w tym miejscu zauważyć, iż dość ryzykowne jest konstruowanie teoretycznych modeli kulturowych na podstawie istnienia lub braku choćby pojedynczych zabytków. Taki stan rzeczy może ulec zmianie w wyniku choćby jednego znaleziska. Dodajmy też od siebie, że za tezą J. Żaka przemawiają wymiary i kształt kabłąka o asymetrycznych ramionach wyraźnie krótszych nawet od innych ostróg odmiany A.

i pionowo umieszczonymi nitami (*Vertikalnie-teplättchensporen*). Występują one w najstarszych grobach z terytorium Chorwacji i Moraw (Biskupija-Črkvina, Mikulčice, grób 90/II, Staré Město) z 2 połowy VIII - 1 połowy IX w., brakuje ich jednak na obiektach z klasycznego horyzontu wielkomorawskiego⁴³. Znane są także z Meklemburgii. Znaleziono je np. w Bendorf (2 połowa VIII w.), Sternberg (2 połowa VIII-początek IX w.), Oldenburgu, w warstwie „Brand 800” (IX w.) i w Menzlin (IX w.)⁴⁴. Podobnie jest datowana ostroga z Recza⁴⁵.

Ogólnie rzecz biorąc egzemplarze z bodźcem osadzonym w kolistym otworze i bogato ornamentowane m.in. geometrycznym wątkiem, są z reguły uznawane za importy z państwa karolińskiego. Prawdopodobnie, mimo surowych edyktów Karola Wielkiego zakazujących wywozu uzbrojenia do Słowian sprowadzali je i użytkowali lokalni książęta lub inni przedstawiciele tworzącej się warstwy możnowładczej. Egzemplarze ze schyłku IX w. cechują się długimi i bardzo długimi bodźcami dochodzącymi do 65 mm (Ostrovica-Chorwacja), przez co niewiele się różnią formą od ostróg romańskich typu I wg Z. Hilczerówny⁴⁶.

II. 1. H. 2a. 2. Ostrogi romańskie

Typ I odmiana 1 ostróg

Są to ostrogi z zaczepami płytkowo-nitowymi, prostym kabłąkiem i długim, jednodzielnym bodźcem zaliczone przez Z. Hilczerównę i K. Wachowskiego do typu I, charakterystycznego dla fazy ottońskiej (950-1025 r.) okresu romańskiego.

Z Pomorza Zachodniego pochodzi pięć egzemplarzy tego typu datowanych zespołami. Do najstarszych należy ostroga z grodziska w Kołobrzegu-Budzistowie, pozyskana z warstwy datowanej na drugą połowę IX- 1 połowę X w. (nr kat. 5, tabl. XVIII: 2). Reprezentuje ona zatem najwcześniejszy horyzont

⁴³ Ostrogi tego rodzaju A. Rutkay, *op. cit.*, (II), s. 346-347, ryc. 72, zaliczył do grupy A typu 3, Bialekova (*op. cit.*, s. 135, ryc. 2 do typu VA, a V. Hrubý, *Staré Město. Velkomoravské pohřebiště „Na Valach”*, Praha 1955, s. 186-187, do IB.

⁴⁴ E. Schult, *Die frühslawische Befestigung ...*, s. 137, ryc. 37c; I. Gabel, *Chronologie ...*, s. 119-123, ryc. 36: 1-3; H. Berlekamp, *Die Funde aus den Grabungen im Burgwall Arkona auf Rügen in den Jahren 1969 bis 1971*, ZfA, t. 8, 1974, s. 211-254, ryc. 10a. Zob. także: K. Wachowski, *Oddziaływania zachodnie ...*, s. 97, ryc. 15.

⁴⁵ K. Wachowski, *Oddziaływania zachodnie ...*, s. 97, ryc. 15, nr 10.

⁴⁶ Egzemplarz z Scharstorf (Niemcy) 36 mm, ze Stara Kouřim (Czechy) 45 mm. Wg: I. Gabel, *Chronologie ...*, s. 121.

występowania ostróg romańskich w Europie. Do jej typologicznych i chronologicznych odpowiedników należą tego rodzaju zabytki np. z warstwy VI w Haithabu i z grobów bogato wyposażonych wojowników w Birce⁴⁷. Inną ostrogę znaleziono w wale otaczającym grodzisko na Srebrnym Wzgórzu w Wolinie. Formalnie określić go można jako typ Ia2?-1P-A1 wg K.W. Kabłąk i bodziec jest platerowany blaszką brązową ornamentowaną podwójną, przerywaną linią zygzakowatą ujętą między dwa identyczne wzdlużne pasma (nr kat. 39; tabl. XVIII: 11). Metryka ostrogi wolińskiej jest określona na koniec X-początek XI w. Tezy tej nie można jednak zweryfikować w oparciu o publikacje⁴⁸. Ostrogi z cmentarzyska w Kunowie (XI-początek XII w.) i grodziska w Radaczu (przed połową XI w.) reprezentują wariant z U-kształtnym kabłąkiem, nie rozczłonkowanym, tępym bodźcem i płytkowymi, dwunitowymi zaczepami czyli typ Ia1-1U-A2 wg K.W. (nr kat. 12, 16; tabl. XVIII: 15, 17). Egzemplarze z grodziska w Ostrowcu (X w.) i szczecińskiego Rynku Warzywnego (1050-1100 r.) różnią się od nich bodźcami z zaznaczoną szyjką (Ib1 wg K.W.). Ponadto ostroga z Ostrowca posiadała paraboliczny (?) i zdeformowany wtórnie kabłąk, a na płytkach jej zaczepów, u nasady szyjki i na bodźcu zachowały się ślady platerowania (?) srebrem (nr kat. 15, 34; tabl. XVIII: 13, 16). W zbiorach Muzeum w Siekierkach znajdują się dwa dalsze zabytki tego typu pochodzące z nieokreślonych miejsc (nr kat. 41-42, tabl. XIX: 1, 2). Obydwa cechują się znacznymi rozmiarami kabłąka (18 cm) i bodźców (7,0 cm), przy czym na bodźcu jednego z nich widoczna jest para żłobków.

Najstarszy egzemplarz ostrogi typu I: 1 z ziem polskich odkryto najprawdopodobniej w V poziomie osadniczym grodziska w Santoku datowanym na I połowę X w.⁴⁹ Chronologia innych zabytków ustalona jest kontekstem kulturowym, np. w Lutomińsku (I połowa XI w.), Gnieźnie (koniec VIII-początek XI w.) i Łubówku (XI w.) albo datowaniem dendrochronologicznym, jak w przypadku Ostrowa Lednickiego

⁴⁷ H. A r b m a n, *Birka - die Gräber. Tafeln*, Uppsala 1940, tab. 38; I. G a b r i e l, *Chronologie ...*, s. 126. Inne zob.: Z. H i l c z e r ó w n a, *op. cit.*, s. 126.

⁴⁸ L. L e c i e j e w i c z, *op. cit.*, s. 305; W. F i l i p o w i a k, *Wolinianie. Studium osadnicze. Część I. Materiały*, Szczecin 1962, s. 480, ryc. 273. Brak odniesienia w tekście tej publikacji do rysunku zabytku jak i do datowania warstwy XI, z której ją pozyskano.

⁴⁹ U. D y m a c z e w s k a, A. D y m a c z e w s k i, *Wczesnośredniowieczny Santok. Wyniki badań wykopaliskowych we wnętrzu grodu w latach 1958-61*, „Slavia Antiqua”, t. 14, 1967, s. 185-238, 231, 220-221, ryc. 30: 7.

go (954-1032 r.)⁵⁰. Ostrogi z jednodzielnymi bodźcami o wyodrębnionych szyjkach (Ia-c2), prostymi kabłąkami (1U/P) i płytkowymi zaczepami (A1/2) znaleziono także w najstarszej warstwie Opola-Ostrówka datowanej na lata 990-1125⁵¹ oraz we Wrocławiu-Ostrowiu Tumskim na poziomie z 3 ćwierci XI stulecia⁵². Z tego ostatniego stanowiska pochodzi także ostroga do złudzenia przypominająca formą i wystrojem egzemplarz z Wolina-Srebrnego Wzgórza i datowana na połowę XI wieku⁵³. Podobnie datowane są meklemburskie znaleziska, np. z cmentarzysk w Klinken (X/XI w.), Nadelitz (XI-XII w.), grodzisk w Oldenburgu (poziomy z połowy X w. i z końca XI-połowy XII w.), Teterow (XI w.) i Putgarten (XI w.)⁵⁴. Ich 34 staroruskie odpowiedniki z Nowogrodu, Kijowa i Pińska datowane są również na XI-XII w.⁵⁵.

Typ I odmiana 2

Egzemplarze tej odmiany wyróżnić można dzięki nieznacznemu odgięciu bodźca od płaszczyzny kabłąka. Zaliczmy do niej ostrogę ze XXIX warstwy kulturowej Szczecina-Podzamcza datowanej dendrochronologicznie na 1184-1250 r. Charakteryzuje się ona z jednej strony późnymi zaczepami oczkowymi

⁵⁰ Z. H i l c z e r ó w n a, *op. cit.*, s. 70-73, tab. I; M. Ł a s t o w i e c k i, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przy czółka wczesnośredniowiecznego mostu wschodniego (tzw. gnieźnieńskiego) na Ostrowie Lednickim, gm. Łubowo, woj. poznańskie*, st. 2, WSA, t. II, 1993, s. 133-155, s. 135-144, ryc. 3: 1.

⁵¹ K. W a c h o w s k i, *Militaria z grodu na Ostrowku w Opolu [w:] Studia nad kulturą ...*, s. 88, tab. 7.

⁵² B. C z e r s k a, J. K a ż m i e r c z y k, *Wrocław-Ostrow Tumski w świetle badań 1984 r. Plecionka w budownictwie mieszkalnym i gospodarczym Wrocławia, ŚSA*, t. 27, 1988, s. 55-56, s. 59, tabl. XXVI d.

⁵³ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, s. 208, tabl. XXXVI, 3 datuje ją na X w.; Z. H i l c z e r ó w n a, *op. cit.*, tab. I, nr 193. J. K r a m a r e k, *Wczesnośredniowieczne materiały osadnicze z terenu Wrocławia*, „Silesia Antiqua”, t. 5, s. 159-197, 189, tabl. V: 2. Ostroga wrocławska różni się od wolińskiej lepiej zachowanym ostrym bodźcem z ogranicznikiem (Ia5 wg K.W.) oraz pokryciem nie brązową lecz srebrną blaszką.

⁵⁴ *Corpus ...*, 1979, s. 106, nr 13/8, tab., nr 1, 2; J. H e r r m a n n, *Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder/Neiße und Elbe*, Berlin 1968, s. 84-85; tenże, *Arkona auf Rügen-Tempelburg und politische Zentrum der Ranen vom 9.-12. Jh. Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen*, ZfA, t. 8, 1974, s. 177-211, s. 203 (ostroga z Putgarten pochodzi z warstwy I wyznaczającej początek 2 fazy grodziska); W. U n v e r z a g t, E. S c h u l d t, *op. cit.*, s. 123-124, tabl. 45a; H. B e r l e k a m p, *Die Funde aus den Grabungen ...*, ryc. 10c; I. G a b r i e l, *Chronologie ...*, s. 126-128, tab. 12.

⁵⁵ A. N. K i r p i c h n i k o v, *op. cit.*, s. 63-64 zalicza je do typu I.

oraz kabłąkiem dość anachronicznym w otoczeniu z przełomu XII/XIII wiek. Jej jednodzielny bodziec z wyodrębnioną częścią „pracującą” jest osadzony asymetrycznie na kabłąku (nr kat. 18, tabl. LXI: 2). W systematyce K. Wachowskiego zabytek ten należałoby określić jako typ Ic_{1/2}-2P-C₁. Drugi egzemplarz ostrogi typu Ib1-2U-? znaleziono na cmentarzysku w Cedyni, st. 2a (nr kat. 2, tabl. LXI: 1) z końca X-przełomu XI/XII w. Razem z nożem bojowym stanowił element wyposażenia pochówki złożony w pewnej odległości od stóp zmarłego osobnika.

Ostrogi tej odmiany są generalnie datowane w Polsce na XI w. (Gniezno, Luboń), jednak w tym okresie z reguły posiadają zaczepy płytkowe⁵⁶. Nietypowe dla zabytku tego typu zaczepy oczkowe oraz asymetrycznie osadzone i rozczłonkowane (faza „c” wg K. W.) bodziec pojawia się na egzemplarzach typu II z Opola-Ostrówka dopiero w nawarstwieniach z 4 ćwierćwiecza XII do połowy XIII w.⁵⁷ Chronologia ta konweniuje z metryką ostrogi szczecińskiej.

Typ II odmiana 1

Formę z bodźcem kolcowym osadzonym wzdłuż osi prostego kabłąka reprezentują na Pomorzu Zachodnim trzy ostrogi. Egzemplarze z Wolina (nr kat. 40, zaginiony) i Szczecina-Podzamcza (1088-1110 r.) cechują się kolcem w kształcie piramidki (II2 wg K. W.) oraz U-kształtnym kabłąkiem. Na szyjce bodźca tej ostatniej widnieją dwa równoległe żłobki, a jej trójkątne w przekroju ramiona zdobione są po stronie wewnętrznej i zewnętrznej ukośnymi nacięciami (nr kat. 20, tabl. LXII: 1). Długość ogólna tych ostróg wynosi 11-13 cm, długość bodźców 2-3 cm, rozpiętość ramion 7-9 cm. Zabytkiem tego rodzaju jest również ostroga z Kołobrzegu-Budzistowa, st. 1b, cechująca się piramidalnym kolcem (nr kat. 11, tabl. LXI: 3). Znaleziono ją w warstwie grodziska datowanej na 2 poł. X-XI w.⁵⁸

Analogiczne zabytki licznie występują na terytorium Meklemburgii. Wspomnieć tu należy parę ostróg z cmentarzyska w Neppermin, występująca w grobie nr 6 razem z mieczem typu X,B,- wg Oakeshotta, egzemplarz z zaczepami oczkowatymi z osady w Dudingshofen (XI-XII w.) oraz znaleziska z Lunow, Perleberg i Wustrow⁵⁹. Dwa słowackie odpowiedni-

ki tej odmiany (m.in. z Holič) nie są datowane zespolami, chociaż zakładane jest ich użytkowanie do I ćwierci XII stulecia⁶⁰. Na ziemiach polskich znaleziono je na cmentarzyskach w Końskich (2 połowa XI w.), Korzybiu (XI w.), Olbrachtowicach (XI w.) i prawdopodobnie Grzebsku⁶¹. Sądzymy, że w tej odmianie mieści się także zabytek z Wrocławia-Ostrowa Tumskiego⁶².

Typ II odmiana 2

Do tej odmiany zaliczamy ostrogi z bodźcem kolcowym lekko odchylonym w górę od płaszczyzny kabłąka.

Pierwszą z nich znaleziono na grodzisku w Kołobrzegu w warstwie datowanej na XII w. Posiadała bodziec z piramidalnym kolcem (II2 wg K. W.) i U-kształtnym kabłąkiem (nr kat. 8; tabl. XVIII: 12). Prawdopodobnie do tej (albo do pierwszej) odmiany należała także zaginiona ostrogi z Rzeczycy (nr kat. 17) o U-kształtnym kabłąku i smukłym, stożkowatym kolcu oraz z grodziska w Ujściu. Ten ostatni egzemplarz z dwunitowymi zaczepami (typ A2) pochodzi z warstwy datowanej na XII w. (nr 37, tabl. XIX: 9)⁶³. Znane wymiary ostróg z Kołobrzegu i Ujścia wynoszą odpowiednio: długość ogólna ?-13 cm, długość bodźca 3,0 cm, rozpiętość ramion 8-9 cm.

Odpowiednikami tych zabytków z ziem polskich są ostrogi z mazowieckich cmentarzysk w Końskich grób 71 (2 połowa XI w.), Pokrzywnicy Wielkiej grób 16 (2 ćwierć XII w.) i Turowa (XI w.)⁶⁴ oraz znalezione we Wrocławiu-Ostrowiu Tumskim (XI-XII w.) i grodzisku w Opolu-Ostrówku w warstwach z około

⁵⁶ A. Ruttkay, *op. cit.*, (II), s. 349 zalicza je do swojego typu 9 grupy A.

⁵⁷ Z. Hilczernowa, *op. cit.*, tabl. III, IV, nr 50-51, 53, 56, 88, 89; L. Rauhut, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, MAiW, t. I, 1971, s. 435-656, 514-515, 517, tabl. IIIb, IVb; B. Zawadzka-Antosik, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Grzebsku, pow. Mława, WA, t. XXXVIII, z. 3-4, 1973, tab. IIb.*

⁵⁸ B. Czerska, J. Kaźmierczyk, *op. cit.*, s. 62, tabl. XXIXa.

⁵⁹ Ostrogę z Ujścia znamy jedynie z rysunku na karcie katalogowej, na której brak ujęcia zabytku z boku; niewykluczone, że jej ramiona są wygięte. Artefaktu nie zlokalizowano w magazynach MAP.

⁶⁰ Z. Hilczernowa, *op. cit.*, tabl. IV nr 52, 94-95; L. Rauhut, L. Długopolska, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica, WA, t. XXXVI, z. 3, 1971, s. 292-354, s. 313, 347, tabl. VIe.*

⁵⁶ Z. Hilczernowa, *op. cit.*, tab. II, nr 31, 69.

⁵⁷ K. Wachowski, *Militaria z grodu ...*, s. 88, tab. 7.

⁵⁸ W. Łosiński, E.S. Tabaczynski, *Badania archeologiczne w Kołobrzegu w 1957 r.*, SA, t. 9, 1960, s. 74.

⁵⁹ Z. Hilczernowa, *op. cit.*, s. 50-51; *Corpus ...*, 1973, s. 146, nr 17/12, tab., nr 3; J. Herrmann, *Siedlung, Wirtschaft ...*, s. 211-212.

1150-1230 r.⁶⁵ Nieliczne zabytki tego rodzaju występują w Słowacji (Zeminaske Podhradie) i Meklemburgii (Karstädt-Semlin, Rodde)⁶⁶. Ostrogę tej odmiany znaleziono także w Starigardzie/Oldenburgu, w poziomie datowanym od połowy X do 2 połowy XI w.⁶⁷

Typ II odmiana 3

Ostrogi tej odmiany charakteryzują się lekko (według K. Wachowskiego do 10 mm) wygiętym kabłąkiem i odmiennie niż w typie II: 2, bodźcem odchylonym w dół.

Znany cztery ostrogi oraz dwa prawdopodobne fragmenty ostróg tego tej odmiany. Posługując się systematyką i oznaczeniami cech K. Wachowskiego można opisać je w sposób następujący (podano jedynie metrykę datowanych metodą dendrochronologiczną warstw ze Szczecina-Podzamcza):

1. nr kat. 1	II2-3P ⁶⁸ -?	Tabl. XIX: 6;
2. nr kat. 6	IIb1-3U-B2	Tabl. XIX: 10;
3. nr kat. 19	IIa2-3P-C ₂	Tabl. XX: 1 - 1184-1250 r.;
4. nr kat. 21	IIb1-3P-A2	Tabl. XIX: 11 - 1088-1110 r.;
5. nr kat. 29	?-3?-A2	Tabl. XX: 3 - 3-4 ćw. XII w.;
6. nr kat. 30	?-3?-C3	Tabl. XX: 2 - 3-4 ćw. XII w.

Ostroga z cmentarzyska w Cedyni st. 2 (1 ćwierćkoniec XII w.) znajdowała się w grobie z puginą i mieczem typu X,A,1 wg R.E. Oakeshotta. Egzemplarz nr kat. 6 pochodzi z grodziska w Kołobrzegu z XII-wiecznej warstwy o hutniczo-kowalskiej genezie. Egzemplarz trzeci jest cynowany. Ich wymiary: długość ogólna; 10,5-12,8, długość bodźca 2-3, rozpiętość ramion 5-7 cm.

Najbardziej znane analogie z ziem polskich to okazy z Gdańska (początek XIII w.), Grodziszczka (XII w. ?), Korzybia grób 8 (XI w.), Wrocławia-Grabiszyna (XI w.) i Ostrowa Tumskiego (koniec XII-1

połowa XIII w.)⁶⁹. Liczne egzemplarze znaleziono w Opolu-Ostrówku w warstwach datowanych od 990 r. do 2 połowy XIII stulecia. Najstarsze, z lat 990-1125 charakteryzowały się kolcem piramidalnym (II2) i zaczepami płytkowymi (A1/2)⁷⁰, późniejsze z lat 1125-1240 kolcem dwupiramidalnym (II1) i podobnymi zaczepami. W warstwach najmłodszych, ukształtowanych po połowie XIII w. występowały jedynie egzemplarze z bodźcem zaopatrzone w ogranicznik (IIId) lub asymetrycznie osadzonym (II_{b1/c1}) na kabłąku. Wynika stąd wnioski że; cechą kwalifikującą precyzyjniej chronologię ostróg nie jest kształt kabłąka ale bodźca⁷¹. Ostrogę typu II: 3 znaleziono również w meklemburskim Starigardzie/Oldeburgu w poziomie z końca XI-połowy XII w.⁷².

Typ II odmiana 4

Odmianę tę, cechującą się bardziej zdecydowanym (wg K. Wachowskiego 11-14 mm) wygięciem kabłąka, reprezentuje na Pomorzu Zachodnim siedem ostróg. Pięć z nich znaleziono na szczecińskim Podzamczu i Wzgórzu Zamkowym, w warstwach datowanych od połowy XII do połowy XIII w.:

1. nr kat. 23	IIId2-4U-C3,	Tabl. XX: 5;
2. nr kat. 24	IIId-4V-B2,	Tabl. XX: 11;
3. nr kat. 33	IIa2-4P-B2,	Tabl. XX: 10;
4. nr kat. 35	IIc1-4V?-?,	Tabl. XX: 8;
5. nr kat. 36	IIb1-4P-E2,	Tabl. XX: 9.

Trzy egzemplarze odmiany 4 znaleziono na grodzisku w Kołobrzegu:

1. nr kat. 7	IIb2-4V-?,	Tabl. XX: 7;
2. nr kat. 9	IIa2-4P-E?,	Tabl. XX: 6;
3. nr kat. 10	II _d -4V-?,	Tabl. XX: 4.

Pierwszy z kołobrzeskich zabytków wystąpił razem – z opisaną wyżej ostrogą typu II: 3-w warstwie związanej najprawdopodobniej z działalnością warsz-

⁶⁵ K. Wachowski, *Militaria z grodu ...*, s. 42-43, ryc. 25, s. 88, tabl. 7; A. Buśko, B. Czernska, J. Kaźmierczyk, *Wrocławskie zagrody z XI-XII w. odkryte na Ostrowie Tumskim w 1983 r.*, ŚSA, t. 26, 1985, s. 66, tabl. XIX: 10, 14.

⁶⁶ A. Ruttka, *op. cit.*, 1976, s. 349 klasyfikuje je jako typ I grupy B ostróg; V. Bohm, *Die Vorgeschichte des Kreises Westprignitz*, Leipzig 1937, s. 182, ryc. 83; *Corpus ...*, 1979, s. 137, nr 42/424, tab., nr 3.

⁶⁷ I. Gabrieli, *Chronologie ...*, ryc. 40, nr 16, tab. 12.

⁶⁸ Ostroga z Cedyni jest mocno skorodowana, na jej publikowanym rysunku brak ujęcia z boku, w tekście opisana jest jako zabytek o „ramionach lekko wygiętych” (A. Porzeziński, *Sprawozdanie z ratunkowych badań archeologicznych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym w Cedyni (stanowisko 2a)*, MZP, t. 38, 1992, s. 203-247, s. 93).

⁶⁹ J. Kaźmierczyk, J. Kramarek, C. Lasota, *Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1972 r.*, „Silesia Antiqua”, t. 19, 1974, s. 254, 265, ryc. 10c; Z. Hilczérówna, *op. cit.*, s. 45, tab. V, nr 23, 40, 57.

⁷⁰ K. Wachowski, *Militaria z grodu ...*, s. 43-49.

⁷¹ Warto w tym miejscu wspomnieć, że bodźce z ogranicznikiem posiadała para ostróg tej odmiany na cmentarzysku w Neppermin z grobu nr 5 zawierającym także miecz typu X-A₂-1 wg R.E.O. Potwierdza to wątpliwość Z. Hilczérówny (*op. cit.*, s. 50-51, przyp. 74) dotycząca zbyt jej zdaniem wczesnego datowania tego zespołu na XI-XII w.

⁷² I. Gabrieli, *Chronologie ...*, ryc. 41, nr 18, tab. 12. Inne meklemburskie ostrogi tej odmiany pochodzą z Muchow i Passow (J. Herrmann, *Siedlung, Wirtschaft ...*, s. 211-212.).

tatu hutniczo-kowalskiego i datowanej ogólnie na XII w. Drugi został pozyskany z warstwy, z której pochodziła także ostroga typu II: 2. Posiada on jednak analogię z 2 połowy XII-XIII w. w Gnieźnie⁷³. Taki zestaw wyznaczników chronologicznych mógł wzbudzić niepokój dotyczący prawidłowości datowania warstwy lub klasyfikacji zabytków. W świetle późniejszych odkryć i analiz okazało się, że nie stanowi on wyjątku wśród innych serii tego rodzaju zabytków (zob. tabl. XI, przyp. b, c). Trzeci kołobrzegi egzemplarz tej odmiany datowany jest kontekstem na XII - początek XIII w.

Podkreślić trzeba pojawienie się w tej serii ostróg dość istotnych cech nie występujących w odmianach 1-3 typu II na Pomorzu Zachodnim. Są to: asymetrycznie osadzony bodziec z najczęściej kulistym ogranicznikiem (II_d), V-kształtny kształt kabłąka, oraz zaczepy ogniwkowe (E). Długość ogólna tych egzemplarzy waha się od 9,5-14,5 cm, długość bodźca od 2,2-4,0 cm, a rozwartość ramion od 8-10,5 cm. Z reguły posiadają więc one bodźce dłuższe niż w odmianach 1-3. W serii szczecińskiej bodźce bez ogranicznika są dłuższe (3-4 cm), a te z ogranicznikiem krótsze (2,2-2,5 cm). Stoi to w pewnej sprzeczności z innymi obserwacjami i przyjętym modelem rozwoju ostrogi, według którego ograniczniki stosowano na długich bodźcach⁷⁴. Ostroga nr kat. 23 nosi ślady platerowania brązem.

Ostrogi tego typu występowały w całej Słowiańszczyźnie. Do ich meklemburskich odpowiedników zaliczyć można np. dwa egzemplarze z grodziska w Starigardzie/Oldenburgu datowane na koniec XI-połowę XII w. nieomalże identyczne z ostrogą nr kat. 23 ze Szczecina-Podzamcza oraz dwa egzemplarze z poziomu datowanego na koniec XII-koniec XIII w. analogiczne do zabytku nr kat. 9 z Kołobrzegu i nr kat. 33 ze Szczecina-Rynku Warzywnego⁷⁵. Podobna ostroga z tego stanowiska oraz dwie dalsze z piramidalnymi bodźcami i zaczepami płytkowo-nitowymi pochodzą z nawarstwień datowanych na początek XIII w., najpóźniej na około 1220 r.⁷⁶ Inne znaleziono na słowiańskich grodziskach w Warde (koniec XI-połowa XII w.)⁷⁷, Garz (XI- XII w.) i Gützkow (koniec XII-XIII w.)⁷⁸. Występują także

w materiale słowackim (np. Hurbanovo-Bohatá) z horyzontu 2 połowa XII-połowa XIII w. oraz staroruskim (m.in. Gorodiszcze) z lat około 1150-1250⁷⁹. Poza wspomnianym okazem z Gniezna, datowane analogie z ziem polskich to ostrogi z Gdańska (XII/XIII w.), Poznania-Ostrowa Tumskiego (XII-początek XIII w.) oraz prawdopodobnie z grobu nr 13 na mazowieckim cmentarzysku w Korzybiu (koniec X-2 poł. XII w.)⁸⁰. Ten ostatni przykład jest dość nietypowy i analogiczny do sytuacji w Kołobrzegu-Budzistowie. O ile bowiem wierzyć rysunkowi w publikacji z tego samego grobu pochodzi jeszcze ostroga typu II: 1. Około 10 egzemplarzy tej odmiany wystąpiło w Opolu-Ostrówku w warstwach z lat 1125-1250, przy czym najpóźniejsze z nich (po 1210 r.) posiadały bodźce z ogranicznikiem⁸¹. Zatem chronologia zachodniopomorskich ostróg odmiany 4, konweniuje na ogół z metryką innych jej reprezentantów.

Typ II odmiana 5

Ostrogi te wyróżniają się przede wszystkim silnym wygięciem kabłąka sięgającym według K. Wachowskiego nie mniej niż 17 mm. Wszystkie pewne okazy zachodniopomorskie pochodzą z warstw kulturowych Szczecina-Podzamcza datowanych od 4 ćwierci XII do 4 ćwierci XIII stulecia. Przedstawiamy je według schematu K. Wachowskiego:

1. nr kat. 22	II?-5P-C3,	Tabl. XXI: 1;
2. nr kat. 25	IIId-5V-E1,	Tabl. XXI: 6, 8;
3. nr kat. 27	?-5P-E1,	Tabl. XXI: 11;
4. nr kat. 28	IIId-5V?-E2,	Tabl. XXI: 7;
5. nr kat. 31	IIId-5?-E ₂ ,	Tabl. XXI: 5.

Warto zauważyć, że we wszystkich pewnie określonych przypadkach zaopatrzone są w bodziec z kulistym ogranicznikiem i poza jednym wyjątkiem w zaczepy ogniwkowe. Brak jest wśród nich egzemplarzy o U-kształtnych kabłąkach. Długość ogólna ich kabłąków wynosi od 9-12,5 cm, bodźców 1,5-2 cm, rozwartość ramion 6-8 cm. Są więc to okazy generalnie krótsze i posiadają krótsze bodźce od odmian 1-4 typu II, z wyjątkiem odmiany 4 z bodźcem formy IIId wg K. W. Ostroga nr kat. 25 jest cynowana, a nr kat.

⁷³ Z. Hilczerówna, *op. cit.*, tab. IV, nr 36.

⁷⁴ Np. A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, s. 59, 66-67.

⁷⁵ I. Gabriel, *Chronologie ...*, s. 130-131, nr 19, 19a, ryc. 41, ryc. 43, nr 25.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 130-131, nr 20, 24, 25, ryc. 41, 43.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 130, nr 37, ryc. 46.

⁷⁸ J. Herrmann, *Siedlung, Wirtschaft ...*, s. 24, 134, ryc. 32g, 106, 110; *Corpus ...*, 1979, nr 41/78, tab., nr 6, nr 43/50, tab. 1-2; Ostrogę z Gützkow Z. Hilczerówna (*op. cit.*, s. 43) zalicza do odmiany 3.

⁷⁹ A. Rutkay, *op. cit.*, (II), s. 349-350, włączył je (częściowo) do swojego typu 3 grupy B ostróg, a A.N. Kirpičnikov, (*op. cit.* s. 65) do typu II.

⁸⁰ Z. Hilczerówna, *op. cit.*, tab. VI, nr 25, 140; L. Rauhut, *op. cit.*, tabl. IVa.

⁸¹ K. Wachowski, *Militaria z grodu ...*, s. 49 i n., tab. 4.

31 ornamentowana na kabłąku poprzecznymi żłobkami.

Najpewniej do odmiany 4 lub 5 należy także ostroga znaleziona w warstwie ukształtowanej po 1281 r. w Szczecinie-Podzamczu⁸². Charakteryzuje się krótkim (1,7 cm) bodźcem z walcowatym ogranicznikiem osadzonym pod stożkowatym kolcem oraz pseudo-haczykowatym zakończeniem ramienia będącym najprawdopodobniej zdeformowanym zaczepem oczkowym (nr kat. 26).

Ostrogi tej odmiany występują na ziemiach polskich (m.in. Błonie, Gdańsk, Santok) w XIII w.⁸³ Ponad dwadzieścia egzemplarzy odkryto w Opolu-Ostrówku w warstwach datowanych od 1185 r. do 2 połowy XIII w. Wszystkie cechowały się piramidalnym bądź stożkowatym kolcem, z reguły parabolicznym kabłąkiem oraz poza sprzączkowymi lub oczkowymi wyjątkowo także płytkowo-nitowymi (typ A i B) zaczepami⁸⁴. W porównaniu z tym materiałem odnotowana frekwencja tych zabytków na terytorium Słowacji jest wprost śladowa⁸⁵. Podobnie do szecińskich ostróg ukształtowany kabłąk i bodźce oraz asymetryczne zaczepy typu E₁-D posiada jeden egzemplarz ze Starigardu/Oldenburga. Ramiona drugiego są ornamentowane ukośnie biegnącymi żłobkami, analogicznie do ostrogi nr kat. 31 ze Szczecina-Podzamcza. Obydwa datowane są na koniec XII-koniec XIII w.⁸⁶

II. 1.H. 2a.3. Ostrogi nieokreślonego typu

Dość intrygująca jest w świetle opisu i stylizowanego rysunku zaginiona ostroga z Wietrzna. Jest ona bowiem według tych informacji – jako jedyny zachodniopomorski zabytek tego rodzaju – wykonana z brązu. Posiadała też chyba późne sprzączkowe zaczepy o kolistej ramce (D₃ wg K.W.) oraz bodziec z kulistym ogranicznikiem (IId), lecz z drugiej strony jej kabłąk na rysunku cechuje prosty kształt, charakterystyczny dla wczesnych odmian (nr kat. 38, tabl. XIX: 8). W klasyfikacji K. Wachowskiego jej charakterystykę zapisać by można jako IId-1U-D₃. W świetle naszej wiedzy są to cechy niespójne. Można

⁸² Nie znamy jej z autopsji, lecz jedynie z rysunku przedstawiającego ją tylko w rzucie z góry.

⁸³ Z. H i l c z e r ó w n a, *op. cit.*, s. 51, tab. VII, nr 9, 24, 53.

⁸⁴ K. W a c h o w s k i, *Militaria z grodu ...*, s. 50-60, 86, tabl. 5.

⁸⁵ A. R u t t k a y, *op. cit.* (II), s. 350, zalicza do tej odmiany dwie ostrogi ze swojego typu 4 grupy B.

⁸⁶ I. G a b r i e l, *Chronologie ...*, s. 131, nr 26, 27, ryc. 43, 44. nr 26 zachował się jako fragment ramienia ze sprzączką.

je wytłumaczyć albo wyjątkowością tego zabytku wykonanego na specjalne zlecenie lub niedokładnością jego rysunkowego przedstawienia. Niestety nie można zweryfikować tych hipotez.

Zagadkowa jest także żelazna ostroga z Ostrowca, którą A. Nadolski zaliczył do swego typu III ostróg z wygiętym kabłąkiem i rozczłonkowanym bodźcem i datował na XI w.⁸⁷ Włączyliśmy ją także do ostróg romańskich (nr kat. 14). Przyznajemy jednak, że najwcześniejszy zachowany opis zabytku sugerować może jego przyporządkowanie do ostróg przedromańskich z zaczepami nitowo-płytkowymi i przynitowanym do kabłąka bodźcem datowanych na VIII/IX w.⁸⁸ Tą drogą myślenia poszedł jako pierwszy E. Petersen, a ostatnio inni badacze⁸⁹. Ponieważ zabytek ten zaginął brakuje możliwości weryfikacji obydwu koncepcji.

Warto też wspomnieć o dwóch ostrogach z nieznanymi miejscowościami znajdujących się w zbiorach Muzeum w Szczecinku. Pierwsza z nich cechuje się słabo wygiętymi i silnie rozchylonymi ramionami oraz mocno odchylonym, piramidalnym bodźcem. (nr kat. 43). Należy ona niewątpliwie do typu II ostróg choć jej zniekształcony kabłąk uniemożliwia określenie odmiany. Z drugiej ostrogi pozostał jedynie silnie zdeformowany kabłąk (nr kat. 44, tabl. XXI: 3).

II. 1. H. 2a. 4. Sprzączki ostróg

Ten element garnituru jeźdźca wystąpił w Opolu-Ostrówku w 1 przypadku łącznie z ostrogą, a w 22 niezależnie. K. Wachowski opracował ich klasyfikację opartą o kryterium konstrukcyjne. Do typu I sprzączek, „ósemkowatych” używanych do połowy XII w. zaliczono egzemplarze, w których do osi przylega kabłąk i ramka pełniąca funkcję przewleczeni. Typ II

⁸⁷ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, tabl. M, nr 72. Podobnie datuje ten zabytek D. v. K l e i s t, *Die urgeschichtlichen Funde des Kreises Schlawa*, Hamburg 1955, s. 19.

⁸⁸ Za: T. K n o r r, *Die Hacksilberfunde Hinterpommerns, der Grenzmark und der Neumark*, „Mannus”, t. 28, 1936. s. 218 opisuje ją jako: „Stark beschädigter eiserner Sporn mit rundl. Bügel. Dieser trägt einen durch 3 vertikale Rillen verzierten bronz. Aufsatz mit einem Loch zur Aufnahme des Stachels, der fehlt”. W dalszym ciągu stwierdza jednak: „Die eisernen Exemplare gehören zur Gruppe der früdeutschen Sporen des 10. und 11. Jahrhunderts, die sich im 12. Jahrhundert zur Form mit divergenten und geschweiften Schenkeln entwickeln”.

⁸⁹ E. P e t e r s e n, *Der ostelbische Raum als germanisch Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6-8 Jahrhunderts*, Leipzig 1939, s. 34; I. G a b r i e l, *Hof und Sakralkultur ...*, ryc. 2, s. 265; M. D u l i n i c z, *op. cit.*, s. 244.

stanowiły okazy ze skuwką mocowaną nitami do rzemienia i otworem do kolca w miejscu styku z ramką występujące tu od 1000-1400 r., a sprzączki typu III o podobnej konstrukcji ale ze skuwką podgiętą oczkowato i mocowaną do zaczepu ostrogi, charakterystyczne były dla warstw datowanych od połowy XIII w.

Podobną chronologię posiadają cztery sprzączki ze szczecińskiego Podzamcza. Cztery z nich znaleziono w bezpośrednim sąsiedztwie bądź umocowane na zaczepach typu B i E ostróg typu II-4/5 (nr kat. 25, 27, 31). Zaliczyć je można do sprzączek typu III. Sprzączkę piątą typu II znaleziono w hałdzie (nr kat. 32; tabl. XXI: 9). W skuwki o podobnej konstrukcji lecz nieco innej formie zaopatrzone są ostrogi typu II: 5 wg Z.H. ze Starigardu/Oldenburga⁹⁰.

II. 1. H. 2b. Elementy rzędu końskiego

II. 1. H. 2b. 1. Strzemiona

Z Pomorza Zachodniego znamy osiem strzemion bądź ich fragmentów (tabela XII). Nie uwzględniliśmy w analizowanym materiale dwóch strzemion typu IVD wg W.Ś. ze Starego Drawska. Pochodziły one z przemieszanych warstw kulturowych i według autora opracowania mogą być wiązane z wczesnośredniowiecznym grodem, jak i późnośredniowiecznym zamkiem⁹¹. Aktualne opracowania jednoznacznie wskazują, że okres użytkowania strzemion tego typu na ziemiach polskich trwał od 2 połowy XIII w. do początku XIV w.⁹² Wobec tego, że grodzisko w Starym Drawsku zostało najprawdopodobniej zniszczone w czasie walk prowadzonych przez Bolesława Krzywoustego z Pomorzaniem, wspomniane strzemiona można praktycznie łączyć tylko z funkcjonowaniem po 1345 r. zamku joannitów. Jeśli tak rzeczywiście było, to należałoby przesunąć o około 50 lat górną granicę użytkowania strzemion typu IVD.

Odmiana IID

Są to „wysokie strzemiona z ostrołukowo uformowanymi partiami kabłąków i dużymi, prostokątnymi zawieszkami z bardzo szerokimi otworami na puśliska (od 3 do 6 cm szerokości). Okazy tej odmiany

ny mają zawsze stopki prostokątne (...) strzemiona te określano jako typ karolińsko-wikiński”⁹³.

Z Pomorza Zachodniego pochodzi para strzemion tej odmiany znaleziona na cmentarzysku w Górkach (nr kat. 3, 4, tabl. XXII: 8, 9). Do ich najbardziej znanych analogii z ziem polskich należą strzemiona z Lutomińska, Tumu k. Łęczycy i Brześcia Kujawskiego datowane na 2 połowę X-1 połowę XI w. Były one powszechnie użytkowane w tym okresie w innych rejonach Europy Zachodniej, Północnej i Środkowej, nie znane są natomiast ich egzemplarze wschodnioeuropejskie.

Odmiana IIIC

Są to strzemiona o kabłąkach zbliżonych kształtem do trapezu z łagodnie wygiętymi górnymi częściami. Ich zawieszki są przeważnie duże, z dużymi otworami na puśliska, a stopki są poziome i prostokątne, niekiedy wgięte do wewnątrz⁹⁴.

Z szczecińskiego Podzamcza pochodzi dobrze wyodrębniona zawieszka o dużym (około 2 x 4 cm), prostokątnym otworze (nr kat. 6; tabl. XXII: 7). Znaleziono ją w nawarstwieniu ukształtowanym około 1262 r. Najprawdopodobniej zabytek ten reprezentuje odmianę IIIC. Podobne strzemiona pochodzą m.in. z cmentarzysk w Ciepłym i Lutomińsku z końca X-2 połowy XI w. Znane są także z wielu krajów Europy Zachodniej, Środkowej i Północnej, gdzie datowane są przeważnie na 1 połowę XI w. Powstały one zapewne z przekształcenia egzemplarzy odmiany IID⁹⁵. W tym kontekście strzemie ze Szczecina-Podzamcza stanowi dość intrygujący wyjątek. Jego późna chronologia skłania do refleksji nad długotrwałością wzorów lub być może rewizji chronologizacji tych zabytków.

Odmiany IVE

Można do niej zaliczyć strzemie ze Szczecina-Podzamcza charakteryzujące się prostymi ramionami łączącymi się ze stopką pod kątem prostym. Znaleziono je w warstwie datowanej na 1270 r. (nr kat. 5; tabl. XXII: 10). Liczne okazy tego typu znaleziono na grodziskach stożkowatych, m.in. w Błoniu, Tyczynie, Piekarach, Leśnicy. Ich chronologia obejmuje okres od 2 połowy XIII w. do początku XIV w. Zabytki te charakterystyczne są głównie dla stepowych obszarach Europy Wschodniej, gdzie najpewniej

⁹⁰ I. G a b r i e l, *Chronologie ...*, s. 131, nr 26, 27, ryc. 43, 44.

⁹¹ H. J a n o c h a, *op. cit.*, s. 89-90, ryc. 19. Autor ten położył się nieaktualną już typologią i ustaleniami A. Nadolskiego dotyczącymi chronologii strzemion.

⁹² W. Ś w i e t o s ł a w s k i, *op. cit.*, s. 49-50.

⁹³ *Ibidem*, s. 42

⁹⁴ *Ibidem*, s. 45-46.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 46-46.

powstały już w X w. W XII-XIII stuleciu rozprze-
strzeniły się w Europie Środkowej, a ich pojedyncze
egzemplarze występują w Skandynawii⁹⁶.

Odmiana IVF

Należą do niej strzemiona o kabłąkach łukowa-
tych i poziomych stopkach⁹⁷. Dwa zabytki tego typu
z nieznanymi miejscowościami przechowywane są w
Muzeum Narodowym w Szczecinie (nr kat. 7, 8; tabl.
XXII: 11, 17). Analogiczne strzemiona pochodzące
z ziem polskich, m.in. z grodzisk w Piekarach, Ple-
miętach, Kownatach-Mrówkach i Trzemszach dato-
wane są od połowy XIII w. do początku XV w.⁹⁸

Inne strzemiona

Przegląd materiału uzupełnić należy o fragmenty
(stopki) pary strzemion nieokreślonego typu ze szkiele-
towego grobu w Barwinie (nr kat. 1-2; tabl. XXII:
1). Znalaziono je razem z mieczem typu X, B, 1 wg
R.E. Oakeshotta i brązową misą typu VI wg T. Po-
klewskiego. Zespół ten datowaliśmy na horyzont
czasowy początek XI-połowa XII w.

II. 1. H. 2b. 2. Wędzidła

Do typu I wg A.N. wędzideł należą okazy złożo-
ne z dwu połączonych ze sobą najczęściej haczyko-
watymi zaczepami prętów tworzących tzw. między-
zębia. Ich wolne końce zaopatrzone są w pierścienie,
do których przymocowywane były wodze⁹⁹.

Spośród jedenastu zachodniopomorskich wędzi-
deł albo ich fragmentów (tabela XIII) osiem należy
do tego typu (nr kat. 1, 4-11). Pręty międzyzębia węd-
zideł typu I są z reguły proste, nie profilowane i
połączone ze sobą haczykowatymi lub kolistymi za-
czepami. Jedno z nich (nr kat. 11; tabl. XXI: 14) wy-
różnia się bardzo długim (10,5 cm) i masywnym ka-
błąkiem średnicy 1,6 cm zakończonym pierścienio-
watymi zaczepami. Jeśli te cechy budowy były celo-
wo projektowane i wykonane, to chyba dla wyjątko-
wo rosnącego wierzchowca. W przeciwnym razie był-
by to wytwór niezbyt udany i funkcjonalny.

Najstarsze wędzidła zachodniopomorskie typu I
znaleziono w resztkach wału z przełomu X/XI w. gro-
dziska w Kołobrzegu-Budzistowie (nr kat. 1), inne w

nawarstwieniach Szczecina-Podzamcza datowanych
od końca XII w. (nr kat. 7) do 2 połowy XIII w. (nr
kat. 8-10).

Wędzidła typu I posiadają liczne analogie z ziem
polskich, m.in. z cmentarzysk w Tumianach (2 po-
łowa VI-początek VII w.)¹⁰⁰, Kałdusie i Lutomierniku
(XI w.)¹⁰¹, z grodzisk w Tumie k. Łęczycy, Opolu-
Ostrówku (około 1180-1240 r.)¹⁰², Raciążu (2 połowa
XIII w.), Plemiętach (koniec XIII-1414? r.)¹⁰³ i z zam-
ku w Starym Drawsku (2 połowa XIV-XVII w.)¹⁰⁴.
Występują one także na innych obszarach środkowej
Europy. Analogiczną formę słowackich A. Ruttkay
określił jako typ II wędzideł użytkowanych na teryto-
rium Słowacji od XI-XIV w.¹⁰⁵ Odnajdywano je w
skandynawskich i północnoniemieckich grobach np.
w Gjerbmundu (Norwegia), Quern i Tolck (Szlezwik-
Holsztyn) razem z mieczami typu S wg J.P., ostroga-
mi typu I.1 wg Z.H. i strzemionami typu IID wg W.Ś.¹⁰⁶
Odkryto je także na meklemburskich grodziskach np.
w Teterow (XI/XII-2 połowa XII w.)¹⁰⁷. Od X w. są
powszechnie użytkowane także na obszarach Rusi oraz
na Nizinie Panońskiej opanowanej przez koczownic-
ków madziarskich¹⁰⁸. Typ I wędzideł jest więc formą
ogólnoeuropejską powszechnie stosowaną od począt-
ku okresu wczesnośredniowiecznego do czasów no-
wożytych.

Dwa egzemplarze międzyzębi wędzideł z Pomo-
rza Zachodniego (nr kat. 1, 10; tabl. XXI: 12, 15) zło-
żone są z tordowanych i lekko wygiętych prętów. Po-
dobne okazy są na ziemiach polskich bardzo rzadkie.
Dwa znalezione przy pochówkach koni na cmenta-
rzysku w Tumianach z 2 połowy VI - początku VII
w.¹⁰⁹ Jeden pochodzi z grodziska w Wrocławiu-

¹⁰⁰ T. B a r a n o w s k i *Pochówki koni z Tumian, w woj. olsz-
tyńskim*, AP, t. XLI, z. 1-2, 1996, s. 65-127, s. 73, ryc. 9a, 13a,
17a, 21a, 26b, 27.

¹⁰¹ A. N a d o l s k i, tab. O, nr 2,6-7, 9-10, tabl. XL, nr 2.

¹⁰² K. W a c h o w s k i, *Militaria z grodu ...*, s. 67-68, ryc.
48a-g, 48a-h, 54.

¹⁰³ M. K o w a l c z y k, *Raciąż-średniowieczny gród i kasz-
telania*, Łódź. 1986, *passim*; A. Nowakowski, *Militaria z grodzi-
ska w Plemiętach. Elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeź-
dzieckiego* [w:] *Plemięta ...*, s. 129-138, tabl. XIV: 1, 4-7.

¹⁰⁴ H. J a n o c h a, *op. cit.*, s. 89, ryc. 36.

¹⁰⁵ A. R u t t k a y, *op. cit.*, (II), s. 357-358.

¹⁰⁶ M. M ü l l e r - W i l l e, *Zwei wikingerzeitliche Pracht-
schwerter aus der Umgebung von Haithabu, „Offa”*, t. 29, 1972,
s. 50-109, ryc. 22-23, lista, nr 10; tenże, *Krieger und Reiter im
Spiegel früh- und hochmittelalterlicher Funde Schlezwig-Hol-
steins, „Offa”*, t. 34, 1977, s. 40-74, ryc. 2: 3-23; 3, 4: 2-10, kata-
log nr 6, ryc. 6: 10-17, katalog nr 16.

¹⁰⁷ W. U n v e r z a g t, E. S c h u l d t, *op. cit.*, s. 124, tabl.
47a, b, f.

¹⁰⁸ A.N. K i r p i c h n i k o v, *op. cit.*, s. 17-18, określa je jako
typ III.

¹⁰⁹ T. B a r a n o w s k i, *op. cit.*, s. 73, ryc. 32a, 35a.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 49-50.

⁹⁷ *Ibidem*, s. 51.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 51-52.

⁹⁹ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, s. 87.

Ostrowie Tumskim (XI-XII w.)¹¹⁰. Tordowane międzyzębia posiadało także wędzidło znalezione na terenie meklemburskiej osady w Vipperow z X-XII w.¹¹¹ Trudno w tym miejscu osądzić, czy ta odmienność wynika ze specyficznej funkcji skręcenia kabłąków, czy jest przejawem sporadycznie i niezależnie od siebie manifestowanej inwencji lokalnych rzemieślników. Przedwczesne zatem byłoby wydzielenie w typie I odmiany w oparciu jedynie o tą odmienność.

Nie są nam znane z Pomorza Zachodniego wędzidla typu II wg *A.N.*, czyli wędzidla z tzw. wąsami (pobocznikami). Natomiast z osady w Policach pochodzi jeden, a z grodziska w Starym Drawsku dwa egzemplarze jednokabłąkowych wędzideł typu III. Sądząc z opisu i schematycznego rysunku pierwszego z nich wykonane jest ono z łukowato wygiętego pręta o czworobocznym przekroju zakończonych uszkami, być może tordowanego lub zdobionego dookołnymi żłobkami (nr kat. 2; tabl. XXI: 16). Okazy ze Starego Drawska datowane na XII-XIV w. posiadają półkolistą wygiętą kabłąki o rozklepanych i haczykowato wygiętych końcach, do których mocowane były pierścienie (nr kat. 3, 4)¹¹². Wędzidla tego typu są bardzo rzadkie. Inny znany nam okaz zabytku tego typu z ziem polskich pochodzi z grobu 3 na cmentarzysku w Lutomiersku (XI w.)¹¹³. Podobne wędzidło odkryto także w Słowacji na terenie osady w Bajč z IX-X w.¹¹⁴

Trudno w tym opracowaniu przesądzać o genezie jednokabłąkowych wędzideł. Ze względu na swą prostą konstrukcję mogły być one wykonywane w każdym warsztacie. Niektórzy badacze sądzą, że stosowano je przy ujeżdżaniu dzikich i narowistych koni¹¹⁵. Warto jednak podkreślić, iż szczególnie lic-

nie występują one na cmentarzyskach pieczyńskich z IX-X stulecia. Niewykluczone, że w tym też kontekście należy rozpatrywać obecność wędzidla typu III nie tylko na cmentarzysku w Lutomiersku¹¹⁶.

Długość ogólna międzyzębii waha się od 14 do 20 cm, średnica pierścieni od około 1 do 3 cm. Omawiana seria wędzideł jest zbyt krótka, aby zdecydowanie potwierdzić lub zanegować hipotezy o zmianach w czasie ich parametrów metrycznych¹¹⁷. Pewne fakty jednak przeczą tej teorii. Z poziomu stratygraficznego datowanego na połowę XIII w. w Szczecinie-Podzamczu pochodzą egzemplarze o różnych wymiarach międzyzębii i pierścieni (nr kat. 8, 9), a część międzyzębii ze starszych o 250 lat nawarstwień w Kołobrzegu-Budzistowie należy do jednego z dłuższych okazów. Zróżnicowanie wynika to raczej z przystosowania poszczególnych wędzideł np. do rozmiarów wierzchowca lub sposobu jego ujeżdżania.

II. 1. H. 2b. 3. Podkowy końskie

Informacje o jedenastu znanych nam podkowach z Pomorza Zachodniego zebrano w tabeli XIV.

Typ II/2

Typ ten charakteryzuje się płaską ramą, falistym układem brzegu ramion, owalnym i wyjątkowo ostrołukowym prześwitem ramy, sześcioma głębokimi gniazdami do podkowiaków, bruzdą między otworami i jednym zaczepem, najczęściej w formie ostrosłupa (zaczep formy A wg *J.K.*). Dwa egzemplarze o takim kształcie odkryto w nawarstwieniach szczecińskiego Wzgórza Zamkowego (nr kat. 10, 11). Ponadto nieokreślona dokładnie ilość podków typu II pochodzi z przemieszanych warstw wczesnośrednio-

¹¹⁰ C. Buśko, B. Czerska, J. Kaźmierczyk, *Wrocławskie zagrody z XI-XII w. odkryte na Ostrowie Tumskim w 1983 r.*, ŚSA, t. XXVI, 1985, s. 62-70, s. 66, tabl. XIX: 5. Tordowane międzyzębia pochodzą także z Opola-Ostrówka i z Grodziska, pow. Kłobuck, jednak należą one do typu II wg *A.N.* (K. Wachowski, *Militaria z grodu ...*, ryc. 49i; M. Cabala, *Wędzidla z pobocznikami z wielowarstwowych stanowisk wczesnośredniowiecznych*, WA, t. XXXV, z. 1, 1966, s. 31-11, s. 15, ryc. 1d).

¹¹¹ A. Hollnagel, U. Schoknecht, *Die Burgwallinsel bei Vipperow, Kreis Röbel*, JBM, 1954, s. 121-142; *Corpus ...*, 2, s. 587-589, nr 58/67, tabl., nr 4.

¹¹² Wędzidla typu III ze Starego Drawska są co prawda dwuznacznie datowane kontekstem, lecz w odróżnieniu od strzemion formalnie mieszczą się we wczesnośredniowiecznym horyzoncie kultury materialnej.

¹¹³ A. Nadolski, *op. cit.*, tabela O, nr 13, tabl. XL: 4.

¹¹⁴ A. Ruttka, *op. cit.*, (II) s. 358, zalicza je do swego typu III.

¹¹⁵ A. Niesiołowska-Wędzka, *Wędzidla*, SSS,

t. 6, część 2 „V, W”, 1977, s. 388-390., s. 389. Według odmiennego poglądu, wędzidla jednokabłąkowe są bardziej „miękkie” i służą np. do prowadzenia konia.

¹¹⁶ Wg: E. Tryjarski, *Pieczyngowie [w:] Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975, s. 479-626., ryc. 4, 5, s. 534, 616; A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, s. 17-18, określa je jako typ IV.

¹¹⁷ Np. K. Wachowski, *Militaria z grodu ...*, s. 67-68, analizując materiał z Opola-Ostrówka stwierdził brak w starszych nawarstwieniach egzemplarzy z małymi ogniwkami. Podobnie na cmentarzysku w Tumianach (2 połowa VI-początek VII w.) występują wędzidla z dużymi pierścieniami o średnicy 9-11 cm. (K. Baranowski, *op. cit.*, s. 73). Podobnie R. Chille, R. Forrer, *Die Pferdetransen in ihrer Formenentwicklung*, Berlin 1893, tabl. IX: 7, 9, 10.

wiecznych i późnośredniowiecznych w Starym Drawsku datowanych na XII-XIV w. (nr kat 3).

Najstarsza z trzynastu śląskich podków tego typu pochodzi z Opoła z nawarstwienia datowanego na 2 połowę X w., a najmłodsza z połowy XIV stulecia. Pozostałe egzemplarze mieszczą się w przedziale początek XII-1 połowa XIII w. Na XI i 1 połowę XII określono chronologię dwóch podków z Espenfeld w Turynii¹¹⁸. W tym horyzoncie usytuowane są okazy zachodniopomorskie.

Typ III/2

Typ ten posiada taśmowatą, płaską lub modelowaną ramę, falisty układ brzegu, owalny lub ostrołukowy prześwit, sześć głębokich gniazd podkowiaków oraz dwa zaczepy. Egzemplarz odpowiadający temu opisowi znaleziono w Szczecinie-Podzamczu w warstwie datowanej na 1262 rok. Podkowa ta posiada płaską ramę, jeden z jej zaczepów jest całkowicie zniszczony, drugi nawiązuje do odmiany A/2 wg J.K. (nr kat. 5; tabl. XXII: 13). Forma ta powstała w wyniku zagięcia i przekształcenia końcówki ramienia w rodzaj ostrosłupa. Gniazda otworów tej podkowy posiadają wieloboczne lub soczewkowate kształty i są umieszczone przy krawędzi brzegu. W jednym z nich znajduje się podkowiak o prostokątnym przekroju kolca. Prawdopodobnie do tego typu można zaliczyć także dwie częściowo zachowane podkowy ze Szczecina. Pierwszą z nich znaleziono na Rynku Warzywnym (nr kat. 9; tabl. XXII: 16), drugą na Podzamczu (nr kat. 7; tabl. XXII: 14). Obydwie znajdowały się w warstwach kulturowych datowanych na 2 połowę XIII w.

Według ustaleń J. Kaźmierczyka 19 śląskich podków tego typu, poza jednym egzemplarzem z Białogórze datowanym na X-XI w., pochodzi z końca XI-2 połowy XIII w. Podobnie datowane są trzy inne okazy z ziem polskich (Kruszwica, Gdańsk, Kraków) i niemieckich (m.in. Stara Lubeka, Dabrun)¹¹⁹. Podkowy ze Szczecina mieszczą się w tym przedziale chronologicznym.

Typ IV/3

W warstwie ukształtowanej w 1270 r. na terenie Szczecina-Podzamcza odkryto podkową o taśmowatej, profilowanej ramie, opływowym układzie linii brzegowej, prześwicie w kształcie mocno wydłużonego owalu, z dwoma zaczepami w formie podwójnie wygiętej końcówki ramy i sześcioma kolistymi

otworami przy krawędzi ramy. W dwu z nich zachowały się podkowiaki o owalnych główkach i spiczastych kolcach (nr kat. 6; tabl. XXII: 12). Opis ten przystawalny jest do definicji odmiany IV/3 podków z zaczepami formy B/1 wg J.K. Najprawdopodobniej do typu IV należy także fragment podkowy znalezionej na szczecińskim Wzgórzu Zamkowym w warstwie ukształtowanej po 1 połowie XIII w. (nr kat. 12; tabl. XXII: 15).

Podkowy tej odmiany występują na stanowiskach śląskich datowanych na XII(?)–XIV w.¹²⁰ Podkowy typu IV znaleziono także w wykopach wewnątrz zamku w Starym Drawsku (XIV–XV w.)¹²¹.

Typ VI/4 (?)

Podkowy tego typu cechowały się m.in. opływowym kształtem profilowanej ramy i haczykowatym zakończeniem zaczepu, tzw. odmianą F wg J.K. Odmiana 4 typu VI podków na Śląsku datowana jest od 2 połowy XIII do początku XV w.¹²² Najprawdopodobniej podkową tego kształtu odnaleziono w Białogardzie w zespole datowanym na *terminus post quem* 1526 r. (nr kat 1). Znajdywałyby się tam zatem na wtórnym złożu. Podobną podkową znaleziono na grodzisku w Plemiętach (koniec XIII–1414 r.), a większą ich ilość w obrębie zamku w Starym Drawsku (XIV–XVII w.)¹²³.

Do podków nieokreślonego typu zaliczamy przytoczony przez W. Łęgę okaz ze Szczecina (nr kat. 4) oraz mocno zniekształcony korozją egzemplarz ze Szczecina-Rynku Warzywnego (nr kat. 8). Pochodził on z warstwy datowanej na 1200–1250 r.

II. 1. H. 3. Analiza strukturalna materiałów

II. 1. H. 3a. Rozprzestrzenienie i lokalizacja części oporządzenia jeździeckiego

Rozprzestrzenienie elementów sprzętu jeździeckiego (ostróg) na Pomorzu Zachodnim rozpatrywać będziemy w dwu odsłonach związanych z wyodrębnionymi horyzontami ostróg przed- i romańskich. Nie wynika to z apriorycznego założenia, lecz z dwu nieco odmiennych obrazów powstałych po skartowaniu obydwu kategorii zabytków.

¹²⁰ *Ibidem*, s. 150, ryc. 20.

¹²¹ H. J a n o c h a, *op. cit.*, s. 93, ryc. 38.

¹²² J. K a ź m i e r c z y k, *Podkowy na Śląsku ...*, s. 89, 97, 103.

¹²³ A. N o w a k o w s k i, *Militaria z grodziska ...*, tabl. XVII: 6; H. J a n o c h a, *op. cit.*, s. 93, ryc. 36.

¹¹⁸ J. K a ź m i e r c z y k, *Podkowy na Śląsku ...*, s. 33–44, 150, ryc. 10, przyp. 40.

¹¹⁹ *Ibidem*, s. 49–55, 150, ryc. 14, przyp. 62–69.

Dziesięć ostróg z okresu przedromańskiego na terytorium Pomorza Zachodniego występuje na kilku stanowiskach (mapa 6), z których zdecydowana większość, była założeniami obronnymi rozrzuconymi na północnych rubieżach (Kędrzyno, Słupsk) i w interiorze pomorskim (Drawsko, Radacz, Recz). Tylko jeden egzemplarz (Szczecin) znaleziono na jego zachodnim skraju. Analizując z kolei rozprzestrzenienie ostróg romańskich (mapa 7) zauważyć można nieco inny obraz. Co prawda, poza nielicznymi wypadkami (Cedynia, Kunowo) pochodzą one również z grodzisk i innych założeń obronnych. Jednak tylko nieliczne z nich (Ostrowiec, Rzeczyca, Radacz) manifestują swoją obecność we wschodnich i centralnych rejonach Pomorza Zachodniego. W zdecydowanej większości występują one w dużych ośrodkach grodowych i wczesnomiejskich położonych na zachodzie i w nadbałtyckiej strefie (Kołobrzeg, Szczecin, Wolin) tego terytorium.

Analiza rozrzutu elementów rzędu końskiego na Pomorzu Zachodnim przynosi obraz dość klarowny i jednoznaczny w swej wymowie (mapa 8). Na 30 egzemplarzy o znanych miejscach odkrycia, 17 pochodzi z nad ujścia Odry, w tym 16 ze szczecińskiego miasta przedlokacyjnego, głównie z okresu 2 połowa XII - koniec XIII wieku. Co najmniej dalszych pięć okazów pochodzi z nieco wcześniej datowanych grodzisk w Kołobrzegu i prawdopodobnie w Starym Drawsku. Jedynie cztery zabytki pochodzą z cmentarzysk położonych na rubieżach tego obszaru.

Nakładając na siebie te trzy mapy zauważamy charakterystyczne korelacje zachodzące między ich treściami. Mianowicie, w horyzoncie występowania ostróg przedromańskich (do X w.) brak znalezisk części rzędu końskiego. Jest to zrozumiałe w przypadku strzemion, natomiast mniej oczywiste w przypadku wędzideł i podków. W okresie późniejszym, generalnie w tych samych miejscach (Szczecin, Kołobrzeg) występują wszystkie elementy oporządzenia jeździeckiego. Przypuszczalnie ma to związek ze zmianą w sposobie dosiada, jazdy i kierowania wierzchowcem lub wynika ze stosowania wędzideł wykonanych z surowców organicznych. Do wyjątków w tym względzie należy Stare Drawsko, gdzie rząd koński pochodzi z okresu funkcjonowania grodu (do końca XII w.), natomiast ostrogi wiązane są z okresem zamku joanitów (po 1345 r.). Jednak bardzo skomplikowana sytuacja stratygraficzna tego obiektu oraz nazbyt ogólne omówienie jej w literaturze nie pozwalają na postawienie jednoznacznej tezy.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na dość znamienne zjawisko występowanie w zespołach grobowych ostróg bez części rzędu końskiego, szczególnie strzemion (Cedynia) oraz tych ostatnich bez ostróg

(Barwino, Górkki). Sprawia to wrażenie bardziej symbolicznego przekazu niż zwyczaju odzwierciedlenia stanu posiadania zmarłych. Być może symbolika ta oddaje w niektórych przypadkach status społeczny zmarłego (ostrogi), a w innych (strzemiona) wyraz jego emocjonalnego związku z wierzchowcem.

II. 1. H. 3b. Rozwój form i problematyka chronologizacji ostróg

Spśród wszystkich omawianych w niniejszym opracowaniu rodzajów zabytków z Pomorza Zachodniego ostrogi stwarzają najmocniejsze podstawy do przeprowadzenia analizy ich rozwoju w czasie. W znaczącej bowiem większości (około 60%) pochodzą bądź z zespołów bądź dobrze datowanych stanowisk archeologicznych. Ponadto ich systemy klasyfikacyjne oparte są o dobrze opracowane i datowane materiały.

Rozwój formalny ostróg przedromańskich polegał przede wszystkim na wydłużaniu ich bodźców i ramion. Według dotychczasowych ustaleń krótkokabłąkowe egzemplarze typu III odmiany A datowane są na początek-koniec VIII w., średniokabłąkowe odmiany B-C od 1 połowy VIII do początku (połowy) IX w. i odmiana D od połowy VIII do przełomu IX/X w.¹²⁴ Według K. Wachowskiego egzemplarze odmian D-F z początku IX-X w. nie występują na Pomorzu Zachodnim oraz w nadbałtyckiej strefie-Feldberg-Kędrzyno. Zauważalny na tym terytorium i nie wytłumaczalny według tego badacza byłby zatem około 200-letni rozziw między schyłkiem produkcji ostróg z zaczepami haczykowatymi a początkiem stosowania egzemplarzy „romańskich”.

Te ostatnie wywodziły się z jednej strony z długich ostróg typu III odmian E-G z zaczepami haczykowatymi, a z drugiej strony z karolińskich ostróg z zaczepami płytkowymi. Doprowadziło to we wczesnym okresie romańskim (X-1 połowa XI w.) do powstania ostróg o długich ramionach i jednodzielnych bodźcach (typ I). Dalszy rozwój formalny tego przedmiotu polegał na wydzielaniu kolcy na bodźcach i wyginaniu ramion (typ II: 1-2). Ułatwiała to, a przy tym łagodziła skutki ukłucie boku konia. W tej fazie rozwoju (2 połowa X-2 połowa XI w.) ostrogami posługiwali się jeszcze lekkozbrojni, nie opancerzeni jeźdźcy, dosiadający koni w pozycji z dość swobodnie zwisającymi nogami. Ostrogi typu II: 3,

¹²⁴J. Żak, L. Maćkowiak - Kotkowska, *op. cit.*, ryc. 3; K. Wachowski, *Oddziaływania zachodnie ...*, ryc. 6, s. 91-92.

Tabela 9. Chronologia ostróg zachodniopomorskich

		700	750	800	850	900	950	1000	1050	1100	1150	1200	1250	1300
Ostrogi romanskie <i>Typologia wg Z.H. i K.W.</i>	II:5										22		25	28
	II:4											36		10
	II:3													
	II:2													
	II:1													
	I:2													
	I:1													
	VII													
	D?													
	B/C													
A														
Lata		700	750	800	850	900	950	1000	1050	1100	1150	1200	1250	1300

użytkowane na ziemiach polskich od 2 połowy XI w., posiadały już bodziec odgięty w dół i wygięty kabłąk. Przymocowywane były one bowiem nad piętą, a nie na niej. Dalsze zmiany kształtu wprowadzane mniej więcej od połowy XII w. polegały na wprowadzaniu coraz większego wygięcia ramion, V-kształtnego kabłąku i zaczepów zapewniających swobodny dobór kąta rozwarcia rzemieni¹²⁵. Rozwiązania takie umożliwiały swobodne posługiwanie się ostrogami w warunkach coraz większego opancerzenia jeźdźca i boków konia oraz lepiej mocowały je na nodze. Odzwierciedlały także nową taktykę walki polegającą na gwałtownym, czołowym natarciu, w czasie którego ciężkozbrojny jeździec dosiada konia wspierając się mocno nogami o strzemiona jednocześnie posługując się mieczem. Bodźce zaopatrywano w ograniczniki osłabiającymi – jak to określają badacze – traumatyczny efekt uklucia boku konia¹²⁶.

Powyższe ustalenia należy skonfrontować z analizą materiału zachodniopomorskiego. W tabeli 9 odwzorowaliśmy chronologię zespołów i obiektów kulturowych, w których występowały ostrogi. Nie uwzględniono w niej egzemplarza ostrogi z zaczepami haczykowatymi z Ujścia (tab. X, nr kat. 10), który pochodzący z warstwy osadniczej jednocześnie ją datował. Ostrogi przedromańskie ujęto według klasyfikacji K. Wachowskiego, a romańskie według klasyfikacji Z. Hilczerówny. Informacje zawarte w tabeli zdają się potwierdzać wyżej cytowane, generalne wnioski płynące z analiz materiału ogólnopolskiego. Istnieją jednak między nimi zauważalne różnice, które należy skomentować.

Pierwsza uwaga dotyczy metryki zabytków przedromańskich. Jak wyżej wspomiano, dwie ostrogi typu III odmiany A (tabela X, nr kat. 4 i 5) znaleziono na grodzisku w Radaczu zarówno w jego starszych jak i młodszych nawarstwieniach datowanych odpowiednio od przełomu VII/VIII w. do 2 połowy VIII w. (albo: przełom VIII/IX w. ?) oraz od 2 połowy VIII do połowy XI w. (albo: IX w.). Niezależnie od różnic w datowaniu faz stanowiska można górną granicę użytkowania przedromańskich ostróg odmiany III: A – przynajmniej na Pomorzu Zachodnim – przesunąć do co najmniej końca IX w. (?)¹²⁷. Ponadto z młodszego horyzontu grodziska, ściślej biorąc z war-

stwy I wyznaczającej schyłek jego użytkowania pochodzi oprócz ostrogi z zaczepami haczykowatymi także romańska ostroga typu I: 1. Nie świadczy to co prawda o równoczesnym ich użytkowaniu, ale do pewnego stopnia zaciera domniemaną cezurę w produkcji i użytkowaniu ostróg obydwu rodzajów ostróg. Z kolei w młodszych nawarstwieniach grodziska w Kędzynie (IX w.) odkryto przerobioną ostrogę najpewniej odmiany D. Istnieje także „karolińska”, IX wieczna ostroga z Recza. W tym kontekście interesujące są najnowsze hipotezy dotyczące chronologii stanowisk (Görke, Kędzyno, Szczecin-Wzgórze Zamkowe), z których pochodzą ostrogi odmian A-C. Przesuwają one o 50-100 lat górną granicę chronologiczną ich stosowania w rejonie południowego pobrzeża Bałtyku¹²⁸. Wszystko to podważa tezę o zaniku występowania (użytkowania?) ostróg przedromańskich na Pomorzu Zachodnim od 2 połowy VIII wieku. Wynikała ona prawdopodobnie raczej z aktualnego stanu badań. Po drugie zaś, należy postawić znak zapytania nad słusnością metody chronologizacji ostróg według długości ich kabłąków. Symptomatyczne są tu znaleziska ostróg typu III odmiany C z Oldenburga w poziomie z końca VIII w., oraz odmian B i F z jednego nawarstwienia grodziska Mittenwalde datowanego dendrochronologicznie na 2 połowę IX-1 tercję X w.¹²⁹ Okazuje się, że chronologizacja ostróg z zaczepami haczykowatymi nie zawsze może bazować na analizie ich kształtów.

Dalsze wnioski płynące z analizy tabeli 9 można sformułować następująco; 1. Okres użytkowania na Pomorzu Zachodnim ostróg romańskich typu I trwał znacznie dłużej niż wynika to z ustaleń Z. Hilczerówny, bo najwcześniej od połowy IX/X w. do końca XII w. Potwierdzają to znaleziska z cmentarzysk z Cedyni (nr kat. 2) i Kunowa (nr kat. 12), a przede wszystkim ze Szczecina-Rynku Warzywnego (nr kat. 34). Dwa pierwsze nie mogły się raczej dostać do grobu wcześniej niż w I ćwierćwieczu XII w. (misja Ottona z Bambergu), znalezisko trzecie pochodzi z warstwy datowanej na 1050-1100 r. Jeszcze późniejsza, bo z warstwy datowanej na 1184-1250 r. jest ostroga nr kat. 18 ze Szczecina-Podzamcza. Podobne zjawisko obserwowalne jest także na innych obszarach (Oldenburg, Opole-Ostrówek). 2. Przynajmniej od początku XI w. do przełomu XI/XII w., czyli współcześnie z ostrogami typu I użytkowane były egzemplarze odmiany II: 1. 3. Ostrogi odmian II: 2-4 stosowano najwcześniej od przełomu XI/XII w. Przy tym ostrogi odmiany II: 2 (nr kat. 8, 20, 37) użytkowano

¹²⁵ Z. Hilczerówna, *op. cit.*, s. 134; A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, s. 59; K. Wachowski, *op. cit.*, s. 38.

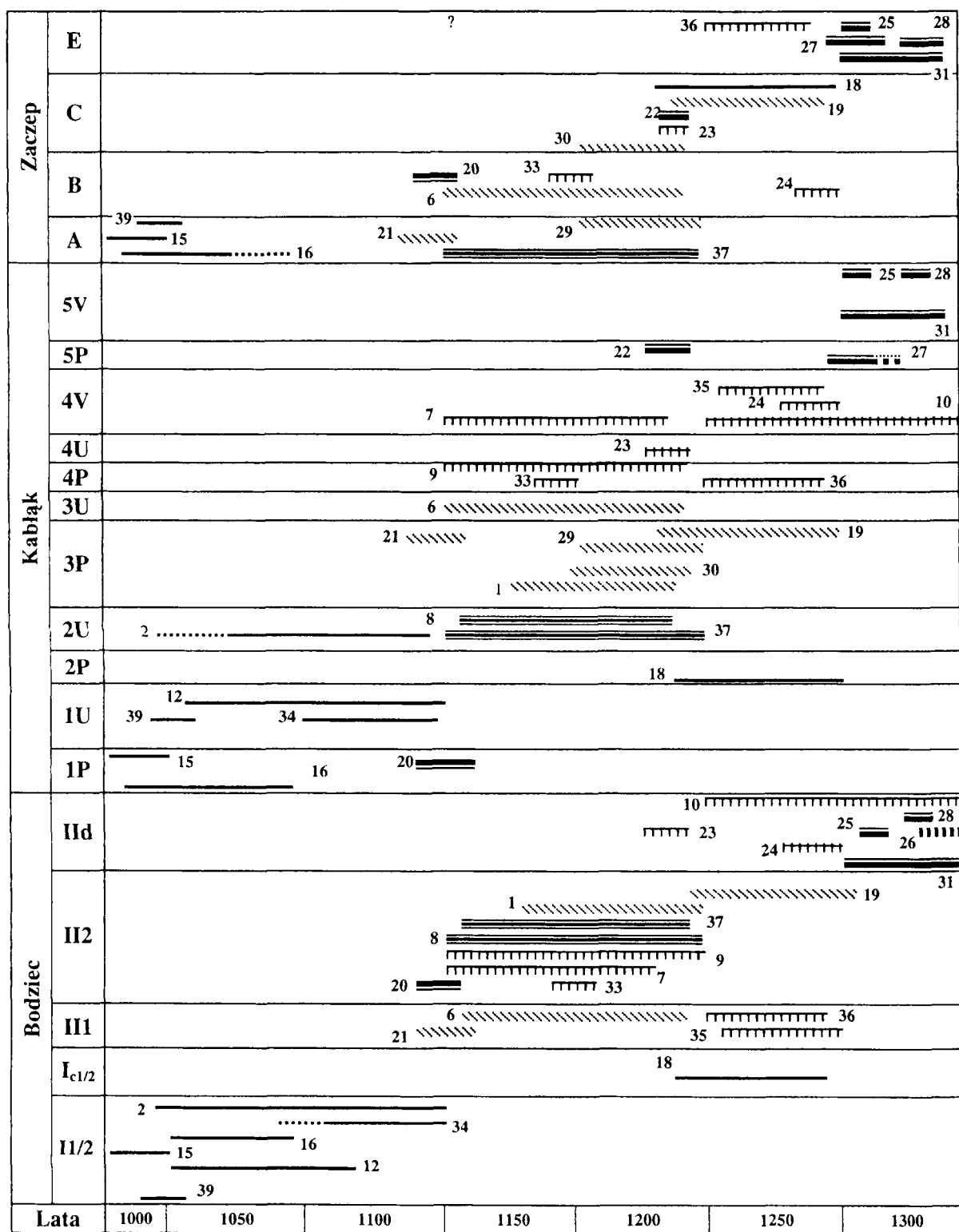
¹²⁶ Zob.: Z. Hilczerówna, *op. cit.*, s. 119; A. Ruttkay, *op. cit.*, (II), s. 345, 349; A.N. Kirpičnikov, *op. cit.*, s. 59, ryc. 30, 35.

¹²⁷ Innego zdania jest M. Błoński (*op. cit.*, s. 56), który twierdzi, że brak jest podstaw do datowania odmiany III: A na IX w. na ziemiach polskich.

¹²⁸ M. Dulnicz, *op. cit. passim*.

¹²⁹ I. Gabriel, *Chronologie ...*, s. 123-124.

Tabela 10. Chronologia cech ostróg romańskich
(oznaczenie cech wg K. Wachowskiego)

- – ostrogi typu I:1-2
  – ostrogi typu II:3
  – ostrogi typu I:?
- – ostrogi typu II:1
  – ostrogi typu II:4
- – ostrogi typu II:2
  – ostrogi typu II:5

jedynie do końca XII w., a odmiany II: 3 (nr kat. 19) do połowy XIII w. Materiał zachodniopomorski nie potwierdza tak wczesnego jak w Opolu-Ostrówku datowania ostróg typu II: 3¹³⁰. 4. Być może około 50 lat wcześniej niż to wynika z ustaleń Z. Hilczerówny, znane były tu już ostrogi typu II: 4 (Kołobrzeg, nr kat. 7, 9). Nie jest to jednak całkiem pewne. Egzemplarze te mogą pochodzić zarówno z pierwszej, jak i np. z trzeciej ćwiartki XII w. W większej ilości (nr kat. 23, 32, 34, 35) zabytki te pojawiają się w połowie XII stulecia. 5. Już w końcu XII w. pojawiają się na Pomorzu Zachodnim egzemplarze (nr kat. 22) ostróg typu II: 5, lecz dopiero od połowy XIII w., stały się jedynymi reprezentantami (nr kat. 25, 27, 28, 31) tej części oporządzenia jeźdźca.

Obraz przekształceń technicznych i formalnych ostróg zachodniopomorskich należy uzupełnić analizą zmian kształtu nie tylko kabłąka, ale także bodźca i zaczepów określonych według klasyfikacji K. Wachowskiego. Analizę tę przeprowadzono w tabeli 10. Wynikające z niej wnioski brzmią następująco:

1. Kabłąki. Forma paraboliczna i U-kształtna była stosowana jednocześnie do połowy XIII w. Dopiero z początkiem XII w. pojawiły się kabłąki odmiany 4 V-kształtne, użytkowane wyłącznie po połowie XIII w. 2. Bodźce. Typ jednodzielny w materiale zachodniopomorskim występuje do zasadniczo do przełomu XI/XII w., z wyjątkiem omawianej wyżej XIII-wiecznej ostrogi ze Szczecina-Podzamcza (nr kat. 18) ale z asymetrycznie osadzonym i rozczłonkowanym bodźcem. W początku XII w. pojawiają się bodźce z kolecami piramidalnymi oraz podwójnej piramidki lub stożka (III, 2). Obydwie formy reprezentowane są najpóźniej do połowy XIII w. Istotne znaczenie chronologizujące posiadają bodźce z ogranicznikiem (II d), które w pojawiają się najwcześniej w końcu XII w., lecz najbardziej charakterystyczne są dla XIII w. Na ten okres przypada także asymetryczne osadzenie bodźca na kabłąku. 3. Zaczepy. Najwcześniejsza i zarazem najdłuższa, bo aż do końca XII w., stosowana była forma płytkowa (A). W połowie XIII w. użytkowano jeszcze jej wariant B. Od końca XII do połowy XIII w. stosowano głównie formę oczkową (C), później zdecydowanie dominują zaczepy ogniwkowe (E). Jest to sytuacja bardzo podobna do tej, jaką zaobserwowano w Opolu-Ostrówku. Podkreślić też należy brak w materiale zachodniopomorskim zaczepów sprzączkowych (typ D wg K. W.) dominujących np. w Opolu-Ostrów-

ku w warstwach od końca XII w.¹³¹ Jedynym wyjątkiem w tym względzie jest być może zaginiona brązowa ostroga z Wietrzna.

Cechami chronologizującymi ostrogi, jest zatem nie tylko kształt kabłąka, ale i bodźców oraz zaczepów. W wielu przypadkach te ostatnie są czulsze, lepiej oddają rytm przeobrażeń ostróg. Często stopień wygięcia ramion nie nadąża za zmianami w kształcie i sposobie osadzenia bodźca oraz zaczepów. Dotyczy to np. egzemplarzy nr kat. 18 i 19 ze Szczecina-Podzamcza o XIII-wiecznej metryce. Pierwszy z nich posiada kabłąk wczesnej formy 2P, ale jednocześnie późne zaczepy oczkowe (C) i asymetryczny osadzony i rozczłonkowany bodziec. Ostroga druga posiada, w tym okresie już dość archaiczny, kabłąk typu 3P oraz jednocześnie oczkowe zaczepy. Innego rodzaju anomalię stanowi ostroga nr kat. 22 także ze Szczecina-Podzamcza. Pochodzi ona z warstwy datowanej na około 1184 r. i zaliczona jest do odmiany II: 5 charakterystycznej dla XIII w. Jednak jej kabłąk posiada cechę już dość archaiczną u schyłku XII w., a mianowicie paraboliczny kształt.

Z zagadnieniem formy ostróg łączą się także ich rozmiary. Przeanalizowano pod tym kątem zbiór 21 egzemplarzy o znanych parametrach metrycznych. Osiem z nich (nr kat. 11, 21, 22, 24-26, 31, 39) tj. około 40% charakteryzowało się długością ogólną 10-12 cm, długością bodźców 1,7-3,0 cm i rozstawem ramion 6-8 cm. Tylko dwa zabytki (nr kat. 11, 39) reprezentowały starsze odmiany o prostych ramionach, przy czym jeden z nich stanowiła ostroga z Wolina platerowana ornamentowaną blaszką brązową. Pozostałe egzemplarze tej serii to młodsze odmiany 3-5 typu II. Dwanaście pozostałych ostróg z analizowanej serii (nr kat. 3, 6, 9, 15-20, 32, 35, 36, 40, 41) posiadało większe rozmiary, przy czym z dwoma wyjątkami (nr kat. 9, 36) są to odmiany 1-3 datowane z reguły od X do końca XII w. Uchwytą więc jest generalna tendencja do zmniejszania rozmiarów ostróg. Warto tu zwrócić uwagę na egzemplarze z Ostrowca, Radacza i dwa (nr kat. 40-41) z nieznanych miejsc. Ich długość ogólna wynosiła odpowiednio 15,6; 15 i 18 cm, a długość bodźców 4,1; 6,0 oraz 7,0 cm. Są to prawdopodobnie najstarsze ostrogi romańskie na Pomorzu Zachodnim. Potwierdza to przede wszystkim metryka stanowisk (przed połową XI w.) oraz wskazuje na to ich forma i pośrednio rozmiary. Zdumiewają przy tym długości bodźców tych ostróg, które przy nieumiejętnym posługiwaniu

¹³⁰ Datowanie to podważa też M. Błoński (*op. cit.*, s. 61-63) w trakcie szczegółowej analizy formalnej zabytków z Opola, sugerując początek XI w. jako *terminus a quo* ich użytkowania.

¹³¹ K. Wachowski, *Militaria z grodu ...*, s. 86-88, tabl. 4, 5, 7.

się stanowiłyby narzędzie wręcz mordercze dla konia. Nieliczne podobne egzemplarze znaleziono także np. we Wrocławiu i Opolu-Ostrówku¹³². Na przeciwnym marginesie znajduje się ostroga ze Szczecina-Podzamcza (nr kat. 23) o całkowitej długości 9,5 cm. Podobne egzemplarze znajduwane na Rusi (Gorodiszcze, Podgorcy) określane są jako ostrogi dziecięce świadczące o istnieniu szkół dla rycerskiej młodzieży¹³³. Być może ostróg o takich samych rozmiarach używał Bolesław Krzywousty, gdy „jeszcze w pacholeństwie (...) cieszył się służbą rycerską. Jeszcze bowiem nie zdołał o własnych siłach dosiąść lub zsiąść z konia, a już wbrew woli ojca lub niekiedy bez jego wiedzy, wyruszał na wyprawę przeciw wrogom jako wódz rycerstwa”¹³⁴.

II. 1. H. 3c. Wytwórczość oporządzenia jeździeckiego

Części oporządzenia jeździeckiego z reguły wykute były z żelaza. Do wyjątków należą brązowe ostrogi z Drawska Pomorskiego, Szczecina i – sądząc z opisów – z Wietrzna oraz żelazna z brązową osadą bodźca z Ostrowca (nr kat. 13). Niejednokrotnie powierzchnię ostróg pokrywano (platerowano) brązem i srebrem (nr kat. 14, 23, 37, 33, 38) bądź cynowano (nr kat. 18, 24, 25). Niektóre zdobione są żłobkami być może pierwotnie wypełnionymi szlachetnymi metalami, czyli inkrustowanymi (nr kat. 13, 19, 30, 39). Trudno w tej chwili ocenić, czy pokrywanie powierzchni kolorowymi metalami było bardziej antykorozyjnym zabiegiem, czy też wynikało z zamiaru podniesienia splendoru użytkowników ostróg.

Produkcja tych przedmiotów nie wymagała, w przeciwieństwie np. do mieczy, specjalistycznych technologii obróbki. Mogły one być z reguły produkowane w lokalnych kuźniach lub innych warsztatach metalurgicznych. Niezbite dowody ich funkcjo-

nowania znajdują się w sąsiedztwie znalezisk ostróg na grodziskach w Kędrzynie, Radaczu i Kołobrzegu. Są to warstwy o genezie hutniczo-kowalskiej zawierające m.in. liczne przedmioty oraz żużel, łupę żelazną i fragmenty dysz pieców. Istotne jest też, że ślady przetapiania i przetwarzania rudy darniowej występują w nawarstwieniach datowanych już od 2 połowy VIII (Kędrzyno) do końca XII w. (Kołobrzeg). Ślady działalności warsztatów czarnej metalurgii odkryto także w Szczecinie w domostwie nr 19 z XI wieku. Późniejsze kuźnie być może istniały poza obrębem *suburbium* Szczecina. Prawdopodobnie część z licznych XIII-wiecznych ostróg szczecińskich stanowi import. Dotyczyć to może w szczególności cynowanych egzemplarzy. Znaczącym ośrodkiem obróbki żelaza i metali kolorowych był także Wolin. Niewykluczone więc, że wyrabiano tu i oprawiano srebrem bądź blaszką brązową znalezione tu ostrogi¹³⁵. Nie odkryto natomiast śladów warsztatów kolorowej metalurgii, które wiązać można z wcześniejszymi, brązowymi ostrogami ze Szczecina i Drawska Pomorskiego.

¹³² A. N a d o l s k i, *op. cit.*, tabl. XXXVI: 3; K. W a c h o w s k i, *Militaria z grodu ...*, ryc. 24b. Zjawisko znacznego wydłużania bodźców ostróg obserwowalne już w okresie przedromańskim (zob. wyżej, przyp. 33) tłumaczone jest niekiedy zapożyczeniem taktyki walki od węgierskich koczowników (I. G a b r i e l, *Chronologie ...*, s. 126). Jeśli tak, to chyba nie przyjął on się w średniowiecznej Rusi. Spośród około 500 ostróg z tego terytorium, żadna nie cechowała się tak długimi bodźcami (zob.: A. N. K i r p i ě n i k o v, *op. cit.*, s. 104-108)

¹³³ A. N. K i r p i ě n i k o v, *op. cit.*, s. 58.

¹³⁴ Za: R. G r o d e c k i (red.), *Anonim tzw. Gall. Kronika Polska, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1989*, s. 75 (*Gall Anonim II*, 9).

¹³⁵ Na podstawie; W. F i l i p o w i a k, *Wolin – największe miasto Słowiańszczyzny zachodniej [w:] Szkice ...*, s. 36-72, s. 53; A. U r b a Ń s k a, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Kędrzynie, pow. Kołobrzeg w 1959 r.*, SA, t. XIV, 1962, s. 154-163; K. S i u c h n i Ń s k i, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w okolicy Radacza ...*, *passim*; W. Ł o s i Ń s k i, *Kowalstwo we wczesnośredniowiecznym Kołobrzegu*, *passim*; tenże, *Szczeciński ośrodek miejski ...*, s. 296, tenże, *Początki osadnictwa ...*, s. 234-235, 283-284.

II. 2. Źródła pisane i ikonograficzne

II. 2. A. Źródła ikonograficzne

Wyobrażenia broni uzupełniające nasze dociekania są nieliczne i mało zróżnicowane. Występują na monetach i odciskach tłoków pieczętnych ksiąząt zachodniopomorskich z uznamsko-szczecińskiej i dymińsko-kamieńskiej linii dynastycznych Gryfitów (tabela XV).

W katalogach numizmatycznych znaleźliśmy trzy monety z wyobrażeniami broni. Na rewersie bitego przed 1187 r. denara Bogusława I znajduje się postać mężczyzny w pancerzu (?) z mieczem opartym o prawe i włócznią z proporcem na lewym ramieniu (nr kat. 1, tabl. XXIII: 3). Podobny wizerunek występuje na brakteacie Kazimierza I i Bogusława I z lat 1156-1180 (nr kat. 3, tabl. XXIII: 8). Na awersie denara tychże ksiąząt bitego w Kołobrzegu widnieje popiersie koronowanego władcy z berłem w prawej dłoni i mieczem na lewym ramieniu (nr kat. 2, tabl. XXIII: 4). Są to rysunki schematyczne, nie oddające szczegółów kształtu broni.

Nieco więcej informacji znajdujemy na rysunkach z pieczęci tychże ksiąząt. Na dwu zabytkach widnieją miecze; obnażony (nr kat. 4, tabl. XXIII: 5) i w pochwie, przytroczony do pasa (nr kat. 9, tabl. XXIII: 2). Pierwszy z nich, wyobrażony na pieczęci Bogusława I z 1170 r. charakteryzuje się mocno zwężoną głownią zakończoną sztychem i owalna głowicą. Cechy te konwenują z metryką pieczęci. Miecz trzyma w uniesionej, prawej ręce jeździec chroniony stożkowatym hełmem z nosalem i czepcem kolczym oraz pancerzem luskowym i małą trójkątną tarczą trzymaną w lewej ręce. Hełmy z nosalem oraz pancerze zbrojnikowe przedstawione są na wielu pieczęciach z tego okresu z ziem polskich, m.in. na pieczęciach Henryka Brodatego z 1230-1234 r., Konrada I Mazowieckiego z 1228-1247 r., Leszka Białego z około 1220 r.¹

¹ D. Wybranowski, *Uzbrojenie i wyposażenie rycerskie na pieczęciach Gryfitów z lat 1170-1523*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. II, z. 2, 1987, s. 150-18; L. Kajzer, *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*, Ossolineum, 1976, s. 53; Z. Wawrzonowska, *Uzbrojenie i ubiór rycerski Piastów śląskich od XII do XIV w.*, Łódź, 1976, s. 77, nr 5.

Inny zestaw uzbrojenia widnieje na pieczęci pieszej Kazimierza I z około 1180 r. (nr kat. 5; tabl. XXIII: 7). Mężczyzna w stożkowatym hełmie z czepcem i w pancerzu kolczym trzyma w prawej ręce włócznię zakończoną lancetowatym grotem z poprzeczką a w lewej migdałowatą tarczę o okutych brzegach zdobioną motywem lilii. Grot z tej pieczęci wyraźnie nawiązuje do grotów typu VI wg A. Nadolskiego, natomiast tarcza cechuje się niewielkimi rozmiarami, trójkątnym kształtem i półkolistym wygięciem. W podobną tarczę wyposażony jest także rycerz na pieczęci Bogusława I z 1170 r. (nr kat. 4; tabl. XXIII: 5) Z kolei na późniejszej pieczęci konnej Barnima I z 1229 r. jeździec uzbrojony jest w dużą, trójkątną tarczę o prosto ściętej, górnej krawędzi zdobioną rysunkiem książęcego herbu – Gryfa. Głowa rycerza chroniona jest nowym typem hełmu – zamkniętym hełmem garnczkowym, a sam jeździec trzyma poza tarczą, przysługujący księżtom trójstrefowy proporzec zwany *gonfanonem* (nr kat. 8; tabl. XXIII: 1). Podobna tarcza oraz hełm występuje m.in. na pieczęci z dokumentu lokacyjnego miasta Krakowa z roku 1257². Hełm garnczkowy przedstawiony jest także wielokrotnie na pieczęciach, m.in. Kazimierza kujawskiego z 1236 r., Przemysława I wielkopolskiego z 1248 r. i Konrada II głogowskiego z roku 1253³. Na drugiej pieczęci Barnima I z lat 1235-1266 książę trzyma dużą, trójkątną tarczą i *gonfanon* na włóczni z lancetowatym grotem, a jego głowa jest chroniona jest innym, prawdopodobnie starszym typem hełmu. Jest on otwarty, w formie niskiego walca, z czepcem kolczym i zwieńczony krzyżem (nr kat. 9; tabl. XXIII: 2). Takie hełmy noszą m.in., książę Leszek Czarny na pieczęci z roku 1281, wojewoda sandomierski Pakosław na pieczęci z 1236 r.⁴ oraz rycerz na miniaturze z końca XII w. przedstawiającej śmierć św. Tomasza Becketa⁵. Jego wyobrażenie na pieczęci Barnima I byłoby zatem jednym z najstarszych w sfragistyce polskiej. Stopy postaci na obydwu pieczęciach Barnima I chronione są

² L. Kajzer, *op. cit.*, s. 57, ryc. 8, nr 18.

³ Z. Wawrzonowska, *op. cit.*, s. 19-21.

⁴ L. Kajzer, *op. cit.*, s. 55-56, nr 11, 16.

⁵ D. Wybranowski, *op. cit.*, s. 151-152, 160.

najprawdopodobniej pancernymi trzewikami o wygiętych w dół noskach.

Wreszcie na najstarszej pieczęci Szczecina (około 1243-1360 r.) na murze o siedmiu blankach siedzi książę (Barnim I ?) na tronie z mieczem w prawej i berłem w lewej dłoni (nr kat. 10; tabl. XXIII: 6). Miecze występują także na pieczęciach Bogusława II i Kazimierza II przedstawiających zbrojnych książąt na koniu (nr kat. 6, 7). Nie sposób jednak rozpoznać na rysunkach kształtów i typów tej broni ze względu na daleko posuniętą miniaturyzację i schematyzację jej wyobrażeń.

II. 2. B. Źródła pisane⁶

Analiza materiału leksykalnego przykładowych wyimków ze średniowiecznych źródeł (tabela XVI) przynosi obraz dość jednolitej, stosowanej wówczas nomenklatury dla: miecza (*ensis, gladius*), noża bojowego (*cultellus, saxs*), włóczni (*hasta, lancea, contus* ?), topora bojowego (*bipennis, securis bellica*), łuku i strzały (*tellum, sagitta*), pancerza kolczego (*lorica*), hełmu (*galea*) i tarczy (*scutum, clipeus*). Ponadto w żywocie św. Ottona pióra Ebona na określenie topora użyto słowa *francisca*⁷. Do terminologii tej dodać można łacińskie nazwy ostróg (*calcar*), pałek-maczug (*clava*), pasa rycerskiego (*balteus*) oraz sztyletu (*pugio*). Dość nieostry zakres posiada termin *iaculum* (pocisk) stosowany najprawdopodobniej dla oznaczenia nieokreślonych pocisków.

Nie jesteśmy pewni, czy pod różnymi nazwami tej samej broni kryją się jej odmiany. Można np. tylko przypuszczać, że *bipennis* występujący w tekście Herborda to topór o podwójnym ostrzu, który prawdopodobnie można identyfikować z czekanem⁸. Trudne do zweryfikowania jest również utożsamienie wzmiankowanego przez Ebona słowo *francisca* z określanym identycznie we współczesnej literaturze typem topora o charakterystycznym kształcie. Występuje on sporadycznie na ziemiach polskich jako zachodnioeuropejski import z 2 połowy VIII w.⁹

⁶ Zob. także J. S z y m c z a k, *Uzbrojenie w polskich źródłach pisanych do połowy XII wieku*, AULFA, t. 23/1, Łódź 2001, s. 87-101.

⁷ Za: M. G ł o s e k, *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Warszawa-Łódź 1996, s. 22, przyp. 61.

⁸ M. G ł o s e k, *op. cit.*, s. 22-23.

⁹ Np. egzemplarz z nieznanego miejsca na Dolnym Śląsku. Zob.: J. Ż a k, *Frankijskie elementy kulturowe w kulturze protopolskiej (V-VI-IX w.)*, „Pomorania Antiqua”, t. 8, 1979, s. 43-56, s. 47, nr 11; K. W a c h o w s k i, *Uzbrojenie przedpiastowskie na Śląsku [w:] Arma et ollae ...*, s. 157, przyp. 2.

Inne rodzaje broni występują we fragmencie kroniki Gala Anonima dotyczącego oblężenia Głogowa w 1109 roku¹⁰. Pisze m.in. kronikarz: „Theutoni castrum impetunt; Poloni se defendunt, undiquw tormenta moles emittunt, balisatae crepant, iacula sagittae pear area volant, clipei perforant, loricae penetrantur, galeae coquassantur (...) Theutoni balistas intorquebant; Poloni tormenta cum balistis; theutoni sagittas; Poloni iacula cum saggittas; Theutoni fundas cum lapidus rotabant; Poloni lapides molares cum sudibus praeacutis (...)”.

W przytoczonym tekście oprócz jednoznacznych określeń broni znajdują się dwie nazwy urządzeń (machin) służących do miotania pocisków. Pierwsza z nich to *bal(l)ista*, przy pomocy której Niemcy i Polacy wypuszczali strzały. Badacze nie są całkowicie zgodni w interpretacji tego słowa. Niektórzy twierdzą, że *ballista* to urządzenie wyrzucające pociski torem stromym (około 45%), a jego odmiana to *arcuballista* lub *cata-pulta* miotająca je płaskotorowo, pod kątem około 35%¹¹. Inni nazywają tak urządzenie w postaci dużego łuku na podstawie wyrzucające płaskotorowo strzały o długości do 3 m, ciężarze do 1,1 kg na odległość do 270 m. Tak czy inaczej, obydwie maszyny składały się z urządzenia wyrzucającego podobnego do dużej kuszy i urządzenia napinającego umieszczonych na łożu. Byłaby to zatem kusza wałowa (murowa)¹². Potwierdzałby to inny fragment z *Kroniki Galla* (nr kat. 20), w którym kusznicy określani są jako *balistarios*. Być może do grotów pocisków miotanych z kuszy wałowej należy np. opisany wyżej grot znaleziony na terenie cmentarzyska w Wolinie-Wzgórzu Młynówka (tabela VIII, nr kat. 2). Poza balistą w tekście wymieniono *tormentum* służące Polakom do wyrzucania głazów i kamieni młyńskich. Jest to najprawdopodobniej wersja bombardy; maszyny działającej na zasadzie uruchamiania przeciwwagi i miotającej duże pociski po parabolicznym torze¹³.

¹⁰ Gall Anonim, *L. III, c. 8*.

¹¹ J. D a n k o w a *Pochodzenie łacińskiego słownictwa dotyczącego uzbrojenia*, „Międzynarodowa Komunikacja językowa. Materiały konferencyjne”, s. 94-105, Łódź. 1986, s. 100; *Słownik łacińsko-polski*, t. I. s. 248, 342, 455. B. M i ś k i e - w i c z, *Machiny wojenne i przyrządy oblężnicze polskiego wojska wczesnośredniowiecznego*, KHKM, t. 5, z. 4, 1957, s. 462-486.

¹² W. K w a ś n i e w i c z, *1000 słów o broni białej i uzbrojeniu ochronnym*, Warszawa 1981, s. 14; D. H a r d i n g, *Encyklopedia broni. 7000 lat historii uzbrojenia*, Warszawa 1995, s. 160-162.

¹³ *Tormenta* oznaczają maszyny do wyrzucania pocisków. Zob. *Słownik łacińsko-polski*, t. V, s. 393; Anonim tzw. *Gall. Kronika Polska*, przekład R. Grodecki, opr. M. Plezia, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, wyd. VI, 1989, s. 138; B. M i ś k i e - w i c z, *op. cit.*, s. 476-478.

W *Kronice* Galla Anonima znajdują się jeszcze dwie interesujące wzmianki dotyczące Pomorzan. Wspominając ich napad na Spicymierz nad Wartą pisze kronikarz: „I tak bez wątpienia zostaliby tam (tzn. w kościele) wszyscy razem zamordowani, lub też zarówno pan jak i sługa [tzn. arcybiskup gnieźnieński Marcin i miejscowy kapłan-P.Ś.] dostaliby się do niewoli, gdyby nie to, że któryś ze służących stojących na zewnątrz, rozpoznawszy ich [tzn. Pomorzan] broń pobiegł do drzwi kościoła wołając, że Pomorzanie są tuż tuż”¹⁴. Jaka to charakterystyczna broń ułatwiła służącemu zidentyfikować Pomorzan?

Częściowej odpowiedzi udziela kronikarz w innym miejscu swego dzieła poświęconemu zwycięskiej potyczce Bolesława Krzywoustego koło Nakła w dniu Św. Wawrzyńca 1109 r. Wtedy to „niestrudzony Bolesław wraz z wojewodą Skarbimirem (...) zaczął wrogów [tzn. Pomorzan] okrążyć, ponieważ oni tak powbijali włócznie swe w ziemię zwróciwszy ostrza na wroga i tak się zbili w gromadę, że nikt nie był w stanie wedrzeć się w ich środek samym tylko męstwem, lecz jedynie zażywszy podstęp. (...) byli oni prawie wszyscy pieszo i nie uszykowani do bitwy obyczajem chrześcijańskim, lecz jak wilki czyhające na owce przypadli kolanami do ziemi”¹⁵.

Z przytoczonych fragmentów źródeł pisanych wyłania się fragmentarycznie obraz uzbrojenia wczesnośredniowiecznych Pomorzan. Jego podstawą były wśród pospólstwa, oprócz kamieni i kijów¹⁶, włócznie i topory (nr kat. 14-15). Włócznie pełniły w taktyce walki obronnej Pomorzan szczególną rolę ruchomych zasieków – kolczastego jeża. Otoczone były świątyniach na Wolinie i w Retrze kultem niemal religijnym (nr kat. 10-12). Miecze i broń ochronna stanowiły elitarny rodzaj uzbrojenia, a nawet atrybut bogów. Posąg Światowida w Arkonie wyposażony był m.in. w miecz ze srebrną pochwą (nr kat. 5), w kącinie radgoskiej znajdowały się posągi bóstw w hełmach i pancierzach (nr kat. 20), a w świątyni Jarowita w Wołogoszczy były zawieszane tarcze (nr kat. 24-25)¹⁷.

¹⁴ Za: *Anonim ...*, s. 113.

¹⁵ *Ibidem*, s. 131.

¹⁶ Za: L. L e c i e j e w i c z, *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962, s. 303.

¹⁷ Za: L. L e c i e j e w i c z, *op. cit.*, s. 303-315.

III. Próba rekonstrukcji zmian uzbrojenia zachodniopomorskiego

Analiza typologiczno-chronologiczna materiałów umożliwia prześledzenie głównych wątków zmian zachodzących w uzbrojeniu i wyposażeniu zachodniopomorskiego wojownika.

Jego wyróżnikiem i atrybutem stanowił co najmniej od IX w. miecz. Początkowo były to egzemplarze o ozdobnych rękojeściach (typy G-L, K, Mannheim, S). Przynajmniej od początku XI w. na Pomorzu Zachodnim używane były zarówno przedromańskie miecze typów Y, X i Z wg J. Petersena jak i egzemplarze romańskie o głowicach w kształcie soczewki (typ A wg R.E. Oakeshotta) lub jej wycinka (typy B₁, B₂). Od połowy XI w. do praktycznie końca wczesnego średniowiecza występowały tu jedynie romańskie odmiany mieczy, przy czym zdecydowanie dominuje odmiana z głowicami typu A, kilkakrotnie przewyższając ilością egzemplarzy odmianę z głowicami półsoczewkowatymi. Użytkowanie tych ostatnich, jak się wydaje, trwa do połowy XII w. Dlatego też np. zespół grobowy nr 1 z Barwina może równie dobrze być datowany na XII, a nie jak przyjęto na XI w. W tym sensie uwagi A. Nadolskiego dotyczące wyjątkowej szczupłości XII-wiecznego materiału byłyby do pewnego stopnia nieaktualne¹. Od połowy XII w. rozpoczął się na Pomorzu Zachodnim okres używania mieczy z głowicami dyskooidalnymi typu G wg R.E. Oakeshotta. Wnioski te potwierdza nie tylko analiza źródeł archeologicznych, ale i liczne materiały ikonograficzne pochodzące niemal z całej Europy. Ich wartość poznawcza jest oczywiście różna, nie wiadomo czy obrazują one bardziej stan rzeczywisty czy urojony rodzajów uzbrojenia, a może indywidualne upodobania twórców. Warto jednak wspomnieć przedstawienie trzech mieczy na jednym z nadreńskich ołtarzów zdobionego około 1118 r. przez Rodgera von Hildesheim. Wszystkie posiadają na głowniach napisy powszechnie używane w tym

czasie i jednocześnie każdy z nich zaopatrzony jest w innego kształtu głowicę typów A, B₁ i B₂².

Niezuły chronologicznie jest inny rodzaj broni siecznej, a mianowicie noże bojowe. Ich podział na grupy A i B wg M. Lewandowskiego nie wniósł nic istotnego do chronologizacji całego materiału. Egzemplarze obydwu grup na Pomorzu Zachodnim użytkowane były najprawdopodobniej równocześnie przynajmniej od X w., przy jednak zdecydowanej preferencji dla pugińców typu A. Wśród prawdopodobnych uwarunkowań słabej przejrzystości wyników analizy typologiczno-chronologicznej noży, jedną z kilku możliwości stanowi nieadekwatność kryteriów wydzielenia grup zabytków względem ich zmienności w czasie.

Niewiele grotów broni drzewcowej jest datowanych kontekstem archeologicznym. Według niezweryfikowanych informacji na terenie grodziska w Wolinie, st. 5 z warstw XI-XIII-wiecznych, wydobyto podobnie dwa groty typu V. Dwa analogiczne zabytki znaleziono poza zespołem grobowym w obrębie cmentarzyska w Cedyni datowanego na koniec X-początek XII w. oraz w warstwie osadniczej szczyńskiego podgrodzia ukształtowanej w latach 1250-1262. W tym miejscu odkryto także pojedyncze egzemplarze grotów typu I i II pochodzące z warstw datowanych dendrochronologicznie na odpowiednio 1250-1262 i 1184-1250 r. Na tym kończy się zasób informacji dotyczących w miarę bezpiecznego datowania tego materiału. Odnosząc się jednak do wszystkich ustaleń wynikających z analizy typologiczno-chronologicznej materiału można sformułować kilka wniosków.

Użytkowanie grotów typów I i II – wyspecjalizowanej formy grotów służących głównie do kłucia trwało od początku XI - do co najmniej połowy XIII w. Wprowadza to korektę do ustaleń E. Petersena

¹ A. N a d o l s k i, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII w.u.*, Łódź 1954, s. 29.

² R.E. O a k e s h o t t, *The Sword in The Age of Chivalry*, London 1964, s. 85-86, ryc. 50, 51a-b.

upatrującego początki tej formy w VI/VII w. ale jest zgodne z wynikami badań i odkryć m.in. na terytorium Meklemburgii i Polski. W przypadku podtypu Ia stanowiła zapewne broń jeźdźcza, groty podtypu Ib służyły także piechurom. Geneza grotów typu III wg A. Nadolskiego sięga przynajmniej IX w. Poświadczają to m.in. znaleziska z terytorium Rusi i z Birki (Szwecja). Jednakże ich obecność na terytorium Słowiańszczyzny nadbałtyckiej jest udokumentowana dopiero od połowy X w. Zauważalne jest przy tym ich przeżywanie się do początku XIII w. Bardzo „długa” chronologia charakteryzuje się najliczniejszy, typ V wg A. Nadolskiego grotów. Pewne jest ich użytkowanie od początku europejskiego średniowiecza³. Ich dalszy rozwój, jak się wydaje, zaowocował w XII-XIII stuleciu powstaniem „wawrzynowatej” odmiany Vb tego typu bardziej przystosowanej do przebijania pancerzy niż jej „lancetowaci” poprzednicy. Groty typów III i V Nadolskiego stanowiły rodzimy wyrób mieszczący się w ogólnosłowiańskich i -europejskich tradycjach kulturowych.

Należy się liczyć z użytkowaniem grotów typu VI na Pomorzu Zachodnim od IX w. Najprawdopodobniej ich zdobione egzemplarze stanowiły pierwotnie importy o bojowych ale i reprezentacyjno-symbolicznych funkcjach. Później straciły one na znaczeniu jako atrybuty władzy i w ciągu XI-XII w. lokalnie wytwarzane okazy tego typu służyły jako *sensu stricte* broń. Podwójną rolę tej włóczni przedstawiono na pieczęci księcia Kazimierza I z końca XII w. Jeszcze późniejsze polskie i niemieckie źródła ikonograficzne potwierdzają użytkowanie włóczni z poprzeczkami aż do XVI w. w charakterze broni bojowej i myśliwskiej⁴. Być może tę fazę ich rozwoju egzemplifikuje smukły grot ze Starnina.

³ Vide znalezisko z Główczyzyc.

⁴ Zob. J. G a d o m s k i, *Gotyckie malarstwo tablicowe Małopolski, cz. I, 1420-1470*, Warszawa 1981, tabl. VII, s. 111, il. 22; (*Ukrzyżowanie z Korzennej*, 1440-1450 r.); 1988, s. 79, il. 151, 166, *Zaśnięcie Marii w Książnicach*, przed 1491 r.); A. K a r ł o w s k a - K a m z o w a, *Malarstwo śląskie 1250-1450*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, s. 50, kat. R36, s. 16, 19, il. 93, (*Hymnarium klarysek wrocławskich*, 1420/21, Fresk w kościele w Pogorzeli, 2 ćw. XV w. i. Strzelinkach ok. 1418-1428 rr.); J. Z. Ł o z i Ń s k i, *Pomniki sztuki w Polsce. Tom II, cz. I. Pomorze*, Warszawa 1992, s. 393, il. 107, s. 419, il. 167, s. 485, il. 340 (Gdańsk-Kościół Mariacki, *Maty ołtarz Ferberów, Chrystus Bolesny*, 1485-90; Kołobrzeg, Kościół kolegiacki, *Obraz wotywny*, 1492; Toruń, Kościół par. św. Jakuba, *Obraz pasyjny*, ok. 1480-90; H. M ü l l e r, H. K ö l l i n g, *Europäische Hieb- und Stichwaffen aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte*, Berlin 1986, il. s. 19, s. 40-41, 44, (miniatury z *Manessischen Liedrandschriften*: ok. 1310 r. [1320 r. wg Z. W a r z o n o w s k a, *Uzbrojenie i ubiór rycerski Piastów śląskich od XII do XIV w.*, Łódź 1976, s. 101-102] *Angriff auf ein*

Na Pomorzu Zachodnim w okresie wczesnośredniowiecznym z większą intensywnością i częstotliwością niż na innych obszarach Słowiańszczyzny posługiwano się w boju włócznią. Do najchętniej używanego rodzaju tego uzbrojenia należała włócznia zaopatrzona przynajmniej od VIII/IX i aż do XIII w. w lancetowaty grot miejscowej produkcji. Jego kształt ulegał w czasie pewnemu uszczupleniu i wyostrzeniu przedniej części ostrza, co ułatwiało przebijanie pancerza. Najprawdopodobniej już w IX w. pojawiły się na Pomorzu Zachodnim zachodnioeuropejskie włócznie „skrzydełkowe”. Nieco późniejsze i znacznie rzadziej użytkowane od typu V – w przeciwieństwie np. do Rusi – były groty deltoidalne. Najwcześniej w początku XI w. pojawiają się na tym terytorium pod wpływem oddziaływań zachodnio- i wschodnioeuropejskich prototypy drzewcowej broni kłującej. W sumie rozwój tego rodzaju uzbrojenia polegał, tak jak i na innych europejskich terytoriach, na rezygnowaniu z ciężkich, często reprezentacyjnych (typ VI) na rzecz lżejszych form (typ III) oraz na specjalizacji (podtyp Vb) do przebijania pancerzy (typy I/II).

Tylko 10 egzemplarzy czekanów i toporów posiada czasokres użytkowania skorelowany z innymi datownikami. Czekan typu Id₁ z grodziska w Bardach wydobyto z warstwy kulturowej datowanej na IX w., topory podtypu IVc z Barwina, Bobięcina i Szczecina-Rynku Warzywnego datowane są zespołami zabytków na XI w., 2 połowę XII i X w., odmiany IVd z Bobięcina i Szczecina-Podzamcza na 2 połowę XII w. i 1184 r., a „broadate” okazy z Ujścia, Kołobrzegu-Budzistowa, Szczecina-Rynku Warzywnego i Podzamcza odpowiednio: na XII/XIII w. 2 połowę XI - 1 połowę XII, 2 połowę X - 1 połowę XI w. oraz 1262 r. Istnieją także egzemplarze – nie tylko tego rodzaju uzbrojenia – pochodzące z eksplorowanych obiektów i jednocześnie je datujące. Sytuacja taka zaistniała na grodzisku w Strącznie datowanym ogólnie ceramiką w na VII/VIII-X w., podczas gdy w odkrytej tam jamie nr 3 znajdował się topór, który według autora badań i publikacji wyznaczał *terminus ante quem* stanowiska na XI w. Bezwzględną chronologię (X/XI - 2 połowa XII w.) dwu toporów znalezionych w XIX w. na osadzie w Parsęku możemy określić jedynie na podstawie wyników badań stanowiska przeprowadzonych ponad 100 lat później. Są to zbyt skromne informacje, aby budować na nich daleko idące wnioski. Zastanawia brak (poza bojo-

Burg, Jagdszene Universitätsbibliothek Heidelberg), s. 62 il. 69 (*Knebelspießeisen*, 1 poł. XV w., *Bauern im Kampf gegen Landsknechte* v. A. Dürer 1515 r.).

wym czekaniem z grodziska w Bardach) tych przedmiotów o przecież szerokim zastosowaniu na stanowiskach datowanych przed X w.⁵

Istnieją jednak topory z ziem połabskich (Neu-Brandenburg, Putgarten-Arkona) pochodzące ze stanowisk o wcześniejszej chronologii. Stwarza to podstawę do wnioskowania, że najstarszy horyzont czasowy tworzą tam egzemplarze podtypów IVc-d wg A. Nadolskiego. Są one równocześnie najbardziej długotrwałe oraz najliczniejsze. Pomijając nawet tezę I. Heindla o schyłkoworzymskiej genezie większości z nich, zauważyć należy ich obecność na stanowiskach połabskich od VIII w. aż do późnego średniowiecza. Analogiczne zabytki z Pomorza Zachodniego winny być podobnie datowane, choć reprezentatywne są głównie dla okresu XI - koniec XII w. Topory z brodą typu Vb-d są nieco młodsze lecz również w większości znajdowane na stanowiskach z XI-XII w. Wyrazisty horyzont czasowy wyznaczają czekany podtypu Id₁ zbliżone do morawskich i polskich okazów z VIII-IX w. i Id₂ i datowane meklemburskimi analogiami na IX-X w. Na połowę X-XI w. datować można topory typu III, zapewne także jedyny egzemplarz zachodniopomorski.

Istotna jest także obecność fragmentów zbroi łuskowej i kolczej na stanowiskach datowanych od IX do XI w. Nie są to liczne znaleziska, ale stanowią dowód na posługiwanie się (wytwarzanie?) na Pomorzu Zachodnim wysoko specjalizowanym uzbrojeniem przed pojawieniem się tam piastowskich pancernych drużynników.

Na Pomorzu Zachodnim od początków do końca wczesnego średniowiecza użytkowano powszechnie groty strzał z tulejkami (typ I). Odmiana I-A: 1 w zasadzie wyszła z użycia na przełomie XII/XIII w. Groty odmian I-A: 2-3 były użytkowane dłużej, choć również zauważalny jest istotny spadek ich występowania na stanowiskach datowanych od początków XIII w. Najmłodsze są groty odmiany I-B. Poza dwoma egzemplarzami zdecydowana ich większość pochodzi z XIII wiecznych stanowisk. Charakterystyczna jest chronologia grotów odmian II-A: 2-3. Wszystkie okazy pochodzą z początku X - połowy XI w.

Śledząc zmiany form ostróg z Pomorza Zachodniego zauważyliśmy pewne opóźnienie ich cyklu rozwojowego w odniesieniu do analogicznych materiałów z ziem polskich. Zsynchronizowanie obydwu serii zabytków nastąpiło dopiero w połowie XII w. Charakterystyczną cezurę stanowi przełom XI/XII w.,

⁵ Podobnie M. D u l i n i c z, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej. Studium archeologiczne*, Warszawa 2001, s. 98.

kiedy to praktycznie wychodzą z użycia ostrogi typu I: 1 oraz II: 1, a zaczęto na dużą skalę użytkować ostrogi odmian II: 2-5. Raz jeszcze podkreślmy brak części rzędu końskiego (wędział) w horyzoncie występowania ostróg przedromańskich i wczesnych typów romańskich oraz w dużym ośrodku wolińskim. Nie podejmujemy się jednak wyjaśnić ich powodów nieobecności. Nie wiemy, czy wynika to jedynie ze stanu zachowania źródeł, czy jest po trosze funkcją wytwarzania tych przedmiotów z surowców organicznych.

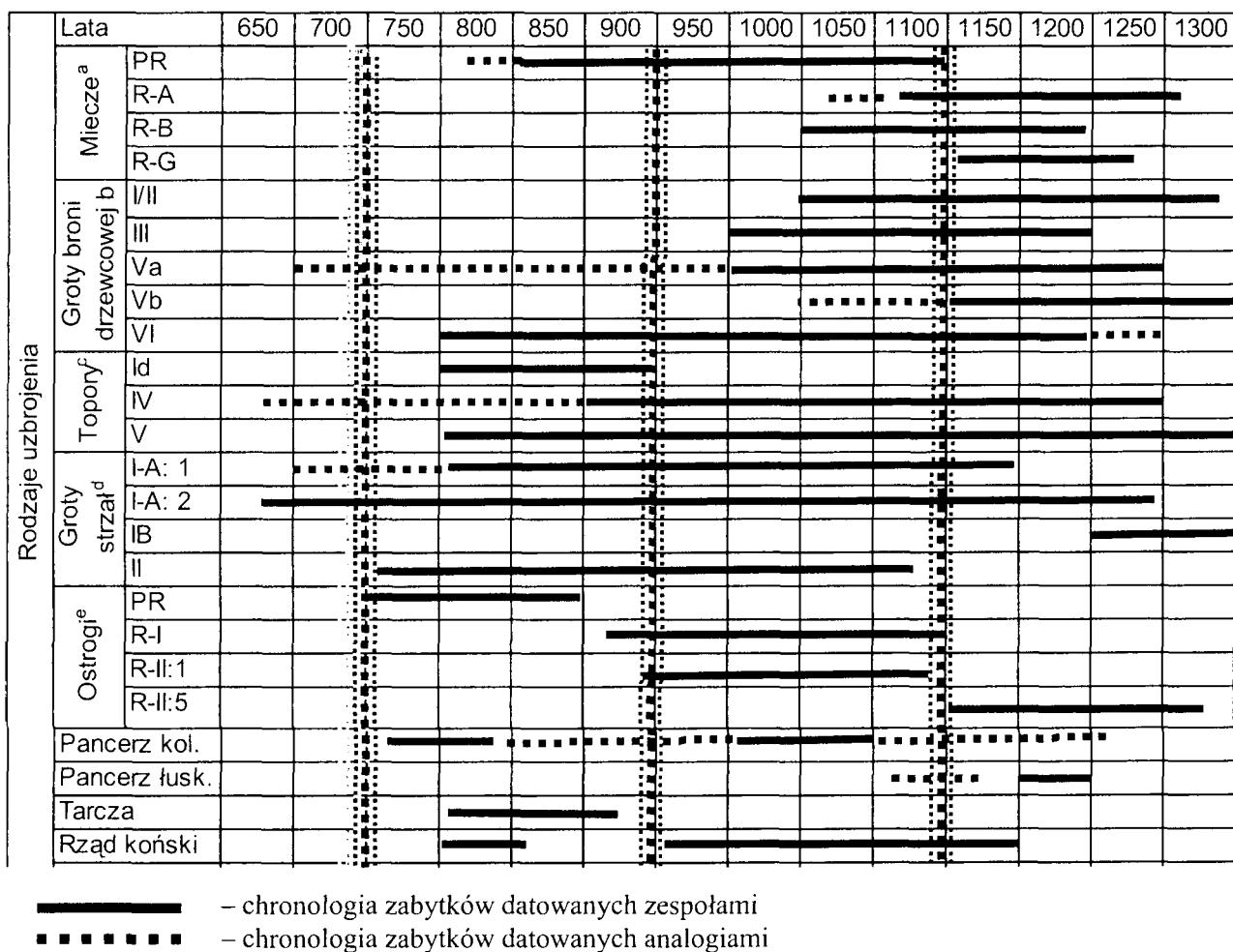
Obecnie próbujemy podsumować dotychczasowe ustalenia. W tabeli 14 zaznaczyliśmy zgeneralizowaną chronologię występowania podstawowych rodzajów militariów na Pomorzu Zachodnim. Uzyskany obraz pozwala na wydzielenie czterech faz charakteryzujących się użytkowaniem zróżnicowanych zestawów uzbrojenia. Nie są to przedziały o wyraźnych granicach, lecz raczej cykle zjawisk zachodzących płynnie na siebie. W dużej mierze ich wydzielenie możliwe było dzięki dość precyzyjnemu datowaniu takich wyznaczników jak: miecze, groty broni miotającej i ostrogi. Pozostałe militaria nie cechują się taką czułością chronologiczną.

W fazie 1 (do początku VIII w.) jedynymi uchwytnymi w materiale rodzajami broni były łuki ze strzałami zbrojonymi grotami z tulejką. Tym niemniej liczyć się należy z użytkowaniem włóczni z liściastymi grotami oraz toporów o wąskich ostrzach stanowiących najprawdopodobniej wielofunkcyjne narzędzie. Była to broń nie opancerzonego wojownika pieszego, którego umownie nazwać można włócznikiem. A. Nadolski nazywałby go raczej tarczownikiem⁶. Nie występują ślady innego zróżnicowania warstwy ludzi posiadających broń. W fazie 2 (początek VIII do przełomu IX/X w.) nastąpiła skokowa zmiana ilości i jakości uzbrojenia. Dotychczasowy zestaw militariów wzbogacony został czekanami, toporami z brodą oraz włóczniami z grotami z poprzeczką. Pojawiło się uzbrojenie ochronne: zbroje kolcze i tarcze, jednak głównie w rejonach poddanych kulturowej i fizycznej infiltracji normańskiej. Nieliczne znaleziska mieczy stanowią najprawdopodobniej także efekt obecności Wikingów. Nową standard uzbrojenia wyznaczały ostrogi. Wchodziły one zapewne w skład wyposażenia wojownika konnego zbrojonego przede wszystkim we włócznię i reprezentującego lokalną warstwę przywódczą. Jednak podstawową siłę stanowili wojownicy uzbrojeni we włócznię.

Faza 3 (od przełomu IX/X do przełomu XI/XII w.) charakteryzuje się występowaniem praktycznie

⁶ A. N a d o l s k i, *op. cit.*, s. 100-101.

Tabela 11
Uogólniona chronologia wybranych rodzajów uzbrojenia na Pomorzu Zachodnim

- ^a PR - miecze przedromańskie; R: A, B, G - miecze romańskie z głowicami typu A, B i G wg R.E. Oakeshotta;
^b wg typologii A. Nadolskiego;
^c wg typologii A. Nadolskiego;
^d wg typologii Autora;
^e PR - ostrogi przedromańskie; R: I, II - ostrogi romańskie wg typologii Z. Hilczarówy i K. Wachowskiego.

wszystkich rodzajów uzbrojenia. Prawdopodobnie spośród pieszych wojowników wyróżniły się zaopatrzonymi w groty różnorodnych kształtach. Wyróżniają się wśród nich groty deltoidalne (typ III) oraz typy I-II o długich i wąskich ostrzach. Te ostatnie znajdowały szczególne zastosowanie w zwalczaniu pełnozbrojnych wojowników konnych walczących coraz częściej mieczmi i chronionych zbroją. Powodowali oni koniem pełnym wyposażeniem jeździeckim, w tym zmodernizowanym typem ostróg o długim bodźcu i utrzymywali się na jego grzbiecie również przy pomocy strzemion. Interesującym zjawiskiem tego okresu było pojawienie się grotów strzał z trzpieniem typu II - A: 2 o skandynawskiej prowe-

niencji. Nie przyjęły się one na Pomorzu Zachodnim. Charakterystyczny był także zauważalny proces zmian w kształtach mieczy. Egzemplarze o z reguły pięknie ukształtowanych rękojeściach odzwierciedlających indywidualne zapotrzebowania właścicieli, były zastępowane przez nowsze, cechujące się większą prostotą kształtu ale i bojową funkcjonalnością.

W fazie czwartej (po początku XII w.) zaszły dalsze zmiany. Związane były one głównie z już wówczas częstym stosowaniem na polu walki pancerzy. Sytuacja ta wymogła z jednej strony zmiany w broni zaczepnej. Przestano użytkowania tradycyjnego, płaskiego grota strzały i zastąpiono go grotami o czworobocznym przekroju. Z pewnością miotane one były

nie tylko przez łuczników, ale także przez kuszników zbrojnych w kusze. Prawdopodobnie pojawiły się oddziały specjalnie szkolonych łuczników i proczary. Pełnozbrojni jeźdźcy zaczęli posługiwać się ostrogami o odchylonych bodźcach i wygiętych kabłąkach umożliwiającymi spięcie wierzchowca ruchem stopy. Wyszły całkowicie z użycia formy mieczy o głowicach fantazyjnie ukształtowanych ale mało praktycznych w walce. Powszechnie zaczęto stosować bardziej funkcjonalne odmiany tej broni. Stawała się ona w coraz większym stopniu własnością szeregowego, bezmiennego rycerstwa. W ścisłym militarnym znaczeniu jego przedstawicieli porównać chyba można z wyróżnionymi przez A. Nadolskiego ciężkozbrojnymi (pancernymi) jeźdźcami piastowskiej drużyny.

IV. Zestawienia tabelaryczne

IV. 1. OBJAŚNIENIE

Niezbędne informacje umieściliśmy w katalogowych tabelach I-XVI. Występują one przede wszystkim w wersji podstawowej „A” zawierającej dane na tyle kompletne, że mogą być poddane analizie. Numeracja katalogowa zabytków stosowana w tabelach odpowiada numerom występującym w tekstach rozdziałów oraz w tablicach I-XXIII z ilustracjami zabytków. Tabele oznaczone wyróżnikiem „B” zawierają informacje ogólne i niepewne. Nie są one analizowane.

IV. 2. WYKAZ INSTYTUCJI I PLACÓWEK PRZECHOWUJĄCYCH MATERIAŁY

IP UAM	Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu
KA UMK	Katedra Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu
MAP	Muzeum Archeologiczne w Poznaniu
MC	Muzeum Regionalne w Cedyń
MOK	Muzeum Okręgowe w Koszalinie
MS	Muzeum Regionalne w Siekierkach
MNS	Muzeum Narodowe w Szczecinie
MSz	Muzeum Regionalne w Szczecinku
MW	Muzeum Regionalne w Wolinie
MOPK	Muzeum Oręża Polskiego w Kołobrzegu
MZKP	Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Szczecinie
PA MZKP	Pracownia Archeologiczna - Zamek Książąt Pomorskich w Szczecinie
PA IAiES	Pracownia Archeologiczna Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Szczecinie
PA IAiEW	Pracownia Archeologiczna Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Wolinie

TABELA IA. MIECZE

Nr kat.	Miejsco-wość - stanowisko	Rodzaj stanowiska	Miejsce znalezienia	Wymiary ogólne (w cm)			Głowica (w cm)		Jelec (w cm)		Cechy charakterystyczne	Typ	Chronologia	Literatura - źródło informacji	Zbiory	Stan zachowania	Uwagi	Tabl.
				dl. ogólna	dl. głowni	szer. głowni	wyso-kość	szerokość	dlugość	grubość								
1.	Barwino, st. 1	cment.	grób nr 1.	95,0			ok. 3,0	5,2	ok. 16,0		X/XI,B,1 (R.E.O.)	XI - (poł. XII w. ?)	Eggers 1939a; Kunkel 1938, s. 36; Nadolski 1954, tab. A, nr 1; Sarnowska 1955, s. 276, 278, rys. 2; Skrzypek 1971, s. 49, ryc. 15.	?		W grobie z parą strzemiem i mnisz z brązu.	III:8	
2.	Cedynia, st. 2	cment.	grób nr 558.	97,0	90,0	do 8,0	3,0	5,0	22,5	U nasady głowni wyobrażenie twarzy ludzkiej (?).	X,?,1 (M.G.)	(2 poł.) ? XII w.	Malinowska-Lazarczyk 1982, cz. I, s. 31-32, tabl. XXIII:1; cz. II, s. 132-133, ryc. 35; Glosek 1984, s. 155, nr 228.	MNS	mocno skorodowane	Miecz po lewej stronie szkiele-letu w trumnie, ślady skórzanych rapci, obok nóż.	III:3	
3.	Cedynia, st. 2	cment.	grób nr 1120.	100,0	84,0	do 6,0	4,0	7,0	21,5	Pod jełcem nieczytelny napis.	X,A,1 (R.E.O.)	2 poł. XII w.	Malinowska-Lazarczyk 1985, s. 93, 3:4, 1.	MNS	dobry	Miecz po prawej stronie. W grobie także nóż bojowy i ostroga.	III:1-2	
4.	Ciechlub, st. 1	cment.	grób z komo-rtą i koryta-rem z kamieni	103		5,0	2,5	5,0		Głowia ze zbroczem.	X,A,? (R.E.O.)	XII w	Kunkel 1939, s. 63; Lan-genheim 1939, s. 54, ryc. 1; Nadolski 1954, tab. A, nr 10 (Ciechlub); Sarnowska 1955, s. 277; Skrzypek 1971, s. 49. Archiwum, MNS,teczka nr 942.			Miecz przy pochówku, obok „korona z żelaza” (okucie wiadra ?)	III:4	
5.	Szczecin - Goctaw I	z Odry		95,0	80,0	ok. 6,5				Rękojeść zdobiona złotem.	Mannheim	IX w.	Lęga 1930, tabl. XLVII, nr 292 (tu: miecz z Piany); Nadolski 1954, tab. A, nr 19, tabl. II/1, (jako Goctowo); Sarnowska 1955, s. 280-281, ryc. 8.	?			I:2	

6.	Szczecin - Gocław II	z Odry		87,0	73,5	6,5	ok. 4,0	ok. 8,0	ok. 12,0		Głowica siedmio- działna, intarsja srebrną.	K (J.P.)	IX w.	Nadolski 1954, tab. A, nr 18, tabl. II/2 (jako Gocłowo); Sarnowska 1955, s. 281, ryc. 9.	?		I:3,4
7.	Kępsko, st. 1	cment.			19,8							D (J.P.)	poł. IX w.	Łęga 1930, s. 205, 397, 608 (<i>Mühlenkamp</i>); Nadolski 1954, tab. A, nr 25, tabl. I/2; Łosinski, Olczak, Siuchniński 1968, s. 75, nr 40.	?	Brak nak- ładki, głownia zni- szczona	I:7
8.	Krajnik Dolny	luźne		83,9 (zach.)	69,5	5,0	ok. 4,0	ok. 6,0	12,0			X/XI,B,6 (R.E.O)		Nadolski 1954, tab. A, nr 31, tabl. V/4.		Brak końca głowni	II:4
9.	Lipiana	grodz.		91,3	78,0	5,5	6,0	9,8	11,7	2,2	Głowica zdobiona or. plecion- kowym, złotem, srebrem, miedzią.	S (J.P.)	X w.	Nadolski 1954, tab. A, nr 34 (27 na mapie), tabl. III/2; Sarnowska 1955, s. 288, 286, ryc. 15.	?		I:5
10.	Łiszkowo, st. 1	grodz.		90,5	75,0	6,0	4,0	6,0	12,8	1,6		X (J.P.)		Nadolski 1954, tab. A, nr 35, tabl. V/1; Sarnowska 1955, s. 285, 287, rys. 16; Olczak, Siuchniński 1970, s. 68.	?		II:3
11.	Lubiатовo, st. ?	znal. luźne		86,0	71,0	5,0	3,0	5,5	7,2	2,4	Głownia damasce- nowna, ze strudziną.	B (J.P.)	VIII w.	Łęga 1930, s. 204, tabl. XLVII, ryc. 290; Nadolski 1954, tab. A, nr 36; Sarnowska 1955, s. 299, ryc. 17.	?		
12.	Mirosła-wiec	luźne (z grobu ?)		103		5,0	2,5	5,0	15,0	1,0 x 1,0	Głownia ze zbroczem	X/XI,A,1 (R.E.O)	XII w.	Langenheim 1939, s. 56, tab. 6c; Nadolski 1954, tab. A, nr 15; (jako <i>Frydląd</i>)	? ^a		III:7
13.	Morzewo	z Noteci		75,7 (zach.)	ok. 66,0 (zach.)	4,7			7,3	1,4	Jelec intar- sjowany, złotem, srebrem, miedzią.	S (J.P.)	X w.	Nadolski 1954, tab. A, nr 45; Żak 1979, s. 50, nr 31.	?		I:8
14.	Santok	z Noteci										Y (J.P.)	X w.	Brackmann, Unverzagt tabl. VIII; Nadolski 1954, tab. A, nr 58; Sarnowska 1955, s. 292, 294, rys. 27.	?	Z resztką skórzanej pochwy.	II:7

15.	Santok	okolice		86,0 (zach.)	64,3 (zach.)	5,2	5,2	4,6	-	-		Na głowni obustronny or. figuralny i heraldyczny.	XIIIa, I? (M.G.)	2 pol. XIII w. (1255 r.?)	Głosek, Nadolski 1970, s. 49, nr 54, tabl. XVIII (tu: starsza literatura).	Zag.		Przypisywany Przemysławowi II Ottokarowi.	
16.	Słupsk	cment.		88,0 (zach.)	68,8 (zach.)	4,3	5,2	4,8					XI, ?G (M.G.)	XII w. ?	Kunkel 1939, przyp. 95; Nadolski 1954, tab. A, nr 60; Głosek, Nadolski. 1970, s. 50 (57), tabl. XIX; Głosek 1984, s. 163 (313) ^b .	Muzeum w Słupsku nr 361			III:5
17.	Szczecin I	z Odry		40,0 (zach.)	20,0 (zach.)	6,0	6,0	8,8	11,0	2,4		Rękojeść intarsjowana na złotem.	H (J.P.)	IX w.	Łęga 1930, s. 481; Nadolski 1954, tab. A, nr 61, tabl. I/3; Sarnowska 1955, nr 39, ryc. 29.	?	Głownia zniszczona		I:6
18.	Szczecin II	?		87,0	75,0	6,0	3,0	7,5	11,0	1,6			Y (J.P.)	X w.	Nadolski 1954, tab. A, nr 61; tabl. VIII/1; Sarnowska 1955, nr 38, ryc. 28.	?	Głownia ze zboczem.		II:1
19.	Szczecin III	?		28,0 (zach.)	14,0 (zach.)	5,2	3,6	8,2	14,0	1,6			X/XI, A, 3 (R.E. O.)	XI w.	Nadolski 1954, tab. A, nr 62 (?). ^c	MNS, nr A/ 12.377	Głownia zniszczona		III:6
20.	Szczecin IV	?		18,0 (zach.)	6,0 (zach.)	4,0 (?)	2,6	5,5	10,8	1,6 x 0,9			X (J.P.)	X w.	Nadolski 1954, tab. A, nr 63 (?). ^d	MNS, nr A/ 18.317	Głownia zniszczona		
21.	Trzebież-Brzózki	z Zalewu Szczecińskiego		zach. 63,0	zach. 51,0	6,0	2,8	7,6	9,0			Głownia dziwrowana, głowica i jelec inkrurowane srebrem	?, G, L (wł.)	IX w. ?	Garczyński 1961, s. 84, ryc. 1.	MNS, nr A/ 18.318	Szytych utamany	Wydobyty z grotem oszczeputu i ludzką czaszką (zag.), w pochwie skórzanej.	II:6
22.	Żalęcino, st. ?	?		zach. 25,8	zach. 11,7	6,5	3,5	6,3	21,0			Głowica srebrzona ze znakiem czarnego krzyża, jelec srebrzony.	X/XI, A, I (M.G.)	XI w.	Kunkel 1940; Nadolski 1954, tab. A nr 71; Głosek 1984, s. 151, nr 177.	Kulturhistorischesmuseum Stralsund Archiwum MNS teczka 1204	Głownia częściowo zniszczona		II:5

23. Żydowo, st. 6	cment.		79.0	15.0	5.0	5.5	9.0	11.0	2.0	Rękopiśm. określona srebrnym drukiem. głowica złocena.	Z (J.P.)	XI w.	Łęga 1930, s. 206-207, nr 30, s. 622, nr 234; Nadolski 1954, tab. A nr 75, tabl. VII/5; Samowska 1955, s. 295, ryc. 31; Losiński, Oleczak, Siuch- niński 1971, s. 241, ryc. 54.	Zbiory ? Archiwum MNS, teczka 1337			11:2
----------------------	--------	--	------	------	-----	-----	-----	------	-----	---	-------------	-------	--	--	--	--	------

J. P. - klasyfikacja wg J. Petersena.

R.E.O. - klasyfikacja wg R.E. Oakeshotta.

M.G. - klasyfikacja M. Gloska wg R.E. Oakeshotta.

wł. - propozycja własnej klasyfikacji.

^a K. Langenheilm podaje, iż miecz ten był przechowywany Muzeum Ziemi Gdańskiej w Oliwie (*Danziger Landesmuseum Oliva*). Natomiast A. Nadolski (1954, s. 148, tab. A) utożsamia go z informacją K. Langenheima w dalszej części swojego tekstu o innym mieczu przechowywanym we wrocławskim *Museum für Kunstgewerbe*.

^b Jest to prawdopodobnie wzmiarkowany przez O. Kunkla (1939) „romański” miecz z okresu „wendyjsko-wikińskiego”.

^c Nie jest całkowicie pewne, czy miecz nr 62 z publikacji A. Nadolskiego jest mieczem nr 19 z naszego katalogu.

^d Nie jest całkowicie pewne, czy miecz nr 63 z publikacji A. Nadolskiego jest mieczem nr 20 z naszego katalogu.

TABELA IB. MIECZE NIEOKREŚLONEGO TYPU

Nr kat.	Miejscowość - stanowisko	Miejsce znalezienia	Opis	Źródło informacji	Uwagi
1.	Pawłówko, st. ?	cment.	?	Eggers 1937; Nadolski 1954, tabl. A, nr 53.	
2.	Rarwino, st. 1	grodz. ?	„miecze żelazne, ostrogi i inne części uzbrojenia”	Teczka bez nru inw. w Archiwum MNS; Olczak, Siuchniński 1968, s. 25.	Grodzisko datowane wg badań KA UAM w 1965 r. na IX-X w.
3.	Sławsko, st. 5	grodz. ?	?	Łosiński, Olczak, Siuchniński 1971, s. 215-220.	Grodzisko datowane wg badań KA UAM w 1968 r. na X-XII w. i późne średniowiecze
5.	Smoldzino	?	8 fragm. skorodowanej głowni miecza o szer. 4,5 cm	Zbiory MNS, bez nru inw.	Chronologia nieokreślona.
6.	Stepnica	z rzeki ?	„żelazny miecz”	Filipowiak 1962, s. 251 za Arch. MNS, teczka 476.	
7.	Złocieniec		Typ „alfa” ? (A.N.)	Nadolski 1954, s. 27, tabl. A, nr 68. W zbiorach MNS (?), nie odnaleziony.	XII w. ?
8.	M.N.	?	Fragment wygiętej głowni miecza żel. o szer. 4 cm i zach. długości 23 cm	Zbiory Muzeum w Szczecinku, bez nru inw.	Chronologia nieokreślona.

TABELA II. ELEMENTY GARNITURÓW MIECZOWYCH

Nr kat.	Miejscowość - stanowisko	Rodzaj stanowiska	Miejsce znalezienia	Opis	Stan zachowania	Klasyfikacja	Chronologia	Literatura - źródło informacji	Zbiory	Tabl.
1.	Kołobrzeg - Budzistowo	grodz.	wyk. I, ar 1800, w. IV	Nie zdobiony trzewik pochwy miecza z dwu płytek rogowych.	Jedna płytka uszkodzona		2 poł. IX - 1 poł. X w.	Tabaczyńska 1959, s. 230, ryc. 106a; Leciejewicz 1962, s. 304, przyp. 66, s. 143, ryc. 41a; Kara 1988, § 417-418.	IAiE Poznań	IV:1
2.	Szczecin - Podzamcze	miasto	wyk. VI, w. XXXV	Trzewik pochwy miecza z brązu ornamentowany wicią roślinną.	dobry		Przed 1143 r.	Uporzędowana informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP	IV:3
3.	Wolin, st. 4	miasto	przy korycie Dziwny	Azurowy trzewik pochwy miecza ze śladami pozłoty, z motywem ptaka. Wys. 6,2, szer. 3,7 cm.		Odmiana 2 (J.Ż)	2 poł. X w.	Filipowiak 1955, s. 182-183, 188, ryc. 1; Żak 1963, s. 41, nr 61, rys. 30	PA IAiE Wolin	VI:2
4.	Wolin, st. 5	grodz.	wał	Trzewik pochwy miecza ze srebra, z motywem ptaka. Wys. 5,8, szer. 4,0 cm.		Odmiana 1^a (J.Ż)	około 990/1000 r.	Żak 1963, s. 46, nr 59, 1967, s. 303.	?	
5.	Wolin, st. 8	cment.	w grobie szkieletowym	Azurowy trzewik pochwy miecza z brązu z motywem ptaka.		Odmiana 1^b (J.Ż)	około 1000 r.	Żak 1963, s. 44-45, nr 56, 1967, s. 303.	?	
6.	Wolin		?	Krzyżowaty rozdzielniczeni z geometrycznym ornamentem i okuciem z przewleczką.		I: 2 (K.W.)	1 poł. IX w.	Wachowski 1992, s. 12-17, ryc. 3, nr 22, tab. 2,3, nr 15.	MNS ?	

J.Ż. - klasyfikacja J. Żaka
K.W. - klasyfikacja K. Wachowskiego

^a wg B. Duchniewskiego (2002) okucie pochewki noża.

^b wg B. Duchniewskiego (2002) okucie pochewki noża.

TABELA IIIA. KORDY I NOŻE BOJOWE OKREŚLONEGO TYPU

Nr kat.	Miejscowość - stanowisko	Rodzaj stanowiska	Miejsce znalezienia	Wymiary (w cm)			Typ	Cechy szczególne	Stan zachowania	Chro- no- logia	Zbiory	Literatura - źródło informacji	Uwagi	Tabl.
				dług. calk.	dług. ostrza	szer. ostrza								
1.	Cedyńia, st. 2	cment.	grób nr 418	18,0 (zach.)	11,0 (zach.)	ok. 2,0	A (M.L.)	Do końca trzpienia przymocowane dwa kółka żel., na których zaczepione kółko z drutu brąz.	Głownia utamana	pol. XII w.		Malinowska-Łazarczyk 1982, s. 96, tabl. XVII, 10.	Głownia w pochewce skórzanej okutej orn. blaszką z brązu	IV:8
2.	Cedyńia, st. 2	cment.	grób nr 533	22,5 (zach.)	10,5 (zach.)	do 3,0	A (M.L.)	Na trzpieniu resztki drewnianej oprawki. Trzpień z haczykiem	Szytych utamany	pol. XII w.		Malinowska-Łazarczyk 1982, s. 124, tabl. XXI, 3.	W grobie kobiety wraz z okuciem pochewki z orn. blaszki z brązu	IV:7
3.	Cedyńia, st. 2	cment.	grób nr 1120	18,0 (zach.)	10 (zach.)	do 2,0	A (M.L.)	Tylec łukowato wygięty, ostrze w przekroju klinowate	Ostrze mocno skorodowane	pol. XII w.	MC, nr 226	Malinowska-Łazarczyk 1985, s. 93, tabl. 3IV, 2.	W grobie ostroga i miecz	V:2
4.	Cedyńia, st. 2a	cment.	grób nr 19	23,0 (zach.)	14,0 (zach.)	1,8	A (M.L.)	Tylec prosty, trzpień wolutowo zagięty	Szytych utamany	XI w.		Porzeziński 1992, s. 242, ryc. 7.17b.		V:3
5.	Cedyńia, st. 2a	cment.	grób nr 114	14,0 (zach.)	8,0 (zach.)	1,4	A (M.L.)	Tylec prosty, trzpień haczykowato zagięty	Ostrze utamane, brak części trzpienia	XI w.		Porzeziński 1992, s. 239, ryc. 7.14j-1.	W pochewce okutej orn. blaszką z brązu	V:4
6.	Cedyńia, st. 2a	cment.	grób nr 145	ok. 18 (zach.)	ok. 7 (zach.)	Ok. 1,5	A (M.L.)	Tylec długi, prosty	Szytych utamany	XI w.		Porzeziński 1992, s. 242, ryc. 7.17:h.	Z krzesiwem, krzem., osetką szydłem żel.	V:5
7.	Kunowo	cment.	grób nr 2	17,5 (zach.)	7,5 (zach.)	2,0	A (M.L.)	Trzpień sztabkowaty, zwięza się ku końcowi, resztki oprawki drewn. wzmocnianej drutem (?)	Nóż mocno skorodowany, szytych utamany	XI - pocz. XII w.		Rogosz 1964, s. 142, ryc. 5.	Na miednicy, z przęślikiem glinianym.	IV:9
8.	Stargard Szczeciński	?	?	44,0	34,8	ok. 4	Kord (sax)	Tylec łukowaty, trzpień obustronnie wydzielony, na głowni zbrocze		ok. 625 r.	?	Petersen 1939, s. 149-150; ryc. 30; Makiewicz 1996, ryc. 1a.		IV:4
9.	Szczecin - Podzamcze	grodz.	w-wa XVIII	38,8	29,5	do 5,0	A (M.L.)	Głownia skuta z 3 (?) taśm. w przekroju soczewkowata, tylec prosty.		1274r.	PA MZKP, nr 412/5	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	Przerobiony z miecza?	IV:6

10.	Szczecin- Podzamcze		w-wa VI ?	18,5 (zach.)	10,5 (zach.)	do 5,5	A (M.L.)	Trzpień w przekro- ju prostokątny, ostrze klinowate.	Ostrze zach. w poł. ? dług.		PA MZKP, nr 114/5	Uprzejma infor- macja E. Wil- gockiego.		V:1
11.	Szczecin- Podzamcze		w-wa XI	31,4 (zach.)	23,5	do 3,0	A (M.L.)	Tylec łukowato wygięty, ostrze lekko wybrzuszo- ne, w przekroju klinowate.	Szytch ułamany, korozja powierz- chni	Po 1281r.	PA MZKP, nr 58/5	Uprzejma infor- macja E. Wil- gockiego.		IV:5
12.	Wolin, st. 1	miasto – port	w-wa III	18,0 (zach.)	8,0 (zach.)	do 3,7	A (M.L.)	Tylec prosty, trzpień obustronnie wyodrębniony.	Ostrze ułamane	Po 1283r.	MW, nr 10/77	Uprzejma informacja K. Kruka.		V:7
13.	Wolin, st. 1	port		18,0 (zach.)	11,0 ? (zach.)	do 5,0 ?	A (M.L.)		Skorodo- wany, forma zniekształ- cona	?	MW nr 371	Uprzejma informacja K. Kruka.		V:8
14.	Wolin, st. 1	miasto	w-wa VII	18,0	14,0	2,0	A (M.L.)	Ostrze i tylec łukowato wygięte. Trzpień obustron- nie wyodrębniony.			MW	Uprzejma informacja K. Kruka.		V:6
15.	Wolin, st. 8 (Wzgórze „Młynówka”)	cment.,	grób 207	18,0	13,0	1,8	A (M.L.)	Z resztką skórzanej pochewki.	mocno skorodo- wany	X-2 poł, XII w.	MW	Wojtasik 1968, s. 47-49, 193-195, tabl. III:17	W grobie „krawcowej” z paciorkami, fr. koleczki, obrzęczami wiadra	V:10
16.	Wolin, st. 8 (Wzgórze „Młynówka”)	cment.	grób 225	11,5 (zach.)	7,0 (zach.)	1,2	A (M.L.)		zach. framen- tarycznie	X-2 poł, XII w.	MW	Wojtasik 1968, s. 55-56, 193-195, tabl. V:11	W grobie mężczyzny z grotem strzały	
17.	Pomorze Zachodnie	znal. łuzne		34,5	24,5	Do 2,5	B2 (M.L.)	Tylec lekko wygię- ty ku sztychowi.			MC	Lewandowski 1986, kat. nr 26, tabl. II:2.		
18.	Pomorze Zachodnie	znal. łuzne		22,0 (zach.)	12,0 (zach.)	1,2	B2 (M.L.)				MC			V:9

M.L. - klasyfikacja M. wg Lewandowskiego

TABELA III B. PUGINAŁY NIEOKREŚLONEGO TYPU

Nr kat.	Miejscowość - stanowisko	Miejsce znalezienia	Opis	Chronologia	Źródło informacji	Zbiory	Tabl.
1.	Cedynia, st. 2a	cment. grób nr 3	Brak opisu w lit. W grobie przy lewym obojczyku, z ostrogą typu I, i fragm. drutu z brązu.	XI w.	Porzeziński 1992, s. 215.		
2.	Kamień Pomorski, st. 4	cment.	„Duży nóż obok szkieletu”.	IX-XII w.	Filipowiak 1962, s. 100.	?	
3.	Kunowo	cment. grób nr 1	Dług. ogólna 14,5 (zach.) zach. w szczątkowym stanie W grobie kobiety, przy lewym biodrze w skórzanej pochewce okutej ornamentowaną blaszką z brązu. Z kabłączkiem skroniowym.	XI - pocz. XII w.	Rogosz 1964, s. 141, ryc. 3; Rożnowski 1964.		VI:3
4.	Osieki Sławienskie, st. 2		Okucie głowicy sztyletu z brązu ornamentowane wątkiem krzyża, 2 otwory na nity.	XI-XII w.?	Archiwum MNS,teczka nr 1339; Olczak, Siuchniński 1989, s. 95.	?	
5.	Szczecin - Podzamcze		Drewniana, zdobiona rękojeść sztyletu z żelaznymi okuciami.	1 poł. XIII w.	Rulewicz 1999, s. 267, ryc. 16: 8.	MZKP	VI:1
6.	Szczecin - Wzgórze Zamkowe		Uchwyt noża (sztyletu ?) w postaci figurki kobiety trzymającej ptaka.	XIII w. ?	Leciejewicz 1962, s. 160, ryc. 55.	MZKP	VI:12

TABELA III C. OKUCIA POCHEWEK NOŻY

Nr kat.	Miejscowość - stanowisko	Lokalizacja	Opis	Chronologia	Literatura - źródło informacji	Zbiory	Tabl.
1.	Cewlino	cment., grób 4	Pochewka z czworobocznym, ornamentowanym okuciem „słowiańskiego pochodzenia”.	XI-XII w.	Łosiński 1958, s. 256-257, ryc. 5a, Gabriel 1988, lista 6, 1, s. 271.	?	VI:7
2.	Cewlino	cment., grób 8	Pochewka z czworobocznym, ornamentowanym okuciem „słowiańskiego pochodzenia”.	XI-XII w.	Łosiński 1958, s. 260-266, ryc. 9a; Gabriel 1988, lista 6, 1, s. 271.	?	VI:5
3.	Cewlino	cment., grób 5	Pochewka z trójkątnym okuciem z wypustką	XI-XII w.	Łosiński 1958, s. 257-259, ryc. 6d.	?	VI:2
4.	Cewlino	?	Pochewka z trójkątnym okuciem „zachodniego pochodzenia z motywem zwierzęcym”.		Gabriel 1988, lista 6, 1, s. 273.	?	
5.	Kamień Pomorski		Pochewka z trójkątnym okuciem „zachodniego pochodzenia z motywem zwierzęcym”.		Knorr 1938, s. 494-495, ryc. 6; Gabriel 1988, lista 6,1, s. 237.	?	
6.	Karlino		Srebrne „trójkątne okucie pochewki słowiańskiego pochodzenia”, bez noża.	XII w. ?	Łęga 1930, tabl. LVI, nr 360; Knorr 1938, s. 494, nr 29, ryc. 7; Gabriel 1988, lista 6,3, s. 274.	?	VI:6
7.	Koszalin	?	Pochewka z trójkątnym okuciem zachodniego pochodzenia z motywem zwierzęcym”.	?	Knorr 1938, s. 494-495, ryc. 7.	?	
8.	Lejkowo, st. 1	cment., w grobie kobiety	Trójkątne okucie pochewki „słowiańskiego pochodzenia” z kolistymi otworami”.	XI-XII w.	Łęga 1930, tabl. LV, nr 348; Łosiński, Olczak, Siuchniński 1971, s. 90, nr 47; Gabriel 1988, lista 6,3, s. 274, s. 274.	?	VI:10
9-13.	Parsęcko, st. 1	cment.	5 pochewek skórzanych okutych blaszką brązową w grobach kurhanowych i płaskich.	XI-XII w.	Łosiński, Olczak, Siuchniński 1970, s. 91, nr 45.	?	
14.	Strzykocin	cment.			Łęga 1930, tabl. LVI:356.		VI:9
15.	Szczecin - Podzamcze	w-wa XII	Okucie pochewki z brązu ornament. motywem splecionych taśm i ryby.	Po 1281 r. ?	Uprzejma inform. A. Kowalskiej z PA IHKM PAN w Szczecinie.	PA IAiES, nr 1248/96	VI:4
16.	Szczecin - Podzamcze		Pochewka skórzana z trójkątnym okuciem.	1 poł. XIII w.	Rulewicz 1999, s. 267, ryc. 16: 9.		V:11
17.	Szczecin - Rynek Warzywny	w-wa 21	Fragm. pochewki skórzanej z okuciem „słowiańskiego pochodzenia”.	1050-1100 r	Leciejewicz i in. 1972, tabl. Vb, w-wa 21; Gabriel 1988, lista 5, s. 271.	MZKP, nr 287/59	

17.	Szczecin - Wzgórze Zamkowe	wykop I, w-wa VIII	Fragm. pochewki skórzanej z okuciem „słowiańskiego pochodzenia”, 3,0 x 3,3 cm.	2 poł. X - pocz. XI w.	Cnotliwy i in. 1983, s. 167, ryc. 141,4, s. 266, tab. 5, 8; Gabriel 1988, lista 5, s. 271.	MZKP, nr 308/50	
20.	Szczecin - Wzgórze Zamkowe	wykop V, w-wa XVII	Trójkątne okucie pochewki „słowiańskiego pochodzenia” z kolistymi otworami”, 3,6 x 7,1 cm.	2 poł. X - pocz. XI w.	Cnotliwy i in. 1983, s. 167, 266, tabl. 5, 8; Gabriel 1988, lista 6,4, s. 277.	MZKP, nr 775/68	
21-24.	Wolin, st. 8 (Wzgórze „Młynówka”)	cment.	4 egz. okuć poche- wek U-kształtnych w grobach szkieleto- wych, nr 8, 12 (pochówek kobiety ?), 221 i w grobie ciałopalnym nr 7.	2 poł. X - XII w.	Wojtasik 1968, s. 9; 13, 54, 92, 194; Gabriel 1988, lista 5, s. 271.	MNS	
25.	Wolin, st. 9 (Wzgórze Wisielców)	kurhan nr 75	Okucie pochwy noża (?) z blaszki brązo- wej ornamentowanej dwoma rzędami wytłaczanych trójkątów.	ok. 900 r.	Kostrzewski 1960, s. 9, 46, ryc. 18.	MNS	VI:8
26-29.	Żydowo, st. 8	cment. kurh	4 pochewki (i 3 noże) w grobach szkieletowych.	IX/XI - XII w.	Łosiński, Olczak, Siuchniński 1971, s. 242, nr 67.	MNS	

TABELA IVA. GROTY BRONI DRZEWCOWEJ

Nr kat.	Miejscowość – stanowisko	Miejsce znalezienia	Wymiary (w cm)						Typ	Chronologia	Opis	Literatura – źródło informacji	Zbiory	Tablica
			dlug. calk.	dlug. listcia	max. szer. listcia	grub. listcia	średn. wewn. tulei	rozstaw skrzydełek						
1.	Barwice	znal. luźne	62,5	50,0	1,7 x 1,0		3,4		Ia (A.N./wł.)		Przekrój liścia czworoboczny, tuleja kolistą z 2 otworami.	Kunkel 1932, s. 278, ryc. 7-3; Petersen 1939, s. 30, ryc. 21c; Nadolski 1954, tab. C, nr 1.	MS, bez nru inw.	
2.	Cedynia, st. 2	cment. (gr. 622)					2,3 x 2,8		?	kon. X- pocz. XII w.	Grot przy czaszce mężczyzny, zachowana jedynie tuleja.	Malinowska-Łazarczyk 1982, cz. I, s. 32, 159, tabl. XXVII:1, cz. II, s. 148-150, ryc. 48.	MC, nr 864.	
3.	Cedynia, st. 2	cment. (poza grobami)	21,5	12,5	2,0	0,3 – 0,8	2,8		Vb (A.N./wł.)		Liść płaski, tuleja kolistą z otworem.	Uprzejma informacja A. Porzezińskiego.	MNS, nr A/20.181	XI:2
4.	Darłowo, st. ?		25,3	13,5	2,8		3,0		Va (A.N./wł.)				MOK, nr A/1620/1	IX:12
5.	Darłowo, st. 6	z rzeki Wieprzy	25,5	18,0	3,1	0,1-0,3	1,9		III (A.N.)		Przekrój liścia w formie spłaszczonego równoległoboku, tuleja kolistą.	Arch. MNS,teczka nr 1239.	MOK, nr A/1621/1	
6.	Darłowo, st. 6	z rzeki Wieprzy	ok. 37,0	ok. 26,0	ok. 5,0				Va (A.N./wł.)		Tuleja 8-boczna (?) Opis wg fot. w Archiwum MNS.	Archiwum MNS,teczka nr 1239; Nadolski 1954, s. 176, tab C, nr 11. Grot na fot. z teczki nr 1239 obok grotu nr 5 (nr 1621/1 ze zbiorów MOK ⁶).	zag.	
7.	Gryfino, st. ?	z Odry	26,0	15,0	do 2,5	0,5	1,2		Va (A.N./wł.)		Liść z wyraźną plastikową ością, na brzegu zniszcz., tuleja kolistą.		MNS, nr A/12.994	IX:2
8.	Kopice, st. 1	znal. luźne	39,0	27,5	4,5		2,0		Va (A.N./wł.)		Tuleja 6-boczna z otworem; wymiary wg rysunku.	Bronisch, Ohle 1939, s. 254; Filipowiak 1962, s. 121, 401, ryc. 105b.	zag.	X:1

9	Kopice, st. 1	znal. luźne	41,5	30,0	2,5		2,4		Va (A.N./ wt.)		Tuleja 6-boczna; zdo- biona, wymiary wg rysunku w publikacji.	Bronisch, Ohle, 1939, s. 254; Filipo- wiak 1962, s. 121, 401, ryc. 105a.	zag.	IX:7
10	Lubeczyna	znal. luźne	29,5	19,5	ok. 2,1	1,2	ok. 2,1		Ib (A.N./ wt.)		Tuleja 6-boczna, liść o kwadratowym prze- kroju, wymiary wg rys. w publikacji.	Petersen 1939, s. 168, ryc. 146b, (<i>Liibfin</i>)	zag.	
11	Łoźnica, st., 4	z rzeki Gowie-nica							Va (A.N./ wt.)		Filipowiak (1962, s. 185) sugeruje, iż poza tym okazem istniał drugi grot z pow. nowogardzkiego ^b .	Arch. MNS, teczka nr 439, Kunkel 1938, s. 335; Bronisch, Ohle 1939; tab. XIII; Filipowiak 1956, s. 261, ryc. 11; tenże, 1962, s. 150, 413, ryc. 131b.	zag.	IX:11
12	Nowe Warpno ^c	Znal. luźne	58,0	40,0	5,5	2,0	4,0 x 5,0		V (A.N./ wt.)		Liść w przekroju „dasz- kowaty”, tuleja 6- boczna.	Kunkel 1932, s. 278, ryc. 7.1; Petersen 1939, ryc. 21a; Na- dolski 1954, nr 140.	MS, bez nru inw.	IX:10
13	Osinów Dol- ny, st. 2	znal. luźne	36,0	19,0	2,5	1,0	3,5		III (A.N.)		Liść w przekroju rombo- idalny, tuleja kolista.		MC, nr 1356.	VIII:2
14	Ostrowiec, st. ?	grodz.	36,0	22,0	3,8	ok. 3,0			Vb (A.N./ wt.)		Wymiary wg rysunku z teczki.	Archiwum MNS, teczka nr 1280.		XI:4
15	Starnino, st. ?	znal. przypad.	35,5	22,0	2,7	0,6	3,0	3,5	VI (A.N.)		Liść jednostronnie pł- ski, tul. kol. z otworem.	Jaster 1996.	MOPK/ B/1251	X:9
16	Stepnica, st. 1 (Gowna)	z rzeki Gowie- nica.	53,0	29,0	6,8	1,6	3,8	4,0	VI (A.N.)	XI w. (A.N.) VIII-IX w. (W.F.)		Archiwum MNS, teczka nr 476; Peter- sen 1939, s. 18, 265, ryc. 21c; Nadolski 1954, s. 186, nr 155, tabl. XVII/1 (jako: Gowna); Filipowiak 1962, s. 251, 454, ryc. 218.	MC, bez nru inw.	X:8
17	Szczecin	znal. luźne							Ia (A.N./ wt.)		Zdjęcie nie skalowane.	Łęga 1930, s. 210, 482, ryc. 304; Na- dolski 1954, tabl. XIX/1.	zag.	
18	Szczecin – Podzamcze	wyk. 24, w. XXVI	ok. 15,0	9,5		0,3 – 0,5	3,8		Ib (A.N./ wt.)	1250 – 1262 r.	Liść o przekroju kwadra- towym, lekko poszerzony dołem, tuleja kolista, uszkodzona.	Uprzejma informacja E. Wiłgockiego.	PA MZKP	

19.	Szczecin- Podzamcze	wyk. VI, w. XXIX	32,5	19,0	3,0	0,7	2,0			II (A.N.)	1184 – 1250 r.	Liść o przekroju romboidalnym, mocno rozszerzony dołem, tuleja 6-boczna, z otworem.	Upzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP	VII:1	
20.	Szczecin- Podzamcze	wyk. VI, w. XXIVb	24,0 (zach.)	15,0	2,8	0,6	1,5			Vb (A.N./ wł.)	1250 – 1262 r.	Liść z ością, przekrój równoległościenny, tuleja kolistą, uszkodzona.	Upzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP	XI:5	
21.	Szczecin- Podzamcze	kw. 6., wykop główny	18,2	9,0	3,4		2,6			IX (A.N.)	I poł. XIII w.		Rulewicz 1999, s. 262, ryc. 15: 5.		XI:6	
22.	Świnoujście	?								III (A.N.)		Fotografia nie wymiarowana.	Arch. MNS,teczka nr 1860, fot. <i>Heimatus. Swinemünde</i> .	zag.		
23.	Świnoujście	?								Va (A.N./ wł.)		Fotografia nie wymiarowana.	Arch. MNS,teczka nr 1860; fot. <i>Heimatus. Swinemünde</i> .	zag.	IX:1	
24.	Trzebiatów	znal. luźne	26,0	20,5	3,0	1,5				Va (A.N./ wł.)			Archiwum MNS,teczka nr 294; Nadolski 1954, tab. C, nr 128 (74 na mapie).	grot zagiętą	IX:8	
25.	Wolin - Miasto, st. 1	znal. przy- padkowe.	19,5	8,5	2,3		1,2			III (A.N.)		Liść płaski o przekroju soczewkowatym; tuleja kolistą ze szczątkami drewna i napisem NC (WC?).		MW/A/ 101	VII:6	
26.	Wolin, st. 5 (Srebrne Wzgórze)	grodz. w. II								Va (A.N./ wł.)	2 poł. X - 1 poł. XI	Wg Misiura (1978). Obecny stan zach. zabytków uniemożliwia ich identyfikację. Wg autorki z warstw pozyskano 7 dalszych grotów o nieustalonej formie.	Misiura 1978.	PA IAIEW. nie udało się zidentyfikować zabytków.		
27.	Wolin, st. 5 (Srebrne Wzgórze)	grodz. w. II								Va (A.N./ wł.)	2 poł. X - 1 poł. XI					
28.	Zieleniewo, st. 2	znal. przyp.	26,0	19,0		1,0 x 1,0	4,5			Ib (A.N./ wł.)		Przekrój liścia romboidalny, tuleja z ubytkami. 245 g.		MOPK. M/569	VI:11	
29.	Zieleniewo, st. ?	znal. przyp.	28,0	16,0	5,5	1,0	4,5			Va (A.N./ wł.)		Waga 255 g.		MOPK. 8/20	VIII:2	
30.	Złocieniec	?	32,0	ok. 18,0	ok. 2,4					Va (A.N./ wł.)		Wymiary przybliżone wg fot. w publikacji.	Petersen 1939, s. 21, 166, ryc. 144e (<i>Falkenburg</i>).	Zag.	IX:5	
31.	Pomorze Zachodnie	?	39,0	26,0	4,0	2,0	3,0 x 3,5			Ib (A.N./ wł.)		Przekrój liścia kwadratowy, bok 2 cm; Tuleja 6-boczna.		MS, bez nru inw.		

32.	Pomorze Zachodnie	?	39,0	26,0	3,5	1,5	3,3				Liść w przekroju romboidalny; tuleja kolista, uszkodzona.	MS, bez nru inw.	VI:12
33.	Pomorze Zachodnie	?	36,0	28,0	5,2	0,4	2,0			III (A.N.)	Liść z delikatną ością; tuleja 8-boczna.	MNS, nr A/12.866	VII:5
34.	Pomorze Zachodnie	?	52,5	ok. 34,0	ok. 4,0					III (A.N.)	Liść z żeberkiem, tuleja 6-boczna, wymiary wg nie skalowanej fot. w publikacji i Arch. MNS.	zag.	VII:3
35.	Pomorze Zachodnie	?	20,5	10,5	3,4	1,0	1,7			III (A.N.)	Liść płaski, tuleja kolista z otworem.	MNS, nr A/12.962	VII:4
36.	Pomorze Zachodnie	?	15,5	6,0 (zach.)	4,5	0,4	2,5			IV (A.N.)	Tulejka kolista, uszkodzona.	MC, bez nru inw.	VII:10
37.	Pomorze Zachodnie	?	36,5	24,0	2,5	0,4	1,6			Va (A.N./wt.)	Liść w przekroju romboidalny; tuleja 8-boczna (?)	MNS, nr A/12.971	VIII:4
38.	Pomorze Zachodnie	?	24,5 (zach.)	19,0	2,5	0,3 - 1,0	2,4			Va (A.N./wt.)	Liść lancetowaty z ością na ok. 1/3 dl.; tuleja kolista, uszkodzona.	MOPK/B / 18	IX:6
39.	Pomorze Zachodnie	?	37,0	25,0	4,0	0,2 - 0,5	1,5			Va (A.N./wt.)	Liść z plastyczną ością; tuleja kolista.	MNS, nr A/12.965	X:3
40.	Pomorze Zachodnie	?	37,0 (zach.)	26,0	3,0	0,7	2,0			Va (A.N./wt.)	Liść w przekroju równoległościenny.	MNS, nr A/12.998	IX:3
41.	Pomorze Zachodnie	?	36,0	23,0	3,7	1,0	2,7			Vb (A.N./wt.)	Liść z ością, tuleja w przekroju kolista.	MNS, nr A/12.961	XI:3
42.	Pomorze Zachodnie	?	20,5	11,5 (zach.)	Ok. 3,0	0,6	2,5			Va (A.N./wt.)	Liść z ością, tuleja kolista, uszkodzona.	MC, bez nru inw.	IX:9
43.	Pomorze Zachodnie	?	44,0	25,0	3,5	0,7	2,7			Va (A.N./wt.)	Liść z ością, tuleja 8-boczna.	MNS, A/12.967	X:5
44.	Pomorze Zachodnie	?	38,0	26,0	6,0	0,7	2,5 x 3,0			Va (A.N./wt.)	Liść z ością, tuleja 6-boczna, uszkodzona.	MC, bez nru inw.	VII:9
45.	Pomorze Zachodnie	?	38,0	21,0	3,2	0,5	2,1			Va (A.N./wt.)	Liść w przekroju równoległościenny, tuleja kolista.	MNS, nr A/18.312	VII:7
46.	Pomorze Zachodnie	?	38,0	11,0	3,8	0,4	1,8			Va (A.N./wt.)	Liść płaski, bez ości; tuleja kolista.	MNS, nr A/18.311	VIII:7

47.	Pomorze Zachodnie	?	24,2	15,0	3,0	0,8	2,6	Va (A.N./ wł.)		Liść w przekroju równoległościenny; tuleja kolistą.		MNS, nr A/18.313	VIII:6
48.	Pomorze Zachodnie ^d	?	34,5	22,5	3,5	0,5	1,8	Va (A.N./ wł.)		Liść z ością, tuleja kolistą.		MNS, nr A/12.835	VIII:1
49.	Pomorze Zachodnie	?	26,0 (zach.)	16,0	5,0	0,2	3,5	Va (A.N./ wł.)		Liść płaski, uszkodzony, tuleja kolistą.		MNS, nr A/12.982	X:2
50.	Pomorze Zachodnie	?	31,5 (zach.)	27,0	ok. 4,5	0,3	?	Va (A.N./ wł.)		Liść płaski, uszkodzony, tuleja kolistą, utamana.		MNS, nr A/12.958	VIII:5
51.	Pomorze Zachodnie	?	20,5	15,0	2,0	0,3	1,0	Va (A.N./ wł.)		Tuleja kolistą z otworem.		MNS, nr A/12.431	IX:4
52.	Pomorze Zachodnie	?	26,0	18,0	4,5	0,3	2,2	Vb (A.N./ wł.)		Liść płaski, tuleja kolistą.		MNS, nr A/12.995	XI:7
53.	Pomorze Zachodnie	?	26,5	17,5	2,8	0,3	1,5	Va (A.N./ wł.)		Liść płaski, tuleja kolistą.		MNS, nr A/12.966	
54.	Pomorze Zachodnie			22,0	ok. 2,4		1,8	Va (A.N./ wł.)		Liść płaski wygięty, tuleja kolistą z poprzecznym nitem.		MSz., bez nru inw.	X:4
55.	Pomorze Zachodnie	?	21,5 (zach.)	12,0	2,5	0,3	2,0	Va (A.N./ wł.)		Liść płaski, tuleja kolistą, uszkodzona.		MNS, nr A/12.987	VIII:9
56.	Pomorze Zachodnie	?	18,2 (zach.)	10,0 (zach.)	do 3,2	0,5-1,0	1,4	Va (A.N./ wł.)		Liść płaski, uszkodzona, tuleja kolistą z poprzecznym nitem.		MSz, nr 119	VIII:8
57.	Pomorze Zachodnie	?	37,0 (zach.)	20,0	2,5		2,0	Va (A.N./ wł.)		Liść w przekroju podwójnie daszkowaty, tuleja uszkodzona		MC, bez nru inw.	VIII:3
58.	Pomorze Zachodnie	?	26,6 (zach.)	16,0	7,2	0,8	1,6	VI (A.N./ wł.)	7,6	Liść dziwrowany wzdłuż osi; tuleja kolistą z 2-ma otworami.		MNS, nr 12.993	X:6
59.	Pomorze Zachodnie	?	34,8	24,5	do 2,4	0,6	2,5	VI (A.N./ wł.)	5,7	Opis wg fotografii z karty katalogowej.		MNS, nr A/12.957	XI:1
61.	Pomorze Zachodnie	?	14,5	10,0	3,0	0,4	1,4	VII? (A.N.)		Liść płaski, deltoidalny, tulejka uszkodzona.		MNS, nr A/12.992	VII:8
60.	Pomorze Zachodnie	?	55,0	41,0	5,5	1,5	3,0 x 3,7	VI (A.N.)	12,5	Liść z ością, tuleja 6-boczna z otworem.	Kunkel 1932: Nadol-ski 1954, s. 186, nr 163, tabl. XVIII/3.	MS, bez nru inw.	X:7

62.	Pomorze Zachodnie	?	20.5	11.5	3.5	1.0	2.7		IX (A.N.)	Liść z ością, tuleja kolistą.	MC, bez nru inw.
63.	Pomorze Zachodnie	?	19.0	11.5	2.7	1.0	1.7		IX (A.N.)	Liść w przekroju romboidalnym o boku 1,5 cm; tuleja kolistą.	MNS, nr A/12.968

A.N. - klasyfikacja A. Nadolskiego
wł. - propozycja własnych uzupełnień

^a Grot ten posiada zbliżone wymiary i kształty do grotu ze zbiorów MS, określonego tu jako Pomorze Zachodnie, nr 31, tabl. XXI:1. Nie jest jednak możliwe potwierdzenie tożsamości obydwu obiektów.

^b Kształt grotu z Łożnicy jest bardzo zbliżony do grotu ze zbiorów MNS, nr 12.835 (tu: jako nr 48, tabl. XXV:2). Nie jest jednak możliwe potwierdzenie tożsamości obydwu okazów.

^c Na fotografii w Archiwum MNS identycznej jak w publikacjach O. Kunkla (1932, ryc. 7:1) i E. Petersena (1939, ryc. 21a) pod grotom określonym przez nich jako Nowe Warpno (*Neuwarp*) widnieje odrębny podpis Lubiatowo, okręg Pyrzyce (*Lübtow, Kr. Pyritz 4275*). Posłużymy się tu określeniem przyjętym w literaturze.

^d Zob. przyp. b.

TABELA IVB. GROTY BRONI DRZEWCOWEJ NIEOKREŚLONEGO TYPU

Nr kat.	Miejscowość - stanowisko	Miejsce znalezienia	Opis	Literatura - źródło informacji
1.	Gryfice	<i>Mühlengraben</i>		Kunkel 1938, s. 30, przyp 63 (tu: <i>Greifenberg</i>).
2.	Koszalin	luźne	?	Kunkel 1938, s. 31, przyp 68 ^a ; Nadolski 1954, Tabl. C, nr 46 (28 na mapie).
3.	Liszkowo, st. 1a.	z w-wy spalenizny jednego z trzech grodzisk	Dł. ogólna 46,4, szer; ostrza 6,85 cm.	Kasiski 1881, s. 21, nr 20; Nadolski 1954, tab. C, nr 51, (32 na mapie); Olczak, Siuchniński 1969, s. 67.
4.	Radacz, st. 2.	grodz.	Żelazne groty (ile ?) dł. 14 cm.	BS N.F 11, z. 2:1845, s. 147; Kasiski 1874, s. 36; Olczak, Siuchniński 1969, s. 112-123.
5.	Wilcze Laski, st. 2	grodz.	Grot dł. ogólnej 22 cm z 8-boczna tuleją.	Łęga 1930, s. 482; Nadolski 1954, tabl. C, nr 49 (30 na mapie); Olczak, Siuchniński 1969, s. 187.

Ponadto A. Nadolski (1954, tabl. C, nr 18-19) powołując się na O. Kunkla (1938) wspomina o dwu grotach (i toporach) „wczesnoniemieckich” z Gardźca, pow. rędowski znalezionych w korycie Odry. Chodzi tu najprawdopodobniej o niemiecką miejscowość Gärz położoną na zachodnim brzegu Odry.

^a *Einige mittelalterlich-deutsche Neufunde; Kößlin.*

TABELA VA. TOKI WŁÓCZNI

Nr kat.	Miejscowość - stanowisko	Miejsce znalezienia	Wymiary (w cm)		Opis - typ (wł.)	Chronologia	Literatura - źródło informacji	Zbiory	Tabl.
			dług.	średn. tulei					
1.	Szczecin - Podzamicze	wyk. VI, wkop	20,0	2,5 x 3,0	Typ B - sztabka dołem trójkątnie zawężona, górą zawinięta w otwartą tulejkę, z otworem na nit i zwiężczona prostokątną wypustką (prowadnikiem).		Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP, nr 1596/5	XI:8
2	Szczecin - Podzamicze	wyk. VI w-wa XXI		2,2 x 3,0	Typ B - sztabka dołem trójkątnie zawężona, górą tulejkowato zawinięta, z otworem na nit. Brak prowadnika.	ok. 1270 r.	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP, nr 700/5	XI:9
3.	Szczecin - Podzamicze	wyk. VI, w-wa XXIXa	14,0	4,0	Typ A - w formie pustego wewnątrz stożka bez podstawy. W ścianie otwór do mocowania drzewca.	Pocz. XII w.	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP, nr 3651/5	
4.	Szczecin - Podzamicze		24,0	Ok. 3,0	W formie smukłego, pustego do ok. 1/2 dług. stożka, dołem rozdwojonego na dwie taśmy z otworem do mocowania. Jedna z taśm ulamana.		Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP, nr 1596/5	

wł. - propozycja własnej typologii.

TABELA VIA. ŻELEŹCA BRONI OBUCHOWEJ

Nr kat.	Miejscowość – stanowisko	Rodzaj stanowiska	Miejsce znalezienia	Wymiary w cm							Typ	Chro-nolo-gia	Literatura – źródło informacji	Zbiory	Uwagi	Tablica
				dlug.-calk.	szer. ostrza	min. szer. szyjki	wys. – szer. osady	wys. osady z wąsami	otwór	mlotek kapturek						
1.	Bardly, st. 1	grodz.	wal „B”	13,7	4,5	1,1	2,8	5,0	2,5 x 2,5	1,5	IX w.	Łosiński 1964, s. 163, ryc. 1, 165-167, ryc. 26; Łosiński, Olezak, Siuchniński 1971, s. 9-18, ryc. 5, nr 1.	?	Wymiary według rysunku w literaturze.	XII:2	
2.	Barwino, st. 1	cment.	grób 2	10,5	3,9	2,1	3,9 – 3,0		1,8		XI w.	Eggers 1939, s. 18-21; Nadolski 1954, s. 158, tab. B nr 1; Skrzypek 1971, s. 49, ryc. 15.	?	Razem z pierścieniem i kabłączkiem skroniowym ze srebra	XII:6	
3.	Bobięcino, st. 3	z jeziora	obok resztek wcz.śr. mostu	12,5	7,0	3,0	4,0 – 4,0		3,0 x 4,0		ok. 1142 – koniec XII w.	Matuszewska-Kola, Kola 1985, s. 28, 34, ryc. 2/9; Wilke 1985, s. 24.	KA UMK	Zach. fragm. styliska. Zabytek pochodzi z warstwy mułu związanej z budową i użytkowaniem mostu.	XII:5	
4.	Bobięcino, st. 3	z jeziora	obok resztek wcz.śr. mostu	16,5	3,0	2,0	5,5	5,0	3,0 x 4,0		ok. 1142 – koniec XII w.	Matuszewska-Kola, Kola 1985, s. 28, 34, ryc. 2/10; Wilke 1985, s. 24.	KA UMK	Zach. fragm. styliska. Zabytek pochodzi z warstwy mułu związanej z budową i użytkowaniem mostu.	XIII:2	
5.	Kolobrzeg, st. ?			20,0	7,0	2,5	4,5	5,0	3,0 x 3,0		X w. ?		MOPK, nr B/15	Pęknięcie w miejscu skucia osady z ostrzem	XIII:1	
6.	Kolobrzeg – Budzistowo, st. 1.	grodz.	w-wa II								XII w.	Łosiński 1959, s. 35.	?	Zach. fragm. brody datowany warstwą.		
7.	Kozielec			11,5	10,0	1,6	3,0 – 3,7		2,5 x 3,0			Archiwum MNS,teczka nr 1145; Knorr 1936; Nadolski 1954, s. 165 tab. B, nr 62.		Wymiary według rysunku.	XIV:7	
8.	Noskowo, st. 2	luźne	z bagna	18,0	8,7	2,7		4,5				Archiwum MOK,teczka nr 1072 (Mokre); Knorr 1936; Nadolski 1954, s. 168, tab. B nr 94; v. Kleist 1955, s. 31, tabl. 30:2		Rysunek z publikacji	XIII:3	

9.	Parsęcko, st. 2	osada	?	12,5	5,0 (?)	2,0 (?)	2,0 (?)	1,6 x 3,0 (?)		IVc (A.N.)	kon. X – I poł. XII w.	Archiwum MNS, teczka nr 1647; Łęga 1930, s. 209; Nadolski 1954, s. 168 tab. B, nr 110 (<i>Prośnicko</i>).		Wymiary wg nieskalowanego rysunku. Nie wiadomo, który z toporów jest z powierzchni, a który z warstw kult. stanowiska.	XII:7
10.	Parsęcko, st. 2	osada	?	8,0	5,5	1,0	1,5 – 3,0	2,0 2,7		Vd (A.N.)	kon. X – I poł. XII w.	Archiwum MNS, teczka nr 1647; Łęga 1930, s. 209; Nadolski 1954, s. 168 tab. B, nr 110 (<i>Prośnicko</i>).			XIV:2
11.	Strączno, st. 1	grodz.	jama 3	33,0	23,5	2,2	5,0	6,0 x 6,0	12,0	Vc (A.N.)	VII/ VIII- kon. XIw.	Janocha 1968, s. 168, ryc 4: d.	MOK, nr A/777/ 13:1		XIV:5
12.	Strzeżona	?	?							V (A.N.)		Nadolski 1954, s. 170 tab. B nr 124.	?		
13.	Szczecin, st. ?	?	?	18,0	8,4	2,3			7,0	IVa (?)		wys. 6,0; dł. 0,8	MNS, nr A/18.337		XII:8
14.	Szczecin – Podzamcze	podgr.	w. 33b budynek 67	15,0	7,0	2,2	4,5	3,5 x 4,5	5,0	IVd (A.N.)	1184 r.	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP. Nr 5351		XIII:4
15.	Szczecin – Podzamcze	podgr.	w. XXII	17,0 (zach.)	17,0					V (A.N.)	1262 r.	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP, nr 872	Nie zachowana osada.	XIV:9
16.	Szczecin – Rynek Warzywny	osada miejska	w. 32	11,0	4,8	2,4	4,4 – 4,4	2,8 x 3,0		IVc (A.N.)	X w.	Leciejewicz, Rulewicz, Wesołowski, Wierczowski 1972, tab. Vb.	Nr inw. 48/62 (?) Zabytku nie zlokalizowano	Opis według rysunku w literaturze.	XII:11
17.	Szczecin – Rynek Warzywny	osada miejska	w. 32, chata 13	15,0	12,5	1,8	3,0-4,0	3,5 x 4,5		Vc (A.N.)	X w.	Karta kat. MNS, nr 3/28 ^a .	Depozyt w MNS, nr inw. 48/62.		XIV:3
18.	Szczecin – Rynek Warzywny	osada miejska	w. 21		ok. 13,0					V (A.N.)	koniec XI w.	Leciejewicz 1962, s. 120, ryc. 16a; Leciejewicz, Rulewicz, Wesołowski, Wierczowski 1972, tab. Vb	Nr 296/59 zabytku nie zlokalizowano.	Opis według rysunku w literaturze. Zach. tylko ostrze. W warstwie także ostrza typu I i grot strzały.	XIV:10
19.	Ujście, st. 1	grodz.	w-wa XII	11,0	7,5	1,2 x 1,5	3 x ?	?		Vb (A.N.)	XII/XII I w.	Uprzejma informacja E. Naumowicz-Śmiegielskiej; Hensel, Hiltzer-Kurmatowska 1995, s. 123.	MAP, nr 1963: 127. Zabytku nie zlokalizowano.	Opis wg karty katalogowej nr 1963: 401.	XIV:6
20.	Wilcze Łaski, st. 2	?	?	30,0	16,0					?		Łęga 1930, s. 210; Nadolski 1954, tab. B nr 65-66 (35 na mapie); Olczak, Siuchniński 1969, s. 187.	?		
21.	Wilcze Łaski, st. 2	?	?										?	„stwierka z uszkodzonym obuchem”	

22.	Włodarka	?	?	18,0	6,0	6,0	3,0		6,0									XII:1
23.	Pomorze Zachodnie	?	?	20,0	5,0	5,0	1,7	4,2	6,5	3,5 x 4,5	1,0	Id ₂ (A.N./w t.)	Archiwum MNS,tecz- ka nr 294 (Trzebiatów)			MNS, nr A/12.864		XII:3
24.	Pomorze Zachodnie	?	?	13,0	18,5	18,5	1,5	3,0	4,5	2,0 x 3,0		III (A.N.)			MS, bez nru inw.		XII:4	
25.	Pomorze Zachodnie	?	?	19,0	5,5	5,5	2,5	2,5 – 3,0		3,5 x 5,0		IVc (A.N.)			MC, bez nru inw.		XII:10	
26.	Pomorze Zachodnie	?	?	17,5	5,5	5,5	2,52	2,6 – 3,7		2,5 x 4,0		IVc (A.N.)			MNS, nr A/19.425		XII:9	
27.	Pomorze Zachodnie	?	?	16,5	6,5	6,5	2,3	4,5	4,5	3,0 – 4,0		IVd (A.N.)			MNS, nr A/12.392		XIII:5	
28.	Pomorze Zachodnie	?	?	20,5	7,0	7,0	2,6		5,4			IVd (A.N.)			MNS, nr A/18.308		XIII:6	
29.	Pomorze Zachodnie	?	?	20,7	7,7	7,7	3,1	4,7	5,5	3,5 x 5,0		IVd (A.N.)			MNS, nr A/12.860		XIII:7	
30.	Pomorze Zachodnie	?	?	18,0	6,5	6,5	2,5	5,0	5,0	3,7 x 5,3		IVd (A.N.)			MC, bez nru inw.		XIII:8	
31.	Pomorze Zachodnie	?	?	17,0	6,0	6,0	2,5	5,0	4,4	3,6 x 4,3		IVd (A.N.)			MC, bez nru inw.		XIII:9	
32.	Pomorze Zachodnie	?	?	16,5	10,0	10,0	2,0	4,3	5,5	3,0 x 3,0		IVd (A.N.)			MS bez nru inw.		XIII:10	
33.	Pomorze Zachodnie	?	?	15,5	5,5	5,5	2,3	3,8	3,2	2,5 x 3,5		IVd (A.N.)			MNS, nr A/19.426		XIV:1	
34.	Pomorze Zachodnie	?	?	16,0	12,0	12,0	2,1	3,7	3,7	3,0 x 4,5		Vc (A.N.)			MC, bez nru inw.		XIV:4	
35.	Pomorze Zachodnie	?	?	16,0	16,0	16,0	2,0	3,5	4,0	2,5 x 4,0		Vc (A.N.)			MC, bez nru inw.			
36.	Pomorze Zachodnie	?	?	13,5	9,5	9,5	1,7	4,0	3,7	3,0 x 3,7		Vc (A.N.)			MC, bez nru inw.		XIV:8	

A.N. - klasyfikacja A. Nadolskiego
wł. - propozycja własnych uzupełnień

^a Opis topora nr inw. 48/62 wg karty kat. Wg literatury zabytek nr 48/62 to topór typu IVc (u nas: nr 16).

TABELA VIIA. GROTY RĘCZNEJ BRONI MIOTAJĄCEJ

Nr kat.	Miejscowość - stanowisko	Rodzaj stanowiska	Miejsce znalezienia	Wymiary w cm				Opis	Stan zachowania	Typ (wł.)	Chronologia	Literatura - źródło informacji	Zbiory	Tabl.
				dług. całkow.	dług. tutej (trzp.)	szer. liścia	wewn. średn. tutej							
1.	Bardy, st. 1	grodz.	I człon grodz., w-wa II	ok. 8,0 (zach.)	5,0 (zach.)	4,0		Grot z tordowaną górną partią rzpienia ^a ?	Trzpień utamany?	II:1 - A:1	VII-IX/X w. ^b	Łosiński 1964, s. 159, ryc. 6f; tenże, 1972, nr 1, s. 313-314.	?	XVII:4
2.	Bardy, st. 1	grodz.	I człon grodz., w-wa II	11,5	2,0	1,3			Górna partia liścia utamana	II:2 - A:2	VII-IX/X w. ^c	Łosiński 1964, s. 159, ryc. 6c; tenże, 1972, nr 1, s. 313-314.	?	XVII:9
3.	Bardy, st. 1	grodz.	II człon grodz.	7,8	ok. 3,0	1,0	0,7	Liść lancetowaty, w przekroju soczewkowaty	Tulejka lekko uszkodzona	I - A:2	VII-VIII/IX w.	Łosiński 1964, s. 165, ryc. 2b; Łosiński, Olczak, Siuchniński 1971, s., ryc. 6g.	?	XV:18
4.	Bardy, st. 1a	grodz.	II człon grodz.	5,0?	3,0	1,2	ok. 0,5	Liść deltoidalny, w przekroju soczewkowaty ^d		I - A:2	poł. IX w.	Łosiński, Olczak, Siuchniński 1971, ryc. 6i; Łosiński 1972, nr 1, ryc. 92i.	?	XV:16
5.	Białogard	grodz., w-wa niwel.		Brak opisu w literaturze						I - A:1	po 1526 r. (wtróme złoże)	Cnotliwy 1984, s. 36.		
6.	Cedynia, st. 1		podnoże grodz.	5,6		1,5	0,8			I - A:2		Sikora 1967, s. 595, ryc. 3.		XV:19
7.	Cedynia, st. 2	cment.	grób 64	10,6	5,6	1,8	0,9	Liść w przekroju soczewkowaty ^f .		I - A:1	I ćw. - kon. XII w.	Malinowska-Łazarczyk 1982, t. 1, s. 32, tabl. II:5, t. 2, s. 20.	MC, nr 133	XV:1
8.	Cedynia, st. 2	cment.	łuźny	Brak opisu w literat.						I - A:1 ^f		Malinowska-Łazarczyk 1985, s. 93.		
9.	Cedynia, st. 2	cment.	łuźny	8,3	4,3	1,5	0,9	Liść lancetowaty, w przekroju daszkowaty		I - A:2		Malinowska-Łazarczyk 1982, t. 1, s. 22, tabl. XXXIII:2, t. II, s. 187.		XV:20
10.	Cedynia, st. 2	cment.	łuźny	9,0	4,6	1,0 x 1,1	0,8	Liść w rzucie trójkątny		I: Ba:2		Malinowska-Łazarczyk 1982, cz. 1, s. 32, tabl. XXXII:11, t. II, s. 188.		XVI:15
11.	Cedynia, st. 2	cment.	z rowu wokół cment.	Brak szczeg. opisu w literat.						I - A:2		Malinowska-Łazarczyk 1985, s. 93.		
12.	Cedynia, st. 2a	cment.	grób 31	7,2	4,4	3,0	0,8			I - A:1	kon. X - pocz. XII w.	Porzeziński 1992, s. 242, ryc. 7.17f.	MC	XV:2

13.	Cedynia, st. 2a	cment.	grób 194 ^z	6,6	3,0	2,5	0,8					I - A:1	kon. X - pocz. XII w.	Porzeziński 1992, s. 242, ryc. 7.171.	MC	XV:3
14.	Donatowo, st. 1	grodz.	luźne	10,3	5,5	0,5 x 1,2?	1,1		Tulejka uszkodzona		I - B:2 (B)			Siuchniński, Olczak, Lachowicz 1962, s. 99-101.	MNS, teczka nr 34.	XVI:14
15.	Donatowo, st. 1	grodz.	luźne	7,5	3,0	0,4 x 1,0?	1,0				I - B:2 (B)			Siuchniński, Olczak, Lachowicz 1962, s. 99-101.	MNS, teczka nr 34	XVI:15
16.	Gardziec, st. 2	osada	jama 12a			2,0			Zachowa- ne tylko ostrze		I - A:1	VIII (?) - XII w. ^h		Cnotliwy 1966, s. 241, ryc. 27k.	MNS, nr A/8160	XV:5
17.	Gardziec, st. 2	osada	z ziemi omej	7,8	4,0	min. 0,8	0,6		Jeden zadzior ułamany		I - A:1	?		Filipowiak 1966, s. 62-63, ryc. 47b; Cnotliwy 1962, s. 241, ryc. 27b.	MNS, nr A/8161	XV:4
18.	Gardziec, st. 2	osada	jama 6'	ok. 8,0	5,0	1,0	0,8		Liść uszko- dzony		I - A:2	VIII (?) - XII w.		Filipowiak 1966, s. 62-63, ryc. 47a; Cnotliwy 1962, s. 241, ryc. 27b.		XV:21
19.	Gardziec, st. 2	osada	z ziemi omej	zach. 6,0	3,0	?			Górną część liścia i zadzior ułamany		II:1 - A:1 (?)			Filipowiak 1962, s. 62- 63, ryc. 47c; Cnotliwy 1962, s. 241, ryc. 27c.	MNS, nr A/8162	XVII:5
20.	Golańcz Pomorska	grodz.?	w-wa IV ^l	ok. 9,0	5,0	ok. 1,5	0,8?		Liść uszko- dzony		I - A:2	VII - VIII w.		Łosiński 1963, s. 180- 181, ryc. 2b.		XV:22
21.	Kamień Pomorski, st. 2	wał miasta		zach. 6,5	zach. 2,5	1,0	0,5		Dolną część tu- lejki zni- szczona		I - A:2	XI - XII w.		Uprzejma informacja W. Garczyńskiego.		XV:23
22.	Kędzino, st. 1	grodz.	w-wa II kult.	5,6	2,0	1,0	0,6		Liść lance- towany, w przekroju soczewkowaty		I - A:2	VIII/IX - 2 poł. IX w.		Leciejewicz, Łosiński, Tabaczyńska 1961, s. 15, ryc. 3c; Łosiński, Urba- ńska 1962, s. 157, ryc 3b	?	XV:24
23.	Kędzino, st. 1	grodz. ^k	domo- stwo						Zach. tulejka ^l		I-?	2 poł. VIII w.		Łosiński, Olczak, Siu- chniński 1971, s. 70-77.	?	
24.	Kędzino, st. 1	grodz.	domo- stwo						Zach. tulejka ⁿ		I-?	2 poł. VIII w.		Łosiński, Olczak, Siu- chniński 1971, s. 70-77.	?	
25.	Kołobrzeg - Budzistowo	grodz.	w-wa V (wał)	6,5	4,5	ok. 1,5	0,8		Jeden zadzior ułamany		I - A:1 ⁿ	2 poł. X - X/XI w.		Łosiński 1959, s. 16, tabl. I, tenże 1972, s. 330-336.		XV:17
26.	Kołobrzeg - Budzistowo	grodz.	w-wa VIa	6,0	4,0	1,5	0,6		Jeden zadzior ułamany		I - A:1	pol. X w.		Łosiński 1959, s. 15, ryc. 1e, tabl. I.		XV:6
27.	Kołobrzeg - Budzistowo	grodz.	w-wa VIa						Fragment grotu		I - A:1	1 poł. X w.		Łosiński 1959, s. 16, tabl. I		

28.	Kotbrzeg - Budzistowo		luźne															Nadolski 1954, tab. D, nr 104.		
29.	Kunowo	cment.	luźne	8,5	3,5	1,7	0,7												MNS, teczka 1559	XV:26
30.	Łobzany, st. 1	osada	jama I	11,0	3,5		0,9												MNS/A/1 7.208	XV:25
31.	Oleszno	grodz.		9,0	3,7	0,9	1,1												MNS, teczka nr 227	XVI:17
32.	Police	osada		7,0	3,0	1,4	0,9												?	
33.	Pyrzyce	luźne		5,5	3,0	1,5	0,7												MNS, teczka nr 1179	XV:27
34.	Radacz, st. 1	grodz.	wal „mitod- szy”	9,0	6,0	2,2	0,7												IP UAM	XV:8
35.	Radacz, st. 1	grodz.	wal „mitod- szy”	7,8	5,2	2,0	0,6													XV:7
36.	Radacz, st. 1	grodz.	wal „mitod- szy”	7,5	5,0	1,2	0,5													XV:28
37.	Stare Drawsko, st. 1 (<i>Drahim</i>)	grodz.	w-wa IV (wal grodu)	7,0	4,8	2,0	0,6												MOK, nr 5970	XV:9
38.	Stare Drawsko, st. 1 (<i>Drahim</i>)	grodz./ zamek?		7,0	4,0		1,0?												MOK, nr 4154	XV:10
39.	Stare Drawsko, st. 1 (<i>Drahim</i>)	grodz./ zamek?		7,0	2,4	1,4	0,7												MOK, nr 7368	XV:29
40.	Stare Drawsko, st. 1 (<i>Drahim</i>)	grodz./ zamek?		8,0	3,8	2,0	0,7												MOK, nr 4382	XV:30

41.	Stare Drawsko, st. 1 (Drahim)	grodz./zamek?		6,0	2,5	1,2	0,7 ^m	Liść lancetowaty, w przekroju soczewkowaty		I - A:2	XII/XIII - XIV w.	Janocha 1998, s. 83-84, ryc. 26:5. Uprzejma informacja H. Janochy.	MOK, nr 8108	XV:31
42.	Stare Drawsko, st. 1 (Drahim)	grodz./zamek?		5,0	1,8?	1,6	0,8	Liść lancetowaty		I - A?:2 ^v	XII/XIII - XIV w.	Janocha 1998, s. 83-84, ryc. 26:9. Uprzejma informacja H. Janochy.	MOK, nr 6843	XV:33
43.	Stare Drawsko, st. 1 (Drahim)	grodz./zamek?		5,2	2,0	1,2		Liść lancetowaty, w przekroju soczewkowaty	Brak tulejki	I - A:2	XII/XIII - XIV w.	Janocha 1998, s. 83-84, ryc. 26:12. Uprzejma informacja H. Janochy.	MOK, nr 5963	XVI:32
44.	Stare Drawsko, st. 1 (Drahim)	grodz./zamek?		6,4	3,0	1,2	0,9	Liść lancetowaty, w przekroju soczewkowaty		I - A:2	XII/XIII - XIV w.	Janocha 1998, s. 83-84, ryc. 26:13. Uprzejma informacja H. Janochy.	MOK, nr 8348	XVI:1
45.	Stare Drawsko, st. 1 (Drahim)	grodz./zamek?		10,0	4,8	0,6 x 1,2	0,9	Liść lancetowaty,		I - Bb:2	XII/XIII - XIV w.	Janocha 1998, s. 83-84, ryc. 26:1. Uprzejma informacja H. Janochy.	MOK, nr 7216	XVI:32
46.	Stare Drawsko, st. 1 (Drahim)	grodz./zamek?		6,4	2,0	0,6 x 1,4	0,9	Liść lancetowaty, w przekroju czworoboczny		I - Ba:2	XII/XIII - XIV w.	Janocha 1998, s. 83-84, ryc. 26:2. Uprzejma informacja H. Janochy.	MOK, nr 6651	XVI:19
47.	Stare Drawsko, st. 1 (Drahim)	grodz./zamek?		6,0 (zach.)	?	1,1) x 1,6	?	Liść w przekroju czworoboczny	Tulejka (?) ułamana	I? - Ba:2	XII/XIII - XIV w.	Janocha 1998, s. 83-84, ryc. 26:3. Uprzejma informacja H. Janochy.	MOK, nr 82223	XVI:21
48.	Stare Drawsko, st. 1 (Drahim)	grodz./zamek?		7,0 zach.	3,0	0,8 x 1,0	0,9	Liść lancetowaty?, w przekroju czworoboczny	Tulejka uszkodzona	I - Ba:2	XII/XIII - XIV w.	Janocha 1998, s. 83-84, ryc. 26:4. Uprzejma informacja H. Janochy.	MOK, nr 8137	XVI:22
49.	Stare Drawsko, st. 1 (Drahim)	grodz./zamek?		min. 7,2	3,0	0,8 x 1,0	0,9	Liść w przekroju czworoboczny		I - Bb:2	XII/XIII - XIV w.	Janocha 1998, s. 83-84, ryc. 26:14. Uprzejma informacja H. Janochy.	MOK, nr 8294	XVI:23
50.	Stare Drawsko, st. 1 (Drahim)	grodz./zamek?		7,5	ok. 4,0	1,2	1,1	Liść w przekroju czworoboczny (?) ^w		I - B?:2	XII/XIII - XIV w.	Janocha 1998, s. 83-84, ryc. 26:16. Uprzejma informacja H. Janochy.	MOK, nr 8276	XVI:24
51.	Stare Drawsko, st. 1 (Drahim)	grodz./zamek?		zach. 6,5	4,5		0,4	Trzpień o kolistym przekroju	Wierzech ostrza i jeden z zadziorów ułamany.	II:1 - A?:1 ^x	XII/XIII - XIV w.	Janocha 1998, s. 83, ryc. 26:15. Uprzejma informacja H. Janochy.	MOK, nr 6859	XVII:6
52.	Stare Drawsko, st. 1 (Drahim)	grodz./zamek?		min. 7,0	min. 1,5	0,6 x 0,7		Liść w przekroju równoległościenny	Trzpień częściowo zach.?	II:1 - Ba:2	XII/XIII - XIV w.	Janocha 1998, s. 83-84, ryc. 26:17. Uprzejma informacja H. Janochy.	MOK, nr 7514	XVII:15
53.	Stare Drawsko, st. 1 (Drahim)	grodz./zamek?		11,0	5,0	3,0		Liść łopatkowaty, w przekroju soczewkowaty	Szczyt liścia ułamany	II:1 - A:3	XII/XIII - XIV w.	Janocha 1998, s. 83-84, ryc. 26:11. Uprzejma informacja H. Janochy.	MOK, nr 5715	XVII:17

54.	Stare Drawsko, st. I (<i>Drahtin</i>)	grodz./ zamek		min. 12,0	ok. 7,0	do 3,0		Trzpień o płaskim przekroju.	Jedna część „widełek.. utlamana	II:1 - A:4	XII/XIII - XIV w.	Janocha 1998, s. 83, ryc. 26.10. Uprzejma informacja H. Janochy.	MOK, nr 6511	XVII:16
55.	Szczecin	miasto						Brak opisu.		I - A:2		Nadolski 1954, tab. D, nr 139.	?	
56.	Szczecin - Podzamcze	podgr./ miasto	w-wa XLJX	6,0	3,5	2,5	0,7			I - A:1	I poł. XI w. (przed 1036 r.)	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.		XV:11
57.	Szczecin - Podzamcze	podgr./ miasto	w-wa VIIId	zach. 7,0	4,0	1,5	0,8	Liść w przekroju daszkowaty	Szczyt liścia utlamany	I - A:2	po 1281 r.	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP, nr 540	XVI:2
58.	Szczecin - Podzamcze	podgr./ miasto	w-wa X	6,0	3,5	do 1,2	0,8	Liść lancetowaty, w przekroju daszkowaty		I - A:2	I poł. XIII w.	Dworaczyk, Kowalska 1998, tabl., uprzejma informacja tychże.	PA IAiES, nr 1005/95	XVI:3
59.	Szczecin - Podzamcze	podgr./ miasto	w-wa XXVIIIa	10,8	4,5	0,5 x 0,5	ok. 0,7	Liść w rzucie wysmukłego trójkąta.	Tulejka uszkodzona.	I - Bb:2	1184 - 1250 r.	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP, nr 3457	XVI:30
60.	Szczecin - Podzamcze	podgr./ miasto	w-wa XXIV	zach. 9,5	3,5	0,6 x 0,8	0,8	Liść wysmukły, w przekroju romboidalny.	Tulejka uszkodzona.	I - Bb:2	1250 - 1262 r.	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP, nr 2324	XVI:31
61.	Szczecin - Podzamcze	podgr./ miasto	w-wa X	7,8	3,5	0,9 x 0,9	0,7	Liść w rzucie trójkątny.		I - Bb:2	I poł. XIII w.	Dworaczyk, Kowalska 1994, s. 81, 100, ryc. 2.5.6	PA IAiES, nr 355/93	XVI:26
62.	Szczecin - Rynek Warzywny	podgr./ miasto	w-wa 29, chata 17	6,0	2,8	2,0	0,4		Jeden zadziór utlamany.	I - A:1	950 - 1000 r.	Leciejewicz i in. 1972, tabl. Vb.	MNS, dep. nr 3/67	XV:12
63.	Szczecin - Rynek Warzywny	podgr./ miasto	w-wa 19 ^y	6,0	3,5	2,4	0,6			I - A:1 ^z	X/XI w.	Leciejewicz i in. 1972, tabl. Vb.		XV:13
64.	Szczecin - Rynek Warzywny	podgr./ miasto	w-wa 21	zach. 6,4 (og. 8,0 ^y)	2,8	1,2	0,4	Liść lancetowaty, w przekroju płaski ^{aa} .	Szczyt liścia utlamany?	I - A:2	ok. 1050 - 1100 r.	Leciejewicz i in. 1972, tabl. Vb.		XVI:4
65.	Szczecin - Wzgórze Zamkowe	gród/ zamek	wyk. IV, w. XIV	9,0	6,0	2,0	0,3		Tulejka u wylotu zniszczona.	I - A:1	Kon. XII - pocz. XIII w.	Cnotliwy i in. 1983, s. 266, tab. 5, 8, ryc. 72.8.	MZKP, nr 349/7 ^{bb}	XV:14
66.	Szczecin - Wzgórze Zamkowe	gród/ zamek	wyk. V, w. IV	6,7	3,2		0,8	Liść w rzucie trójkątny, częściowo zach.	Tulejka u wylotu zniszczona.	I - A:2 ^{cc}	I poł. XIII w.	Cnotliwy i in. 1983, s. 266, tab. 5, 8, ryc. 141.15.	MZKP, nr 58/67	XVI:5
67.	Szczecin - Wzgórze Zamkowe	gród/ zamek	wyk. II, w. III	8,0	4,0	0,6 x 0,6	0,8	Liść w rzucie trójkątny.	Tulejka u wylotu zniszczona.	I - Bb:2 ^{dd}	I poł. XIII w.	Cnotliwy i in. 1983, s. 266, tab. 5, 8, ryc. 56.6.	MZKP, nr 50/50	XVI:25
68.	Szczecin - Wzgórze Zamkowe	gród/ zamek	wyk. III, w. III	7,8	4,0	0,6 x 0,6	0,6	Liść w rzucie trójkątny.		I - Bb:2	XIII w.	Cnotliwy i in. 1983, s. 73, ryc. 63.15	MZKP, nr 254/50	XVI:28

69.	Szczecin - Wzgórze Zamkowe	gród/ zamek	wyk. III, w. III	7.0	3.0	0.8 x 0.8	0.5	Liść w rzucie trójkątny.			I - Bb:2	XIII w.	Cnotliwy i in. 1983, s. 73, ryc. 63:16	MZKP, nr 79/50	XVI:29
70.	Szczecin - Wzgórze Zamkowe	gród/ zamek	wyk. V, w. III	5.8	2.4	0.8 x 0.8	1.0		Tulejka u wylotu zniszczona.		I - Bb:2 ^{sc} (B)	1 poł. XIII w.	Cnotliwy i in. 1983, s. 266, tab. 5, 8, ryc. 124:4.	MZKP, 51/67	XVI:27
71.	Szczecin - Wzgórze Zamkowe ^r	Gród/ zamek	wyk. I, w-wa XI						Zach. gór- na część liścia.		? - A	2 - 3 ćw. IX w.	Cnotliwy i in. 1983, s. 26, ryc. 16:5.	MZKP, nr 85/51	
72.	Ujście, st. 1	Osada	w. VIII	5.8	3.0	2.2	0.6				I - A:1	VIII/ IX w.	Leciejewicz 1961, s. 19- 20, ryc. 15:2		XV:15
73.	Wolin, st. 1	miasto	luźne	5.2	ok. 3.0	1.0	0.7	Liść w przek- roju soczew- kowaty, w rzucie trójkątny.	Tulejka i liść częściowo uszkodzo- ne.		I - A:2			MW, A/6	XVI:6
74.	Wolin, st. 1	miasto	luźne	zach. 6.9	?	0.8	?	Liść w przekroju rów- noległościenny? w rzucie trójkątny.	Tulejka zniszczona.		I: Ba:2			MW, nr A/71	XVI:20
75.	Wolin, st. 2	ul. Nieda- mira	luźne	6.5	3.5	1.2	0.4	Liść o płaskim przekroju, tulejka rogo- wa, ornamen- towana.	Tulejka pęknięta.		I - A:2	WS			XVI:7
76.	Wolin, st. 5 (Srebrne Wzgórze)	grodz.		7.0	3.0	0.7	0.6	Przekrój liścia soczewkowaty.			I - A:2	2 poł. X - pocz. XI w.?		PA IAiEW, nr 441/65	XVI:8
77.	Wolin, st. 5 (Srebrne Wzgórze)	grodz.		8.0	4.0	0.5 x 0.5	0.7	Przekrój liścia romboidalny.			I - Bb:2	2 poł. X - pocz. XI w.?	Misiura 1978, s. 84-86.	PA IAiEW, nr 111/61	XVI:34
78.	Wolin, st. 5 (Srebrne Wzgórze)	grodz.	wał grodz.	12.0	4.5	2.0		Liść w przekroju soczewkowaty.			II:1 - A:2	2 poł. X - pocz. XI w.?		PA IAiEW, nr 87/62	XVII:10
79.	Wolin, st. 5 (Srebrne Wzgórze)	grodz.	wał grodz.	14.5	3.0	1.5		Liść w przekroju soczewkowaty.			II:1 - A:2	2 poł. X - pocz. XI w.?		PA IAiEW, nr 1/52	XVII:11
80.	Wolin, st. 5 (Srebrne Wzgórze)	godz.	wał grodz.	11.0	1.5	3.0		Liść w formie równobocznego trójkąta.			II:1 - A:2	2 poł. X - pocz. XI w.?		MW, nr 1965/64	XVII:14
81.	Wolin, st. 8 (Wzgórze „Młynówka”)	cment.	w grobie (100) 225 ^{##}	14.0	7.5	2.0		Liść o przekroju daszkowatym.			II:2 - A:2	2 poł. X - XII w.	Wojtasik 1968, s. 100, ryc. 60, tabl. V:2.		XVII:7

82.	Wolin, st. 8 (Wzgórze „Młynówka”)	cment.	luźny	12,5	2,0	1,2		Liść w przekroju soczewkowaty.		II:1- A:2		Wojtasik 1968, s. 176, Tabl. XXX, 3.	XVII:12
83.	Wolin, st. 8 (Wzgórze „Młynówka”)	cment.	luźny	12,5	4,0	1,2		Liść w przekroju soczewkowaty.		II:2- A:2		Wojtasik 1968, s. 176, tabl. XXX, 6.	XVII:8
84.	Wolin, st. 9 (Wzgórze Wistalców)	Cment.		10,8	4,0	2,0	0,9	Liść z żeberkiem.	Górna część liścia ułamana.	I- A:2	VIII - poł. X w.	Kostrzewski 1960; s. 41-47, ryc. 14-21; Lecięjewicz 1962, s. 319, ryc. 111; Filipowiak 1962, 318-320.	XVI:10
85.	Złotów, st. 3	osada obrobiona		7,2	4,0	1,0 x 1,0	1,0			I- Bb:2 (B)		Janocha, Skrzypek 1986, s. 32, ryc. 4b	XVII:3
86.	Złotów, st. 3	osada obrobiona		zach. 5,7		1,0 x 1,0				I- Bb:2 (B)		Janocha, Skrzypek 1986, s. 32, ryc. 4c.	XVII:1
87.	Złotów, st. 3	osada obrobiona		7,0	4,0	1,0 x 1,0	1,2			I- Bb:2 (B)	VIII/IX - XIII/ XIV w. ^{hh}	Janocha, Skrzypek 1986, s. 32, ryc. 4e.	XVII:2
88.	Złotów, st. 3	osada obrobiona		7,5	4,0	0,8 x 0,8	1,0			I- Bb:2 (B)		Janocha, Skrzypek 1986, s. 32, ryc. 4n.	XVI:33
89.	Żołędowo, st. I ⁱⁱ	grodz.		7,0	3,6	1,5	0,9	Liść w przekroju daszkowaty.	Szczyt liścia ułamany.	I- A:2	WS	Siuchniński, Oleczak, Lachowicz 1962, s. 126-127, tabl. VIII f.	XVI:9
90.	Pomorze Zachodnie		luźne	8,0	3,5	1,7	0,8	Liść w przekroju daszkowaty.	Liść lekko uszkodzony.	I- A:2	WS	MNS, nr A/12.693	XVI:12
91.	Pomorze Zachodnie		luźne	7,8	3,7	1,0	ok. 0,8	Liść w przekroju soczewkowaty.	Tulejka lekko uszkodzona.	I- A:2	WS	MNS, nr A/12.903	XVI:11
92.	Pomorze Zachodnie		luźne	8,5	3,5	1,1	0,9	Liść w przekroju daszkowaty.		I- A:2	WS	MNS, nr A/12.904	XVI:13

wł. - propozycja własnej klasyfikacji.
(B) - groty bełtów

^a Opis na podstawie rysunku w publikacji.

^b Chronologia dwu faz I członu grodziska.

^c J.w.

^d Opis na podstawie rysunku w publikacji.

- ^e Przy prawej kości miednicznej.
- ^f Brak opisu w publikacji.
- ^g W klatce piersiowej zmarłego.
- ^h Opis ceramiki pochodzącej z jam wskazuje na jej pochodzenie z III okresu W.S.
- ⁱ Wg W. Filipowiaka jest to grot typu I i pochodzi on z ziemi ornej w spalonym domostwie. Opis wg fotografii w literaturze.
- ^j Z II w-wy osadniczej w Gołańczy pochodzą fragmenty innych grotych o nieznanym kształtach. Początkowo (Łosiński 1989) traktowane jako osada przedgrodowa.
- ^k Początkowo (Łosiński 1959) utożsamiane z osadą przedgrodową (zob. Łosiński 1972, s. 90, przyp. 144).
- ^l Brak szczegółowego opisu.
- ^m Brak szczegółowego opisu.
- ⁿ Brak szczegółowego opisu.
- ^o Datowanie cmentarzyska.
- ^p Wg A. Nadolskiego są to przynajmniej dwa groty bełtów.
- ^q Rysunek schematyczny. Być może liść o przekroju czworobocznym.
- ^r Na rysunku zabytku w publikacji brak przekroju tulejki.
- ^s Ostatnio M. Dulnicz (2001, s. 245) ustala chronologię 2 fazy grodziska na IX w.
- ^t Klasyfikacja według rysunku niepewna.
- ^u Brak przekroju tulejki na rysunku.
- ^v Brak przekroju liścia na rysunku.
- ^w Brak przekroju na rysunku.
- ^x H. Janocha (1998, s. 84) zalicza go do typu I.
- ^y Z tego poziomu także fragm. topora.
- ^z Według schematycznego rysunku w publikacji.
- ^{aa} Opis według schematycznego rysunku w publikacji. Z tego poziomu także ostroga typu I, topór typu V, fragm. naszyjnika.
- ^{bb} W tekście: nr 347/78.
- ^{cc} E. Cnotliwy i in. (1983, s. 265) zalicza ten egzemplarz do groty oszczepu typu VII wg A.N. Według nas posiada nie pozwalają na to zbyt małe rozmiary zabytku.
- ^{dd} Wg E. Cnotliwego (1983, s. 266) jest to grot bełtu.
- ^{ee} Wg E. Cnotliwego (1983, s. 266) jest to grot bełtu.
- ^{ff} W tabelach nr 5 i 8 (1983) wymieniane są jeszcze dwa groty, nr 85/51z wyk. I, w. XI i 714/68 z wyk. V, w. XI. Brak potwierdzenia tej informacji w tekście
- ^{gg} Grot znaleziono razem z nożem w nieokreślonym miejscu w grobie dorosłego mężczyzny.
- ^{hh} W warstwie kulturowej V, z której pochodzą groty, znaleziono oprócz ceramiki WS także późnośredniowieczną.
- ⁱⁱ W publikacji wymieniono dwa groty z Żółdowa. Opis drugiego nieznaną.

TABELA VIIB. GROTY BRONI MIOTAJĄCEJ NIEOKREŚLONEGO TYPU

Nr kat.	Miejscowość - stanowisko	Rodzaj stan.	Opis	Chronologia	Uwagi	Źródło informacji
1.	Bobolice, st. 1	grodz.	z w-wy popiołu żel. groty strzał	IX-XII w. i SR	Znal. luźne z XIX w. datowanie stanowiska wg badań z 1966 r.	Łęga 1930, s. 526, nr 143; Olczak, Siuchniński 1968, s. 41-46.
2.	Bytyń, st. 1	grodz.	żel grocik strzały	WS		Łęga 1930, s. 531, nr 205; Olczak, Siuchniński 1966, s. 82-84.
3.	Golańcz Pom.	grodz.	fragmenty grotów (ile ?) strzał	VII - poł. VIII w.		Łosiński 1963, s. 12
4.	Lipie, st. 1	grodz.	„grocik strzały”	WS	Znal. luźne z 1935 r., datowanie stanowiska wg badań z 1964 r.	Olczak, Siuchniński 1969, s. 147
5.	Sarbinowo	grodz.	żel. grot strzały	WS	Znalezisko luźne z 2 poł. XIX w. Datowanie stanowiska wg badań z 1966 r.	Łęga 1930, s. 523, nr 112; Olczak, Siuchniński 1968, s. 103-104.
6.	Stawnica, st. 3	grodz.	1 fr. grota strzały	IX-X w.	Brak informacji o kształcie.	Olczak, Siuchniński 1966, s. 179-184 (181)
7.	Szczecin - Wzgórze Zamkowe	grodz./ zamek, wyk. V w. XVI	forma nieokreślona	2 poł. X - pocz. XI w.	Brak potwierdzenia w tekście i tab. 5.	Cnotliwy i in. 1983, tab. 8 (nr inw. 714/68)
8.	Szczecinek - Świątki, st. 4	osada	grot strzały	WS	Brak informacji o kształcie.	Olczak, Siuchniński 1969, s. 178-179.
9.	Ubiedrze, st. 2a	cment. szkiel.	2 żel. groty	WS	Brak informacji o kształcie.	Łęga 1930, s. 599, 608, nr 29.
10.	Wilcze Łaski	grodz.		WS	Brak informacji o kształcie.	Łęga 1930, s. 483; Nadolski 1954, tab. D, nr 112
11.	Żabinek, st. 1	osada	7 żel. „grocików” strzał	WS	Zabytek z badań w 2 poł. XIX w. i z lat 1924-28.	Olczak, Siuchniński 1966, s. 211-212.

TABELA VIII. GROTY (?) O NIEOKREŚLONEJ FUNKCJI

Nr kat.	Miejscowość - stanowisko	Miejsce znalezienia	Wymiary (w cm)					Typ (wł.)	Chro- nologia	Opis	Literatura - źródło informacji	Zbiory	Tabl.
			dl. całk.	dl. liścia	maks. szer. liścia	grub. liścia	średn. tulei						
1.	Wolin, st. I	miasto	11,0	5,5		1,0 x 1,5	1,0	II:2 - C?		Grot z rogu. Liść lancetowaty, w przekroju owalny, trzpień w przekroju kolisty.	Uprzejma informacja K. Kruka z MW.	MW, nr A/113	
2.	Wolin, st. 8 (Wzgórze „Młynówka”)	cment., znal. luźne	9,8	5,5		2,0 ^a	2,0	I - B	cment. z 2 poł. X-XII w.		Wojtasik 1968, s. 176, tabl. XXX:6.		
3.	Pomorze Zachodnie	?	35,0	24,0	3,3	0,5 - 0,8		II:2 - A:2		Liść trójkatny, wysmukły z ością i trzpieniem.	Lewandowski 1986, s. 113, nr 27, tabl. IV, nr 5.	MC, bez nru inw.	XVII:13
4.	Pomorze Zachodnie	?	22,0	19,0	2,5	0,5		II:2 - A:2		Liść trójkatny, wysmukły z ością i ułamnym (?) trzpieniem.	Lewandowski 1986, s. 113, nr 28, tabl. IV, nr 6.	MC, bez nru inw.	XVII:18

wł. - propozycja własnej klasyfikacji.

^a Liść prawdopodobnie wieloboczny. Brak informacji w opisie.

TABELA IX. ELEMENTY UZBROJENIA OCHRONNEGO. PROCA

Nr kat.	Miejscowość - stanowisko	Lokalizacja	Opis	Chronologia	Literatura - źródło informacji	Uwagi	Zbiory	Tablica
1.	Bardy, st. 1a	w-wa II cment.	Fragm. plecionki kolczej z 7-miu ogniwek.	1 poł. IX w.	Łosiński, Oleczak, Siuchniński 1971, nr 9, ryc. 6: h.		?	
2.	Kamień Pomorski, st. 4		Fragm. okucia tarczy.	IX-XII w.	Filipowiak 1962, s. 100.			
3.	Radacz, st. 1.	wał „młodszy”	Fragm. plecionki kolczej?	2 poł. VIII - 1 poł. XI w.	Oleczak, Siuchniński, 1969. s.109, ryc. 72:b.		?	
4.	Świelubie, st. 2	cment., kurhan 3	Fragm. brąz imacza i 4 fragm. żel. okucia tarczy?	IX w.	Zoll-Adamikowa 1975, nr 90, s. 230, ryc. 114a, d.		?	
5.	Wolin, st. 8	cment., grób 207	Fragm. plecionki kolczej (łuskowej)? ^a	2 poł. X-XII w.	Wojtasik 1968, s. 243, tabl. III:16.	W S części grobu, razem z nożem, nożycami, paciorkami, cebrem drewnianym.	PA IAiEW	
6.	Wolin, st. 9	cment., kurhan 75	2 żel. nity okucia tarczy.	ok. 900 r.	Kostrzewski 1960, s. 9, 46, ryc. 18; Żak 1967, nr 54, ryc. 28: 6-7.	Razem z 3 kościanymi pionkami do gry, 2 gwoździami okuciem pochwy noża z brązu?	?	XVII:19
7.	Szczecin - Wzgórze Zamkowe	grodz., wyk. V, warstwa XIII	Proca skórzana długość zach. około 36 cm.	2 poł. XI w.	Cnotliwy i in. 1983, s. 123, ryc. 105:29.		MZKP, nr 426/68	

^a „grudka silnie zardzewiałych, połączonych ze sobą małych kuleczek” (J. Wojtasik 1968, s. 200).

TABELA XI. OSTROGI ROMAŃSKIE I ELEMENTY GARNITURÓW OSTRÓG

Nr. kat.	Miejscowość - stanowisko	Rodzaj stanowiska	Miejsce znalezienia	Wymiary (w cm)			Cechy charakterystyczne	Stan zachowania	Typ (K.W.)	Chronologia	Literatura - źródło informacji	Zbiory	Uwagi	Tabl.	
				dług. całk.	dług. bódźca	rozp. ramion									
1.	Cedynia, st. 2	cment.	grób nr 1120	ok. 11 zach.	ok. 2	ok. 7		Silnie skorodowana, brak zaczepów.	II ² - 3P ^a - ?	I ćw. XII - koniec XII w.	Malinowska-Lazarzyk 1985, s. 93, 107, tab. 3.IV.3.	MC, nr 1120	Z mieczem i nożem bojowym	XIX:6	
2.	Cedynia, st. 2a	cment.	grób nr 3	ok. 14 zach.	ok. 2 cm	ok. 8		Jedno ramię utamane, silnie skorodowana.	Ib1 - 2U - ?	X - pocz. XII w.	Porzeziński 1992, s. 215, 242, ryc. 7.17n.	MNS, nr A/20.195	Razem z nożem bojowym	XIX:5	
3.	Drawno		luźne						II2 - V ² - ?	XI w. ?	Knorr 1936 s. 218; Nadolski 1954, tab. M, nr 12; Hilezerówna 1956, s. 105, tabl. VIIa:2.	?			
4.	Karlino	osada							II2 - U ² - ?	XI w. ?	Knorr 1936, s. 218; Nadolski 1954, tab. M, nr 41 (Karlino); Hilezerówna 1956, s. 105, tabl. VIIa:3.	?			
5.	Kołobrzeg - Budzistowo	grodz.	wykop II, w-wa IV	8,0 (zach.)	ok. 2,5 (zach.)	ok. 5,5		Brak jednego ramienia i zaczepów.	Ia1 - 1P - ?	2 poł. IX - 1 poł. X w.	Łosiński 1972, s. 320-321, nr 28, ryc. 105b.			XVIII:2	
6.	Kołobrzeg - Budzistowo	grodz.	wykop I, w-wa II	15,8	5,0	5,0			IIb(?)1 - 3U - B2	XII w.	Łosiński 1959, s. 22, ryc. 3c.	?	W-wa o genezie hutniczo-kowalskiej	XIX:10	
7.	Kołobrzeg - Budzistowo	grodz.	wykop I, w-wa II	8,3 (zach.)	3,0	?		Zachowana górna część jednego ramienia i bodziec.	IIb(?)2 - 4V(?) - ?	XII w.	Łosiński 1959, s. 22, ryc. 3d.	?	W-wa o genezie hutniczo-kowalskiej.	XX:7	
8.	Kołobrzeg - Budzistowo	grodz.	wykop I, w-wa IIa	8,0 (zach.)	3,0	ok. 5,5		Zachowana część kabląka.	II ² - 2U - ?	XII w. ^b	Łosiński 1959, s. 22, ryc. 3a.	?		XVIII:12	
9.	Kołobrzeg - Budzistowo	grodz.	wykop I, w-wa IIa	13,0	4,0	ok. 8,0		Zachowane jedno ramię z fragmentem zaczepu.	IIa2 - 4P - E?	XII w. ^c	Łosiński 1959, s. 22, ryc. 3b.	?		XX:6	
10.	Kołobrzeg - Budzistowo	grodz.	wykop II, w-wa II ₃	6,0 (zach.)	1,4	ok. 8,0 ?		I ramię utamane, brak zaczepów.	II _d -4V - ?	XII - pocz. XIII w.	Uprzejma informacja prof. L. Leciejewicza; Łosiński, Tabaczyński 1960, s. 67.	MOPK, nr U/786		XX:4	

11.	Kołobrzeg – Budzistowo, st. 1b	grodz.	wykop R2 w-wa III	ok. 12	2,5	?		I ramię utamiane.	Ia1-1P-?	2 poł. X – XI w.	Uprzejma informacja prof. L. Leciejewicza, Łosiński, Tabaczyński 1960, s. 74.	MOPK, nr U/784		XIX:4
12.	Kunowo	cment	luźne	?	4,0	ok. 8,0		Zachowana górna część kabłąka i bodziec.	Ia1-1(?)U-?	XI - pocz. XII w.	MNS, teczka nr 1559		Luźna, znaleziona w XIX w.	XVIII:15
13.	Lipiany	grodz.							II2-U?-?		Nadołski 1954, tab. M, nr 45; Hilcerówna 1956, s. 105, tab. VIIa.4.			
14.	Ostrowiec	grodz.	?				Żelazna, z brązową, żłobkowaną osadą bodźca.	Brak kolca.	? ^d	?	Archiwum MNS, teczki nr 1280, 1338; Knorr 1936, s. 218; Petersen 1939, s. 34; Nadołski 1954, tabl. M, nr 72; v. Kleist 1955, s. 19, 37, nr 901, Dulinicz 2001, s. 244.	Brak w katalogu Z. Hilcerówny 1956		
15.	Ostrowiec	grodz.	sondaż 1, w-wa I	15,6	4,1	?	Na zaczepach i bodźcu ślady platerowania srebrnem, na bodźcu karbek.	Jedno ramię utamiane, kabłąk niekształcony (?).	Ib1-1P-A2	VIII (?) – X w.	Archiwum MNS, teczka nr 3098; Łosiński, Oleczak, Siuchniński 1971, s. 192, ryc. 21.	IP UAM, nr 34-44.	Datowanie ceramiki z warstwy	XVIII:13
16.	Radacz, st. 1	grodz.	w-wa I (humus)	15,0	6,0	9,0			Ia1-1U-A2	przed poł. XI w.	Archiwum MOK, teczka nr 698; Siuchniński 1962, s. 19 -20, ryc. 4b; Oleczak, Siuchniński 1969, s. 103-110, ryc. 72a.	MOK, bez nr inw.		XVIII:17
17.	Rzeczyca	grodz.							II2-U1/2-?		Knorr 1936, s. 318; Nadołski 1954, tab. M, nr 77; Hilcerówna 1956, s. 105, tab. VIIa, nr 10.	?		
18.	Szczecin - Podzamcze	miasto	wykop VI, w-wa XXIX	13,0	2,5	8,8?	Bodziec asymetrycznie osadzony o czworobocznym przekroju.	Silnie skordowana, jedno ramię utamane.	Ia1/2-2P-C1	1184-1250 r.	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP, nr 3487/5		XIX:7
19.	Szczecin - Podzamcze	miasto	wyk. VI, w-wa XXVIIc.	13,5	2,7	8,0	Żelazna, ocynowana.	Jedno ramię przetamane.	Ila2-3P-C2	1184-1250 r.	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP, nr 3340/5		XX:I

20.	Szczecin - Podzámce	miasto	wyk. VI, w-wa XL	14,7	3,4	8,0 ?	Na szyjce bódźca 2 równoległe rowki, ramię na zewn. i wewn. zdobione ukosnymi rowkami.	Jedno ramię ułamane.	Ila2-1P-B2	1088-1110 r.	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP, nr 7690/5	XIX:20
21.	Szczecin - Podzámce	miasto	wyk. VI, w-wa XL	10,5	3,0	6,5	Na szyjce bódźca zgrubienie.		Ilb1-3P-A2	1088-1110 r.	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP, nr 7505/5	XIX:11
22.	Szczecin - Podzámce	miasto	wyk. VI, w-wa XXXIII	12,0 (zach.)	2,0 (zach.)	Ok. 6,0		Kolec bódźca ułamany.	II?-5P-C3	1184 r. (2 poł. XIII w.)	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP, nr 5984/5	XXI:1
23.	Szczecin - Podzámce	miasto	wyk. VI, w-wa XXXIII	9,5	2,5	ok. 8,0		Jedno ramię ułamane.	IId2-4U-C3	1184 r. (2 poł. XIII w.)	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP, nr 5531/5	XX:5
24.	Szczecin - Podzámce	miasto	Wyk. VI, pod-walima budynku 7	12,5	2,2	ok. 10,5	Ślady platerowania Brazem.	Jedno ramię ułamane, na drugim sprzączka typu III.	IId-4V-B2	przed 1252 r.	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP, nr 901/5	XX:11
25.	Szczecin - Podzámce	miasto	wyk. VI, w-wa XXII	12,5	1,7	ok. 8,0	Cynowana.	Jedno ramię ułamane.	IId-5V-E1	1262 r.	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP, nr 1987/5	XXI:6, 8
26.	Szczecin - Podzámce	miasto	wyk. VI, wkop do chaty 12.	10,6	1,7	?	Cynowana, zaczepy haczykowe, bądź inne zdeformowane.	Jedno ramię odłamane.	IId-P-?	po 1281 r.	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP, nr 1377/5	XXI:2
27.	Szczecin - Podzámce	miasto	wyk. VI, w-wa XXV				Zach. 1 ramię dł. 9 cm ze sprzączką.		?-5P-E1	po 1250 r.	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP, nr 2707/5	XXI:11
28.	Szczecin - Podzámce	miasto	wyk. VI, w-wa XI	12,5	1,5	?		Jedno ramię odłamane.	II-5V-E2	po 1281 r.	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP, nr 232/5	XXI:7
29.	Szczecin - Podzámce	Miasto	ów. A-2, w-wa XI, XXII PKD ^f	9,5 (zach.)				Fragment jednego ramienia, w zaczepach nity.	?-3?-A2	3 - 4 ćw. XII w.	Uprzejma informacja W. Dworaczyka i A. B. Kowalskiej, tychże 1998, tab. V, s. 110.	PA IAIES, nr 599/63	XX:3
30.	Szczecin - Podzámce	miasto	w-wa XI, chata 10	9,7 (zach.)				Fragment jednego ramienia.	?-3?-C3	3 - 4 ćw. XII w.	Uprzejma informacja W. Dworaczyka i A. B. Kowalskiej, tychże 1998, tab. V, s. 110.	PA IAIES, nr 613/93	XX:2
31.	Szczecin - Podzámce	miasto	kwartał 6	11,0	2,0	?	Na zaczepie 2 sprzączki, ramiona orn. żłobkami (?).	Brak jednego ramienia.	IId-5?-E2	2 poł. XIII w.	Rulewicz 1999, s. 262. ryc. 15:3.	Zabytek znany z publikacji	XXI:5

32.	Szczecin - Podzamcze	miasto						Sprzączka, dł. 4,8 cm, szer. 2,2 cm.	Brak kolca.	Typ III (wg K. W.)		Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	PA MZKP, nr 3067		XXI:9
33.	Szczecin - Podzamcze Rynek Warzywny	miasto	poziom 14-15	12,0	2,5	9,0				IIa2-4P-B2	ok. 1150 r.	Leciejewicz 1962, s. 120, ryc. 16d, Leciejewicz i in. 1972, tabl. Va; Leciejewicz 1991, s. 209, ryc. 3.	MZKP, nr inw. 32/57	Razem z monetami	XX:10
34.	Szczecin - Podzamcze Rynek Warzywny	miasto	poziom 21	?	3,8	5,5 ?			Zachowany górny fragment kabłąka z bodźcem.	Ib2-1U?-?	ok. 1050 - 1100 r	Leciejewicz. I in. 1972, tabl. Vb. Leciejewicz 1991, s. 209, ryc. 3.	MZKP, nr inw. 403/59 ^e	Z toporem typu V i grotem sirzaly	XVIII: 15
35.	Szczecin - Wzgórze Zamkowe	grodz.	w-wa III	-	4,0	-		Styk ramion wyodrębniony, ślady srebrzenia.	Zachowany bodziec i fragment górnej partii kabłąka.	IIc1-4V?-?	I poł. XIII w.	Nadolski 1954, tab. M, nr 8; Hilczerówna 1956, s. 50, tabl. VI, tab. VI, nr 26, Cnotliwy, i in. 1983, s. 63, 283, ryc. 51:1 (tu: nr 13/49).	MZKP, nr inw. 26/160		XX:8
36.	Szczecin - Wzgórze Zamkowe	grodz.	w-wa III	14,5	3,8	8,0		Styk ramion wyodrębniony.	Brak jednego zaczepu.	IIb1-4P-E ₂	I poł. XIII w.	Nadolski 1954, tab. M, nr 9; Hilczerówna 1956, s. 50, tabl. VI, tab. VI, nr 27, Cnotliwy i in. 1983, s. 73, 283, ryc. 63:13 (tu: nr 26/50).	MZKP, nr inw. 27/161		XX:9
37.	Ujście, st. 1	grodz.	w-wa XVII	13,0	3,0	9,0				II2-U-A2	XII w.	Hensel, Hilczer-Kur-natowska 1995, s. 123.	MAP, nr inw. 1962:78		XIX:9
38.	Wietrzno		luźne					Według opisu ostroga z brązu.	Jedno ramię przelamane i naprawione.	II d-1U-D ₃		v. Kleist 1955, s. 19, tabl. 30:4; Nadolski 1954, tab. M, nr 97; Hilczerówna 1956, tab. III, nr 16.	MOK, nr 9566.		XIX:8
39.	Wolin st. 5 („Srebrne Wzgórze”)	miasto	w-wa XI (wał grodziska)	11,0 (zach.)	3,4 (zach.)	7,5		Szyjka bodźca i kabłąk platerowane ornamentowaną blachą z brązu.	Kolec utamany.	I [?] -IP-A	koniec X - pocz. XI w.	Filipowiak 1962, s. 480, ryc. 273 (brak w tekście); Leciejewicz 1962, s. 135, ryc. 32.	MW, nr 201/60 (w depozycie ? MNS)		XVIII: 11
40.	Wolin, st. 5 („Srebrne Wzgórze”)	grodz.						Postebrzana.		II2-1U-?		Wilde 1940, tabl. 50; Nadolski 1954, tabl. M, nr 99; Hilczerówna 1956, s. 80, tab. III, nr 15; Leciejewicz 1962, s. 305, ryc. 32.	Nie odnaleziono, fot. nieczytelna		

41.	Pomorze Zachodnie	luźne	18.0	7,0	8.0	Na bodźcu dwa równoległe, lecz nie dookolne zębki	Bodziec lekko wygięty	Ib2- IU-A2			MS, bez nru inw.	XIX:1
42.	Pomorze Zachodnie	luźne	18.0	6.4	ok. 7,0			Ic1- IU-A2			MS, bez nru inw.	XIX:2
43.	Pomorze Zachodnie	luźne	7,0 (zach.)	2,6	ok. 7,0			II?-1V (?)-?			MSz, bez nru inw.	XXI:4
44.	Pomorze Zachodnie	luźne	9,0 (zach.)	?	?			II (?)			MSz, bez nru inw.	XXI:3

K. W. - klasyfikacja według K. Wachowskiego.

^a Ramiona „lekkie wygięte”

^b Warstwę IIa datowano początkowo (W. Łosiński 1959, tab. I) na XI/XII w., później zespół „warstw II-gich” na XII-XIII w. (W. Łosiński 1972, s. 321).

^c Zob. wyżej przyp. b.

^d Klasyfikacja i chronologia zabytku niepewna, zob. rozdz. III.H2a.3.

^e PKD - pokład konstrukcji drewnianej

^f Zabytku w zbiorach nie odnaleziono. Opis i wymiary według rysunku w publikacji.

^g Zob. przyp. c.

TABELA XII. STRZEMIIONA

Nr kat.	Miejscowość-stanowisko	Lokalizacja	Wymiary w cm				Typ (W.S.)	Stan zachowania	Chronologia	Literatura - źródło informacji	Uwagi	Zbiory	Tabl.
			wys.	szer. stopki	głęb. stopki	średn. otworu							
1.	Barwino	grób	?	Ok. 7,0	?	?	Zach. tylko stopka.	XI w.?	Eggers 1939, s. 39; Skrzypek 1971, s. 49, ryc. 15; Świętosławski 1990, s. 122, nr 176.	Razem z mieczem i misą brąz.	Zag.	XXII:1	
2.	Barwino	grób	?	Ok. 7,0	?	?	Zach. tylko stopka.	XI w.?	Eggers 1939, s. 39; Skrzypek 1971, s. 49, ryc. 15; Świętosławski 1990, s. 122, nr 177.	Razem z mieczem i misą brąz.	Zag.	XXI:1	
3.	Górki	cment.	17,0	7,8	4,0	4,4		?	Hensel 1953, s. 126-127, tabl. XXVI; Nadolski 1954, s. 210; Świętosławski 1990, s. 94, nr 17.	Razem z kółkiem żelaznym.	MAP, nr 1947/348	XXII:8	
4.	Górki	cment.	17,2	7,2	4,0	4,4		?	Hensel 1953, s. 126-127, tabl. XXVI; Nadolski 1954, s. 210; Świętosławski 1990, s. 94, nr 18.		MAP, nr 1947/348	XXII:9	
5.	Szczecin - Podzamecze	wyk. VI, w. XX1c	Ok. 12	10,5	3,2	3,2 x 1	Zniszczona górna część kabłąka.	Ok. 1270	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.		PA MZKP, nr 952/5	XXII:10	
6.	Szczecin - Podzamecze	wyk. VI, w. XXII	?	?	?	3,5 x 2,7	Zach. tylko górna część.	Ok. 1262	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.		PA MZKP, Nr 1044/5	XXII:7	
7.	Pomorze Zachodnie	?	12,2	12,5	5,4	3,6 x 1,5		?	Świętosławski 1990, s. 107, nr 83.		MNS, nr 13.086	XXII:17	
8.	Pomorze Zachodnie	?	11,5	12,5	?	5,0 x 1,0		?			MNS, Nr 17.417	XXII:11	

W.S. - klasyfikacja W. Świętosławskiego.

TABELA XIII. WĘDZIŁA

Nr kat.	Miejscowość – stanowisko	Miejsce znalezienia	Wymiary (w cm)		Opis stan zachowania	Typ (A.N.)	Chronologia	Źródło informacji	Zbiory	Tabl.
			dlugość międzyz.	średnica pierścieni						
1.	Kołobrzeg - Budzistowo,	w. V - wał	8,5 (x2)		Łukowato wygięty, tor dowany kablą z haczykami.	I	X/XI w.	Łosiński 1959, tabl. I, s. 15-16, ryc. 1h.	MOPK	XXI:15
2.	Police	osada	ok. 19,5		Tordowany (?) kablą zakończony owalnymi uszkami.	III	?	Łęga 1930, s. 220, tabl. LJII, ryc. 319-324.	Dawniej MNS, nr 7168	XXI:16
3.	Stare Drawsko		ok. 14,0	3,5	Lekko wygięty kablą haczykowato zakończony, zachowany jeden pierścień	III	XII-XIV w.	Janocha 1998, s. 89, ryc. 36.	MOK	
4.	Stare Drawsko		Wymiarów drugiego wędziła ze Starego Drawska nie podano.			III	XII-XIV w.	Janocha 1998, s. 89, ryc. 36	MOK	
5.	Szczecin - Podzámce	wyk. VI, wkop	9,6 + 9,6 = 19,2	3,0	Dobry.	I		Uprzejma informacja E. Wilgóckiego.	PA MZKP, nr 521/5	XXII:3
6.	Szczecin - Podzámce	22 PKD ^a , chata 5, w. XI	8,5 (x2)		Zachowany jeden pręt międzyzębna.	I	3-4 ćw. XII - pocz. XIII w.	Uprzejma informacja A.B. Kowalskiej; Dworaczyk, Kowalska 1994 s. 81, 94, ryc. 5:5.	PA IAIe PAN, Szczecin, nr 354/93	XXII:2
7.	Szczecin - Podzámce	wyk. VI, w. XV	7,5 (x2)	2,5	Zachowana jeden pręt międzyzębna z pierścieniem.	I	ok. 1197	Uprzejma informacja E. Wilgóckiego	PA MZKP, nr 389/5	XXII:4
8.	Szczecin - Podzámce	wyk. VI, w. XXV	7,0 + 7,0 = 14,0	3,0	Dobry.	I	po 1250	Uprzejma informacja E. Wilgóckiego.	PA MZKP, nr 2530/5	XXII:5
9.	Szczecin - Podzámce	w-wa X	8,5 (x 2)		Skorodowany pręt międzyzębna z jednej strony zakończone pierścieniem, z drugiej strony haczykiem.	I	I ćw. - poł. XIII w.	Uprzejma informacja A.B. Kowalskiej; Dworaczyk, Kowalska 1998, s. 110, tab. V.	PA IAIe PAN, Szczecin, nr 1088/95	XXII:6
10.	Szczecin - Podzámce	w-wa X			Skorodowany, łukowato wygięty, tor dowany kablą z uszkami.	I	ok. poł. XIII w.	Uprzejma informacja A.B. Kowalskiej; Dworaczyk, Kowalska 1998, s. 110, tab. V.	PA IAIe PAN, Szczecin, nr 1037/95	XXI:12
11.	Złotów, st. 3	Osada obronna	10,5 (x 2)		Zachowana część międzyzębna z pręta o kolistym przekroju obustronnie zawiniętego.	I	VIII/IX - 2 poł. XIII w.	Janocha, Skrzypek 1986, ryc. 4 r.		XXI:14

A.N. - typologia A. Nadolskiego.

^a PKD – pokład konstrukcji drewnianych.

TABELA XIV. PODKOWY KOŃSKIE

Nr kat.	Miejscowość - stanowisko	Miejsce znalezienia	Opis/wymiary (w cm)				Stan zachowania	Typ (J.K.)	Chronologia	Źródło informacji	Zbiory	Tabela
			dług. rami	szer. rami	szer. taśmy	przo dek						
1.	Białogard	Budynek „C”	Fragm. podkowy z haczykowatym zakończeniem				VI (?)	po 1526 r.	Cnotliwy 1984, s. 34, 45.	?		
2.	Kołobrzeg - Budzistowo	w-wa II hutniczo-kowalska	-Podkowa wykonana z „taśmy o końcach nieco zwężonych, zaopatrzonych w zgrubienia w kształcie ściętych ostrostupów. W jeden z sześciu otworów wmontowany jest prostokątny występ...” Wymiary podków nie określone.				?	XII w.	Łosiński 1959, s. 21.			
3 ^a	Stare Drawsko (Drahim)	wyk. VII, XIII					II	XII-XIV w.	Janocha 1998, s. 92.			
4.	Szczecin	?	ok. 12,0			ok. 8,0	?	?	Łęga 1930, s. 220-221, tabl. LIII, ryc. 319:327.			
5.	Szczecin - Podzamcze	wyk. VI, w-wa XXII	9,0	9,0	2,2	5,5	8,0	dobry	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	MZKP, nr 2175	XXII:13	
6.	Szczecin - Podzamcze	wyk. VI, w-wa XXI	11,5	9,5	3,0	6,5	10,5	dobry	Uprzejma informacja E. Wilgockiego.	MZKP, nr 2186	XXII:12	
7.	Szczecin - Podzamcze							zach. fragment tarycznic	Rulewicz 1999, ryc. 15:6.		XXII:14	
8.	Szczecin - Rynek Warzywny	w-wa 3						zach. fragment silnie skorodowanej wany	Leciejewicz i in. 1962, tab. Vb.	Nr 428/55		
9.	Szczecin - Rynek Warzywny	w-wa 7			1,6 ?	ok. 6,0		zach. przodek	Leciejewicz i in. 1962, tab. Vb.	Nr 62/51	XXII:16	
10.	Szczecin - Wzgórze Zamkowe	wyk. I, w-wa V	11,0	Brak rysunku w publikacji					zach. fragment tarycznic,	Cnotliwy i in. 1983, tab. 5, 8, s. 56, 266.	MZKP, nr 50/49	
11.	Szczecin - Wzgórze Zamkowe	wyk. II, w-wa III	8,2	Brak rysunku w publikacji					zach. fragment tarycznic.	Cnotliwy i in. 1983, tab. 5, 8, s. 66, 266.	MZKP, nr 33/50	
12.	Szczecin - Wzgórze Zamkowe	wyk. III, w-wa III		ok. 10,0	3,0	7,0		zach. przednia część	Cnotliwy i in. 1983, tab. 5, s. 78, 266, ryc. 63:14.	MZKP, nr 70/50	XXII:15	

J.K. - typologia według J. Kaźmierczyka.

^a Ilość podków typu II ze Starego Drawska nieokreślona w literaturze.

TABELA. XV. ŹRÓDŁA IKONOGRAFICZNE

Nr kat.	Rodzaj źródła	Opis	Chronologia	Źródło informacji	Tablica
1.	Denar Bogusława I	Av. Głowa biskupa z lewego profilu w infule z pastorałem; Rev. Postać władcy <i>en face</i> z mieczem na prawym i włócznią na lewym ramieniu.	przed 1187 r.	Dannenberg 1967, tabl. I, nr 16.	XXIII:3
2.	Denar Kazimierza I i Bogusława I	Av.: Popiersie władcy w mitrze, z berłem w prawej dłoni i mieczem na lewym ramieniu; Rev.: mur z trzema wieżami?	1156 - 1180 r.	Dannenberg 1967, tabl. I, nr 17.	XXIII:4
3.	Brakteat Kazimierza I i Bogusława I^a	Av.: (?) postać mężczyzny na murze miasta z mieczem w prawej i chorągwią w lewej ręce.	1156 - 1180 r.	Dannenberg 1893, s. 37; 1967, tabl. II, nr 26.	XXIII:8
4.	Pieczęć Bogusława I	Książę na koniu w hełmie z nosalem na głowie, czepcu kolczym, pancerzu luskowym (?), z migdałową tarczą zdobioną motywem lilii, mieczem w prawej ręce; średn. 68 mm.	1130 - 1187 r.	Gumowski 1950, s. 27, nr 2, tabl. I:1; Bobowski 1989, ryc. 2	XXIII:5
5.	Pieczęć mniejsza Kazimierza I	Książę pieszo z głową w prawo, w hełmie z nosalem, czepcu kolczym i pancerzu luskowym (?), ^b migdałową tarczą w lewej i włócznią z poprzeczką w lewej ręce; średn. 68 mm.	przed 1180	Gumowski 1950, s. 27, nr 3, tabl. I:2; Bobowski 1989, s. 71, ryc. 2	XXIII:7
6.	Pieczęć Bogusława II	Książę na koniu jadący w lewo, z mieczem i tarczą bezherbową w prawej ręce.	1220 r.	Bobowski 1989, s. 72, ryc. 3.	
7.	Pieczęć Kazimierza II	Książę na koniu jadący w prawo z mieczem (?) w dłoni, średn. 72 mm.	1216 - 1220 r.	Bobowski 1989, ryc. 4.	
8.	Pieczęć Barnima I	Książę na koniu jadący w prawo, w hełmie garnczkowym, z proporcem trójstrefowym, migdałową tarczą herbową, mieczem przy pasie; średn. 73 mm.	1229 r.	Gumowski 1950, s. 30, nr 13, tabl. III; Bobowski 1989, s. 73, ryc. 5; Wybranowski 1987, ryc. 3-4.	XXIII:1
9.	Pieczęć Barnima I	Książę na koniu jadący w lewo, w hełmie zwieńczonym krzyżem, z migdałową tarczą zdobioną gryfem i proporcem trójstrefowym na włóczni; średn. 62 mm.	1235 - 1266 r.	Gumowski 1950, s. 30, nr 14; tabl. III; Bobowski 1989, s. 74, ryc. 6.	XXIII:2
10.	Pieczęć miasta Szczecin	Książę (Barnim I ?) na tronie z mieczem w prawej i berłem w lewej dłoni, po jego bokach dwie tarcze herbowe z gryfami, nad nim arkada z dwoma wieżami.	1243 - 1278 r.	Gumowski 1960, s. 218-219, nr 447, tabl. XLVI.	XXIII:6

^a Według H. Dannenberga (1893) 2 takie monety znalezione w Łąbędzich koło Drawska, być może są brakteatami Jaksy z Kopanicy.

^b Według D. Wybranowskiego (1987, s. 156, il. 1) jest to kolczuga, choć na jej zilustrowanej rekonstrukcji przedstawiono pancerz luskowy.

TABELA XVI. WYBRANE NAZWY RODZAJÓW BRONI ZE ŹRÓDEŁ PISANYCH

Nr kat.	Nazwa łacińska	Źródło	Metryka źródła	Treść informacji źródłowej	Odpowiednik polski
1.	Arma				Broń, uzbrojenie
2.	Gladus	Helmold I, LV	1134-1172	<i>Volkerus ... ictu gladii percussus est</i>	Miecz
3.		Saxo XIV, XXXIX, 39	ok. 1208	<i>Totidem (septem) quoque veros gladios cum vaginis uni cingulo appensos eius lateri artifex concliaverat</i>	
4.	Ensis	Helmold I, XCIII	1134-1172	<i>Wertislavus et omnes nobiles Slavorum et venerunt ad pedes ducis, uniuscuiusque ensis super verticem suum</i>	
5.		Saxo L. XIV, c. XXXIX, 3	ok. 1208	<i>Quorum admirationem conspicuae grandiatatis ensis augebat, cuius vaginam ac praeter excellentem caelatuare decorem exterior argenti specie commendabat</i>	
6.	Vagina	j.w.		j.w.	Pochwa
7.	Longus cultellus	Vita Altm. Patav.	1125-1141	<i>Hi homines longis cultellis, ut hodie Sclavi pro gladiis umtebantur, qui lingua eorum sahs dicebantur, a quibus Sahsones, non Saxones appellantur</i>	Kord, nóż bojowy
8.	Sahs (saks)	j.w.		j.w.	
9.	Lancea	Helmold I, LXXXVIII	1134-1172	<i>Sed lancea pertigens ad loriam casso ictu resiliit</i>	Włócznia
10.	Contus (?)	Helmold I, XXIII	1134-1172	<i>Caput vero desectum quod barbari conto prefigentes in titulam victoriae Deo suo Radigasto inmolaverunt</i>	
11.	Hasta	Thietmar VI, 24	1012-1018	<i>Super fixas in terram duaram cuspides hastilium</i>	
12.		Saxo XIV, XXIX, 10	ok. 1208	<i>...ante fanum triplex hastarum ordo ministrorum opera dispeni solebat, in quorum quolibet binae e transverso iunctae conversis in terram cuspidibus figebantur, aequali spatiorum magnitudine ordines disparante..</i>	
13.	Cuspis	j.w.		j.w.	Grot (włóczni)
14.	Bipennis	Herbord	1160-1168	<i>(...) agri possessors (...) securim bellicam utriusque manibus levans caput episcopi ferire nisus est. Sed (...) bipennis casso vulnere in trabem pontis, iuxta quem stabant, perlata est tam foriter, ut a feriente reduci non posset</i>	Topór (bojowy)
15.	Securis	Jw.		J.w.	
16.	Funda	Saxo, XIV, XLVII, 4	Ok. 1208	<i>...oppidiani (...) ligneam turrin instituunt (...) eiusque propugnaculis freti (...) immisis subito funditoribus incessere coeperunt</i>	Proca
17.	Iaculum	Saxo, XIII, II, 2	ok. 1208	<i>Tunc Sclavi (...) variae iaculis incessendo obliquis hostem insultibus lacerabant</i>	Pocisk (procy ?)
18.	Telum	Saxo XV, I, 2.	ok. 1208	<i>Illic binis forte Sclavis navigio fugam quaerentibus, cum alterum a liarimario teli iactu prostratum reliquus ulcisci cuperat cognito, quod Rugianorum ducem appeteret, telo verencudius abiecto dilabatur</i>	Łuk
19.	Sagitta (-rius)	Thietmar VI, 14	1012-1018	<i>... ab uns sagittariorum e propugnaculis (...) vulnere inproviso lederetur ...</i>	Strzała (Łucznik)
20.	Balista (-rius)	Gall III:3	ok. 1109	<i>Tunc quasi suorum praesumptioni militum indignans, suos balistarios et sagittarios illuc misit (...)</i>	Kusza (kusznik)
21.	Pilum	Gall III:3	ok. 1109	<i>At Poloni pila vel sagittas quae undique volitabant (...)</i>	Pocisk (belt) kuszy
22.	Lorica	Thietmar L. VI, c. 23	1012-1018	<i>... interius autem dii stant manu facti (...) galeis atque loriceis terribiliter vestiti</i>	Pancerz kolczy
23.	Galea	Jw.		j.w.	Hełm
24.	Scutum	Codex dipl. B. I, t. VIII, s. 90	937	<i>Scutum et lanceam uel duas crusinas dent ...</i>	Tarcza
25.		Saxo, L. XIV, c. XXIII	ok. 1208	<i>Paulo post destrictorum ansium laminis nunc cervices suas nunc scuta pulsare coeperunt</i>	
26.	Clipeus	Ebbo L. III, c. 8	1151-1159	<i>... et videns aureum clipeum parieti affixum, gerovito (...) consecratum (...) arrepto eodem clipeo (...) Detricus (...) proiecto clipeo aufugit</i>	
27.		Herbord, L. III, c. 6	1160-1168	<i>Erat autem illic clipeus pendens in pariete mirae magnitudinis, operoso artificio, auri laminis obtectus (...) deo suo Gerovito (...) erat consecraus. Clericus autem (...) clipeum corripuit, et a mento collo iniecto laevaue loris inserta (...) ille autem proiecto clipeo</i>	

IV. 4. WYKAZ SKRÓTÓW ZASTOSOWANYCH W OPRACOWANIU

<i>Arma et ollae ...</i>	<i>Arma et ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej. Sesja naukowa. Łódź 7-8 maja 1992 r., Łódź 1992.</i>
<i>Arvidsson ...</i>	<i>A r v i d s s o n G., Birka II, 2. Systematische Analysen der Gräberfunde, Stockholm 1986.</i>
<i>Corpus ...</i>	<i>Corpus Archäologischen Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert), Berlin., t. 1, 1973, t. 2, 1979a, t. 3, 1979b.</i>
<i>Historia ...</i>	<i>Historia Pomorza (red. G. Labuda), t. I (do roku 1446), Poznań 1969.</i>
<i>Kraje słowiańskie ...</i>	<i>Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum, Poznań 1998.</i>
<i>Miasto ...</i>	<i>Miasto zachodniosłowiańskie w XI-XII wieku. Społeczeństwo – Kultura, PAN - Oddział Wrocław, Prace Komisji Archeologicznej nr 9, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991.</i>
<i>Mosty ...</i>	<i>Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim, t. I, Mosty traktu gnieźnieńskiego, [w:] „Biblioteka Studiów Lednickich”, Lednica-Toruń 2000.</i>
<i>Od plemienia do państwa ...</i>	<i>Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej, red. L. Leciejewicz, „Śląskie Sympozja Historyczne”, t. 1, Wrocław-Warszawa 1991.</i>
<i>Plemięta ...</i>	<i>Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej, red. A. Nadolski, Warszawa – Poznań – Toruń 1985.</i>
<i>Poznań ...</i>	<i>Poznań we wczesnym średniowieczu, Warszawa-Wrocław, t. I-III, 1959-1961.</i>
<i>Starigard/Oldenburg ...</i>	<i>Starigard/Oldenburg. Hauptburg der Slawen in Wagrien, Bd. 1, Stratigraphie und Chronologie (Archäologische Ausgrabungen 1973-1982), „Offa-Bücher”, t. 52, Neumünster 1984.</i>
<i>Studia ...</i>	<i>Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej, t. II, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1988.</i>
<i>Studia nad kulturą ...</i>	<i>Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola. Militaria - wyroby bursztynowe, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984.</i>
<i>Szkice ...</i>	<i>Szkice z dziejów Pomorza. Pomorze średniowieczne, Warszawa 1958.</i>
<i>Verhandlungen ...</i>	<i>Verhandlungen der Berliner Gessellschaft für Anthropologie</i>
<i>Z badań ...</i>	<i>Z badań nad rzemiosłem we wczesnośredniowiecznym Kołobrzegu, „Prace Komisji Archeologicznej PTPN”, t. IV, z. 1/1-2, Poznań 1959.</i>

AA	Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs
AAL	Acta Archaeologica Lodziensia
AP	Archeologia Polski
AR	Archeologické Rozhledy
AULFA	Acta Universitatis Lodziensis Folia Archaeologica
ASSSR	Archeologija SSSR. Svod archeologičeskich istočnikov
AUNCA	Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
BS AF (NF)	Baltische Studien Alte Funde (Neue Funde)
EuF	Erwerbungs- und Forschungsbericht
FAP	Fontes Archaeologici Posnanenses
JBM	Jahrbuch für Bodenkampflege in Mecklenburg
KHKM	Kwartalnik Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk
KZM	Koszalińskie Zeszyty Muzealne
Mannus	Zeitschrift für Vorgeschichte. Organ der Deutschen Gessellschaft für Vorgeschichte
Mbl	Monatsblätter für Pommersche Geschichte und Altertumskunde
MPH	Monumenta Poloniae Historica, opr. A. Bielowski

MW	Materiały Wczesnośredniowieczne
MSiW	Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne
MZP	Materiały Zachodniopomorskie
NDV	Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit
Offa	Offa. Berichte und Mitteilungen zur Urgeschichte, Frugeschichte und Mittelalterarchäologie aus dem Schleswig- Holsteinischen Landesmuseum für Vor- und Frugeschichte von Schleswig-Holstein in Schleswig und dem Institut für Ur- und Frugeschichte an der Universität Kiel
PiMMAiEŁ	Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi
PZ	Przegląd Zachodni
RLGA	Reallexikon der Germanischen Altertumskunde
SA	Sprawozdania Archeologiczne
SSS	Słownik Starożytności Słowiańskich
Sz.iW.	Szczecin i Wolin we wczesnym średniowieczu
ŚSA	Śląskie Sprawozdania Archeologiczne
WSA	Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne
WA	Wiadomości Archeologiczne
ZfA	Zeitschrift für Archäologie
ZfE	Zeitschrift für Ethnologie
ZHWA	Zeitschrift für Historische Waffen und Kostümkunde

IV. 5. WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE

Adam Bremeński	Adami Bremensis, <i>Gesta hammaburgensis ecclesie pontificum</i> , wyd. R. Schmeidler, Hannover-Leipzig.
<i>Codex dipl. B.</i>	<i>Codex diplomaticus Brandenburgensis</i> , wyd. A.F. Riedel, Berlin 1838-1867.
<i>Gall Anonim</i>	<i>Galli Anonymi cronicae et gesta ducum principum Polonorum</i> wyd. K. Maleczyński, [w:] MPH, t. 1, s. 468 i n.; Anonim tzw. Gall, <i>Kronika Polska</i> , przekład R. Grodecki, opr. M. Plezia, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1989, wyd. VI.
Ebbo	<i>Ebbonis vita Ottonis episcopi babenbergensis</i> , [w:] MPH, t. 2, Warszawa 1961, s. 33-70.
<i>Helmold</i>	<i>Helmoldi Chronica Sclavorum</i>
Herbord	<i>Herbordi dialogus de vita Ottonis Episcopi babenbergensis</i> , [w:] MPH, t. 2, Warszawa 1961, s. 71-127.
Mnich	<i>Monachi prieflingensis Herbordi vita Ottonis Episcopi babenbergensis</i> , [w:] MPH, t. 2, Warszawa 1961, s. 128-144.
<i>Saxo</i>	<i>Saxonis Gesta Danorum</i> , wyd. Olrik, H. Raeder, Haunice 1931.
<i>Thietmar</i>	<i>Thietmari Chronicon</i> , [w:] MPH, t. 1, s. 189-222.

IV. 6. LITERATURA DO TABEL MATERIAŁOWYCH

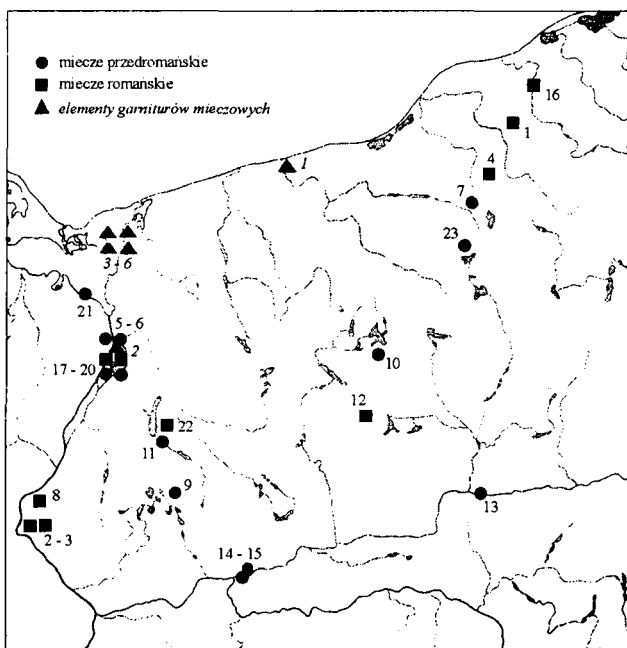
Bobowski K.	
1989	<i>Dawne pieczęcie na Pomorzu Zachodnim. Zabytki prawa i kultury z epoki Gryfitów</i> , Szczecin.
Brackmann A., Unverzagt W.	
1936	<i>Zantoch - eine Burg im deutschen Osten</i> , Berlin.
Bronisch G., Ohle W.	
1939	<i>Kreis Kammin-Land</i> , Szczecin.
Cnotliwy E.	
1966	<i>Wyniki badań archeologicznych na osadzie wczesnośredniowiecznej w Gardźcu, pow. Kamień Pom.</i> , MZP, t. 12, s. 205-258.

- 1984 *Relikty osadnictwa średniowiecznego i nowożytnego w Białogardzie na miejscu grodu wczesnośredniowiecznego*, MZP, t. 30, s. 23-61.
- Cnotliwy E., Dekówna M., Leciejewicz L., Łosiński W., Rogosz R., Rulewicz R., Wesołowski S.
1983 *Szczecin we wczesnym średniowieczu - Wzgórze Zamkowe*, „Polskie Badania Archeologiczne”, t. 23.
- Danneberg H. v.
1893 *Münzgeschichte Pommerns im Mittelalter*, Berlin.
1967 *Monety pomorskie w średniowieczu. Tablice*, red. R. Kiersnowski, Warszawa.
- Dąbrowski E., Leciejewicz L.
1954 *Sprawozdanie z ratunkowych badań archeologicznych w Ujściu nad Notecią*, PZ, R. 10, t. 1, s. 234-240.
- Duchniewski B.
2002 *Niektóre trzewiki pochew mieczy z terenu Polski – mity i rzeczywistość*, AP, t. XLVII, s. 368-373.
- Dulicz M.
2001 *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej. Studium archeologiczne*, Warszawa.
- Dworaczyk M., Kowalska A.B.
1994 *Badania archeologiczne na Podzamczu w Szczecinie w latach 1992-1994 (kwartał VI, wykop główny)*, MZP, t. 40, s. 75-111.
1998 *Z dziejów suburbium w Szczecinie. (Wyniki badań archeologicznych lat 1992-1997)*, SA, t. 50, s. 83-113.
- Eggers H.J.
1937 *Zur Karte der wendisch-wikingingerzeitlichen Grabfunde in Ostpommern*, EuF, s. 37 i n.
1939 *Ein Gräberfeld der wendisch-wikingischen Zeit bei Barvin, Kr. Rummelsburg*, EuF, III, Beiheft, s. 18-21.
- Filipowiak W.
1955 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Wolinie w latach 1953-1954*, SA, t. 1, s. 170 i n.
1956 *Wyniki badań na grodzisku w miejscowości Łoźnica, pow. Kamień*, WA, t. 23, z. 3, s. 252-264.
1962 *Wolinianie. Studium osadnicze. Cz. I. Materiały*, Szczecin.
- Gabriel I.
1988 *Hof und Sakralkultur sowie Gebrauchs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Oldenburg*, [w:] BRGK, Bd. 69, S. 103-291.
- Garczyński W.
1961 *Wczesnośredniowieczny miecz z Zalewu Szczecińskiego*, MZP, t. 7, s. 381-386.
- Głosek M.
1984 *Miecze środkowoeuropejskie z X - XV w.*, Warszawa
- Głosek M., Nadolski A.
1970 *Miecze średniowieczne z ziem polskich*, Łódź.
- Gumowski M.
1950 *Pieczenie książąt pomorskich*, [w:] Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Toruń, t. XVI, z. 1-4, s. 23-66.
1960 *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń.
- Hensel W.
1953 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. II, Poznań.
- Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z.
1995 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. V, Poznań-Toruń.
- Hilczerówna Z.
1956 *Ostrogi polskie z X-XIII w.*, Poznań.
- Janocha H.
1965 *Badania archeologiczno-architektoniczne na grodzisku wczesnośredniowiecznym i zamku średniowiecznym w Starym Drawsku (Drahimiu), pow. Szczecinek (stanowisko 1) w latach 1964-1965*, MZP, t. 11, s. 411-501.
1968 *Badania archeologiczne na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Strącznie, pow. Wałcz, stanowisko 1*, „Sprawozdania z badań archeologicznych prowadzonych na terenie województwa koszalińskiego w latach 1967-1969”, Koszalin, s. 162-171.
1998 *Gród i zamek w Starym Drawsku (Drahimiu), gm. Czaplinek – walory obronne i uzbrojenie załogi – w oparciu o wyniki badań archeologicznych*, KZM, t. 22, s. 69-133.
- Janocha H., I. Skrzypek
1986 *Z badań archeologicznych nad początkami Złotowa*, KZM, t. 16, s. 27-50.
- Jaroszewska E.
1955 *Przedmioty metalowe i szklane z wczesnośredniowiecznego Wolina*, Poznań, mps.
- Jaster E.
1996 *Sprawozdanie z działalności MOP w Kołobrzegu w latach 1990-1994*; KZM, t. 20, s. 155-161.

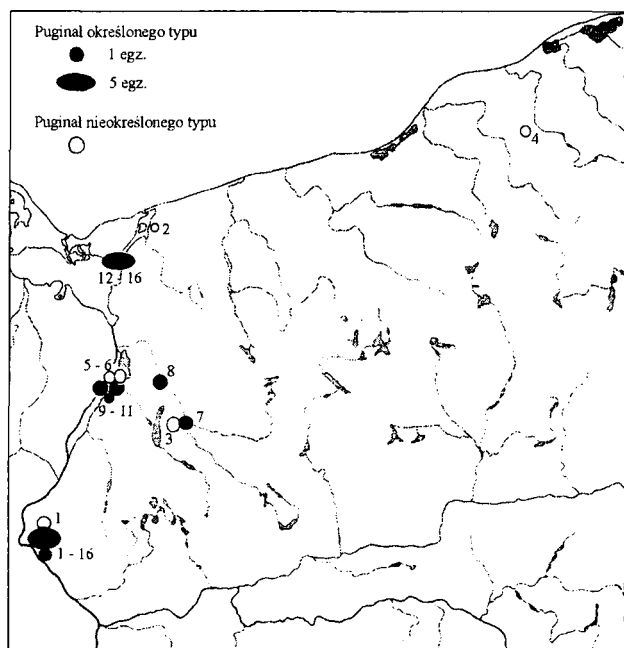
- Kara M.
1988 *Wczesnośredniowieczny jelec z poroża z Międzyrzecza Wielkopolskiego, woj. gorzowskie, AP, t. XXXIII, z. 2, s. 403-420.*
- Kasiski F.W.
1874 *Bericht über die Untersuchungen von Alterthümer in den Jahren 1869/1870 in dem Neustettiner und Schlochauer Kreise, BS, AF, 25, z. 1, s. 28-90.*
1881 *Beschreibung der vaterländischen Altertümern im Neustettiner und Schlochauer Kreise, Danzig, s. 1-12.*
- von Kleist D.
1955 *Die urgeschichtlichen Funde des Kreises Schlawe, Hamburg.*
- Knorr T.
1936 *Die Hacksilberfunde Hinterpommerns, der Grenzmark und der Neumark, „Mannus”, Bd. 28, z. 2, s. 160-229.*
1938 *Die slawischen Messerscheidenbeschläge, „Mannus”, Bd. 30, s. 479-545.*
- Kostrzewski J.
1960 *Obrządek pogrzebowy u plemion polskich i Słowian północno-zachodnich, Warszawa.*
- Kunkel O.
1932 *Einige Neufunde aus Pommern, „Mannus”, Bd. 24, s. 270 i n.*
1936 *Ausgrabungen Wollin, NDV, Bd. 12, s. 180-185.*
1938 *Vorgeschichte, BS NF.*
1939 *Urgeschichte. Wendisch-wikingische Zeit, EuF, s. 11 i n.*
1940 *Ein mittelalterliches Schwert aus Sallentin, Vorwerk Schoninsthal, Kr. Pyritz, NDV, Bd. 16*
- Langenheim K.
1939 *Nochmals „Spuren der Wikinger um Truso”, Danzig „Gothiskandza” (nadb.), H. 1, S. 52-73.*
- Leciejewicz L.
1961 *Ujście we wczesnym średniowieczu, Wrocław-Warszawa-Kraków.*
1962 *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim, Wrocław-Warszawa-Kraków.*
- Leciejewicz L., Łosiński, W. Tabaczyńska E.
1961 *Kołobrzeg we wczesnym średniowieczu, Wrocław.*
- Leciejewicz L., Rulewicz M., Wesołowski S. Wieczorowski T.
1972 *La ville de Szczecin des IX-XIII siècles, „Archeologia Urbium”, fasc. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.*
- Lewandowski M.
1986 *Puginały średniowieczne z ziem polskich, AAL, nr 31, s. 101-109.*
- Łęga W.
1930 *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk, Toruń.*
- Łosiński W.
1958 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Cewlinie, pow. Koszalin, MZP, t. 4, s. 251-284.*
1959 *Kowalstwo we wczesnośredniowiecznym Kołobrzegu, [w:] Z badań ..., s. 9-48.*
1963 *Badania wykopaliskowe Stacji Archeologicznej Kołobrzeg IHKM PAN w 1961 r., SA, t. 15, s. 177.*
1964 *Sprawozdanie z badań archeologicznych ekspedycji wykopaliskowej IHKM PAN w Świelubiu i Bardach pow. Kołobrzeg, w 1962 r., SA, t. 16, s. 153-169.*
1966 *Badania archeologiczne w Świelubiu i Bardach, pow. Kołobrzeg, w 1964 r., SA, t. 18, s. 161-172.*
1972 *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzeczu dolnej Parsęty (VII-X/XI w.), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.*
- Łosiński W., J. Olczak, K. Siuchniński
1967 *Sprawozdania z badań archeologicznych prowadzonych na terenie województwa koszalińskiego w 1966 r.*
1971 *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego, Poznań.*
1972 *Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych grodzisk przeprowadzonych na terenie powiatu słupskiego, KZM, t. 2, s. 308-324.*
- Łosiński W., Tabaczyński E. i S.
1960 *Badania archeologiczne w Kołobrzegu w 1957 r., SA, t. 9.*
- Łosiński W., A. Urbańska
1962 *Drugie sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Kędrzynie, pow. Kołobrzeg, SA, t. 14, 1963, s. 163-176.*
- Makiewicz T.
1996 *Znaleziska mieczów typu „sax” w Polsce, [w:] Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej, t. II, s. 229-232, Wrocław.*

- Malinowska-Łazarczyk H.
 1982 *Cmentarzysko średniowieczne w Cedyni*, t. I-II, Szczecin.
 1985 *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku w Cedyni w latach 1976-1985*, MZP, t. 31, s. 85-115.
- Matuszewska-Kola W., Kola A.
 1985 *Ruchome materiały źródłowe z archeologicznych badań podwodnych reliktyw mostu wczesnośredniowiecznego w Bobiecinie koło Miastka, woj., słupskie, z lat 1977-1983*, AUNCA, t. XI, *Archeologia podwodna*, t. 2, s. 27-50.
- Misiura M.
 1978 *Wyroby żelazne z grodu na Srebrnym Wzgórzu w Wolinie*, Poznań (mps), praca magisterska napisana pod kierunkiem doc. dra J. Olczaka w KAP UAM w Poznaniu.
- Nadolski A.
 1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź.
- Olczak J.
 1961 *Badania archeologiczne na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Radaczu, pow. Szczecinek*, MZP, t. 7, s. 371-379.
- Olczak J. Siuchniński K.
 1966 *Źródła archeologiczne do studiów na wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. 1, Poznań.
 1968 *Źródła archeologiczne do studiów na wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. 2, Poznań.
 1969 *Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych grodzisk prowadzonych na terenie powiatu szczecineckiego (1967 r.), bytowskiego (1968 r.) i sławieńskiego (1968 r.)* [w:] *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na terenie województwa koszalińskiego w latach 1967-1968*, Koszalin, s. 106-129.
 1970 *Źródła archeologiczne do studiów na wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. 3, Poznań.
 1972 *Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych grodzisk przeprowadzonych na terenie powiatu słupskiego*, KZM, t. 2, s. 308-324.
 1985 *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa słupskiego*, t. I, Poznań.
 1989 *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa słupskiego*, t. II, Poznań.
- Petersen E.
 1939 *Der ostelbische Raum als germanisch Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6-8 Jahrhunderts*, Leipzig.
- Porzeziński A.
 1992 *Sprawozdanie z ratunkowych badań archeologicznych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym w Cedyni (stanowisko 2a)*, MZP, t. 38, s. 203-247.
- Rogosz R.
 1964 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Kunowie, pow. Starogard Szczeciński*, MZP, t. 10, s. 105-139.
 1965 *Wczesnośredniowieczna osada otwarta w Jarszewie, pow. Kamień Pomorski*, MZP, t. 11, s. 317.
- Rożnowski F.
 1964 *Szczątki kostne z cmentarzyska w Kunowie*, MZP, t. 10, s. 147-151.
- Rulewicz M.
 1999 *Wyniki badań wykopaliskowych w obrębie suburbium Szczecina w latach 1987-1992*, S.A., nr 51, s. 245-272.
- Sarnowska W.
 1955 *Miecze średniowieczne w Polsce*, „Światowit”, t. 21, s. 276-319.
- Sikora M.
 1967 *Odkrycia. Cedynia - stanowisko 1*, MZP, t. 13, s. 595.
- Siuchniński K.
 1962 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Radaczu, pow. Szczecinek w 1962 r.*, MZP, t. 8, s. 9-29.
 1964 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w okolicy Radacza, pow. Szczecinek w 1963 r.*, MZP, t. 10, s. 153-182.
- Siuchniński K., Olczak J., Lachowicz F.
 1962 *Badania weryfikacyjne osiedli obronnych na terenie pow. Drawsko Pomorskie, województwo koszalińskie*, MZP, t. 8, s. 91-145.
- Skrzypek I.
 1971 *Czasy najdawniejsze*, „Dzieje ziemi miasteczkiej”, Poznań, s. 26-51.

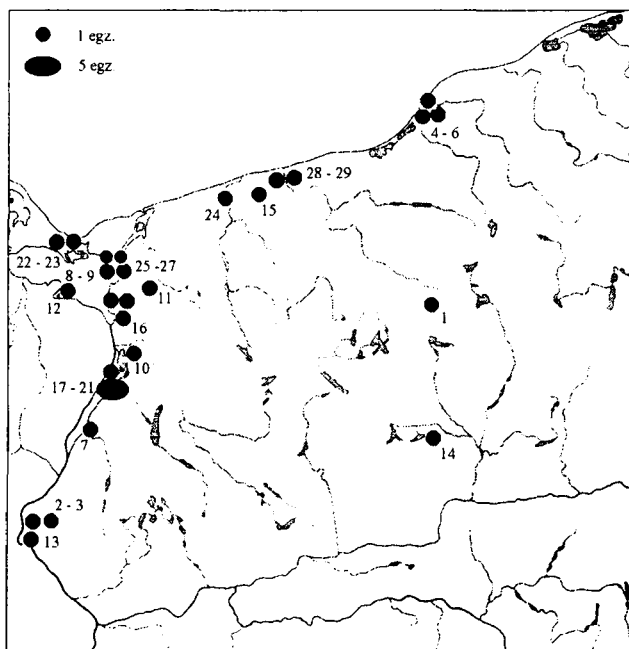
- Świętosławski W.
1990 *Strzemiona średniowieczne z ziem Polski*, Łódź.
- Tabaczyńska E.
1959 *Obróbka metali żelaznych, rogu i kości oraz bursztynu we wczesnośredniowiecznym Kołobrzegu*, [w:] *Z badań ...*, s. 50 i n.
- Urbańska A.
1962 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Kędrzynie, pow. Kołobrzeg w 1959 r.*, SA, t. 14, s. 154-163.
- Wachowski K.
1991 *Oddziaływania zachodnie na wytwórczość ostróg haczykowatych u Słowian*, PA, t. 38, s. 85-107.
1992 *Kultura karolińska a Słowiańszczyzna Zachodnia*, „Studia Archeologiczne”, t. 23, s. 1-127.
- Wieczorowski T.
1952 *Figurka wczesnośredniowieczna ze Szczecina*, „Sprawozdania PMA”, t. 4, s. 172 i n.
- Wilde K.A.
1940 *Zum Stand der Wollin Forschung*, NDV, Bd. 16, s. 200-215.
- Wilke G.
1985 *Most wczesnośredniowieczny z Bobięcina koło Miastka. Wstępne wyniki archeologicznych badań podwodnych i analiz dendrochronologicznych jego reliktyw*, AUNCA, t. XI, *Archeologia pod wodną*, t. 2, s. 3-24.
- Wojtasik J.
1968 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne na wzgórzu „Młynówka” w Wolinie*, Szczecin.
- Wybranowski D.
1987 *Uzbrojenie i wyposażenie rycerskie na pieczęciach Gryfitów z lat 1170-1523*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. II, z. 2, s. 150-181.
- Zoll-Adamikowa H.
1975 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne na terenie Polski, cz. I. Źródła*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Żak J.
1963 *„Importy” skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI w. (część katalogowa)*, Poznań.
1979 *Frankijskie elementy kulturowe w kulturze protopolskiej (V-VI-IX w.)*, *Pom. Ant.*, t. 8, s. 43-56.
- Żak, J. Maćkowiak-Kotkowska L.
1988 *Studia nad uzbrojeniem środkowo-europejskim VI-X w. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*, Poznań.

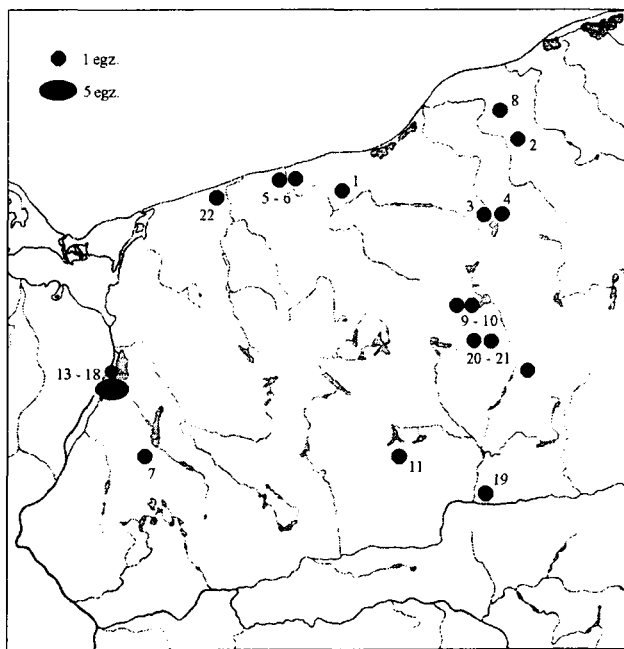
Mapa 1. Rozprzestrzenienie mieczy i elementów garniturów mieczowych. Tabela IA: 1 – Barwino; 2-3 – Cedynia; 4 – Ciecholub; 5-6 – Szczecin-Gocław; 7 – Kępsko; 8 – Krajnik Dolny; 9 – Lipiana; 10 – Liszkowo; 11 – Libiatowo; 12 – Mirosławiec; 13 – Morzewo; 14-15 – Santok; 16 – Słupsk; 17-20 – Szczecin; 21 – Trzebież-Brzózki; 22 – Załęczno; 23 – Żydowo. Tabela IIA: 1 – Kołobrzeg-Budzistowo; 2 – Szczecin-Podzamcze; 3-6 – Wolin.

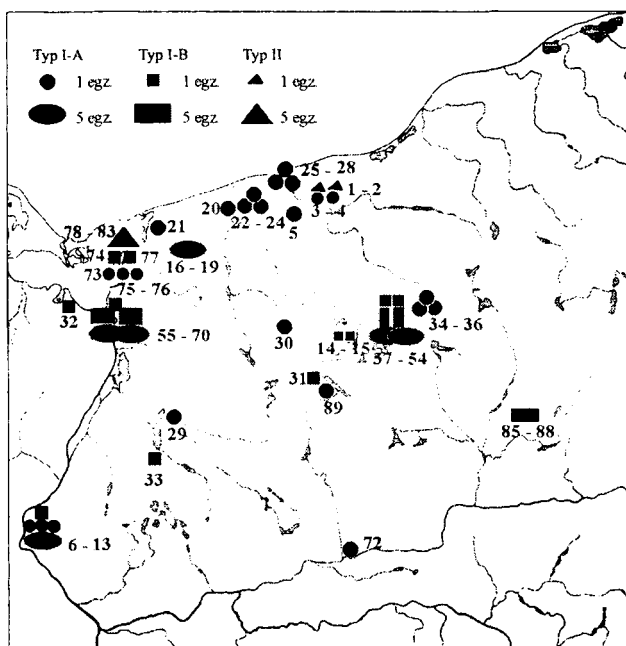
Mapa 2. Rozprzestrzenienie kordów i noży bojowych. Tabela IIIA: 1-6 – Cedynia; 7 – Kunowo; 8 – Stargard Szczeciński; 9-11 – Szczecin-Podzamcze; 12-16 – Wolin. Tabela IIIB: 1 – Cedynia; 2 – Kamień Pomorski; 3 – Kunowo; 4 – Osieki Sławińskie; 5 – Szczecin-Wzgórze Zamkowe.

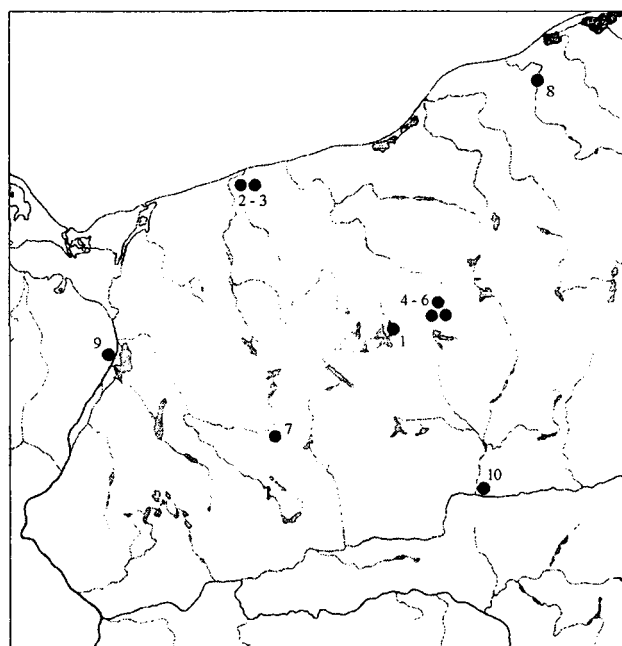
Mapa 3. Rozprzestrzenienie grotów broni drzewceej. Tabela IVA: 1 – Barwice; 2-3 – Cedynia; 4-6 – Darłowo; 8-9 – Kopice; 10 – Lubczyna; 11 – Łoźnica; 12 – Nowe Warpno; 13 – Osinów Dolny; 14 – Ostrowiec; 15 – Starnino; 16 – Stepnica; 17 – Szczecin; 18-20 – Szczecin-Podzamcze; 22-23 Świnoujście; 24 – Trzebiatów; 25-27 – Wolin; 28-29 – Zieleniewo; 30 – Złocieniec.

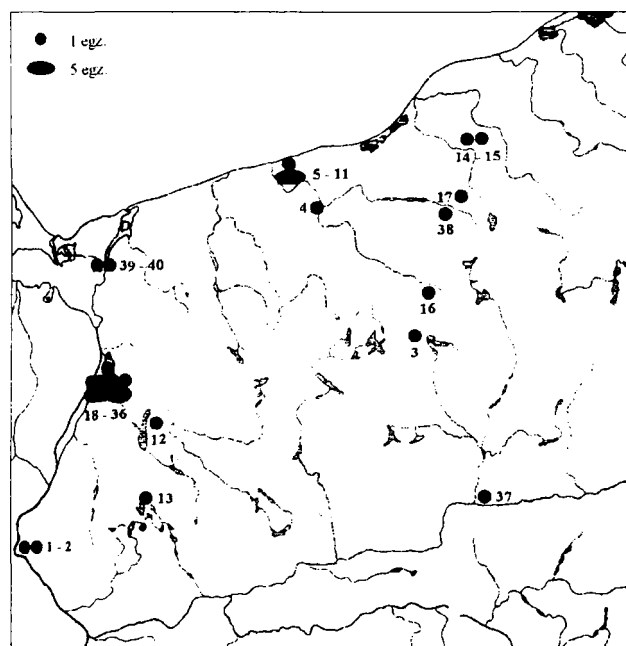
Mapa 4. Rozprzestrzenienie czekanów i toporów bojowych. Tabela VA: 1 – Bardy; 2 – Barwino; 3-4 – Bobięcino; 5-6 – Kołobrzeg-Budzistowo; 8 – Noskowo; 9-10 – Parsęcko; 11 – Strączno; 12 – Strzeżona; 13-18 – Szczecin-Podzamcze; 19 – Ujście; 20-21 – Wilcze Łaski; 22 – Włodarka.

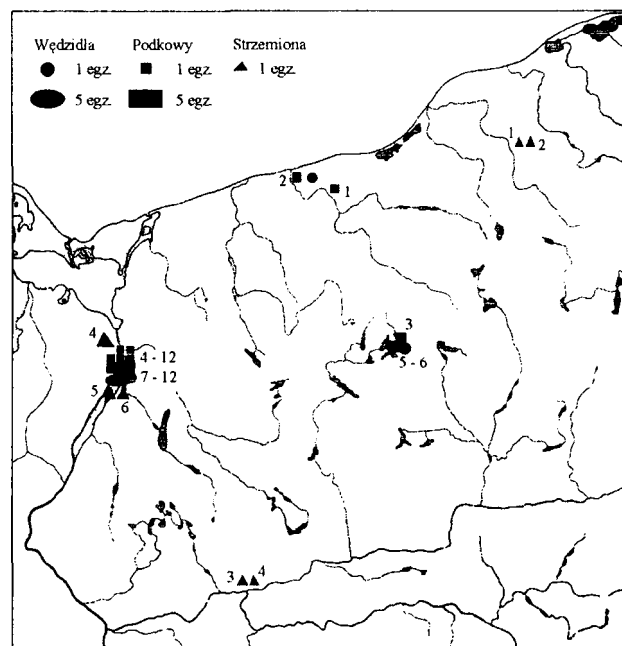
Mapa 5. Rozprzestrzenienie grotów ręcznej broni miotającej. Tabela VIIA: 1-4 - Bardy; 5 - Białogard; 6-13 - Cedynia; 14-15 - Donatowo; 16-19 - Gardziej; 20 - Gołańcz; 21-24 - Kędzino; 25-28 - Kołobrzeg-Budzistowo; 29 - Kunowo; 30 - Łobżany; 31 - Oleszno; 32 - Police; 33 - Pyrzyce; 34-36 - Radacz; 37-54 - Stare Drawsko; 55-71 - Szczecin; 72 - Ujście; 73-84 - Wolin; 85-88 - Złotów; 89 - Żołędowo.

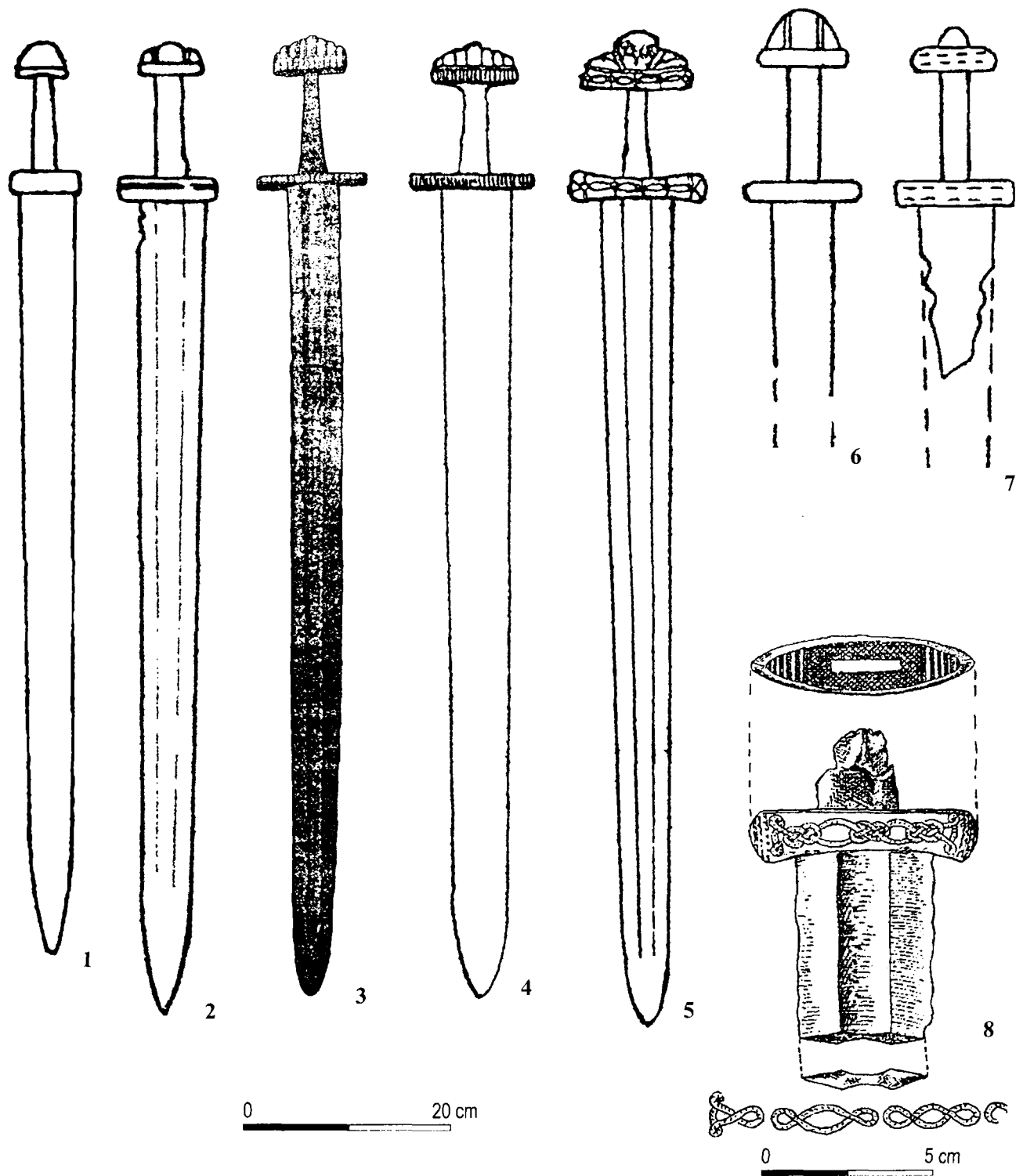
Mapa 6. Rozprzestrzenienie ostróg przedromańskich. Tabela X: 1 - Drawsko Pomorskie; 2-3 - Kędzino; 4-6 - Radacz; 7 - Recz; 8 - Słupsk; 9 - Szczecin-Wzgórze Zamkowe; 10 - Ujście.

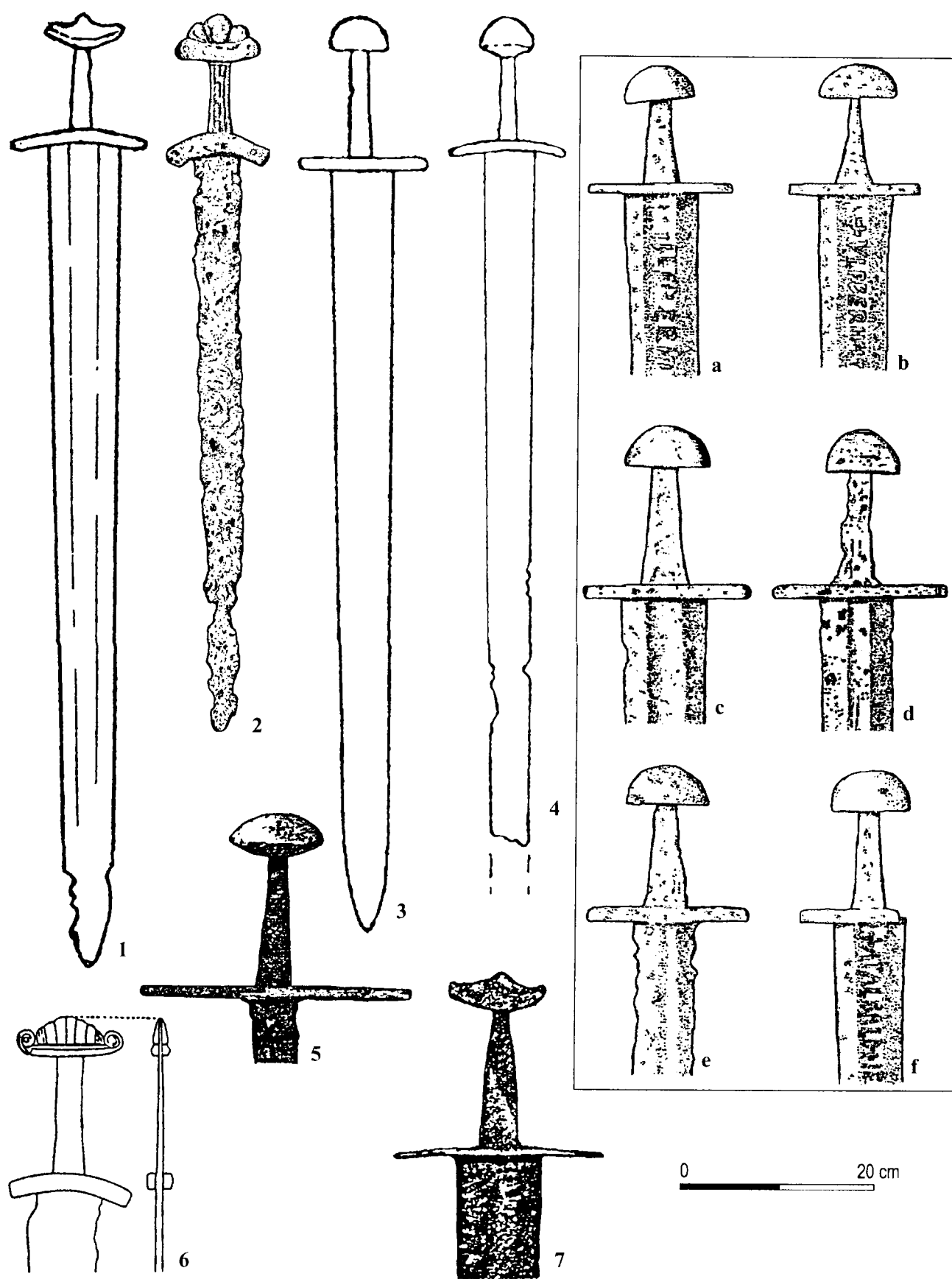
Mapa 7. Rozprzestrzenienie ostróg romańskich. Tabela XI: 1-2 - Cedynia; 3 - Drawno; 4 - Karlino; 5-11 - Kołobrzeg-Budzistowo; 12 - Kunowo; 13 - Lipiany; 14-15 - Ostrowiec; 16 - Radacz; 17 - Rzeczycza; 18-34 - Szczecin-Podzamcze; 35-36 - Szczecin-Wzgórze Zamkowe; 37 - Ujście; 39 - Wietrzno; 39-40 - Wolin.

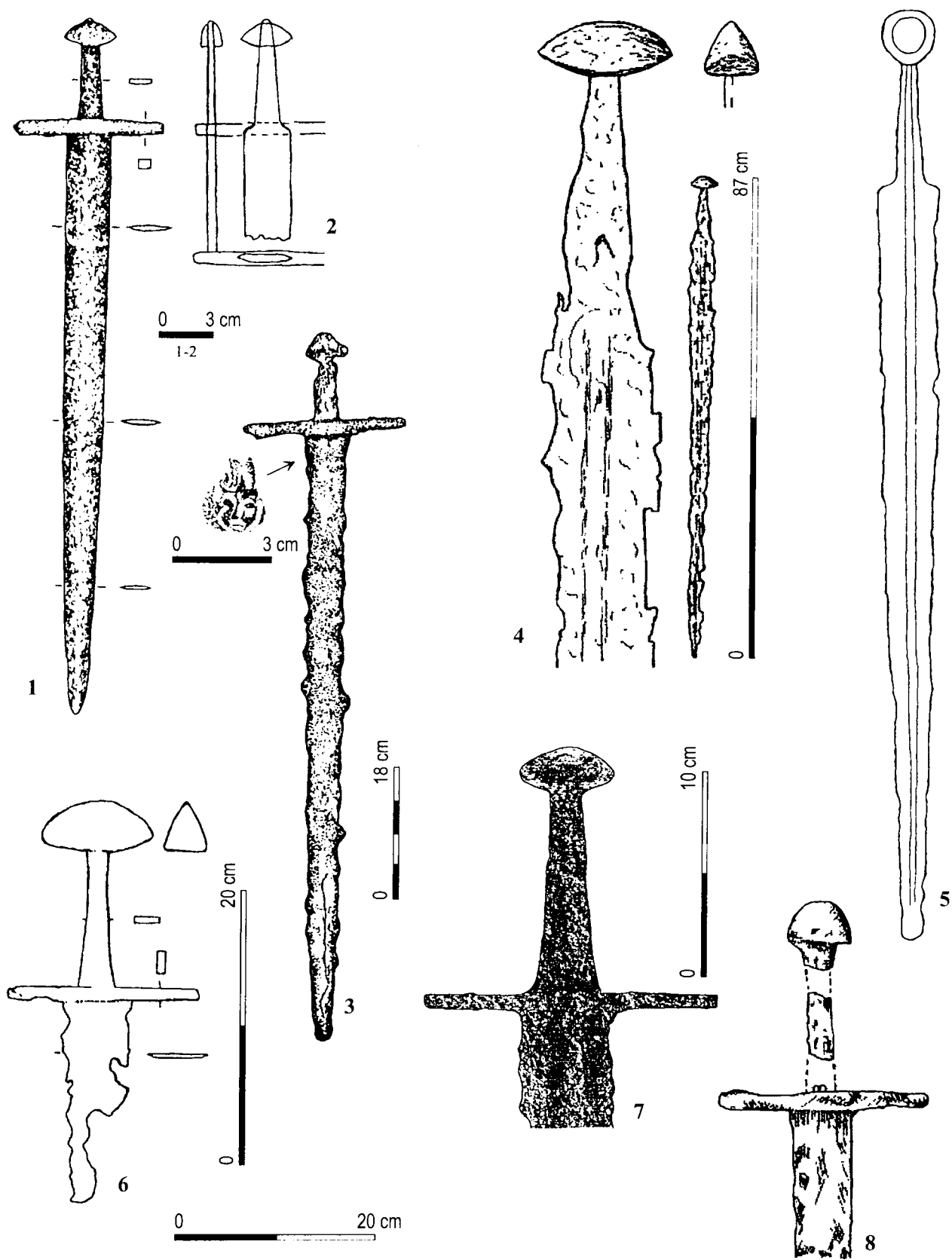
Mapa 8. Rozprzestrzenienie części oporządzenia jeździeckiego i rzędu końskiego. Strzemiona, tabela XII: 1-2 - Barwino; 3-4 - Górki; 5-6 - Szczecin-Podzamcze. Wędzida, tabela XIII: 3 - Kołobrzeg-Budzistowo; 4 - Police; 5-6 - Stare Drawsko; 7-12 - Szczecin-Podzamcze. Podkowy, tabela XIV: 1 - Białogard; 2 - Kołobrzeg-Budzistowo; 3 - Stare Drawsko; 4 - Szczecin; 5-7 - Szczecin-Podzamcze; 8-9 - Szczecin-Rynek Warzywny; 10-12 - Szczecin-Wzgórze Zamkowe.

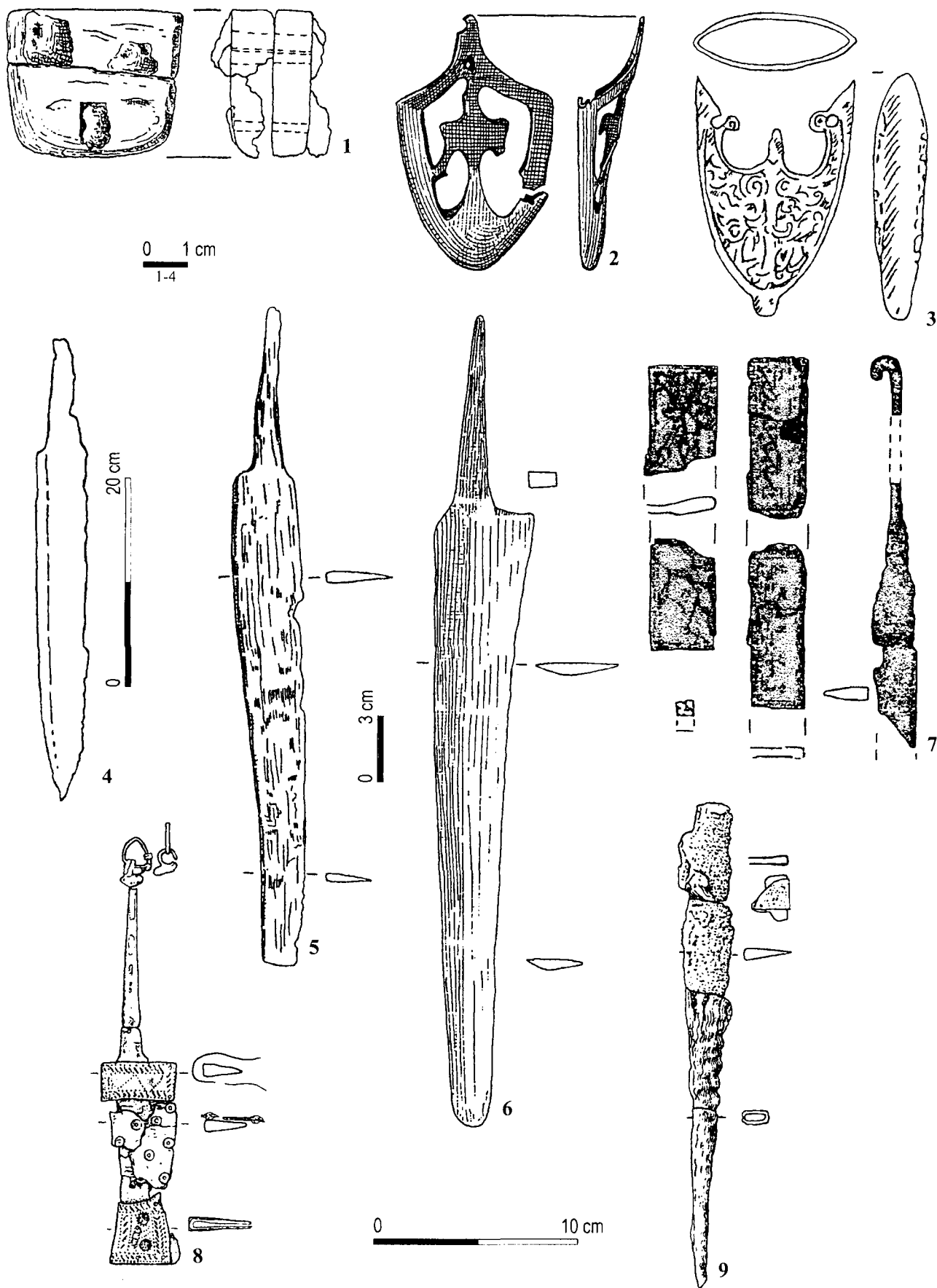
Tablica I. Tabela IA: 1 – Lubiawo, nr 11; 2 – Szczecin-Gocław I, nr 5; 3 – Szczecin-Gocław II, nr 6; 4 – Szczecin-Gocław III, nr 6; 5 – Lipiana, nr 9; 6 – Szczecin I, nr 17; 7 – Kępsko, nr 7; 8 – Morzewo, nr 13.

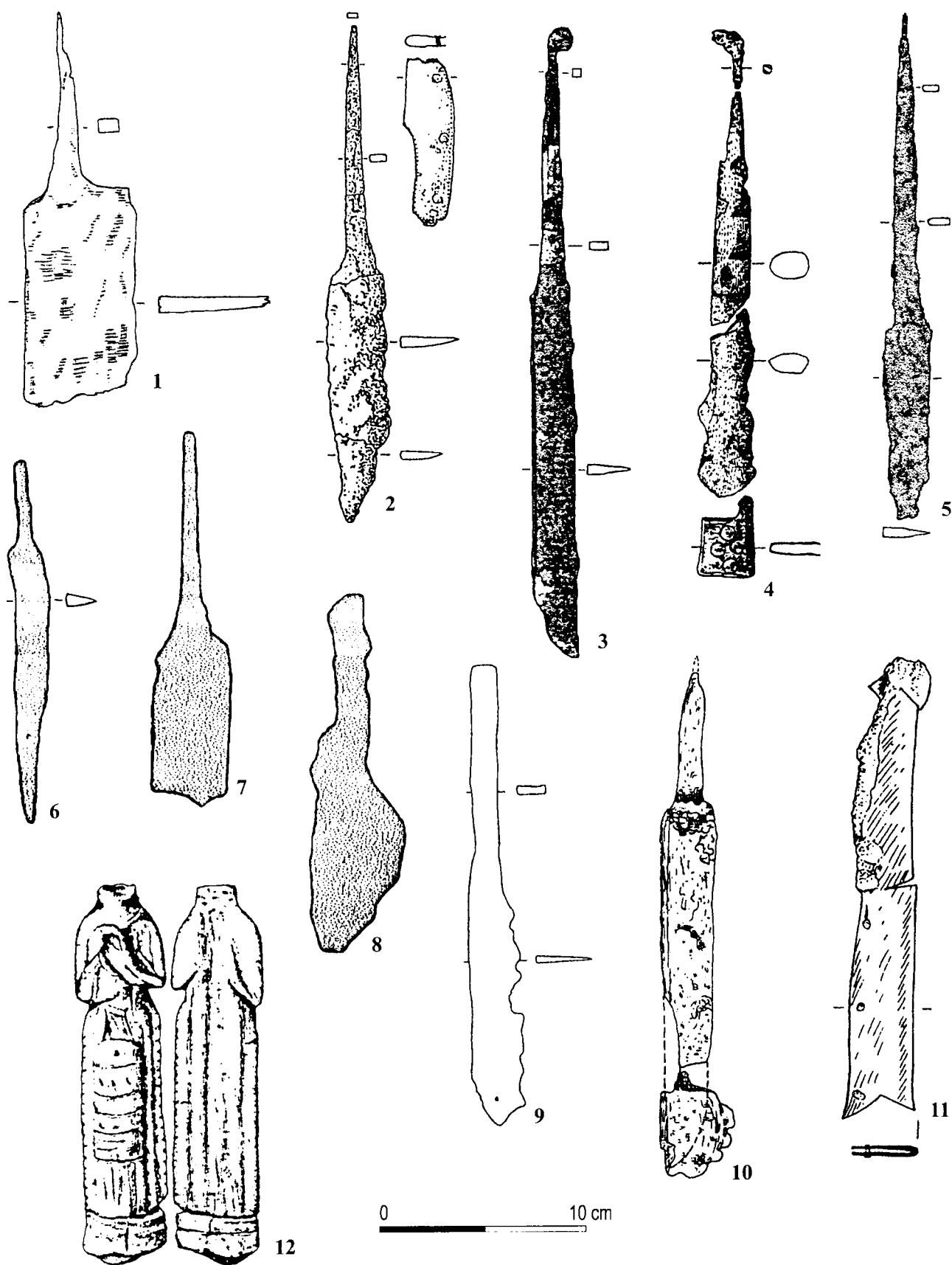
Tablica II. Tabela IA: 1 – Szczecin II, nr 18; 2 – Żydowo, nr 23; 3 – Liszkowo, nr 10; 4 – Krajnik Dolny, nr 8; 5 – Zalęcino, nr 22; 6 – Trzebież-Brzózki, nr 21; 7 – Santok, nr 14; a – Marin-Neuchatel; b – Nowogród; c – Brodski Drenovac; e – Schwödiau; f – Durestede.

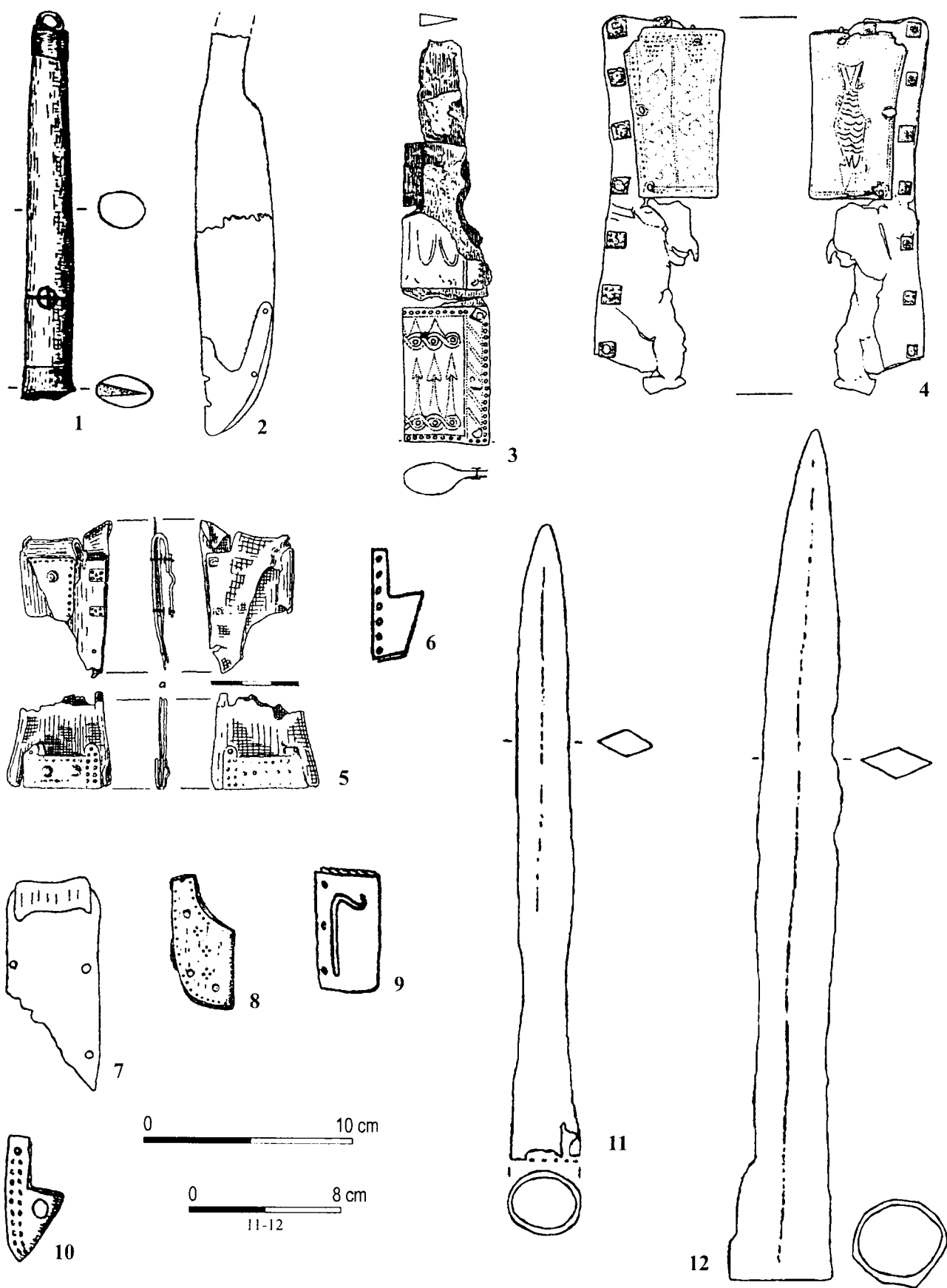
Tablica III. Tabela IA: 1-2, 3 – Cedynia, nr 3, 2; 4 – Ciecholub, nr 4; 5 – Słupsk, nr 16; 6 – Szczecin III, nr 19; 7 – Mirosławiec, nr 12; 8 – Barwino, nr 1.

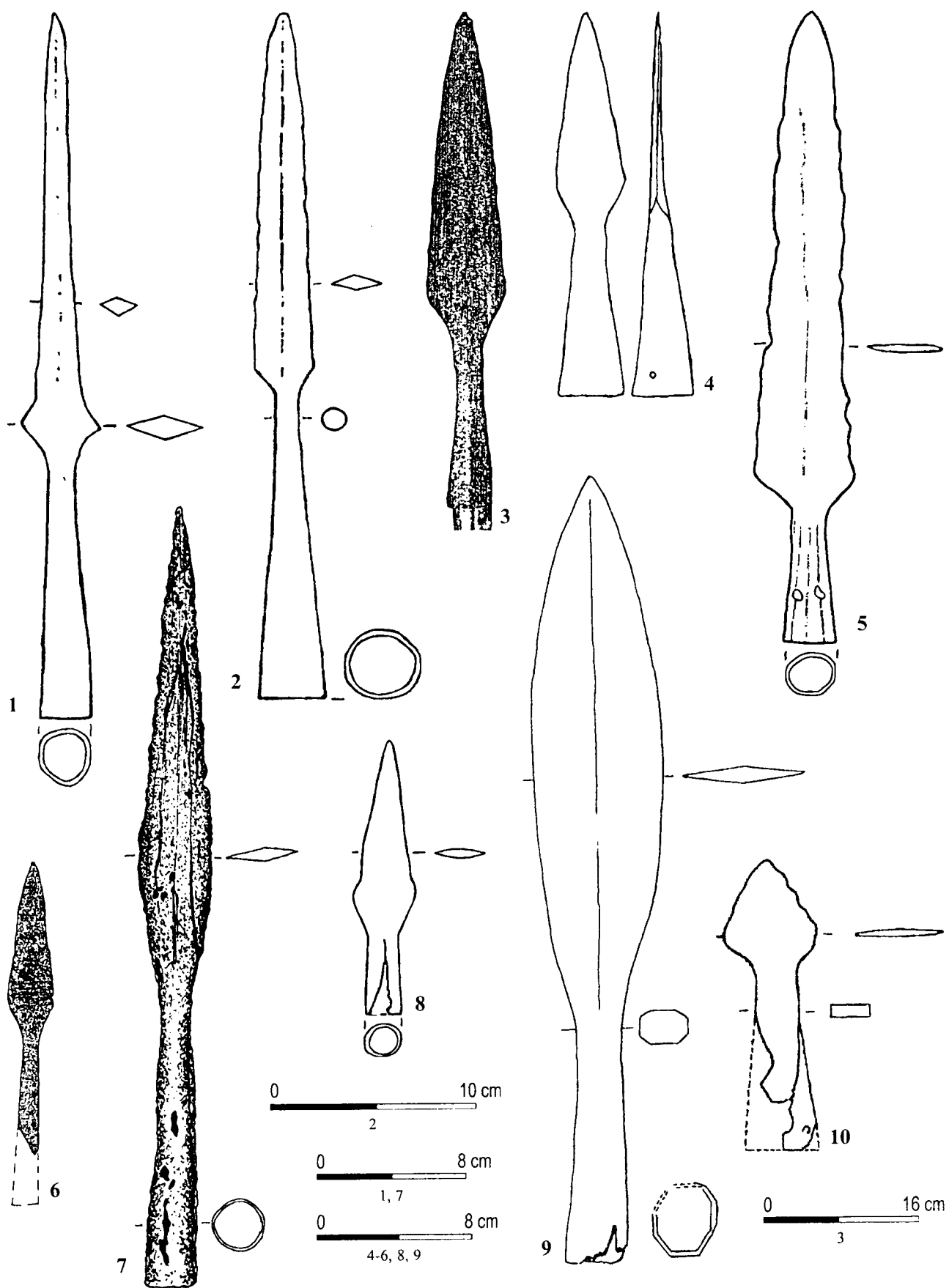
Tablica IV. Tabela II: 1 – Kołobrzeg-Budzistowo, nr 1; 2 – Wolin, nr 3; 3 – Szczecin-Podzamcze, nr 2. Tabela IIIA: 4 – Stargard Szczeciński, nr 8; 5, 6 – Szczecin-Podzamcze, nr 11, 9; 7 – Cedyń 2, nr 2; 8 – Cedyń 2, nr 1; 9 – Kunowo, nr 7.

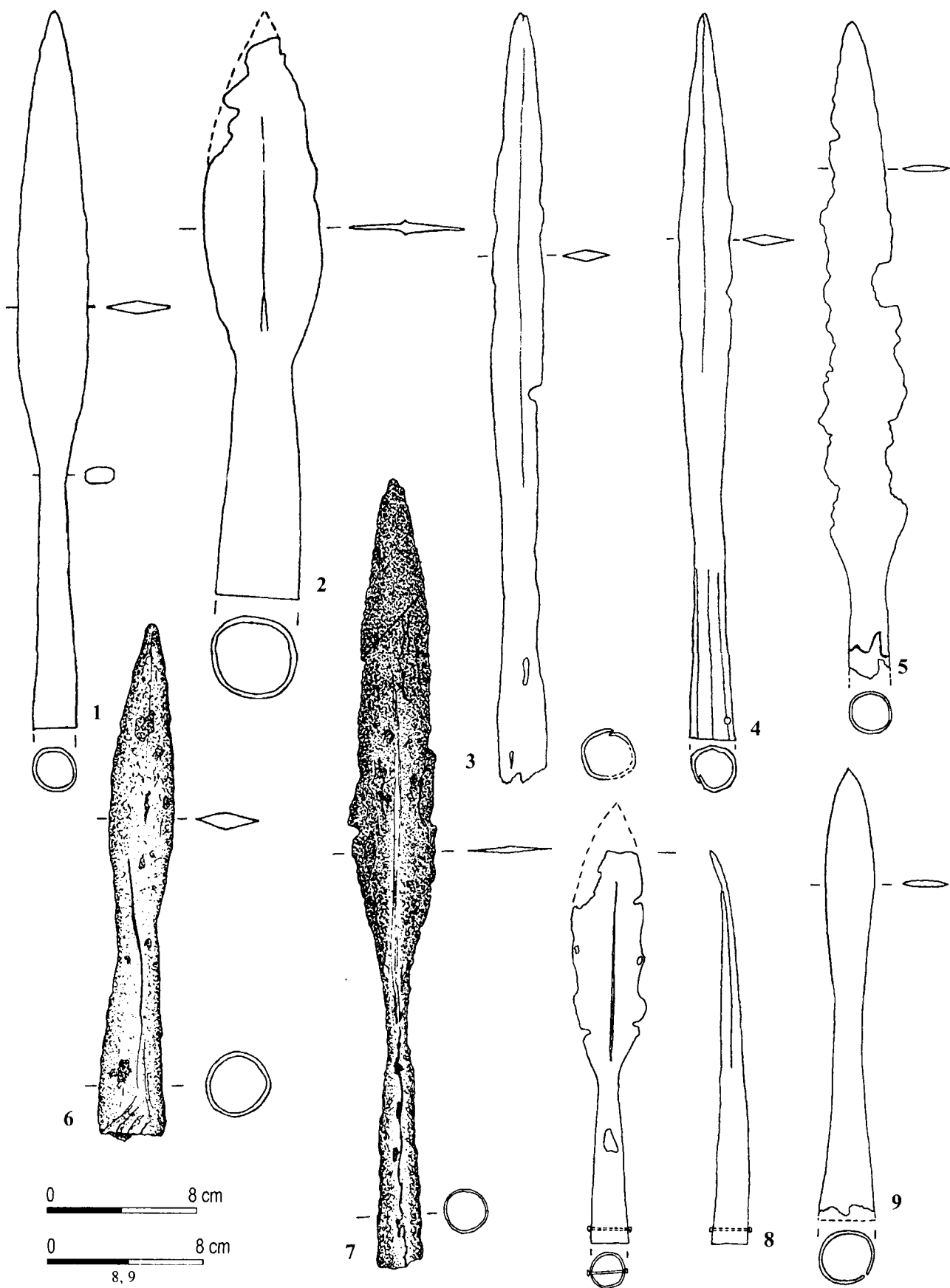
Tablica V. Tabela IIIA: 1 – Szczecin-Podzamcze, nr 10; 2, 4 – Cedynia 2, nr 3, 5; 3, 5 – Cedynia 2a, nr 4, 6; 6-8 – Wolin 1, nr 12-14; 9 – Pomorze Zachodnie, nr 18; 10 – Wolin-Wzgórze „Młynówka”, nr 15. Tabela IIIC: 11 – Szczecin-Rynek Warzywny, nr 16. Tabela IIIB: 12 – Szczecin-Wzgórze Zamkowe, nr 6.

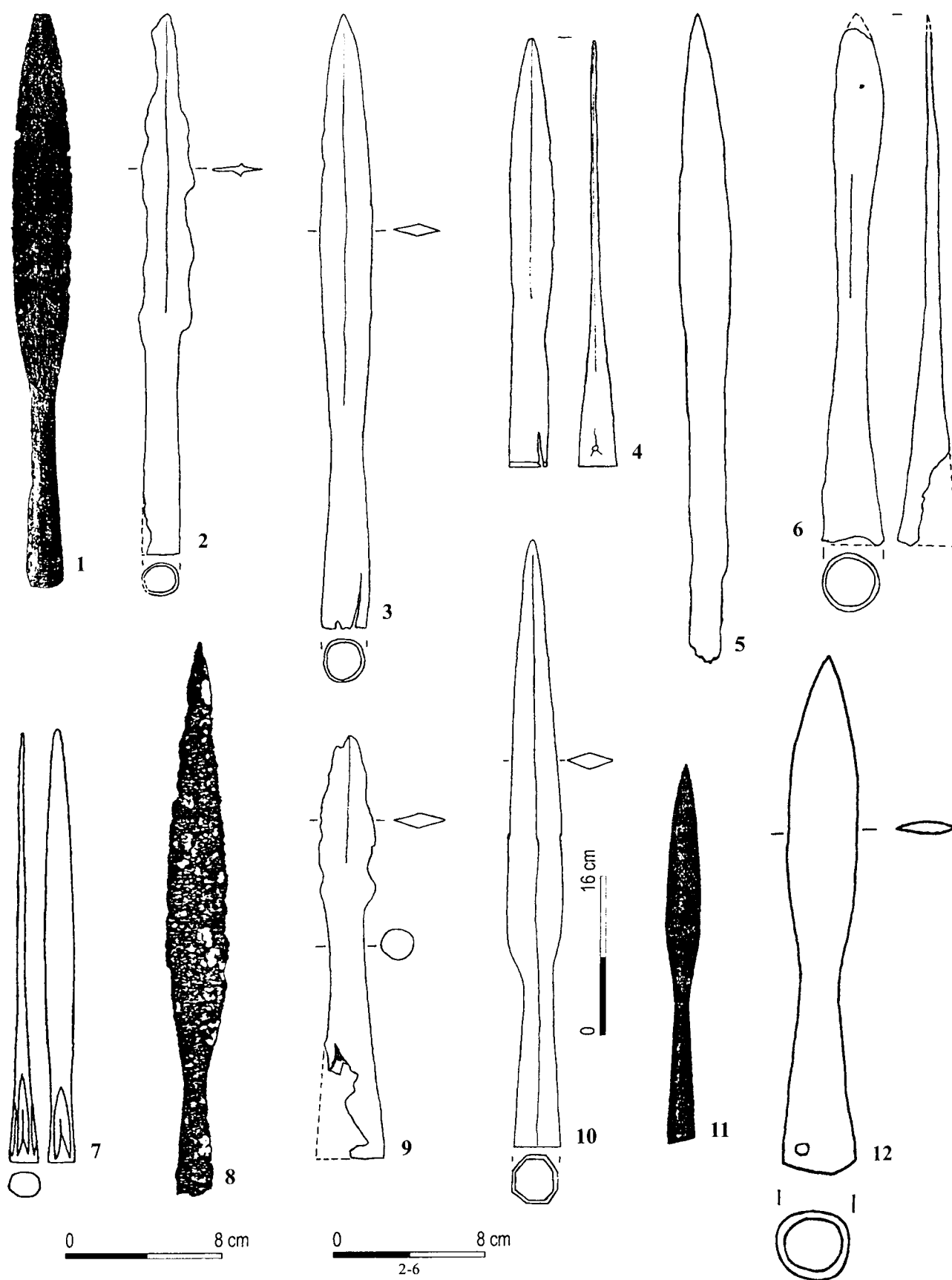
Tablica VI. Tabela IIIB: 1, 4 – Szczecin-Podzamcze, nr 5, 15; 3 – Kunowo, nr 3. Tabela IIIC: 2, 5, 7 – Cewlino, nr 3, 2, 1; 6 – Karlino, nr 6; 8 – Wolin, nr 25; 9 – Strykocin, nr 14; 10 – Lejkowo, nr 8. Tabela IVA: 11 – Zieleniewo, nr 28; 12 – Pomorze Zachodnie, nr 32.

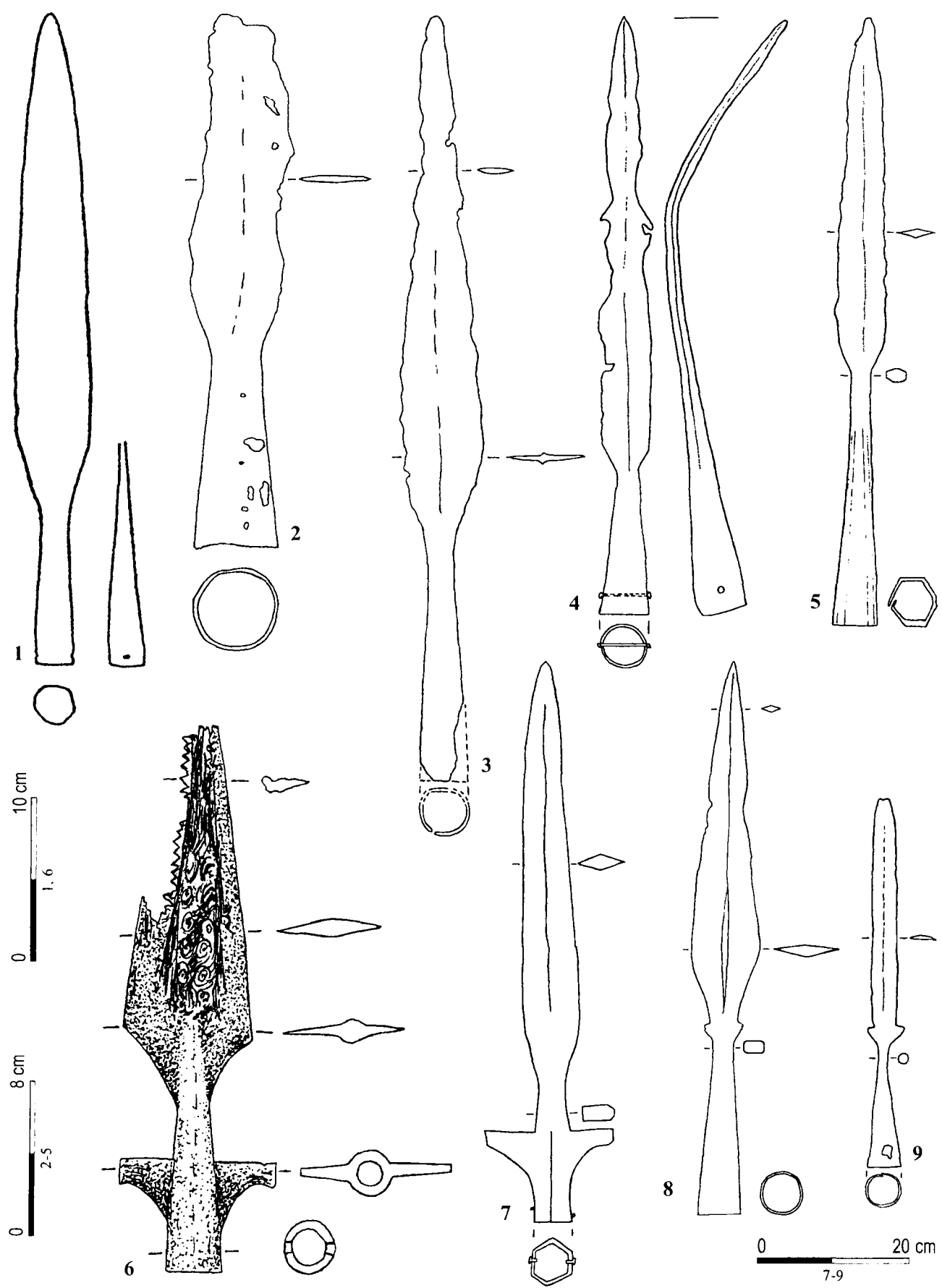
Tablica VII. Tabela IVA: 1 – Szczecin-Podzamcze, nr 19; 2 – Osinów Dolny, nr 13; 3-5, 7-10 – Pomorze Zachodnie, nr 33-36, 44, 45, 61; 6 – Wolin, nr 25.

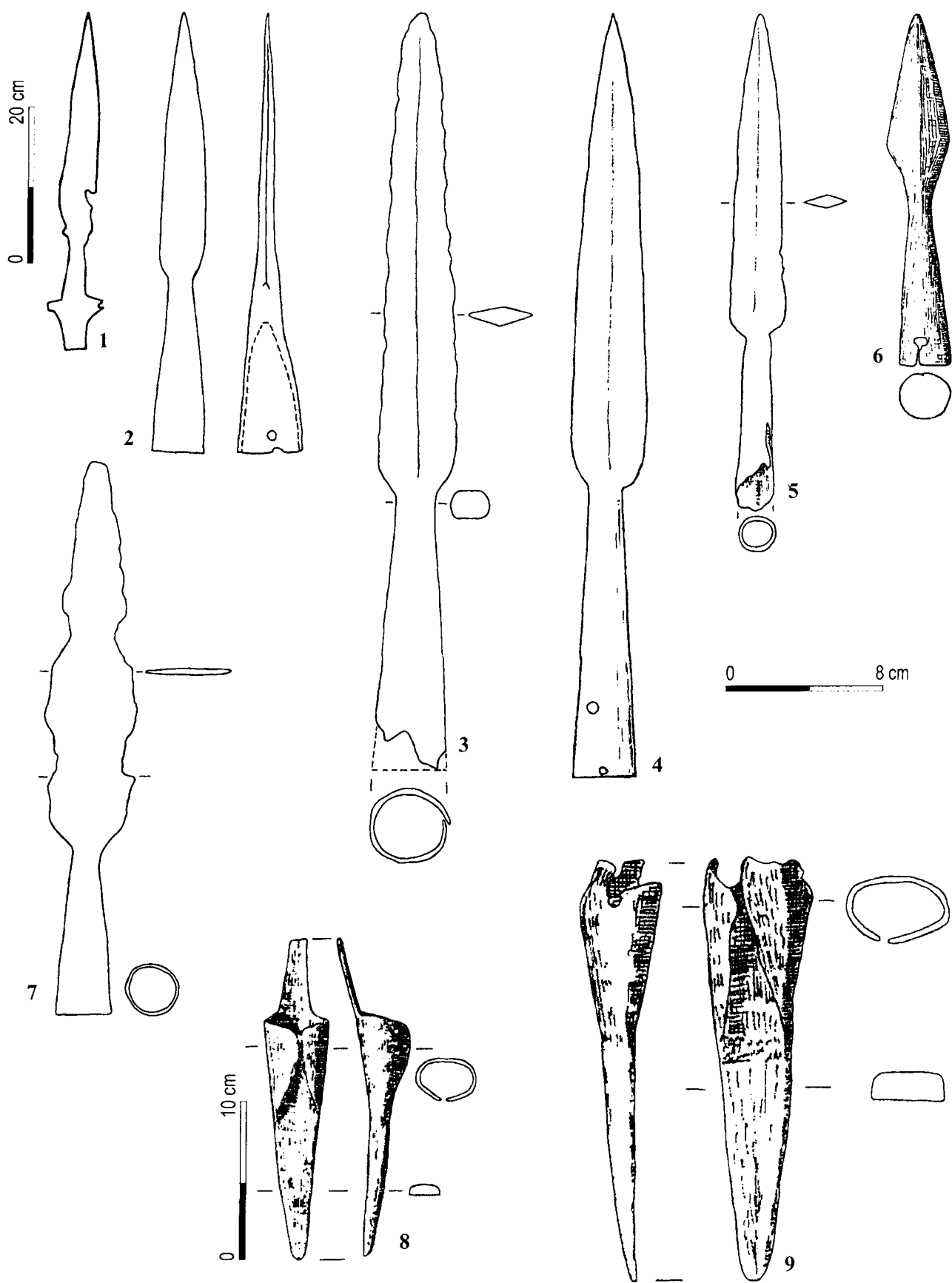
Tablica VIII. Tabela IVA: 1, 3-9 – Pomorze Zachodnie, nr 37, 46-48, 50, 55-57; 2 – Zieleniewo, nr 29.

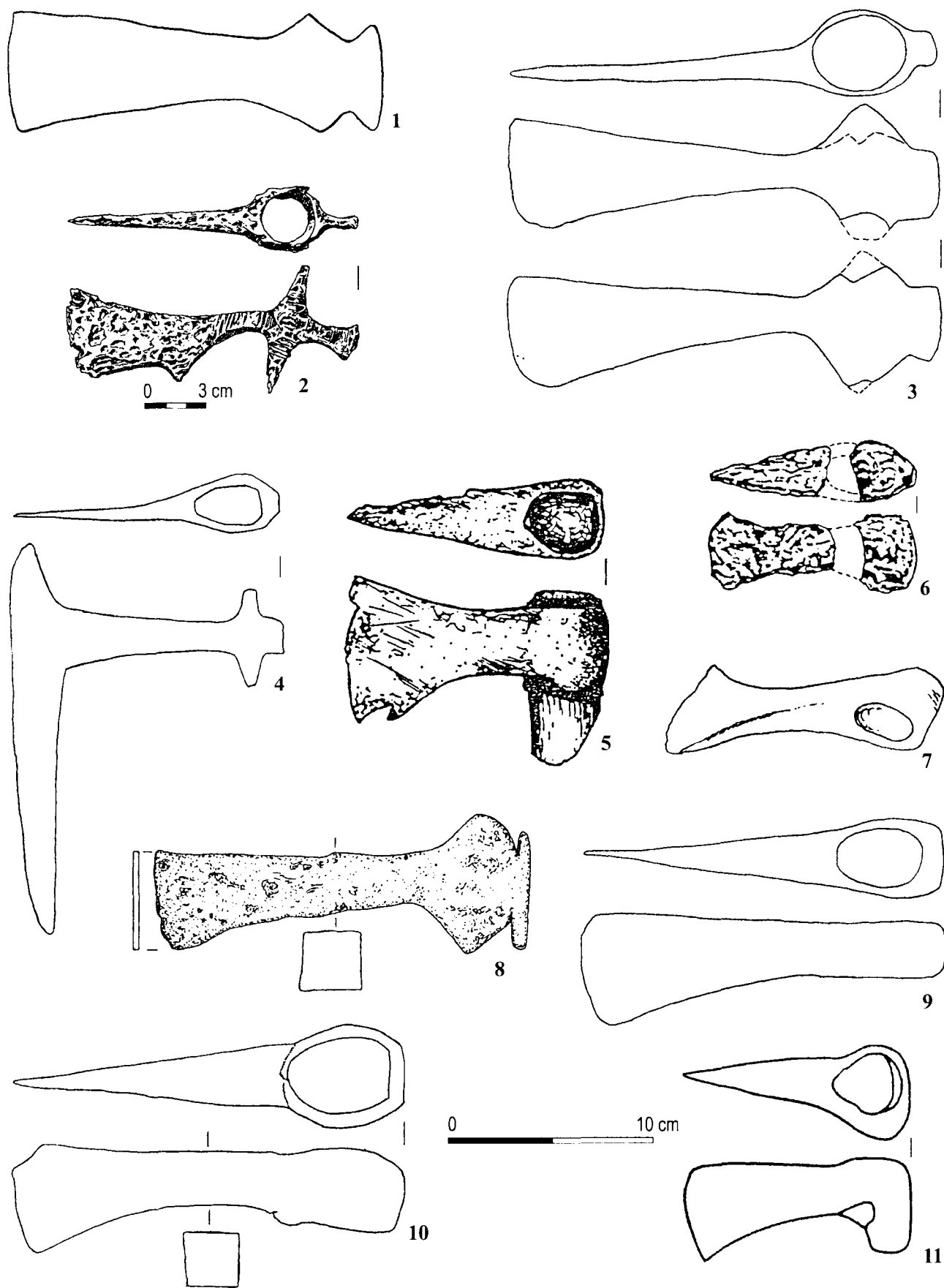
Tablica IX. Tabela IVA: 1 – Świnoujście, nr 23; 2 – Gryfino, nr 7; 3, 4, 6, 9 – Pomorze Zachodnie, nr 40, 51, 38, 42; 5 – Złocieniec, nr 30; 7 – Kopice, nr 9; 8 – Trzebiatów, nr 24; 10 – Nowe Warpno, nr 12; 11 – Łoźnica, nr 11; 12 – Darłowo, nr 4.

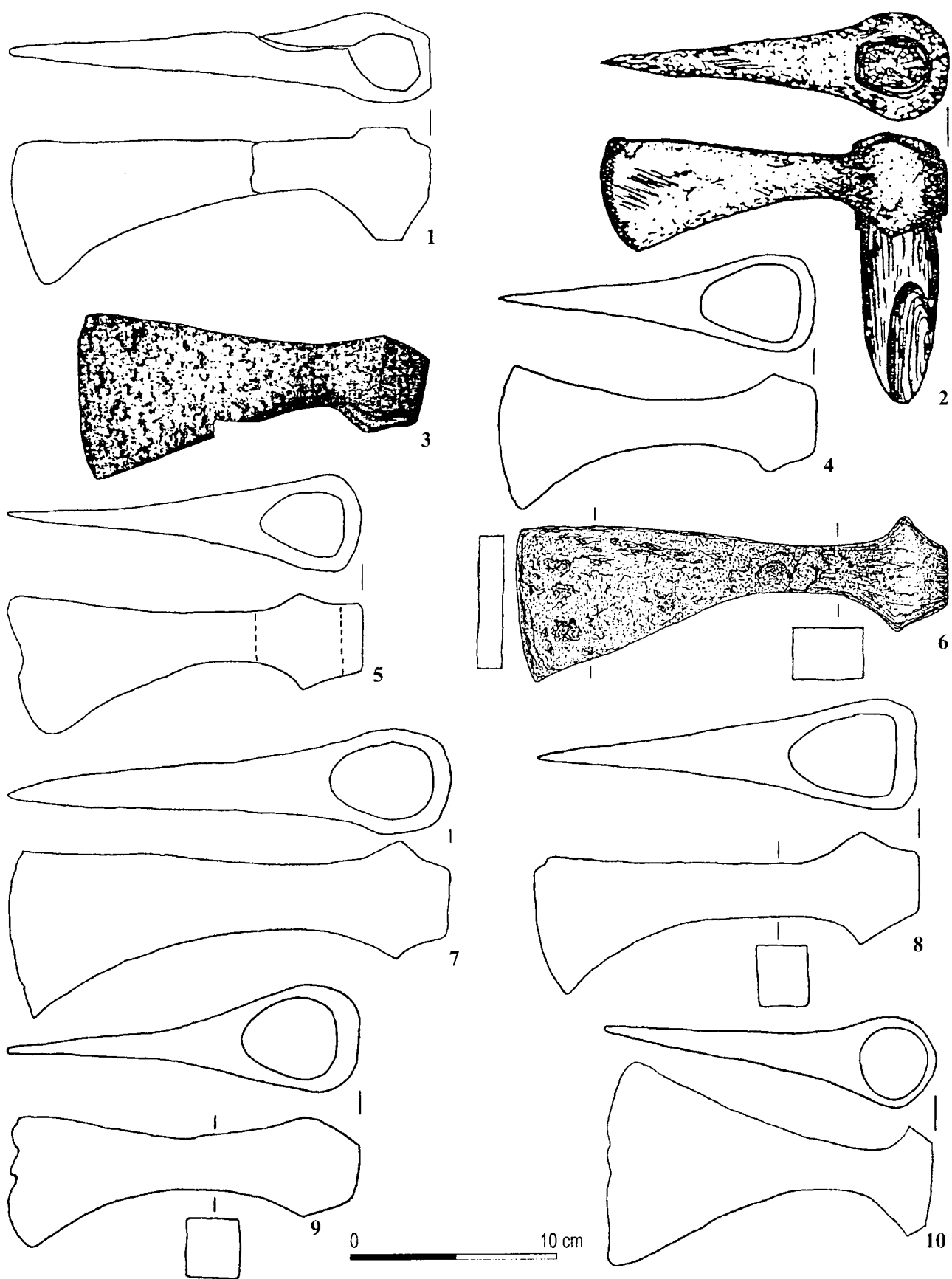
Tablica X. Tabela IVA: 1 – Kopice, nr 8; 2-7 – Pomorze Zachodnie, nr 39, 43, 49, 54, 58, 60; 8, 9 – Stepnica, nr 15, 16.

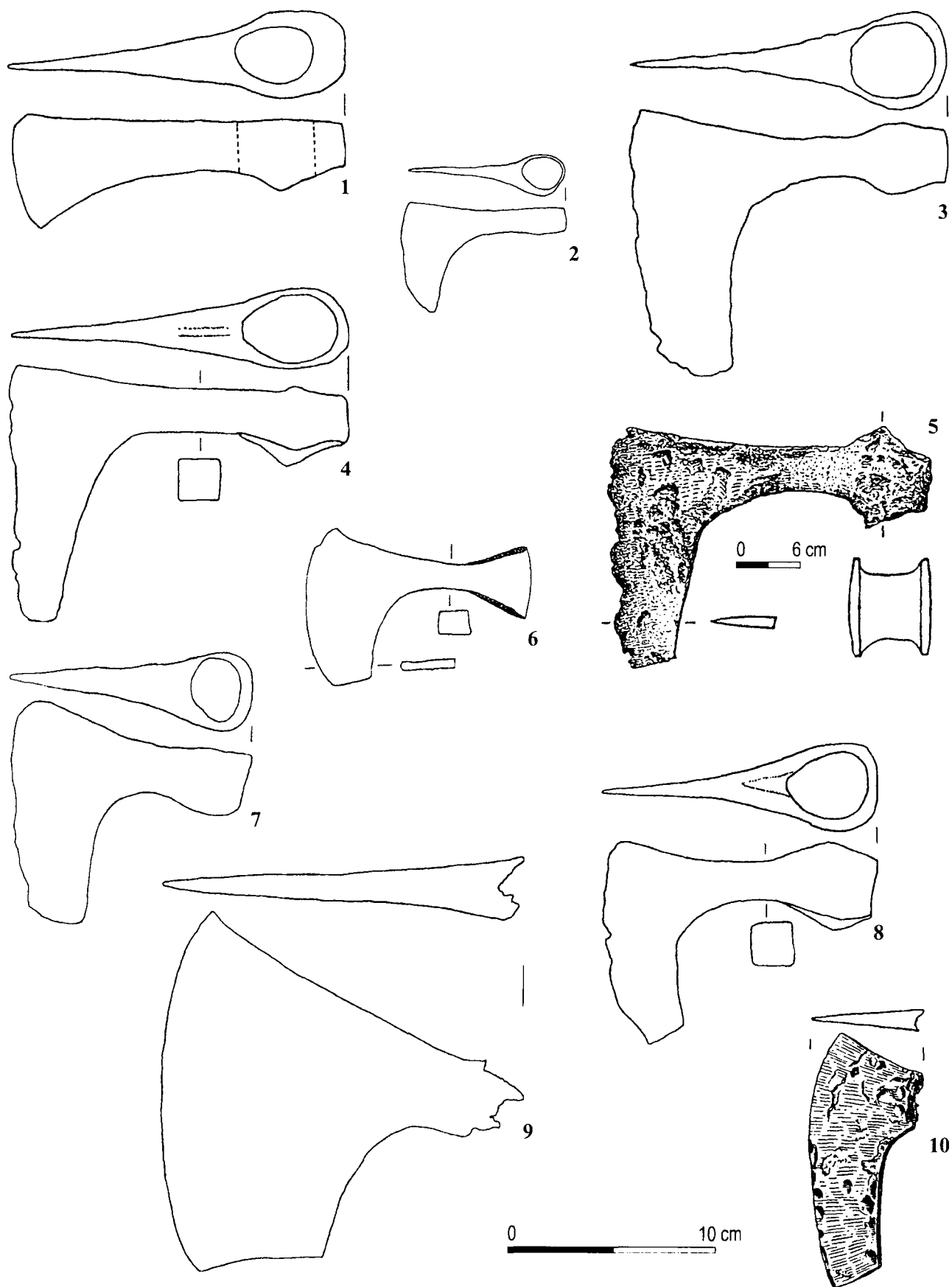
Tablaca XI. Tabela IVA: 1, 3, 7 – Pomorze Zachodnie, nr 41, 59, 52; 2 – Cedyňa, nr 3; 4 – Ostrowiec, nr 14; 5, 6 – Szczecin-Podzamcze, nr 20, 21. Tabela VA: 8, 9 – Szczecin-Podzamcze, nr 1, 2.

Tablica XII. Tabela VI: 1 – Włodarka, nr 22; 2 – Bardy, nr 1; 3, 4, 9, 10 – Pomorze Zachodnie, nr 23, 24, 26, 25; 5 – Bobięcino, nr 3; 6 – Barwino, nr 2; 7 – Parsęcko, nr 9; 8 – Szczecin, nr 13; 11 – Szczecin-Rynek Warzywny, nr 16.

Tablica XIII. Tabela VI: 1 – Kołobrzeg, nr 5; 2 – Bobięcino, nr 4; 3 – Noskowo, nr 8; 4 – Szczecin-Podzamcze, nr 14; 5-10 – Pomorze Zachodnie, nr 27-32.

Tablica XIV. Tabela VI: 1, 4, 8 – Pomorze Zachodnie, nr 33, 34, 36; 2 – Parsęcko, nr 10; 3, 10 – Szczecin-Rynek Warzywny, nr 17, 18; 5 – Straczno, nr 11; 6 – Ujście, nr 19; 7 – Kozielice, nr 7; 9 – Szczecin-Podzamcze, nr 15

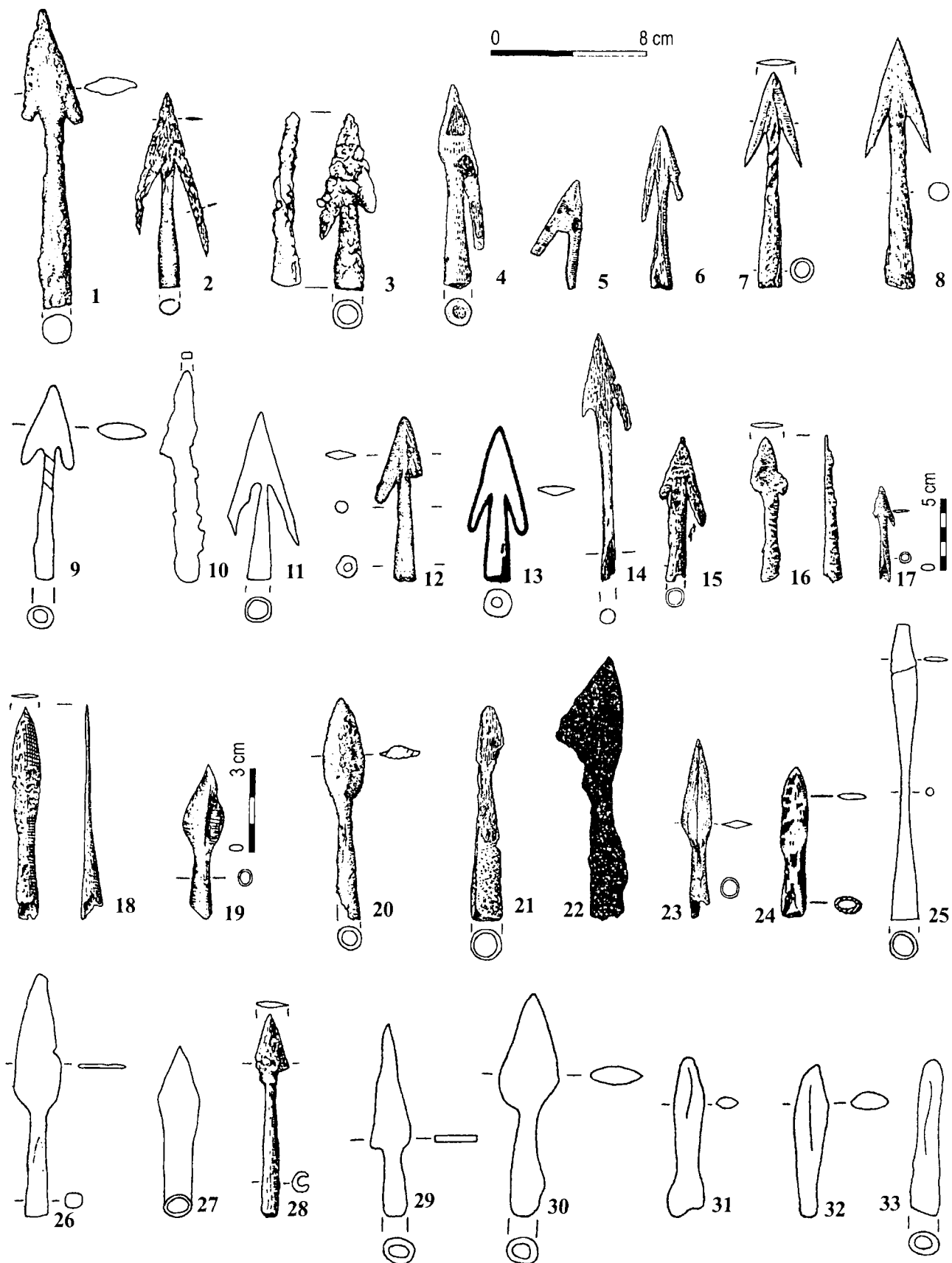
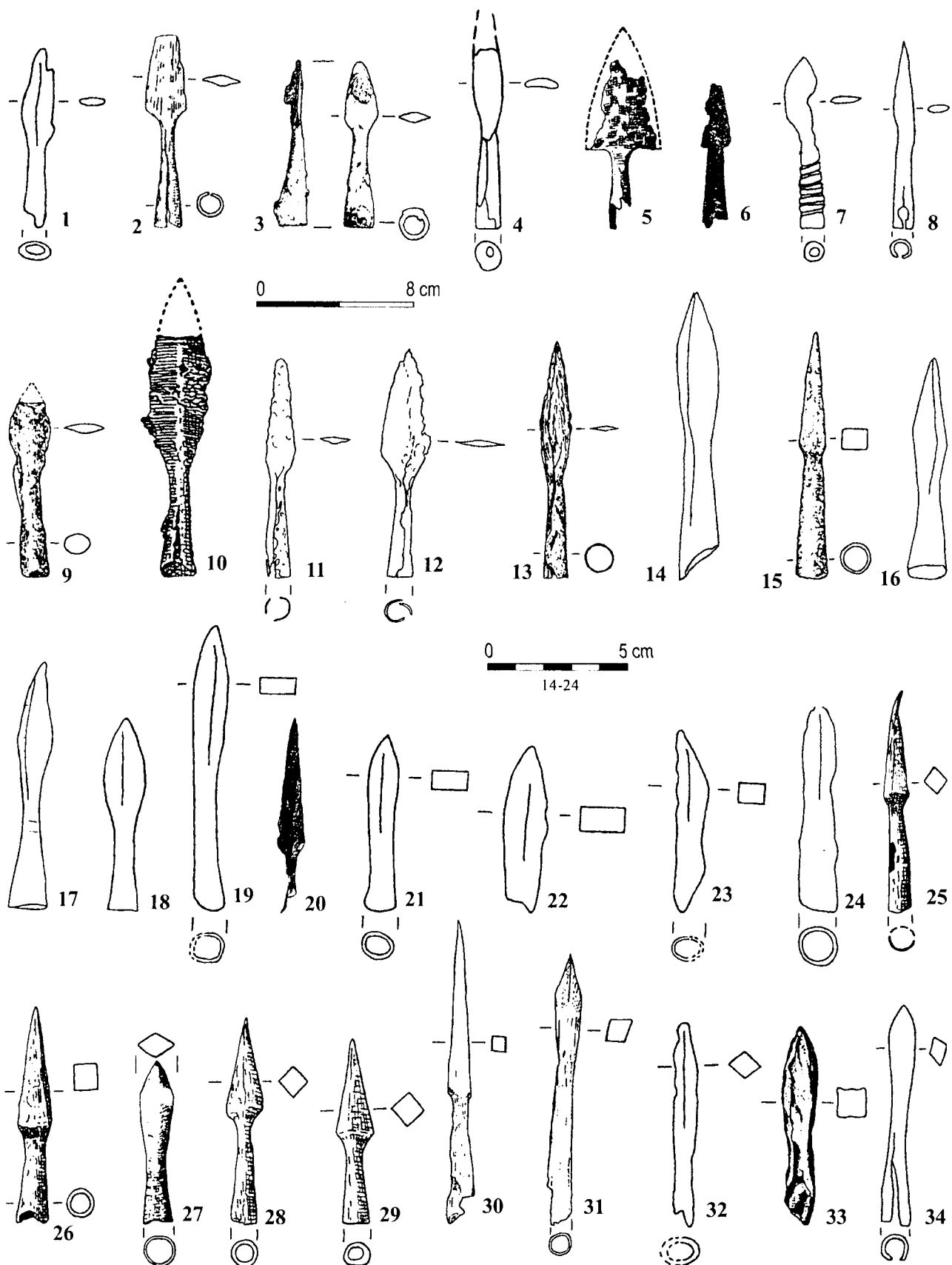
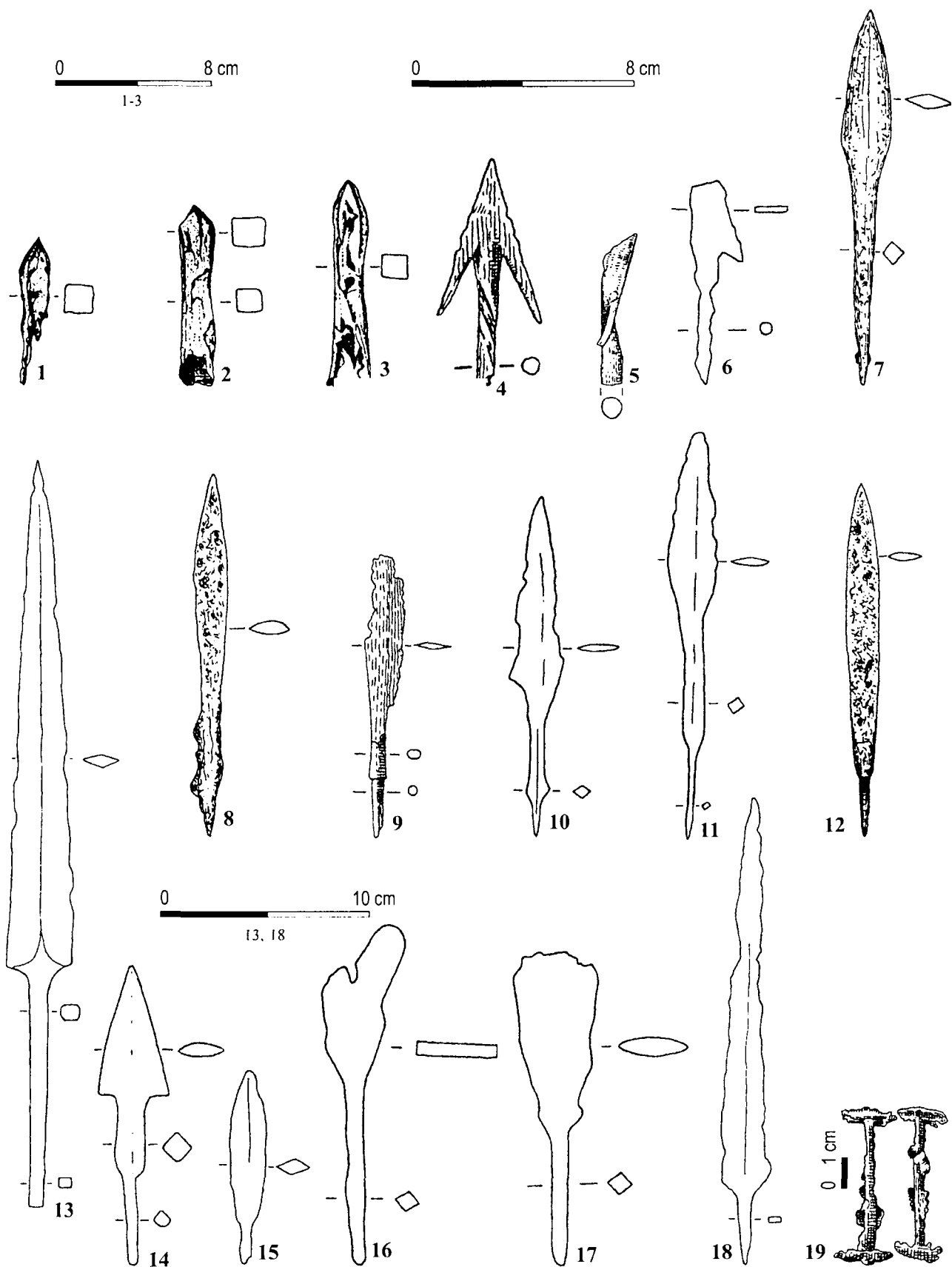

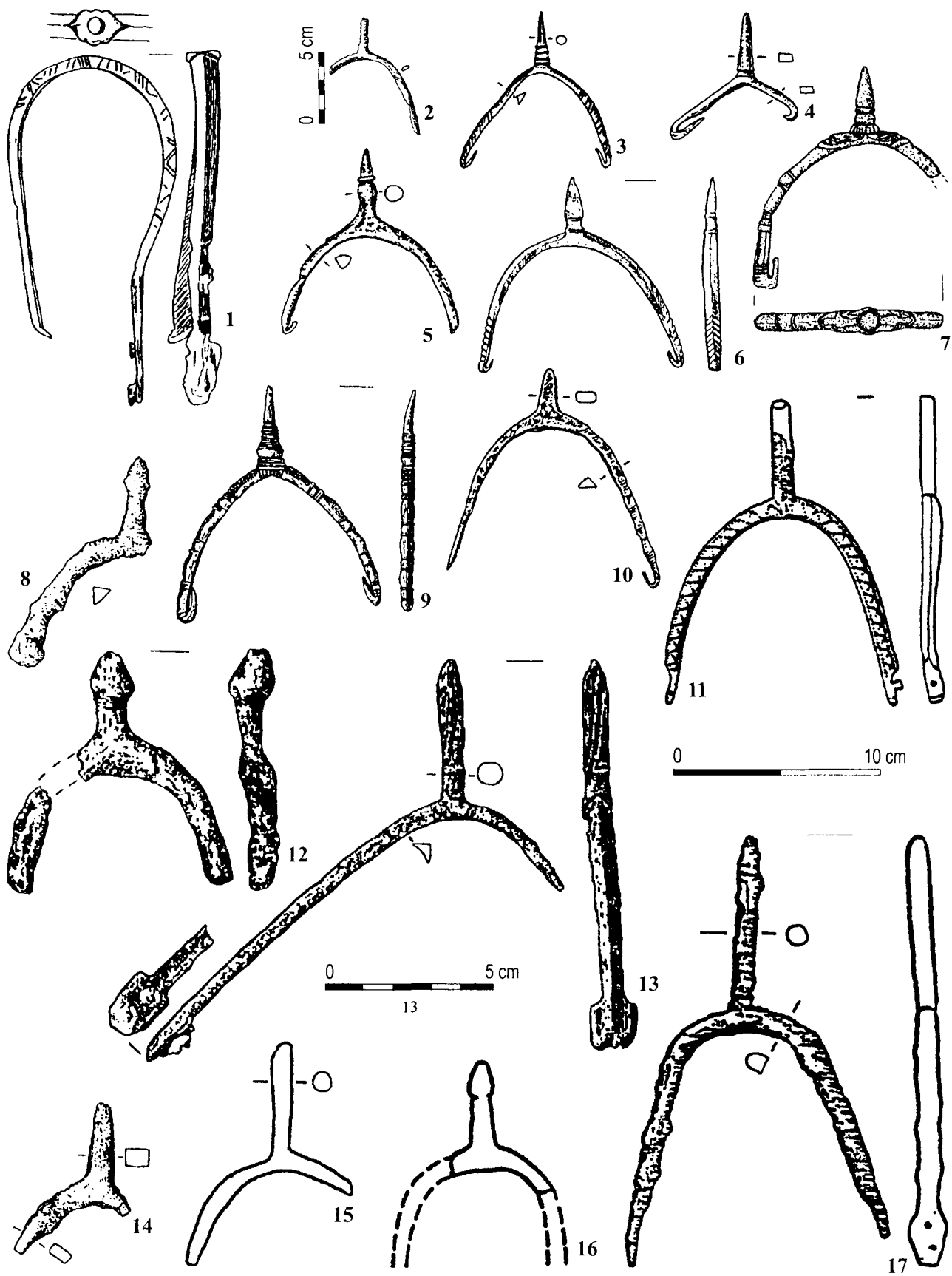
Tabela VIIA: 1, 20 – Cedynia 2, nr 7, 9; 2, 3 – Cedynia 2a, nr 12, 13; 4, 5, 21 – Gardziec, nr 16, 17, 18; 6, 17 – Kołobrzeg, nr 26, 25; 7, 8, 28 – Radacz, nr 35, 34, 36; 9, 10, 29-33 – Stare Drawsko, nr 37, 38, 39-42; 11 – Szczecin-Podzamcze, nr 56; 12, 13 – Szczecin-Rynek Warzywny, nr 62, 63; 14 – Szczecin-Wzgórze Zamkowe, nr 65; 15 – Ujście, nr 72; 16, 18 – Bardy, nr 4, 3; 19 – Cedynia 1, nr 6; 22 – Gołańcz Pomorski, nr 20; 23 – Kamień Pomorski, nr 21; 24 – Kędzyno, nr 22; 25 – Łobżany, nr 30; 26 – Kunowo, nr 29; 27 – Pyrzyce, nr 33.

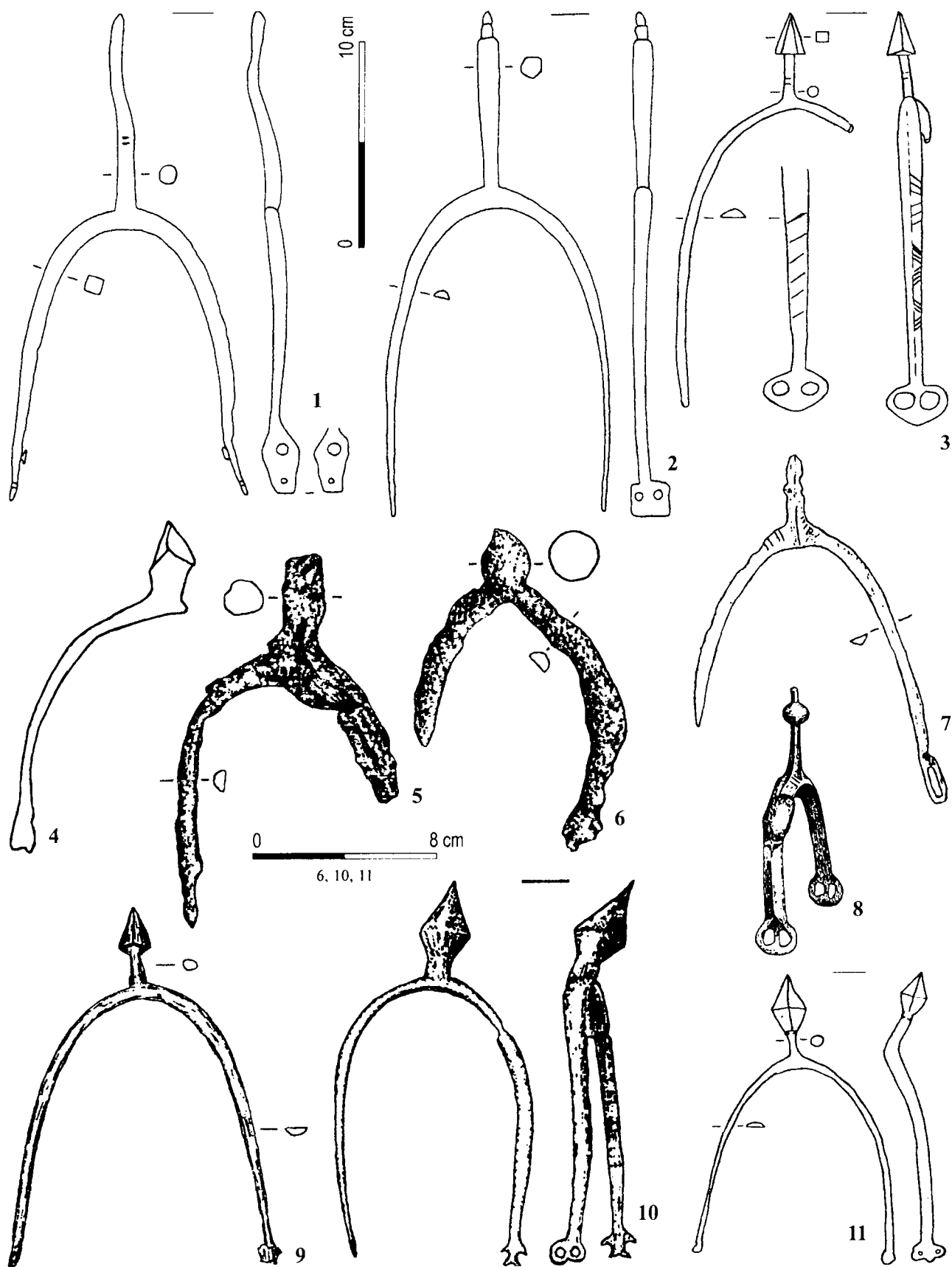
Tablica XVI. Tabela VIIA: 1, 18, 21-24, 32 – Stare Drawsko, nr 44, 47-50, 45; 2, 3, 26, 30, 31 – Szczecin-Podzamcze, nr 57, 58, 61, 59, 60; 4 – Szczecin-Rynek Warzywny, nr 64; 5, 25, 27-29 – Szczecin-Wzgórze Zamkowe, nr 66, 67, 70, 68, 69; 6, 20 – Wolin 1, nr 73, 74; 7 – Wolin 2, nr 75; 8, 34 – Wolin 5, nr 76, 77; 9 – Żołędowo, nr 89; 10 – Wolin 9, nr 84; 11-13 – Pomorze Zachodnie, nr 91, 90, 92; 14, 16 – Donatowo, nr 14, 15; 15 – Cedynia 2, nr 10; 17 – Oleszno, nr 31; 18 – Police, nr 32; 33 – Złotów, nr 88.

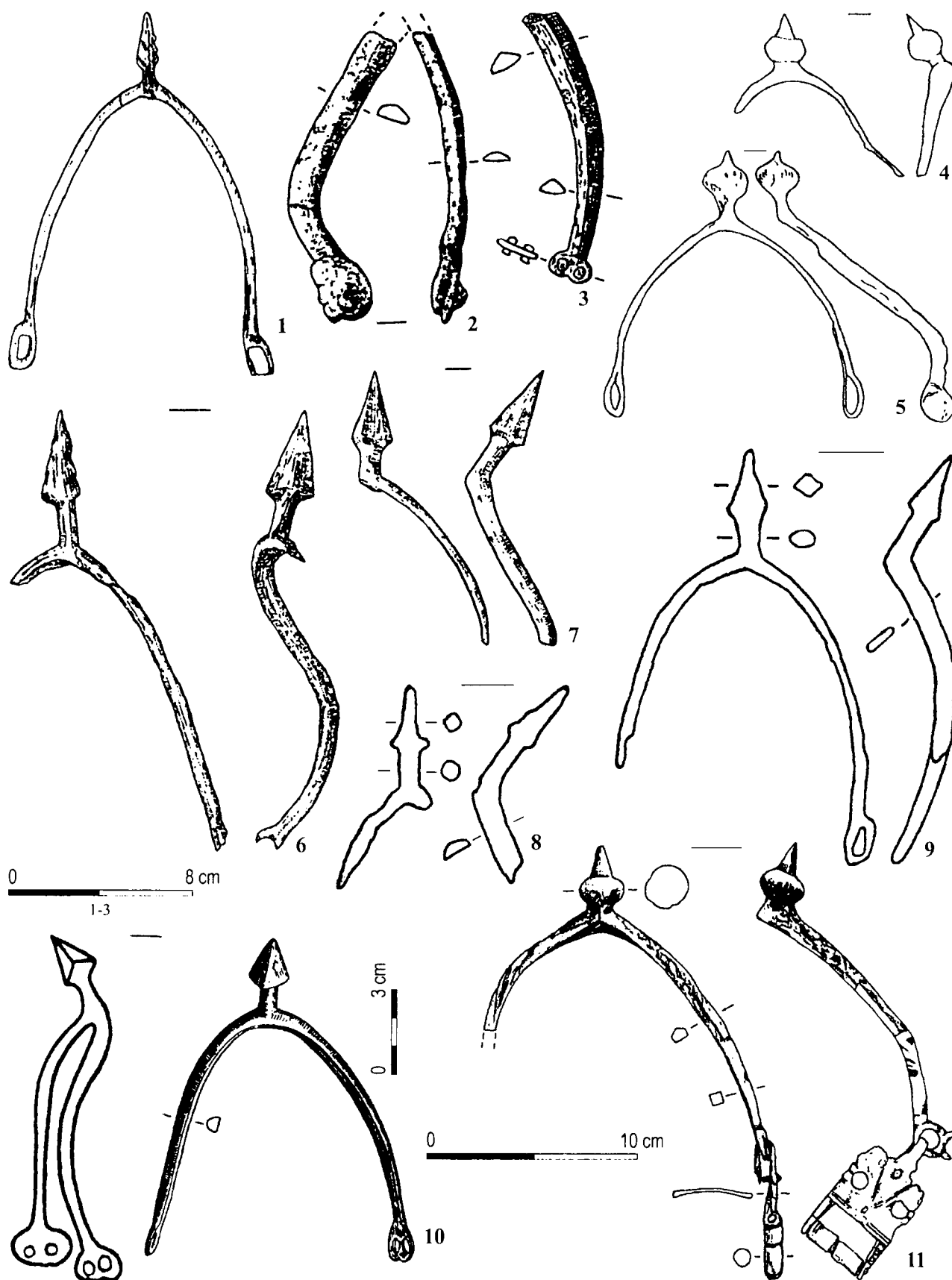
Tablica XVII. Tabela VIIA: 1-3 – Złotow, nr 86, 87, 85; 4, 9 – Bardy, nr 1, 2; 5 – Gardziec, nr 19; 6, 15-17 – Stare Drawsko, nr 51, 52-54; 7, 8, 12 – Wolin 8, nr 81, 83, 82; 10, 11, 14 – Wolin 5, nr 78, 79, 80; 13, 18 – Pomorze Zachodnie, nr 3, 4. Tabela IX: 19 – Wolin 9, nr 6.

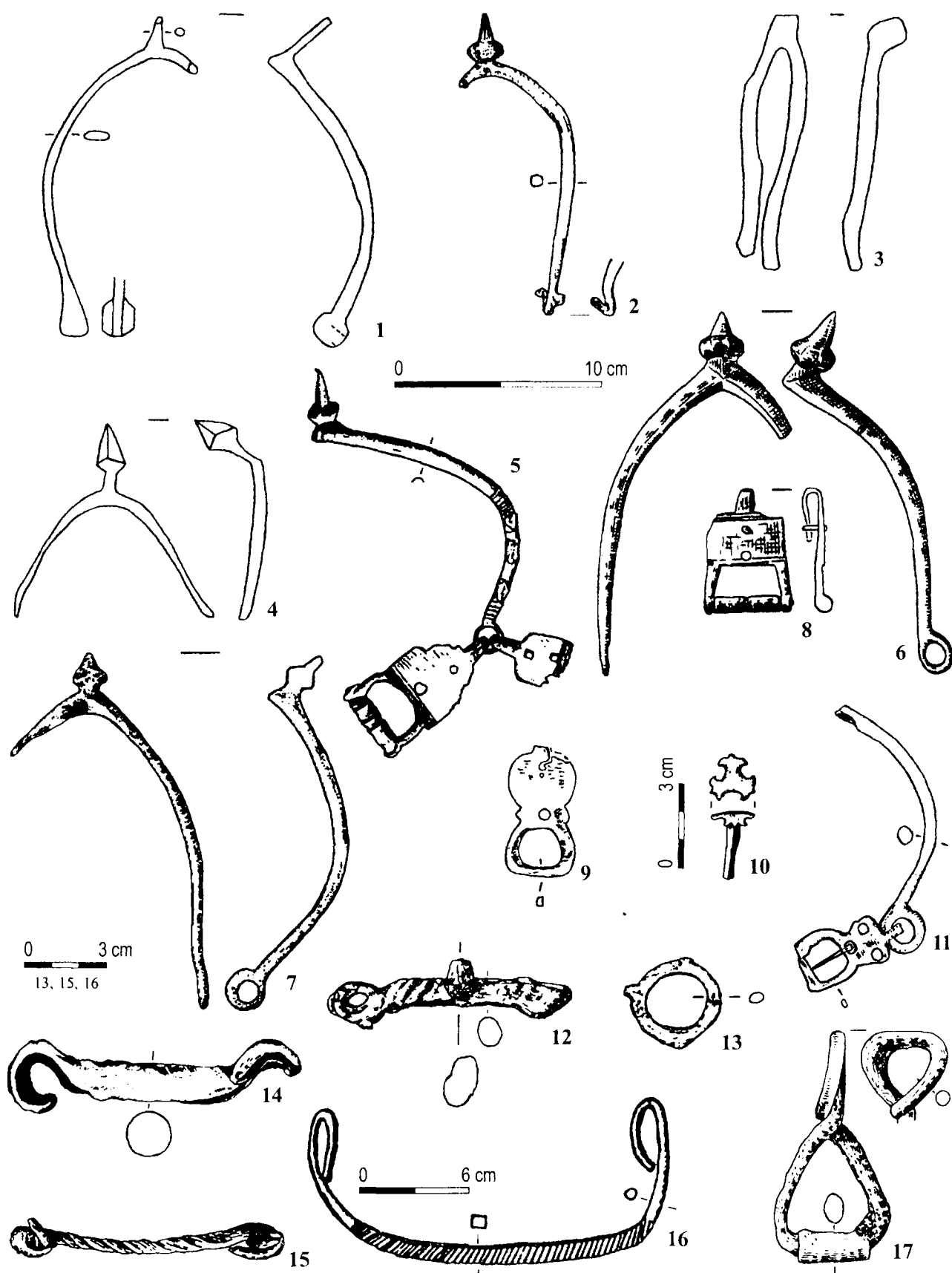
Tablica XVIII. Tabela X: 1 – Recz, nr 2; 3 – Szczecin, nr 9; 4, 10 – Kędrzyno, nr 3, 2; 5, 8 – Radacz, nr 4, 5; 6 – Słupsk, nr 8; 7 – Drawsko Pomorskie, nr 1; 9 – Ujście, nr 10. Tabela XI: 2, 12 – Kołobrzeg-Budzistowo, nr 5, 8; 11 – Wolin 5, nr 39; 13 – Ostrowiec, nr 15; 14, 17 – Radacz, nr 6; 16; 15 – Kunowo, nr 12; 16 – Szczecin-Rynek Warzywny, nr 34.

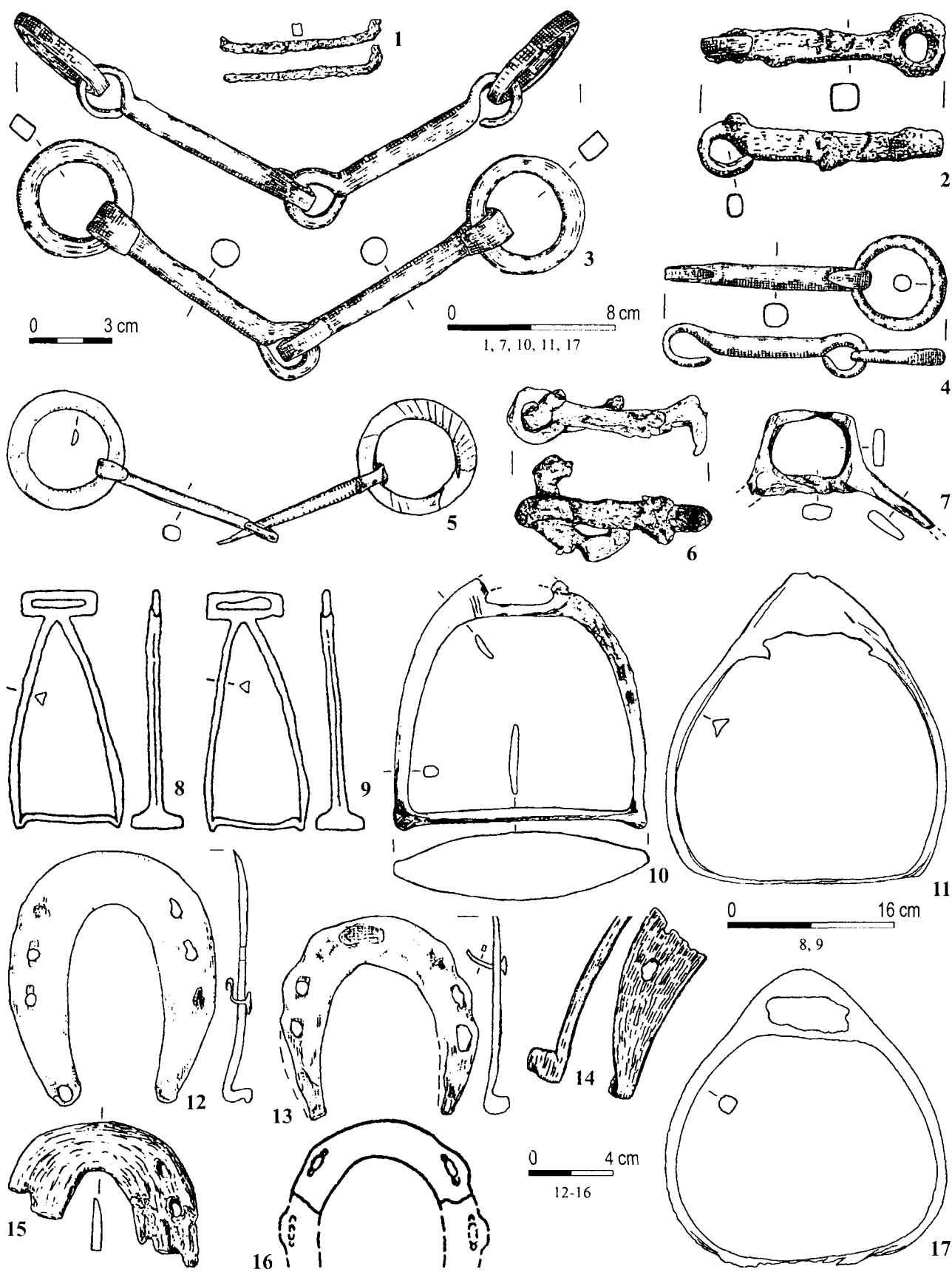
Tablica XIX. Tabela XI: 1, 2 – Pomorze Zachodnie, nr 41, 42; 3, 7, 11 – Szczecin-Podzamcze, nr 20, 18, 21; 4, 10 – Kołobrzeg-Budzistowo, nr 11, 6; 5 – Cedynia 2a, nr 2; 6 – Cedynia 2, nr 1; 8 – Wietrzno, nr 38; 9 – Ujście, nr 37.

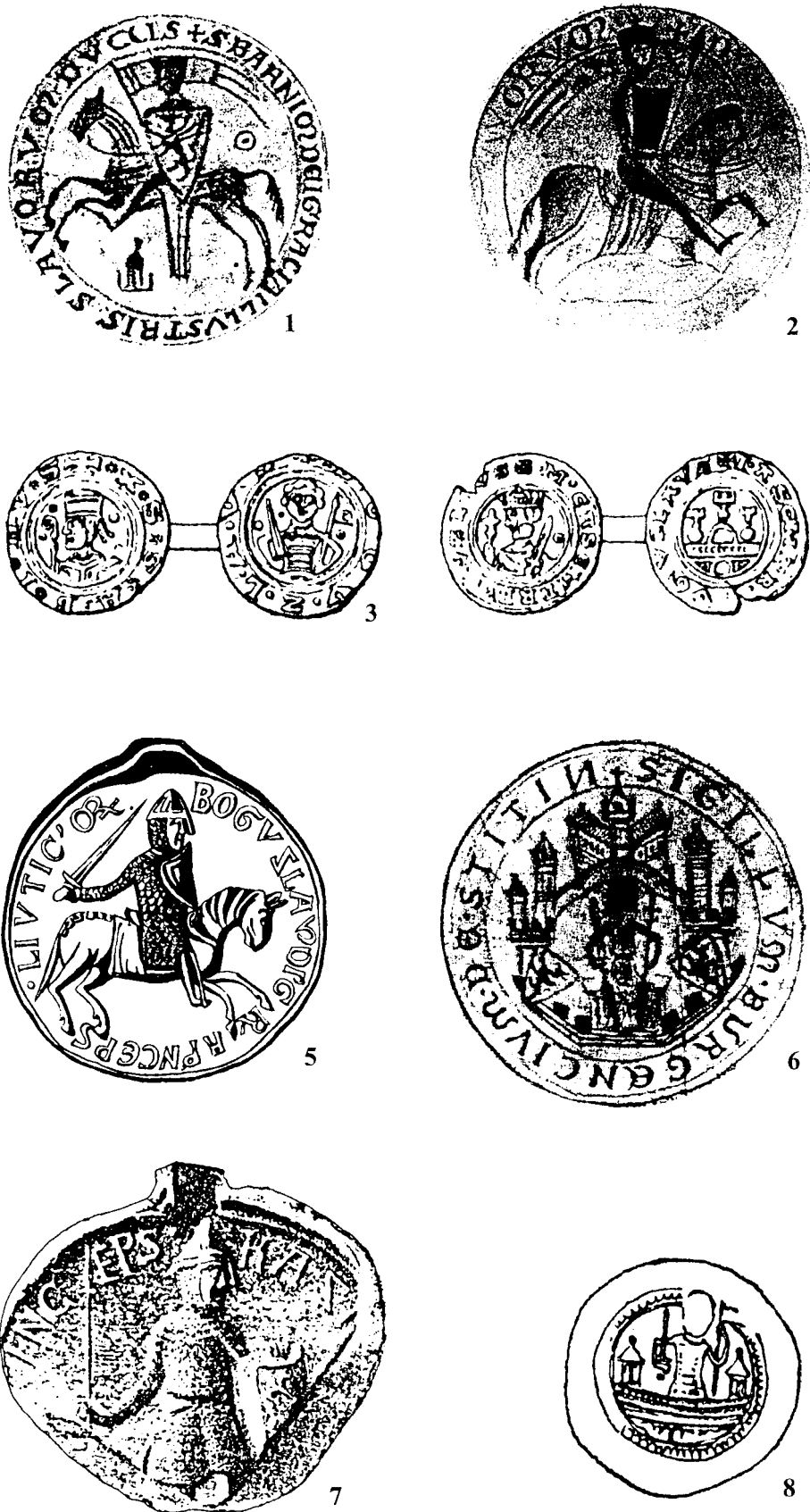
Tablica XX. Tabela XI: 1-3, 5, 11 – Szczecin-Podzamcze, nr 19, 30, 29, 23 24; 4, 6, 7 – Kołobrzeg-Budzistowo, nr 10, 9, 7; 8, 9 – Szczecin-Wzgórze Zamkowe, nr 35, 36; 10 – Szczecin-Rynek Warzywny, nr 33.

Tablica XXI. Tabela XI: 1, 2, 5-9, 11 – Szczecin-Podzamcze, nr 22, 26, 31, 25, 28, 32, 27; 3, 4 – Pomorze Zachodnie, nr 44, 43. Tabela XIII: 12 – Szczecin-Podzamcze, nr 12; 14 – Złotów, nr 14; 15 – Kołobrzeg-Budzistowo, nr 15; 16 – Police, nr 16. 13 – Szczecin-Podzamcze; 17 – Jarszewo.

Tablica XXII. Tabela XII: 1 – Barwino, nr 1; 7, 10 – Szczecin-Podzamcze, nr 6, 5; 8, 9 – Górki, nr 3, 4; 11, 17 – Pomorze Zachodnie, nr 8, 7. Tabela XIII: 2-6 – Szczecin-Podzamcze, nr 5-9. Tabela IV: 12-14 – Szczecin-Podzamcze, nr 5-7; 15 – Szczecin-Wzgórze Zamkowe, nr 12; 16 – Szczecin-Rynek Warzywny, nr 9.

Tablica XXIII. Tabela XV: 1, 2 – pieczęć Barnima I, nr 8, 9; 3 – denar Bogusława I, nr 1; 4 – denar Kazimierz I i Bogusława I, nr 2; 5 – pieczęć Bogusława I, nr 4; 6 – pieczęć miasta Szczecina, nr 10; 7 – pieczęć mniejsza Kazimierza I, nr 5; 8 – brakteat Kazimierza I i Bogusława I, nr 3.

DIE FRÜHMITTELALTERLICHE BEWAFFNUNG IN WESTPOMMERN IM SPIEGEL DER ARCHÄOLOGISCHEN QUELLEN

Seit der Veröffentlichung der für die archäologische Erforschung des altpolnischen Rüstungswesen bedeutendsten Monografie von Andrzej Nadolski sind fast 50 Jahre vergangen. In der Zwischenzeit wurden von den Archäologen viele neue Materialien gefunden. Zurzeit kennen wir z.B. über 300 Exemplare von Waffen aus dem Gebiet Westpommerns, also ungefähr viermal mehr als man in den Studien von A. Nadolski berücksichtigt hat. Ein großer Teil dieser Funde kommt von den Ausgrabungen so berühmter Fundstellen wie z. B. ein Siedlungskomplex in Bardach – Świelub, das Gräberfeld in Cedynia, die Vorzeitburg in Kołobrzeg, die städtische Siedlung in Szczecin. Sie haben aber bis heute keine monographischen und spezialistischen Bearbeitungen erfahren. Also gibt es einen Bedarf, noch einmal alle Materialien des Gebiets von ganz Polen zu sammeln und zu beurteilen. Um dieses Unternehmen zu realisieren, wollte man zuerst Studien auf kleineren, mehr im Bereich der Kultur kompakten Gebieten durchführen. Ein solcher Raum war im frühen Mittelalter Westpommern.

Die vorgelegte Veröffentlichung ist ein Versuch, die Bewaffnung aus dem genannten Gebiet präzise zu bearbeiten. Ihr Hauptteil besteht aus der Darstellung und der systematischen Besprechung der aus archäologischen Ausgrabungen und musealen Sammlungen kommenden Stücke. Das schafft eine Basis, um zu Erkenntnissen verschiedener Aspekte der Geschichte von Westpommern zu gelangen, und es erlaubt eine Beurteilung der im polnischen Waffenwesen verwendeten Systematiken zum Einordnen von Funden.

Die untere chronologische Grenze dieser Bearbeitung bestimmen die Anfänge der slawischen Besiedlung im 6. Jh, die sich im Rahmen der teils mit so genannten kleinen Stämmen identifizierten Territorialeinheiten entwickelte. Die weitere politische, wirtschaftliche und gesellschaftliche Geschichte des westlichen Pommerns verlief in seiner inneren Entwicklung im Rhythmus von Kontakten mit Skandinavien, mit den Piastdynastien und mit den im Westen gelegenen deutschsprachigen Ländern. Die obere chronologische Grenze der Bearbeitung bestimmen dagegen die Eroberung des südlichen Teil Pommerns im Jahr 1255 durch brandenburgische Markgrafen, die Gründung von Städten nach dem Magdeburger

Recht seit dem Jahr 1247 und gleichzeitig der Schwund der städtischen „Republiken“ und die Germanisierung der gesellschaftlichen Eliten, so wie auch eine territoriale Zertrümmerung von Westpommern in zwei Landesteile im Jahr 1295.

Die Veröffentlichung umfasst ungefähr 335 Stück an Bewaffnung, unter denen 183 Stück von den archäologischen Ausgrabungen stammen, und die übrigen sind so genannte „lose Funde“. Als Ergänzungsmaterial wurden schriftliche und ikonographische Quellen verwendet.

Das zweite Teil dieser Bearbeitung ist eine Analyse der aufgeteilten Gruppen von Funden. Das sind Schwerter (23 Exemplare) und Elemente der Schwertgarnituren (5 Schwertscheide-schuhe), Dolche (18 Exemplare), Schaftwaffen (63 Exemplare von Speerspitzen und 5 Lanzenschuhen), Breitbahnwaffen (35 Exemplare), Wurfwaffen (91 Speerspitzen), Speerspitzen und Spitzen mit einer nicht bestimmten Funktion (4 Exemplare), Sporen (52 Exemplare) und Elemente von Pferdegeschirren (30 Exemplare)

Beim Ordnen des Materials hat man schon bekannte und angewandte Klassifikationen von verschiedenen Bewaffnungsarten verwendet. In der Regel war es zur präzisen Analyse das entsprechende Mittel. Eine Ausnahme ist hier die Klassifikation der Spitzen von Wurfwaffen. Man hat ihre neue Typologie nach den folgenden Kriterien konstruiert: Eine Art der Befestigung der Spitzen auf dem Radial (Typ I und II), die Form des Querschnitts (Variante A, B) und der Grundriss der Blätter der Spitzen (1-5). Diese Klassifikation hat nicht nur alle Funde genau geordnet, sondern hat auch eine Möglichkeit der typologisch-chronologischen Analyse gegeben und man konnte allgemeine Schlussfolgerungen formulieren, z. B. man kann jetzt feststellen, dass der Typ I (mit einer Tülle) seit Ende des 12. Jh. in der Variante B (vielseitiger Querschnitt) vorkommt. Die Variante II-A (1-3 Spitzen mit einem Schnallendorn, flach, mit Widerhaken und vielseitig) wurde vor allem für das 11. Jh. festgestellt und ist für das Gebiet der skandinavischen Einflüsse charakteristisch.

Bei der Handwaffen versuchte man eine Methode zu erarbeiten, die uns bei der Hilfe der metrischen Analyse erlaubte unter den Spitzen die Pfeilspitzen aufzuteilen.

Außer den schon bekannten Kriterien: d. h. der vielseitige Querschnitt, großer Durchmesser von Tüllen (über 10 mm) und ihr Gewicht hat man ein zusätzliches Kriterium eingeführt: Länge/Breiteziffer der Spitzen (D/S) nicht kleiner als 0,1. Man hat analytische Tabellen gebildet, in denen eine chronologische Streuung der Exemplare mit verschiedenen Tüllen, Durchmessern und Länge/Breiteziffern dargestellt wurden. Man hat festgestellt, dass die Spitzen, deren Tüllendurchmesser über 1 cm sind, nicht vor dem Jahr 1200 vorkommen. Der Zeiger D/S steigt in der Zeit und nach dem Jahr 1200 ist er in der Variante IA: 2 -3 0,1 und im Untertyp I-B 0,11 groß.

Die so genannten vorromanischen Schwerter sind traditionell nach der Typologie von J. Petersen und die romanischen Schwerte nach der Typologie von R.E. Oakeshotta klassifiziert.

Die Bearbeitung der Schwerter hat uns viele Probleme bereitet, z. B. der Fund aus Trzebież-Brzózki. Das Problem liegt darin, dass nicht die Form des Griffes eines Schwertes, sondern die Form seiner Einzelheiten, und vor allem seine Parierstange und der Kopf an die typologischen Entsprechungen anknüpfen. Das Problem wurde gelöst, indem man eine dreiteilige (statt zweiteilige) Bezeichnung des Typs eines Schwertes eingeführt hat. Folgende, aus der Typologie von Petersen kommende Symbole bezeichnen eine Form der Klinge, des Kopfes, der Parierstange. In dieser Weise hat man das Schwert aus Trzebież-Brzózki als Typ ? - G - L bezeichnet. Das andere Problem ist, dass die Typologien von Petersen und R. E. Oakeshotta sich teilweise aufeinander beziehen. Das betrifft auch die Funde, die man in der ersten Typologie als „x“, und in der zweiten als „X“ bezeichnet. Man hat vorgeschlagen, in dieser Gruppe der Funde Exemplare mit formalen Eigenschaften (breite, halbkreisförmige, manchmal zweiteilige Köpfe und kurze, hohe Parierstangen) auszusondern und sie der Typologie von Petersen zuzuschreiben. Sie haben formale Entsprechungen aus der Zeit vom Anfang des 10. Jh. bis zur ersten Hälfte des 11. Jh. in ganz Europa. Die anderen Schwerter aus dieser Bearbeitung gehören in den Bereich der Typologie von R. E. Oakeshott.

Diese Gesamtproblematik sollte auf der Basis einer ausführlichen Analyse von umfangreichem Material bearbeitet werden. Man hat auch einen Versuch unternommen, die Hypothese über die Möglichkeit einer Chronologie der romanischen Schwerter mit Hilfe der Analyse ihrer Parameter der Größe zu überprüfen. Nach A. Ruttkay haben nämlich die älteren Schwerter eine kurze Parierstange und einen kleinen Kopf; die jüngeren Exemplare wurden durch umgekehrte Parameter charakterisiert. A. Nadolski meinte dagegen, dass die ältere Variante von Schwertern einen großen Kopf und eine gerundete Klingenspitze habe, und andererseits die jüngeren Formen einen kleinen Kopf und eine scharfe Klingenspitze. Die Verifikation brachte uns keine eindeutigen Resultate.

Es haben sich auch kleine Veränderungen in der Typologie der Holz- und Beilrückenwaffe nach A. Nadolski ergeben. Im Typ I der Spitzen hat man zwei Untertypen eingeteilt: Ia (schmale Exemplare) und Ib (kurze Exemplare mit Rhombusquerschnitt der Blätter).

Der zahlreiche Typ V besteht ebenfalls aus zwei Untertypen: Va (mit lanzenförmigen Blättern) und Typ Vb (mit Blättern in der Form von schmalen Dreiecken mit einer gerundeten Basis). Auch diese Typologie sollte man auf dem Grund eines zahlreicheren Materials gründlich umbauen.

Die anderen Elemente von Holz Waffen sind Lanzenschuhe der Lanzen. Man hat unter ihnen zwei Varianten eingeteilt: Variante A – in der Form von leeren Kegeln, Variante B – in der Form eines Keils mit einer Tülle.

50 Exemplare der Lanzen- und Speerspitzen aus Westpommern hat man auch mit Hilfe der Methode der Analyse der metrischen Parameter bearbeitet. Man interessiert sich für folgende Eigenschaften: die gesamte Länge der Spitze, Länge und Durchmesser der Tülle, Breite des Blattes. Im Resultat hat man eine große Gruppe von 24 Exemplaren, die groß und mittelgroß sind und breite und lange oder mittlere Tüllen haben. Das sind Lanzenspitzen. Weitere 4 Exemplare mit kurzen und engen Tüllen hat man den Speerspitzen zugerechnet. Diese Methode sollte man überprüfen, indem man andere Serien von Spitzen analysiert.

Typ Id der Streitäxte ist differenziert. Der Untertyp Id₁ ist eine Streitaxt mit „Bart“ und „Schnurrbart“, und zum Untertyp Id₂ gehören die Exemplare ohne beschneidenden Bart. Man hat festgestellt, dass es Äxte gibt, die keiner Musterform entsprechen. Das gilt für die Exemplare des Untertyps IVd. Das ist aber kein eindeutiges Phänomen; es schafft auch keinen Grund für allgemeine Schlüsse.

Man versuchte ferner mit Hilfe der Analyse von metrischen Parametern die Kampf- und die Arbeitsäxte zu unterteilen. Dabei war wichtig: die allgemeine Länge, die Breite der Spitze und der Durchmesser der Öffnung in der Befestigung. Die Ergebnisse dieser Analyse haben wir auf die Kriterien zur Unterscheidung der vier Gruppen der durch A. N. Kirpičnikov bearbeiteten Äxte angewandt. Als Resultat ergab sich, dass man nur zwei Streitäxte und drei Äxte als Kampfformen bezeichnen kann. Die anderen drei Exemplare sind eindeutig als Beile zu zählen. Die übrigen Funde könnte man universale „Kampfwerkzeuge“ nennen.

Westpommersche Sporen wurden in zwei formal und chronologisch differenzierte Gruppen eingeteilt. Zu der ersten Gruppe gehören Sporen mit einem plattenförmigen Haken, die vor dem 10. Jh. benutzt wurden. Man hat sie als vorromanische Sporen bezeichnet; sie wurden nach der von K. Wachowski modifizierten Typologie von J. Žak klassifiziert.

Die zweite Gruppe bilden so genannte romanische Sporen, die man seit der ersten Hälfte des 10. Jh. verwendete. Eine Typologie dieser Funde, die von K. Wachowski erweitert wurde, hatte früher Z. Hilczerówna bearbeitet. Alle Bezeichnungen der beiden Gruppen sind konventionell und zu den in Kunstgeschichte und Rüstungswesen verwendeten Namen analog. Das ist auch damit begründet, dass das chronologische Vorkommen von Funden der beiden Gruppen deutlich auseinander liegt.

Die durchgeführte typologisch-chronologische Analyse von Sporen hat es uns ermöglicht, einige Schlüsse zu formulieren. Die vorromanischen Sporen sind an den Fundstellen mit Spuren von metallurgischen Werkstätten aufgetreten, die aus der zweiten Hälfte des 7. Jh. / Anfang des 8. Jh. (Szczecin) bis zur zweiten Hälfte des 9. Jh. (Kędrzyno) stammen.

Die romanischen Sporen wurden in diesem Gebiet mindestens vom Ende des 10. Jh. an (Wolin-Srebrne Wzgórze) bis zum Ende des 13. Jh. (Szczecin-Podzamcze) verwendet. Dieser Zeitraum der Benutzung der Sporen des Typs I nach Z. Hilczerówna in Westpommern dauerte wesentlich länger als im übrigen Polen; mindestens vom 10. bis zur ersten Hälfte des 12. Jh. Aus der Zeit zwischen der ersten Hälfte des 11. und se 13. Jh. finden sich Exemplare der frühen Varianten von Sporen des Typs II. Sporen der Variante II₃ sind in Westpommern am Ende des 11. Jh. aufgetaucht, und man hat sie bis zum Anfang des 13. Jh. benutzt. Vielleicht schon um die Wende des 11. zum 12. Jh. kannte man die Sporen der Variante II₄ (Kołobrzeg). In einer größeren Menge kamen solche Funde aus der Mitte des 12. Jh. im Fundgut vor. Schon gegen Ende des 12. Jh. gab es in diesem Gebiet Exemplare von Sporen der Variante II₅, und in der Mitte des 13. Jh. sind sie die einzigen Repräsentanten dieser Gruppe von Funden. Man hat auch die Formen der Stacheln und Haken, die nach der Typologie von K. Wachowski systematisiert sind, erfasst. Dabei wurde festgestellt, dass die einteiligen Stacheln bis zur Wende vom 11. zum 12. Jh. in dem Material aus Westpommern vorkommen. In der Mitte des 11. Jh. waren die Stacheln pyramidenförmig, und später hatten sie die Form einer Doppelpyramide oder eines Kegels. Die beiden Formen kamen bis zur Mitte des 12. Jh. vor. Eine wesentliche chronologische Bedeutung haben die Stacheln mit einer Einschränkung – Typ II, die am Ende des 12. Jh. auftauchen, aber besonders charakteristisch sind für das 13. Jh. In dieser Zeit ist der Stachel auf dem Bügel asymmetrisch befestigt. Am frühesten und gleichzeitig am längsten (bis in die Mitte des 13. Jh. nutzte man vor allem eine so genannte Augenform, und wesentlich später dominierten Gliedhaken. Im Material aus Westpommern fehlt es an Schnallenhaken. Die chronologischen Eigenheiten von Sporen sind: die Form des Bügels, von Stacheln und Haken, die in vielen Situationen sehr gut alle Veränderungen von Sporen wie-

dergeben. Zwischen den Elementen von Pferdegeschirren hat man unterschieden: Steigbügel (8 Exemplare), Gebissstangen (11 Exemplare) und Hufeisen (11 Exemplare).

Die ältesten Steigbügel aus West Pommern (Typ IID nach W. Świętosławski) datiert man auf die zweite Hälfte des 10. und die erste Hälfte des 11. Jh.

Die ältesten Formen von Gebissenstangen (der so genannte Typ I nach A. Nadolski) erschienen um die Wende des 10. zum 11. Jh.

Zwischen dem Anfang des 11. und dem Ende des 12. Jh. kamen die ältesten Exemplare von Hufeisen vor.

In den Gräbern befanden sich oft Sporen ohne Teile eines Pferdegeschirrs. Aber es gab auch umgekehrten Situationen; man konnte Teile von Pferdegeschirren ohne Sporen finden.

Ergebnisse der chronologisch-typologischen und strukturellen Analysen der Waffen, die mit anderen Elementen des historischen Wissens konfrontiert worden sind, haben es uns ermöglicht, näherungsweise ein Bild der kulturellen und gesellschaftlichen Wirklichkeit Westpommerns im Mittelalter darzustellen. In dieser Region gab es bestimmte ursächlich-konsequente Beziehungen zwischen der Entstehung und dem Funktionieren der territorial-politischen Organismen, und der Streuung von Waffenexemplaren. Das hängt mit der Gestaltung dieser Gebiete zusammen, die zuerst Stammes-, später staatliche Territorien waren, um die aber auch, vor allem an ihren westlichen Grenzen, immer wieder Kämpfe geführt wurden.

Für die Waffen im Gebiet Westpommerns sind im Mittelalter folgende Fakten charakteristisch: Eine dominierende Rolle der Schaftwaffen, zahlreiche Dolche mit hakenförmigen Schnallendornen, aber nur wenige Äxte mit Kappen. Das Material stammt aus Mecklenburg, das im Mittelalter von Obotriten bewohnt war. Wenn man die Struktur der mittelalterlichen Waffenfunde aus Westpommern und aus den anderen slawischen Gebieten vergleicht, kommt man zu jeweils ähnlichen Folgerungen. Der Anteil von Schwertern, Lanzen, Pfeilen und Sporen unter den sechs verschiedenen Bewaffnungsarten aus den beiden Territorien ist nur wenig verschieden. Ganz anders sieht das in Schlesien aus. Man kann also feststellen, dass die Bewohner von Pommern kulturell ihren „Cousins“ hinter der Oder näher standen als den Bewohnern der anderen Gebieten von Polen (das gilt auch für Gdansk-Pommern). Der Grund für diese Situation war teils ein ethnisch-sprachlicher, teils bestand eine Schicksals- und historische Erfahrungsgemeinschaft. Eine erhebliche Bedeutung hatte in diesem Fall auch die lang andauernde Einwirkung von skandinavischen Mustern der materiellen und geistigen Kultur.

Die Lanzen wurden vor allem in den lokalen Werkstätten hergestellt. Doch sind verschiedene

Exemplare, die eine bestimmte Form und Ornamentik haben, wahrscheinlich fränkische oder skandinavische Importe. Fußkrieger vor allem haben mit ihnen gekämpft.

Sporen waren zunächst Importe aus dem Karolingergebiet oder von der Ostsee, später sind sie lokale Nachahmungen westeuropäischer Muster geworden.

Seit dem 9. Jh. spielten Schwerter eine besondere Rolle. Die Mehrzahl von Schwertern aus Westpommern ist fränkisch-skandinavischer Provenienz. Aus dem 9. Jh. kommen auch die ersten Spuren von Schutzbewaffnung, vor allem dort, wo skandinavische Ankömmlinge sich aufhielten.

Weniger verbreitet als Lanzen waren Äxte, unter denen ein kleiner Anteil eindeutig als Kampfexemplare zu bestimmen waren.

Die Bewaffnung spielte auch eine große kulturelle und gesellschaftliche Rolle; vor allem Schwerter und Sporen. Ebenso hat man im archäologischen Material eine bedeutende gesellschaftliche Position von Frauen bemerkt (Elemente von Frauenbewaffnung in Gräbern). Die zahlreichen aus dem 13. Jh. kommenden Funde in Szczecin-Podzamcze hängen vielleicht mit dem Aufenthalt von Fürstenkriegsgefolge zusammen.

Eine Analyse des Materials hat es uns auch ermöglicht, vier Phasen der Nutzung der verschiedenen Gruppen der Waffen festzustellen.

In der ersten Phase (bis zur Mitte des 8. Jh.) waren die Lanzen mit blattförmigen Spitzen, sowie Bogen mit Pfeilen, die mit Tüllenspitzen versehen sind, eine Grundbewaffnung. Sie war die Ausrüstung eines Fußkriegers, der manchmal auch eine zusätzliche Waffe besaß – eine Axt mit engen Spitzen. Ausschließlich mit Äxten bewaffnet waren die Teilnehmer der so genannten „Landwehr“. Es ergaben sich keine Spuren sonstiger Differenzierung von den Menschen, die mit dieser Waffe ausgestattet waren. In der zweiten Phase (von der Mitte des 8. Jh. bis zur Mitte des 10. Jh.) bemerkt man einen großen Sprung, wenn es um die Menge und die Qualität der Bewaffnung geht. Die bisherige Kombination der Waffen wurde durch Streitäxte, Äxte mit „Bart“ und Lanzen mit Spitzen, die einen Querbalken haben, ergänzt. Es erschien auch eine Schutzbewaffnung: Kettenpanzer und Schilde, dies aber vor allem in den Gebieten, wo es eine kulturelle normannische Infiltration gab. Wenige Funde von Schwertern sind vermutlich ein Effekt der Anwesenheit von Wikingern.

Einen neuen Standard der Bewaffnung bestimmten die Sporen. Sie gehörten zur Ausstattung eines Pferdekriegers, der mit einer Lanze bewaffnet war und eine lokal herrschende Gesellschaftsschicht repräsentierte.

Für die dritte Phase (von der Mitte des 10. Jh. bis zur Mitte des 12. Jh.) ist das Vorkommen von praktisch allen Bewaffnungsarten festzustellen. Wahrscheinlich

aus den Gruppen von Fußkriegern haben sich spezialisierte Formationen von Bogenschützen, Äxte- und Katapultkriegern gebildet. Aber die Basis einer Kampfgruppe waren immer noch die Lanzenkrieger; ihre Lanzen wiesen verschiedene Spitzen auf, unter denen lange und enge Spitzen zu unterscheiden waren. Sie wurden vor allem bei den Kämpfen gegen Pferdekrieger, die mit Schwert und Rüstung geschützt wurden, eingesetzt. Die Reiter besaßen moderne Sporen mit langem Stachel. Charakteristisch war auch die Veränderung in der Form der Schwerter. Die Exemplare, die in der Regel mit einer schön geformten Schäftung versehen waren und damit einen individuellen Anspruch ihrer Besitzer, bekannter Stammeshäuptlinge und Herrscher spiegelten, wurden durch neuere ersetzt, die einfacher in der Form und im Kampf mehr funktionell waren.

In der vierten Phase (nach der Mitte des 13. Jh.) sind weitere Veränderungen eingetreten. Vor allem waren sie mit der Verwendung von Panzern für die Berittenen auf den Schlachtfeldern verbunden. Diese Situation forderte Änderungen bei der Angriffsbewaffnung. Man benutzte die traditionelle, flache Spitze eines Pfeils nicht mehr; sie wurde durch die Spitze mit viereckigem Querschnitt ersetzt. Gewiss wurde damit nicht nur von Bogenschützen geschossen, sondern auch von den Kriegern, die mit einer Armbrust ausgerüstet waren. Pferde führte man mit Hilfe von Sporen, die zurückgezogene Stacheln und gekrümmte Bügel hatten. Man benutzte keine Schwerter mit fantasievoll gestaltetem Kopf, der beim Kampf unhandlich gewesen wäre.

Diese Zusammenfassung hat in etwa ein Bild des Forschungsstandes zu dem vorliegenden Thema aufgezeigt. Man bearbeitete es so weit, wie die Quellen es erlaubten. Der Autor ist der Meinung, dass weitere Studien zur Bewaffnung in den verschiedenen

Regionen von Polen, 50 Jahre nach der Pionierarbeit von A. Nadolski, eine gewichtige Herausforderung für Forscher darstellen.

Übersetzung: Maria Cyrek

